

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

77
241841

7-9

AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
SIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

ZBORNİK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

TRADITIONES

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

7—9

1978—1980

LJUBLJANA

1982

TRADITIONES

ZBORNİK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE
PRI SLOVENSKI AKADEMIJI ZNANOSTI IN UMETNOSTI

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM
AB ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA CONDITI

UREJA

MILKO MATIČETOV

REDIGIT

MILKO MATIČETOV

IZHAJA ENKRAT LETNO — QUOTANNIS SEMEL EDITUR
ISN SAZU, NOVI TRG 3/III, YU-61001 LJUBLJANA

NAROČILA — PRAENOTATIONES: BIBLIOTEKA SAZU, NOVI TRG 5/I,
YU-61001 LJUBLJANA, P. P. 323, TEL. (061) 223-722

IZDAJE

INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

PUBLICATIONES

INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

A. DELA — OPERA

- (1) Ivan Grafenauer: Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu (*Zusammenfassung: Slowenische Sagen von Matthias Corvinus*). Ljubljana 1951, 262 pag. . . . . . din 5.—
- (2) Josip Dravec: Glasbena folklor Prekmurja (*Summary: Musical Folk-Lore of Prekmurje*). Pesmi — Songs. Ljubljana 1957. LIX + 399 pag. . . . . . din 14.—
- (3) Alpes Orientales (I) Acta primi conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis, Labaci 1956. Ljubljana 1959. 200 pag. + XII tab. . . . . . din 10.—
- (4) Milko Matičetov: Sežgani in prerajeni človek (*Zusammenfassung: Der verbrannte und wiedergeborene Mensch*), Ljubljana 1961, 277 pag. . . . . . din 24.—
- (5) Niko Kuret: Ziljsko štehvanje in njegov evropski okvir (*Résumé: La quintaine des Slovènes de la Vallée de Zilia [Gailtal] et son cadre européen*). Ljubljana 1963. 212 pag. . . . . . din 23.—
- (6) Zmaga Kumer: Balada o nevesti detomorilki (*Summary: The Ballad of the Bride-Infanticide*). Ljubljana 1963. 126 pag. . . . . . din 19.—

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

ZBORNİK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

TRADITIONES

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

7—9

1978—1980

LJUBLJANA
1982

4 241841

UREDIL
MILKO MATIČETOV

REDEGIT
MILKO MATIČETOV

241841

-1 -07- 1982

0 VII 1-231

SPREJETO NA SEJI
RAZREDA ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 13. OKTOBRA 1981
IN NA SEJI PREDSEDSTVA
DNE 15. OKTOBRA 1981

Tiskano s subvencijo Raziskovalne skupnosti Slovenije

POLOŽAJ IN POMEN NARODOPISJA V SEDANJOSTI

(s švicarskega vidika)*

Arnold Niederer

Izraz »narodopisje« zajema raznovrstne kulturne pojave, kot so poljedelstvo, živinoreja, lov in ribolov, obrt, stavbarstvo in notranja oprema, prehrana, prazniki življenjskega in letnega kroga, pravljice, pripovedke in ljudske pesmi — da imenujemo le najvažnejše. Ta razdelitev velja za večino evropskih šol. Tu in tam se je »folkloristika«, raziskovanje ljudskega pripovedništva, široko osamosvojila, kot npr. v skandinavskih deželah in tudi v Zürichu, kjer je kot predmet »evropsko ljudsko slovstvo«, ki ga zastopa moj kolega Max Lüthi, dodeljena primerjalni literarni vedi.

Ker se predmetna območja tudi v ameriških »Folklife studies«¹ in južno-ameriških narodopisnih raziskavah² presenetljivo ujemajo, se kaže potreba po »duhovni povezavi«, središču, ki bi povezovalo razhajajoča se predmetna območja. Do druge svetovne vojske je bila *ideja naroda* ali »etnijske« tista, ki je bila središče narodopisnih stremeljenj. Predmeti ljudske kulture — od kmečke hiše do ljudske noše, od orodja do ornamenta — so veljali v prvi vrsti kot podlaga narodne ali etnične kulture in narodne oziroma etnične identitete. Tako je zabredlo narodopisje pogosto pod vpliv nacionalnega samozadovoljstva in končno do nacionalistične ozkosti in do šovinizma nacionalizma obdobja.

Kozmopolitično obzorje, ki je vseskozi veljalo še pri Herderju, se je izgubilo že pred sredino 19. stoletja; posamezni nacionalni narodopisci so si ustvarili vsak svojo lastno terminologijo, kar je oteževalo mednarodno komunikacijo med znanstveniki. Zoper izdelavo regionalno-tipičnih kulturno-

* Prispevek dr. Arnolda Niedererja, Zürich, je bil napisan kot predavanje, ki ga je imel avtor na SAZU z naslovom: »Stellung und Bedeutung der Volkskunde in der Gegenwart«, dne 5. 5. 1978, in ga je za objavo v *Traditiones* dopolnil z opombami. Opomba ured.

¹ R. Wildhaber: Bibliographische Einführung in die amerikanische Volkskunde. V: Schweizerisches Archiv für Volkskunde 60 (1964), Zv. 3/4, 164—218. — Don Yoder (Izd.): American Folklife. University of Texas Press, Austin in London 1976.

² P. de Carvalho Neto: History of Iberoamerican Folklore. Oosterhout N. B. Netherlands 1969.

prostorskih izrazov in zoper sisteme kulturnih vrednot — ne ad patriam ilustrandam, temveč kot primerjava v duhu mednarodnega sodelovanja brez predsodkov — tudi danes ni treba ugovora. Temu rabi tudi Etnografski atlas Evrope in njenih obrobni pokrajin, ki je v pripravi.³

Mednarodno preseljevanje delovne sile in kulturni konflikti, ki s tem v zvezi nastajajo, naravnost kličejo po raziskovanju sodobne kulture dežel, iz katerih te delovne sile prihajajo, predvsem pa raziskavo tamkajšnjih vrednot glede na odnos do dela in do države, na položaj žene in na razmerje do spolnosti. Tu je vzrok mnogih nesporazumov: tuje pri stiku različnih kultur najprej napačno razumejo, ga primerjajo z motivi in namerami lastnega sveta in ga vrednotijo kot nekaj, kar naj bi bilo nastalo iz zlega namena ali neumnosti. Doslej so problematiko priseljencev v Zvezni republiki Nemčiji, Franciji in Švici raziskovali sociologi skoraj samo s sociološkega vidika spodnjih družbenih plasti in problematike predsodkov; najvažnejši kulturni aspekti so ostali slej ko prej v mrtvem kotu.⁴

Vendar pa je npr. v Švici Weissov učenec Rudolf Braun svojčas izvedel in publiciral kulturno-primerjalno raziskavo »Vključevanje italijanskih delovnih sil v Švici«,⁵ ena mojih učenk, gospa Anna-Elizabeta Ott, pa je po metodi lastne udeležbe in opazovanja raziskala način življenja tibetanskih beguncev v Švici in njihovo kulturno preobrazbo.⁶

Če ostanemo še trenutek pri ideji naroda ali pri raziskovanju narodne kulture, ne moremo mimo dejstva, da je lahko tako raziskovanje za mlade države in za narodnostne manjšine brez dvoma smiselno, če zgodovinskih in socialno zastarelih oblik, ki nimajo več nobene veljave, ne povzdignejo — kar se včasih dogaja — v »narodne vrednote«.⁷

Mislimo pa, da je na vsak način še nadalje ena od posebnih nalog narodopisja, da raziskuje zgodovinsko nastale skupine ljudi ali njihovo življenje v njihovem vsakokratnem izrazu. Trenutno najpogosteje ustrezajo tej zahtevi raziskave lokalnih skupnosti, v glavnem občin.

Številne so tiste krajevne in občinske monografije, ki so izšle po drugi svetovni vojski in še vedno izhajajo in ki obravnavajo svoj raziskovalni predmet brez izjeme s stališča socialnih in kulturnih sprememb. Od povsem

³ A. Niederer: Wege zum nationalen Selbstverständnis und zum Fremdverständnis. Einfühlung oder Empirie? V: *Ethnologia Europaea*, Vol. IV (1970), 43—49.

⁴ H. - J. Hoffmann-Nowotny: *Soziologie des Fremdarbeiterproblems. Eine theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*. Enke, Stuttgart 1973.

⁵ R. Braun: *Sozio-kulturelle Probleme der Eingliederung italienischer Arbeitskräfte in der Schweiz*. Rentsch, Erlenbach-Zürich 1970. — A. Niederer: *Kulturelle und soziale Aspekte der südeuropäischen Einwanderung in die Schweiz*. V: *Ethnologia Europaea*, Vol. VIII, 1 (1975), 45—55.

⁶ A. - E. Ott-Marti: *Tibeter in der Schweiz. Kulturelle Verhaltensweisen im Wandel*. Rentsch, Erlenbach-Zürich 1971. — A. - E. Ott-Marti: *Problems of Tibetan Integration in Switzerland*. V: *Ethnologia Europaea*, Vol. IX, 1 (1976), 43—52.

⁷ H. Bausinger: *Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kultur-analyse*. Habel, Berlin in Darmstadt 1971, 207 sl.

socioloških pregledov se etnološke raziskave občin razlikujejo predvsem po močnem upoštevanju zgodovinske razsežnosti; današnja vas jim je diferenciran amalgam od včeraj in danes.⁸

Pri izbiri občin, ki naj bi jih raziskovali, ima pogosto odločilno vlogo popolnost lokalnega arhiva. Če raziskovalec ne pozna zgodovine kraja, ki naj ga raziskuje, ga lahko primerjamo popotniku brez prtljage.

To, kar razlikuje novejšje krajevne in regionalne raziskave od starejših, so v njih navedene samokritične opombe o načinu dela, o reakcijah prebivalstva, o težavah, ki so spremljale raziskovalca.⁹

Le malokateri raziskovalec danes še misli, da mora iz svojih opisov izločiti vse, kar je dozdevno neavtohtono, in da se mora izogibati sociološkemu vprašanju. Tudi se ne dogaja več, da bi raziskovalci prikazali občino, ki jo raziskuje, kot svet v malem (mikrokozmos), ki je v vsakem pogledu avtarikičen, brez socialne in kulturne povezave s celotno kulturo.

Nekatera teh del izhajajo iz določenih vprašanj, ki jih pogojuje resničnost; zanimajo jih konkretni problemi, npr. ohranitev lokalne identitete v občinah, ki so sredi močnega procesa urbanizacije.¹⁰ Zanimanje drugih, predvsem alpskih krajevnih monografij, velja razseljevanju in s tem povezanemu ostarevanju. Večkrat so se pojavljale zahteve po meddisciplinarnih anketah, ne da bi bilo do njih res prišlo. Večina raziskav krajevnih skupnosti je ostala še naprej delo enega samega raziskovalca.

Poseben položaj zavzemajo nekatere raziskave občin, ki so jih izvedli ameriški kulturni antropologi — posamezni raziskovalci — v Franciji in v alpskem območju. Za nas so toliko poučne, kolikor so bile napisane s tujega gledišča, ki je omogočilo pisecem videti in obravnavati stvari, ki so jih evropski raziskovalci večinoma zanemarjali: v kateri starosti se ženijo/možijo, v kakšnem krogu se ženijo/možijo, hipergamijo, hipogamijo, vedenje generacij, oblikovanje klanov, sistem sorodstva, vzgojo otrok, neverbalne inter-

⁸ P. Rambaud in M. Vinciennes: *Les transformations d'une société rurale. La Maurienne (1961—1962)*. Paris 1964. — G. Berthoud: *Changements économiques et sociaux de la montagne. Vernamiège en Valais*. Bern 1967. — E. Fél in T. Hofer: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*. Budapest 1969. — E. Fél in T. Hofer: *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnologische Untersuchung über das ungarische Dorf Atany*. Göttingen 1972. — J. W. Cole in R. Wolf: *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York 1974. — F. Loux: *Le passé dans l'avenir. Conduites économiques ouvrières en milieu rural*. Paris 1974. — E. Messmer: *Scharans. Eine Gemeindestudie aus der Gegenwart*. Basel 1976. — U. Jeggle: *Kiebingen — eine Heimatgeschichte. Zum Prozess der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf. Tübingen 1977 (= Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen, zv. 44)*. — A. Ilien/U. Jeggle: *Leben auf dem Dorf. Zur Sozialgeschichte des Dorfes und Sozialpsychologie seiner Bewohner*. Westdeutscher Verlag, Opladen 1978.

⁹ E. Morin: *Commune en France. La métamorphose de Plodémet*. Paris 1964. — L. Wylie: *Dorf in der Vaucluse. Der Alltag einer französischen Gemeinde*. S. Fischer, Frankfurt 1969. — R. A. Barret: *Benabarre. The Modernization of a Spanish Village*. New York 1974.

¹⁰ G. D. Spindler: *Burgbach. Urbanization and Identity in a German Village*. New York 1973. — M. Jollivet et H. Mendras (Izd.): *Les collectivités rurales françaises*. Zv. I, Paris 1971.

akcijske oblike itd. Temu nasproti pa je po večini skoraj popolno zanemarjanje zgodovinskih dimenzij.¹¹

Če narodopisje ali nekateri narodopisci postavljajo v ospredje svojega zanimanja idejo naroda, regije ali lokalne skupnosti in opisuje nemško, švicarsko ali slovensko lokalno skupnost – kaj pravzaprav raziskujejo v tej regiji ali občini?

Prav gotovo ne vsega, temveč le izbor pojavov in kulturnih objektivacij, ki jih štejejo za ljudske, popularne, nadindividualne, nižjeslojne in srednjeslojne itd. in jih ni lahko razmejiti. Gre za kulturne proizvode, načine vedenja in naravnosti pretežno nižjih socialnih plasti, ki jih kulturne in duhovne vede ne ali še ne zajemajo, tako rekoč za kulturo v prtiličju. Odločilna za evropsko kulturo je njena hierarhizacija, »kopičenje« kulturnih oblik, ki vzajemno vplivajo druga na drugo. Kultura zgornje plasti je predmet tako imenovanih ved, ki se imenujejo tudi duhovne vede, in raziskujejo, kot literarna zgodovina, muzikologija, zgodovina arhitekture, veroslovja itd., pretežno individualne uspehe močnih, svojevoljnih, tako rekoč genialnih osebnosti.

Kot posebne karakteristike evropskih visokih kultur bi bilo omeniti njihovo narejenost in navezanost na teorijo v nasprotju s spontanostjo ljudskih kultur. Adekvatna recepcija proizvodov visoke kulture, kot je to klasična literatura, klasična glasba in slikarstvo, terja ustrezno usposobljenost, ki jo je mogoče dobiti samo po poti višje izobrazbe.¹²

Narodopisju preostane obilica vsega, česar tematske znanosti o visoki in individualni kulturi ne štejejo za predmet svojih raziskovanj: tako imenovana ljudska kultura. Meje med kulturnimi znanostmi in narodopisjem so danes vsekakor manj toge kot še pred nekaj desetletji, ker sedaj tematske kulturne vede vključujejo v svoje raziskave pogosteje tudi teme, kot so trivialna literatura, zabavna glasba, podeželsko stavbarstvo, proizvodi ljudske umetnosti itd. To je v zvezi s splošno sociologizacijo kulturnih ved, ki postavljajo svoje predmete raziskav v horizont obsežne družbene strukture.

Richard Weiss je definiriral svojčas raziskovalni predmet narodopisja kot ljudsko življenje, ki ga določata tradicija in skupnost, in ga skušal ločiti od življenja množic. To naj bi po njegovem mnenju ne bilo predmet narodopisja.¹³ Spričo današnjega pomena kulture množic za ljudsko življenje pa mora eliminiranje tako imenovane masovne ali popularne kulture popačiti vsak prikaz ljudskega življenja, ker nastane pri tem vtis, da slej ko prej prevladuje ljudska kultura v pomenu stare tradicije in skupnosti. Kulturne dobrine, ki so bile poprej tako rekoč rezervirane narodopisju, mu izginevajo, čimbolj se obrača k sedanosti.¹⁴

¹¹ T. Hofer: Comparative Notes on the Professional Personality of Two Disciplines (Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages). V: Current Anthropology, Vol. 9, št. 4, October 1968. — J. Friedl: Kippel. A Changing Village in the Alps. New York 1974. — D. Weinberg: Peasant Wisdom. Cultural Adaption in a Swiss Village. Berkeley 1975.

¹² A. Niederer: Kultur im Erdgeschoss. Der Alltag aus der neuen Sicht des Volkskundlers. V: Schweizer Monatshefte 55, zv. 6, September 1975, 461 sl.

¹³ R. Weiss: Volkskunde der Schweiz. Rentsch, Erlenbach-Zürich 1946, 12 sl.

¹⁴ A. Niederer: Vorwort zu Richard Weiss, Volkskunde der Schweiz, 2. izdaja. Erlenbach-Zürich 1978, str. XV-XVIII.

Danes razlikujemo v grobem tri kulturne ravni, ki niso hermetično ločene druga od druge, temveč so v medsebojni povezavi: visoka ali elitarna kultura, popularna ali masovna kultura in ljudska kultura.

Visoka ali elitarna kultura zajema za eni strani individualne stvaritve znanosti in umetnosti, na drugi pa uživanje dobrin visoke kulture, kakor ga dopuščata prosti čas in stopnja izobrazbe, in ustrezno uporabo umetnostnih produktov na podlagi višje izobrazbe. *Popularna kultura* so sporočila masovnih občil in proizvodi industrijske serijske produkcije kakor tudi s tem pogojeni način kulturnega vedenja.

Ljudska kultura je kultura družb face-to-face in obsega med drugim šege, igre itd., kjer je vsakdo hkrati igravec in gledalec. Ni omejena na odročne podeželske družbe, temveč jo najdemo npr. tudi pri igri v skupinah otrok po velemestih, pri stalnih omizjih itd.¹⁵ Dovoljuje visoko stopnjo participacije in integracije vsakega posameznika. Čeprav je splošno mnenje, da je v zatonu, se kaže kot kulturna konstanta. Tako npr. sporočila masovnih občil ne vplivajo neposredno na določenega gledalca; na posameznika vpliva razpravljanje o njih v majhnih skupinah face-to-face.¹⁶ V neposrednem pogovoru z drugimi ljudmi o tem, kar smo slišali in videli, spoznavamo šele njihov pomen za našo kulturo in jih uvrščamo med naše druge predstave. Tako se srečujeta popularna kultura in ljudska kultura v procesu oblikovanja mnenja primarnih skupin.

Čeprav je *popularna ali masovna kultura* najbolj razširjena, v narodopisnih delih še prepogosto ne nastopa in velja v odnosu do visoke in do ljudske kulture za drugorazredno. Pri tem mislimo večinoma na vsebine masovnih komunikacijskih sredstev, ki so prevzete deloma od stare ljudske kulture, deloma od visoke kulture, pri čemer se tako spremenijo, da jih sprejme kar se da veliko število oseb. Kolektivi, ki ustvarjajo produkte masovne komunikacije, naj se koncentrirajo na tisto, kar ni v ospredju niti pri stvaritvah elitne kulture niti ne pri stari ljudski kulturi, to pa je *občinstvo*. Zategadelj morajo biti simboli, slike in zvoki prilagojeni duhovni dovzetnosti večine potencialnih konzumentov. Tako pri prevzemanju ljudsko-kulturnih manifestacij ni mogoče upoštevati lokalnih folklorističnih posebnosti, čeprav zanimajo ravno poznavalca, saj jih občinstvo ne bi razumelo.

Pesmi, plesi in igre v radiu, televiziji in filmu pogosto prebudijo svet starih ljudskih kultur v novo življenje. Ponujajo se »iz druge roke«, kot folklorizem, kot spektakel, pri katerem televizijski gledalec ne sodeluje več osebno kot soustvarjalec, temveč le še fizično-pasivno. Tu prehaja aktivna ljudska kultura v pasivno sprejeto popularno kulturo (masovno kulturo).

Ne samo ljudsko kulturo, temveč tudi visoko kulturo posredujejo masovni mediji kot popularno ali masovno kulturo. To pomeni na eni strani demokratizacijo, če se dela visoke umetnosti preprosto razmnožujejo, če npr. kako Shakespearovo delo v eni sami televizijski oddaji vidi več gledalcev kot v gledališču v teku dveh stoletij. Na drugi strani se tudi dela

¹⁵ T. McCormack: Folk culture and the mass media. V: Archives européennes de sociologie. Zv. X., št. 2, Paris 1969, 220—237.

¹⁶ E. Katz: The Two-Step Flow of Communication: An Up-To-Date Report on an Hypothesis. V: Public Opinion Quarterly 21 (1957), 61—78.

visoke kulture včasih po normah masovnih občil transformirajo, popularizirajo; izpusti se npr. tisto, kar bi moglo biti za večino gledalcev težko razumljivo; jasneje kot v originalih je poudarjeno nasprotje med dobrim in zlim, da bi se tako povečalo afektivno sodelovanje gledalca.¹⁷

Vsebinsko masovnih sporočil so kulturno- in socialnokritično raziskovali predvsem narodopisci tübingške šole, pri čemer je bilo rečeno, da so masovna občila pogosto iz ekonomskih in političnih motivov izrabila določene psihične in socialne predispozicije svojih adresatov, da so gojila določene sentimentalnosti, iracionalnosti, predsodke in strahove in jih degenerirala v gola sredstva za razvedrilo.

Gre torej za ideološko kritične vsebinske analize, ki so nastopile po študentskem gibanju šestdesetih let in sledijo »kritični teoriji«.¹⁸ Ta dela pravzaprav niso narodopisna in v njih pogrešamo boljše poznavanje ljudske mentalitete. Prikazujejo, katere vsebine prehajajo s strani produkcije med ljudstvo; odločilno za narodopisje pa je, kaj je iz teh impulzov nastalo v smislu ljudske recepcije. V tem smislu se razlikuje prvotna raziskava Bausingerjevega učenca Hermana Fischerja o ljudski pesmi in popevki¹⁹ od poznejših elitno-ideološko kritičnih del tübingške šole. V Fischerjevi raziskavi gre za obsežno regionalno poizvedbo o »živem petju« pri različnih starostnih skupinah, neodvisno od tega, ali gre za ljudske pesmi v tradicionalnem pomenu ali za popevke. Prikazuje, da predstava o minljivosti popevke ni več upravičena; posamezne popevke se hitro menjavajo, popevka kot taka pa ostane.

Sporočil masovne kulture naj bi za zdaj ne primerjali s sporočili elitne kulture in ljudske kulture, ampak naj bi jih primerjali med seboj glede na notranjo resničnost, na spretnost v prikazovanju in na etično stališče. Elementarni boji v filmih z divjega zahoda se brez dvoma obračajo na arhaičnega človeka, ki ga vsakdo nosi v sebi; gre pa za to, ali se v toči krogel povečuje pravica močnejšega ali pa gre za isto pravico za vse. Z eno besedo: masovna občila ne proizvajajo samo klišejev in ideologemov in ne sterilizirajo vsakega ustvarjalnega dela. Brez dvoma so tudi izobraževalno sredstvo s skoraj neomejenimi možnostmi.

Mnenja sem, da naloga narodopisja, če se ukvarja z masovnimi občili, meri manj na vsebinsko analizo sporočil kot na recepcijo nosilcev. Obstaja na eni strani cenzura poslušalcev (ki sprejemnik preprosto izključijo, če jim oddaja ni všeč), na drugi strani pa prevzemanje znanja, življenjske po-

¹⁷ E. Morin: *Der Geist der Zeit. Versuch über die Massenkultur*. Köln 1965.

¹⁸ H.-D. Kübler: *Unterhaltung und Information am Fernsehen*. Tübingen 1975 (= *Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen*, Zv. 37) — G. Ellinghaus: *Fernsehmacher*. Tübingen 1975 (= *Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen* Zv. 38). — M. Nagl: *Science Fiction in Deutschland. Untersuchungen zur Genese, Soziographie und Ideologie der phantastischen Massensliteratur*. Tübingen 1972 (= *Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen*, Zv. 30).

¹⁹ H. Fischer: *Volkslied — Schlager — Evergreen*. Tübingen 1965 (= *Volksleben. Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen*, Zv. 7).

moči, vedenjskih oblik, kretenj itd., ki bi jih narodopisje glede na izstopajoče skupine lahko raziskovalo.

Moderna popularna kultura ali masovna kultura pa se s prevzemanjem sporočil masovnih medijev ne izčrpa. K njej spadajo npr. stanovanja, zgrajena po industrijskih normah, pri čemer je še vedno opaziti regionalno in socialno pogojene razlike. K bivanju spadajo tudi prostori zunaj hiše, predvsem v sredozemskem območju, koder se številna opravila in medčloveški odnosi odvijajo zunaj stanovanj.

O življenju v modernih naseljih govori le malo narodopisnih raziskav; omenimo naj raziskavo Hermana Bausingerja, Markusa Brauna, Herberta Schwedta o novih naseljih v Baden-Württembergu. Objekti notranje opreme so v tej raziskavi prikazani kot elementi reda in znamenja, s pomočjo katerih se prebivalci — gre za begunce — materialno in psihično vživljajo v prostor.²⁰

Posrečen prispevek k temi popularna kultura predstavlja raziskava Margrete Tränkle o stanovanjski kulturi in bivalnem načinu,²¹ pri čemer je posvečena posebna pozornost različni prestižni vrednosti posameznih delov pohištva. V področje raziskav o popularni kulturi spadajo tudi raziskave mojega učenca Hannesa Sturzeneggerja o ljudskem stenskem okrasju družin v Zürichu in raziskava Heinza Schillinga o stenskem okrasju nižjih socialnih plasti.²² Statistične raziskave v modernih stanovanjih kažejo, da vladajo določene zakonitosti glede na namestitve slik v stanovanjih. Obstajajo določene vrednostne kadenice v smeri veža — osrednji stanovanjski prostor, kjer visi kot prestižni objekt tisto, kar je najdragocenejše, medtem ko pogosto najdemo osebno najpomembnejše predmete v spalnici, v kateri visi tudi izpovedni predmet (pogosto v obliki versko-izpovednega) — ne redko ob vzglavju postelje.²³

V pogovoru s stanovalci prihaja do izraza spekter funkcij stenskega okrasja: posredovanje družbenih in kulturnih vrednot, stabiliziranje lastnega življenjskega sveta s pomočjo prestižnih objektov, spominskih slik, slik domače pokrajine, širjenja lastnega življenjskega sveta s slikami tujega, zgodovinskega, utopičnega, končno pa evazijske funkcije s prikazovanjem tako imenovanih obljubljenih svetov.

Vedno večje je tudi zanimanje za raziskovanje ljudske prehrane, kot so ga na zgodovinski podlagi vzbudili Günther Wiegelmann, Hans Teute-

²⁰ H. Bausinger, M. Braun, H. Schwedt: *Neue Siedlungen. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts Tübingen*. 2. izdaja Stuttgart 1963.

²¹ M. Tränkle: *Wohnkultur und Wohnweisen*. Tübingen 1972 (= *Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen*, Zv. 32).

²² H. Sturzenegger: *Volkstümlicher Wandschmuck in Zürcher Familien. Wesen und Funktion*. Lang, Bern 1970 (= *Europäische Hochschulschriften* 2). — H. Schilling: *Wandschmuck unterer Sozialschichten. Empirische Untersuchungen zu einem kulturalen Phänomen und seiner Vermittlung*. Lang, Bern und Frankfurt 1971 (= *Europäische Hochschulschriften* 4).

²³ H. Sturzenegger: *Volkstümlicher Wandschmuck in Zürcher Familien* (kot op. 22), 257.

berg in Nils Arvid Bringéus.²⁴ Sodobne navade v zvezi s prehrano proučuje v luči strukturalizma Ulrich Tolksdorf,²⁵ pri čemer se kuhinjske kategorije, kot so »surovo in kuhano«, »kuhano in pečeno«, »omledno in sveže«, »vroče in osvežujoče«, pojmujejo kot znamenja socialnih odnosov. Tako so dodeljena določena jedila moškemu, druga ženski, meso je še vedno moški del jedi, večinoma ga reže in razdeli moški; zelenjava in kaše so ženski del jedi, pripravljata in ponujata jih ženska. Vino nataka moški, nikoli pa mleka, priprava jedi na žaru doma, v stanovanju, je vsakdanje opravilo ženske, na prostem, v javnosti, je stvar moškega itd.²⁶

Obroki so strukturirani po zaporedju posameznih jedi in po določenih nasprotjih, kot so vroče — mrzlo, blago — začinjeno, tekoče — gosto itd. Prelom strukture (reda) kaže na anomalijo; želje nosečnice po posameznih jedeh ob nenavadnih časih so znamenje izrednega stanja in jih okolje kot take tudi razume.²⁷ Obrok, ki sestoji samo iz juhe in poobedka, je izraz nekega še ne povsem dodelanega reda v obrokih in je dopusten samo pri otrocih in morda bolnikih.

V francoskem strukturalizmu zasledimo posebno zanimanje za *simboliko* celo najbolj banalnih objektov in dejanj. Že l. 1937 je Petr Bogatyrev v svoji raziskavi slovaških narodnih noš²⁸ obrazložil temeljno vrednost znakov (simbolov) za narodopisje: obleke, hiše itd. so na eni strani stvari, ki imajo materialno funkcijo; na drugi strani pa so vedno tudi znaki (signifikanti) in kot taki nosilci določenega signifikata.

Če gre pri Bogatyrevu v bistvu za zavestno simboliko, so pri metodi strukturalizma, ki jo je razvil Claude Lévi-Strauss, v ospredju spontane strukture. Svoje teorije si je pridobil na podlagi tako imenovanih primitivnih kulturnih razmer. Čeprav Lévi-Strauss včasih za primer pritegne evropske

²⁴ G. Wiegelmann: Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung. Marburg 1967. — Ethnologia Europaea, Vol. V (1971). (Spezialnummer über Nahrungsforschung). — N. - A. Bringéus: Probleme und Methoden ethnologischer Nahrungsforschung im Lichte jüngster schwedischer Untersuchungen. V: Ethnologia Scandinavica. A Journal of Nordic Ethnology 1971, str. 19—36. — N. - A. Bringéus, G. Wiegelmann: Ethnologische Nahrungsforschung in Europa. Stand, Probleme, Aufgaben. V: Ethnological Food Research in Europe and USA, 1972, str. 6—13. — H. Teuteberg in G. Wiegelmann: Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung. Göttingen 1972. — N. Valonen in J. U. E. Lehtonen (Izd.): Ethnologische Nahrungsforschung. Ethnological Food Research. Vorträge des zweiten Internationalen Symposium für ethnologische Nahrungsforschung. Helsinki 1975.

²⁵ U. Tolksdorf: Ein systemtheoretischer Ansatz in der ethnologischen Nahrungsforschung. V: Kieler Blätter zur Volkskunde VI, Kiel 1972. — U. Tolksdorf: Strukturalistische Nahrungsforschung. V: Ethnologia Europaea, Vol. IX, 1 (1976), 64 sl. — S. A. Tokarew: Zur Methodik der ethnographischen Erforschung der Nahrung. V: Studia ethnographica et folkloristica. In honorem Bela Gunda. Debrecen 1971.

²⁶ U. Tolksdorf: Grill und Grillen, ali: Die Kochkunst der mittleren Distanz. Ein Beschreibungsversuch. V: Kieler Blätter zur Volkskunde V, Kiel 1973, 113—133.

²⁷ U. Tolksdorf: Schwangerschaftsgelüste (Picae gravidarum). V: Kieler Blätter zur Volkskunde VII, Kiel 1975, 81—106.

²⁸ P. Bogatyrev: The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia, Den Haag 1971.

šege, predstavlja prenos njegove metode na kompleksne družbe težavne probleme, pri čemer je posebno težavno, da ne zajame sprememb, temveč opisuje samo na določenem zgodovinskem kraju vladajoči sistem, npr. obleke ali prehrane.²⁹

Ob vsej pozornosti, ki jo posvečajo švicarski narodopisci simboliki, »govorici« predmetov, je pri njih še vedno v ospredju zgodovinski in družbeni razvoj in način, kako stanujemo, kaj jemo itd., zanje nikakor nima zgolj samovoljnega značaja lingvističnih znakov.³⁰

Navade pri mizi, katerih razvoj je analiziral sociolog Norbert Elias v svoji pomembni knjigi o »Procesu civilizacije«,³¹ je narodopisje malo upoštevalo ali pa sploh ne. Najbrž je to v zvezi z dejstvom, da glede današnjih navad pri mizi tudi znotraj iste socialne plasti ni več nobenega »merila pravilnosti«, ki bi človeku zanesljivo povedalo, kaj in kako je prav, temveč velja pri tem bolj ali manj velika vedenjska svoboda, kar je tipični znak modernosti z njenimi mnogoštevilnimi alternativami glede na kulturno vedenje.

K vsebini popularne kulture spadajo tudi oblike tistega znanja, ki rabi laikom pri tem, da organizirajo svoja vsakdanja opravila. V neki meri gre za zunajznanstvene ali polznanstvene teorije, s katerimi je v aktualnih situacijah v vsakem primeru mogoče hitro ubrati orientacijo. V nasprotju z empiričnim znanjem ljudske kulture, folklore, ki je pregovornega značaja,³² je znanje popularne kulture spremenljivo in pod močnim vplivom znanstvenega miselnega sveta (npr. teorije podzavesti). Njena prednost je v tem, da omogoča hitre odločitve. V vsakdanjem človeškem sožitju pogosto ni mogoče vstaviti določene znanstvene teorije, tako da dogajanje določajo ljudska psihologija in ljudsko-sociološki predsodki itd.³³

Posvetni in na znanost vezani značaj loči popularno vsakdanje znanje od stereotipnega ljudskega znanja (folklore), ki se kristalizira v izrekih in pregovorih. Le-to obliko znanja in premagovanja vsakdanjosti je narodopisje v zadostni meri raziskalo kot ljudsko znanje in praznoverje, kot ljudsko meteorologijo in ljudsko verovanje.

Vsakdanje posvetne metode, s katerimi skušajo člani družbe premagati vsakdanje rutinske zadeve svoje dejanske in interakcijske prakse, so predmet posebne discipline, etnometodologije, kot sta jo v glavnem razvila Harold Garfinkel in Harvey Sacks.³⁴

²⁹ C. Lévi-Strauss: *Strukturale Anthropologie*. Frankfurt 1969.

³⁰ A. Niederer in R. Egli-Frey: *Kommentar zu Ulrich Tolksdorf: Strukturalistische Nahrungsforschung*. V: *Ethnologia Europaea*, Vol. IX, 1 (1976), 105—108.

³¹ N. Elias: *Über den Prozess der Zivilisation. Sozialgenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2. zv. Neuaufgabe Frankfurt/M. 1976.

³² H. Becker: *Soziologie als Wissenschaft vom sozialen Handeln*. Holzner, Würzburg, B. 1., 96 sl.

³³ U. Laucken: *Naive Verhaltenstheorie*. Klett, Stuttgart 1973.

³⁴ Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen: *Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit*. Rowohlt, Reinbek 1973. — Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen: *Kommunikative Sozialforschung, Alltagswissen und Alltagshandeln*. Fink, München 1976.

Narodopisje in etnologija sta se od nekdaj zanimala za procese *kulturne difuzije*. Pretakanje kulturnih dobrin se dogaja tudi v sedanosti. Medtem ko se je prvotno raziskava pretakanja posvečala predvsem času in prostoru, pa raziskuje moderna difuzijska veda poleg kompatibilitete novotarij z vsakokratnim kulturnim stanjem tudi socialne aspekte prevzema ali odklanjanja novotarij.

Diferenciran prevzem novotarij ne temelji samo na gospodarskih, ekoloških in pravnih danostih, temveč predvsem na sistemu vrednotenja prevzemajoče ali odklanjajoče skupine. Imamo pretiravanje v prevzemu iz prestižnih vzrokov, kot npr. kopalnica v vaseh, kjer pogosto umivanje ni običajno; imamo tudi prevzem novotarij, ki jih potem spet opustijo. Inovacije so podlaga za spremembo kulture in so zato tudi za narodopisje, ki je dolgo veljalo le kot znanost o kontinuiteti, bistvenega pomena.³⁵ Pri tem ne gre samo za produkcijsko-tehnične inovacije pri mehanizaciji gospodarstva, temveč tudi za manj spektakularne novotarije pri notranji opremljenosti hiš in pri estetizaciji vsakdanjosti, ki je izraz nove etike, etike »boljšega življenja«, katere nosilke so predvsem mlajše ženske.³⁶

Tako kakor inovacije, o katerih smo ravnokar govorili, so tudi človeške kretnje v znamenju inovacijskih raziskav. V zadnjih letih smo skušali tako imenovane non-verbalne komunikacije zajeti v kategorije, pri čemer smo upoštevali tudi distančno vedenje in ravnanje s časom. Ker se odvija veliko večji del socialne komunikacije po non-verbalni poti (po ameriških raziskavah najmanj 65 % vseh interakcij), ima opazovanje prav tega ravnanja zelo važno vlogo pri raziskavi majhnih skupin kot družin, vaških skupnosti, skupin otrok iste starosti (npr. med odmorom na šolskem igrišču). Mnogokrat je non-verbalno vedenje s svojimi tehnikami izogibanja, umikanja, ignoriranja, s svojimi odklonilnimi signali ter s svojimi metasignali v nasprotju z verbalnim vedenjem. V tej zvezi ima poseben pomen domneva, da so načini non-verbalnega vedenja v manjši meri podrejeni samokontroli kakor govorjena beseda, in jih zato lahko štejemo za naravnejše ali poštenejše vedenje. Če npr. nekdo s tresočimi rokami trdi, da ga ni strah, potem bomo verjeli njegovim rokam bolj kakor njegovim besedam. Opazovanje non-verbalnega je potemtakem bistveno za ugotovitev *dejanskega* kulturnega vedenja — v nasprotju z *idealiziranim* ravnanjem, kot to skuša včasih prikazati kontrolirano govorjena izpoved (npr. pri intervjujih).³⁷

³⁵ N. - A. Bringéus: Das Studium von Innovationen. V: Zeitschrift für Volkskunde 64 (1968), str. 161—185. — M. Matter: Wertsystem und Innovationsverhalten. Studien zur Evaluation innovationstheoretischer Ansätze. Renner, Hohenschäftlarn 1978 (= Kulturanthropologische Studien, 3).

³⁶ E. Morin: Commune en France. La métamorphose de Plodémet. Paris 1976, 164 sl.

³⁷ L. Röhrich: Gebärde — Metapher — Parodie. Düsseldorf 1967 (= Wirken des Wort, Zv. 4), 7—36. — A. Niederer: Zur Ethnographie und Soziographie nichtverbaler Dimensionen der Kommunikation. V: Zeitschrift für Volkskunde 71 (1975), 2 sl. — A. Niederer: Nonverbale Kommunikation. V: Direkte Kommunikation und Massenkommunikation. Referate und Diskussionsprotokolle des 20. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Weingarten. Tübingen 1976 (= Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts, Zv. 41), 207—213.

Za zgodovinski del narodopisja, ki ga je še pred desetimi leti mlada generacija kot raziskovalni predmet odklanjala, danes zanimanje zopet raste, predvsem za družbene pogoje, kot so npr. na zgleden način obdelani v raziskavah Rudolfa Brauna o socialnih in kulturnih spremembah v nekem podeželskem industrijskem kraju. Šele sedaj sprejemajo nekateri francoski etnologi dela »skupine Annales« okoli Marca Blocha, Luciena Fabra, Fernanda Braudela, Emmanuela Le Roy Ladurieja in drugih, in kaže, da se uveljavlja tendenca k historični etnologiji, zgodovinopisju od spodaj navzgor, saj izhajajo v Franciji že nekaj let prikazi vsakdanjega življenja (vie quotidienne) v 17., 18. in 19. stol.³⁸ Po zgledu francoskega zgodovinarja Emmanuela Le Roy Ladurieja, ki je po aktih inkvizicije opisal vsakdanjost južnofrancoske vasi Montaillou med leti 1295 do 1324, je poskušal eden mojih učencev z izrabo čarovniških procesov prikazati magično pogojeni življenjski svet neke züriške vasi v zgodnjem 18. stoletju.³⁹ Mnogim socialno-kulturnim podatkom o vaškem življenju, ki jih vsebujejo akti čarovniških procesov, so zgodovinarji, ki so se z njimi ukvarjali, priznavali le pomen kuriozitet, kakor so tudi na splošno gledali na narodopisje kot na pomožno vedo zgodovine, kot dobavitelja ilustrativnih obrobni pripomb k zgodovini dogodkov.⁴⁰ Narodopisje je za tako mnenje v veliki meri samo krivo, ker se je še do nedavnega ukvarjalo pretežno z estetskimi objekti, s poročnimi čepicami, z izreki na pečnicah, s krivinami zibelk itd., namesto da bi se posvetilo hišni opravi kmetov-najemnikov, dotam deklet-tovarniških delavk in mestnim stanovanjskim razmeram v času prve industrializacije.⁴¹ Narodopisje bi zaradi svojega načina opazovanja lahko znatno prispevalo k zgodovinski podobi, ko bi, recimo, nakazalo konkretno vlogo starostnih skupin ali pogoje inovacije in akulturacije, »poniknjenih kulturnih vrednot«, kvalitete življenja itd.

Narodopisje je bilo, če izvzamemo čas nacionalsocializma, vedno sorazmerno tiha, četudi marljiva veda, ki se praviloma ni ukvarjala s praktikami vsakdanjosti in so jo razumeli kot t. i. čisto znanost. V obdobju študentskega gibanja šestdesetih let so mu očitali irelevantnost njegovih raziskovalnih objektov in pomanjkanje teorije in nazadnjaštvo glede na raziskovalne metode.⁴² K temu je prišel še očitek, da je vezano na ideologijo in odmaknjeno od prakse. Kritika mlade generacije je vsebovala nekaj brez dvoma pravih vidikov, ki so jih pozneje tudi upoštevali. To velja npr. za

³⁸ D. Fabre, J. Lacroix (Izd.): Communautés du Sud. Contribution à l'anthropologie des collectivités rurales occitanes. 2 zv. Union générale d'éditions, Paris 1975. — D. Fabre, J. Lacroix: La vie quotidienne des paysans du Languedoc au XIXe siècle. Hachette, Paris 1973.

³⁹ E. Le Roy Ladurie: Montaillou, village occitan de 1294 à 1324. Paris 1975. — D. Meili: Hexen in Wasterkingen. Lebensweise und Konfliktstruktur in einem Dorf des Barocks. Dissertation Zürich 1978.

⁴⁰ R. Weiss: Volkskunde der Schweiz (kot op. 13), 50.

⁴¹ R. Braun: Probleme des sozio-kulturellen Wandels im 19. Jahrhundert. V: Günther Wiegmann (Izd.): Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert. Göttingen 1973, 11—23.

⁴² Abschied vom Volksleben. Tübingen 1970 (= Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen, Zv. 27).

t. i. uporabno narodopisje. Medtem ko je še moj predhodnik Richard Weiss v predgovoru svojega »Narodopisja Švice« napisal, da ni stvar narodopisja, da bi poseglo v kulturni proces,⁴³ razpisujejo oblasti danes raziskovalne projekte, ki naj pripomorejo k rešitvi aktualnih problemov, kot so regionalno načrtovanje, integracija inozemskih delovnih moči, boj zoper odseljevanje iz gorskih območij itd. Pri tem se predpostavlja interdisciplinarnost raziskovalne skupine. Zahtevajo se teorije, ki naj bi bile blizu prakse kot podlaga političnih ukrepov.⁴⁴

Velike skrbi nam dela majhno število poklicnih možnosti absolventov naše stroke. Poskušamo predvsem vzpostaviti zvezo z masovnimi občili, časopisi, radiom in televizijo, v upanju, da bodo mladi narodopisci s časom tam našli stalne zaposlitve. V zadnjih letih so züriški in baselski narodopisci teamsko projektirali in znanstveno spremljali 20 televizijskih filmov, npr. film o socialni funkciji malih gostiln, nadalje filme o problemih začasno naseljenih ljudi, o funkciji družinskih vrtičkov, o romanjih, o pokopališčih, o priimkih itd. Trenutno delam na filmu o govoru s kretnjami, kot ga uporabljajo Švicarji in inozemci v družini, pri športnih prireditvah, v šoli, pri vabilih in na cesti.

Ali bo narodopisje moglo ohraniti svojo samostojnost, četudi v sodelovanju z drugimi vedami, bo pokazala prihodnost. Kot veste, je njegova razsežnost tako glede na stvarna področja kot tudi na metode, ogromna: stanovaljski slog, jedi, načini govora in kretenj, ljudsko znanje in ljudska estetika, delovni postopki, igre in povedke, vse to in še mnogo več sodi zraven. Silna je tudi raznolikost metod, ki jih je treba uporabljati: določanje stvarnih dobrin, arhivski študij, vprašalne pole in lastno opazovanje ter kartografska registracija, filmska dokumentacija in magnetofonski zapisi — z vsem tem je delo zanimivo, toda hkrati tudi težavno.

Kljub temu mislim, da narodopisje lahko ustvari marsikaj, česar ne morejo discipline z enodimenzionalno metodo, ker jim nista na voljo neposrednost in resničnost, ki od nekdanj — četudi na račun abstrakcijske ravni — bistveno prispevata k posebnosti in vrednosti narodopisja.

Prevedla Helena Ložar-Podlogar

⁴³ R. Weiss: *Volkskunde der Schweiz* (kot op. 13), str. VIII sl.

⁴⁴ Tako so dobili narodopisni inštituti v Ženevi, Neuenburgu in Zürichu pred kratkim od oblasti nalogo, empirično določiti pogoje za oblikovanje regionalnih značilnosti v obrobni pokrajini Švice. Poskušajo namreč zaustaviti odhajanje mlajšega dela prebivalstva iz teh krajev.

Zusammenfassung

STELLUNG UND BEDEUTUNG DER VOLKSKUNDE IN DER GEGENWART
(AUS SCHWEIZERISCHER SICHT)

Seit dem Ende des Zweiten Weltkrieges hat sich der Kanon der von der Volkskunde untersuchten Gegenstände unablässig erweitert. Für den schweizerischen Volkskundler Richard Weiss war Volkskunde noch die Wissenschaft vom »Volksleben«, das aus den zwischen Volk und Volkskultur wirkenden Wechselbeziehungen besteht, soweit sie durch Tradition und Gemeinschaft bestimmt sind. Das sogenannte Massenverhalten, wie es sich zum Beispiel in der Mode äussert, blieb hier ausdrücklich ausgeklammert.

Zu der Zeit, da Richard Weiss seine Definition der Volkskunde konzipierte, wirkten sich die Herrschaft des individuellen motorisierten Verkehrs, der modernen Massenkommunikationsmittel, die Verbreitung der höheren Schulbildung (auch auf dem Lande) und damit die Popularisierung wissenschaftlicher Erkenntnisse auf dem Gebiete der Ernährung, der Medizin und der Hygiene noch ungleich schwächer aus als heutzutage.

Mit der Modernisierung der meisten Lebensbereiche schwand auch der frühere Reichtum typisch volkstümlicher überindividueller Formen des Verhaltens, Denkens und Fühlens, ohne jedoch ganz unterzugehen.

Heute unterscheiden wir bei der volkskundlichen Arbeit mindestens drei Kulturtypen (Idealtypen), die sich nicht hermetisch voneinander trennen lassen, da sie in dauernder Wechselbeziehung miteinander stehen:

1. die Hochkultur (die man auch als professionelle Kultur oder nach französischem Sprachgebrauch als ‚culture savante‘ bezeichnet),
2. die durch Tradition und Gemeinschaft bestimmte Volkskultur (in der amerikanischen Forschung als ‚folk culture‘ bezeichnet), welche das ursprüngliche Forschungsfeld der Volkskunde war, und
3. die Populärkultur.

Die Populärkultur (oft auch »Massenkultur« genannt), die wir hier als neuen Bereich der volkskundlichen Forschung einführen, ist geprägt durch die Botschaften der modernen Massenmedien, durch die industrielle Serienproduktion und durch den Umgang mit deren Erzeugnissen im Alltag und im Festtag. Die Populärkultur richtet sich an Menschengruppen, die man am besten als »Publikum« bezeichnet. Ihre Symbole, Bilder und Tonfolgen usw. müssen der geistigen Aufnahmefähigkeit der Mehrzahl der potentiellen Konsumenten angepasst werden, wobei die für die traditionelle Volkskultur typischen lokalen Partikularitäten (besonders die sprachlichen) ausgemerzt werden, weil sie vom grossen Publikum nicht verstanden würden. Nun erschöpft sich allerdings die moderne Populärkultur nicht im passiven Konsum von medialen Botschaften. Die Populärkultur ist auch die Kultur der Amateure, der Bastler, der Autodidakten, der Do-it-your-self-Handwerker, welche in der Regel nicht die »ausgezeichnete Leistung« (high standard) anstreben, sondern das Mittun, den Wunsch, selbst etwas zu verwirklichen. In den Bereich der Erforschung der Populärkultur gehören demnach Untersuchungen über Wohnkultur und Wohnweisen von Arbeiterfamilien, über Wandschmuck, nichtprofessionelles Fotografieren, über Ernährungsgewohnheiten und die damit verbundenen Vorstellungen, über die Rezeption von technischen Neuerungen in der Landwirtschaft und im Haushalt, über die Gestaltung und Bedeutung von Familiengärten usw.

Trotz der zunehmenden Verbreitung der Populärkultur ist die durch Tradition und Gemeinschaft bestimmte Volkskultur (folk culture) nicht auf abgelegene ländliche Gruppen beschränkt; sie findet sich weiterhin in zahlreichen »Nischen« unserer Gesellschaft, so z. B. noch häufig in Spielverhalten der Kinder (children's lore), soweit sie ausserhalb der Einwirkung der Erziehungsberechtigten stehen. In diesen »von Angesicht zu Angesicht« — Gruppen, wo jeder zugleich Akteur und Zuschauer ist, gibt es noch ein ausschliesslich mündlich tradiertes Repertoire von Spielen und

Reimen, das sich zum Teil über Jahrhunderte zurück nachweisen lässt. Ähnliches findet sich auch bei kleinen Gruppen von Erwachsenen.

Im Gefolge des französischen Strukturalismus zeichnet sich in volkskundlichen Forschungen ein vermehrtes Interesse für die Zeichenhaftigkeit selbst der alltäglichen Objekte ab. Die Bedeutung des Zeichen- und Symbolbegriffes für die Volkskunde war schon 1937 durch Petr Bogatyrev in seinem Werk »The function of folk costume in Moravian Slovakia« dargelegt worden. Häuser, Kleider, Geräte, Speisen, Körperhaltungen, Distanzverhalten usw. haben ausser ihren manifesten praktischen Funktionen auch Zeichen- und Symbolfunktionen, welchen Wertvorstellungen zugrunde liegen, die eine hierarchische Ordnung bilden. Bei allem Interesse, das einige Volkskundler der Zeichenhaftigkeit (der »Sprache«) der Dinge widmen, stehen doch allgemein die geschichtliche und die gesellschaftliche Entwicklung der Objekte und Verhaltensweisen im Vordergrund, die nicht nur wegen ihrer Zeichenhaftigkeit, sondern wegen ihrer praktischen, vitalen Funktionen forschungswürdig sind.

Die Volkskunde, lange allgemein als »Orchideenwissenschaft« betrachtet, wird seit kurzem zur Mithilfe bei der Lösung von aktuellen Problemen wie Quartierplanung in Städten, Regionalplanung, Integration ausländischer Arbeitskräfte, Bekämpfung der Abwanderung aus alpinen Gebieten etc. beigezogen, und einzelne Volkskundler können gegen Honorierung vorübergehend an den entsprechenden, meist interdisziplinär angelegten Projekten mitarbeiten. Aber allgemein sind die Berufsmöglichkeiten für Volkskundler gering; einige Anstellungs-Möglichkeiten beginnen sich auf dem Gebiet der Massenmedien (inklusive Presse) abzuzeichnen.

TRAGOM NARODNIH RUČNIH LUTAKA U HRVATSKOJ, BOSNI, HERCEGOVINI I SRBIJI

Nikola Bonifačić Rožin

Godine 1962. objavljen je moj rad »Šante i Pante (Narodne ručne lutke u Hrvatskoj)« u Slovenskom etnografu 15, 135–156, kao doprinos poznavanju narodne lutke s križem okosnicom i ležećim lutkarom. Poticaj da iznesem građu što sam je sabrao o narodnim ručnim lutkama, dao mi je Niko Kuret svojom raspravom »Zanimiva oblika ljudskega lutkarstva na Slovenskem«, objavljenom 1957. u Slovenskom etnografu, Ljubljana, X.

Iznesao sam tada, da su narodne ručne lutke poznate u raznim hrvatskim krajevima (Međimurje, Pounje, Banija, Slavonija, Konavle) u više varijanata, obzirom na okosnicu lutke i dramski tekst lutaka. Uz lutke iz Hrvatske donesao sam podatke o bosanskim narodnim ručnim lutkama (okolica Bosanske Gradiške) i informaciju o navodnim šiptarskim lutkama sa Kosova, tako i literaturu o tadžikskoj sololutki u Aziji.

Poslije 1962. povremeno sam istraživao narodne ručne lutke po hrvatskom terenu i zamolio podatke o njima kod stručnih ustanova u Sarajevu. Odgovor bio je negativan, što me nije zaustavilo u uvjerenju, da i Bosna ima svoje narodne ručne lutke. To su mi napokon potvrdili podaci o lutkama u Bosni (okolica Modriča) i u Hercegovini (okolica Stoca i Trebižat kod Čapljine). Nedavno sam dobio informacije o postojanju narodnih ručnih lutaka i u Srbiji, u vlaškim selima u okolini Negotina.

Ovdje iznosim novu građu o narodnim ručnim lutkama po redu kako sam o njima dobivao informacije.

1. Godine 1964., u studenom ispitivao sam narodne običaje u Metkoviću i okolici. Raspitujući o narodnim lutkama, upoznao sam radnika na željezničkoj pruzi Zahira Mešića. On je iz sela Čeljeva kod Čapljine, rođen 1930, musliman. Sjeća se igara s lutkama, kojima se plašilo djecu. Igru je gledao u selu Osanići, više Stoca, na sijelu uvečer, oko 1954. Lutkar je bio isto vanjski čovjek, srednje dobi. Došao je i on na sijelo, s lutkama je izvodio šalu sa djecom i mlađarijom. I on je bio musliman, u selu je mješano stanovništvo.

Prema Mešićevom iskazu: »Jedan igrač igrao je s dvije lutke, jednu je držao u jednoj ruci, drugu u drugoj. Lutke su bile srednje veličine, kao bebe. More napraviti, kao što djeca prave, od drva i krpeta. I kosu napravi.

Igrač je ležao na podu za vrijeme igre, bio je pokriven rutom, vunenim pokrivačem. Same ruke su mu radile s bebama, dizao ih gore, dolje, nešto im je vikao. Mijenjao je glas, tanki i debeli. To je kratko trajalo.« Mešić je izjavio, da nije igrača razumio. (Zapis iz rkp. zbirke: Nikola Bonifačić Rožin, Folklorna građa Neretljanske krajine, 1964, Zagreb, Institut za narodnu umjetnost, br. 729., str. 27.)

2. U isto vrijeme 1964. godine radio sam u Kuli Norinskoj i doznao, da su oko 1952. u Krvavcu, u Domu nastupili s lutkama. Kazivači nisu točno znali, da li su igrači bili iz Počitelja ili Trebižata u Hercegovini. Uputili su me na Vladimira Pavlovića, književnika i nastavnika u Kuli Norinskoj, koji je rodom iz Trebižata. Pavlović mi je rekao, da su mu poznate narodne lutke u Trebižatu, hrvatskom selu kod Čapljinje, koje veoma čuva narodne tradicije i naročito se diči sa svojom limenom glazbom. Pavlović je lutke gledao u Trebižatu oko 1954., 55., u Domu, na večernjoj zabavi. Igrač je ležao na pozornici pokriven. »Lutke su bile napravljene kao križevi. Na križ se obuču poderani kaput, a na gornji dio križa stavi se kapa. Lutke su predstavljale dva muškarca, koji se tuku. Kako igrač okreće štapove, tako se oni tuku, rukavi lomataju, pa izgleda kao da se šamaraju. Igrač je nešto govorio, modulirao glas jednoga i drugoga.«

Igrač se zove Milan Dragičević, ima oko 35 g., učitelj je u Trebižatu, gdje je i rođen. Odavna je tamo u službi, organizirao je radove u dramskoj sekciji. Učitelj Dragičević najavio je na priredbi igru lutaka: »Sad ćete vidjeti kako se Marko i Janko tuku.«

VI. Pavlović pričao mi je, da je igru lutaka gledao i na polju, u proljeće, kad se ore ili kopa, pa se ljudi skupe s njiva, razgovaraju se i igraju, da se malo odmire.

U polju su lutke pravili pomoću badilja, lopate s kojom obrađuju zemlju. Ti badilji posluže kao trup lutaka. Gore privežu vrbom vodoravni štap, kojeg obuku. Igrač legne na zemlju i drži badilje-lutke, pa sa njiva gledaju, kako se ovi dva tuku. Noge lutaka se ne vide.

Nagovarao sam Vladimira Pavlovića, kao domorodca i književnika, da ispita igre lutaka u Trebižatu i građu pošalje Institutu za narodnu umjetnost u Zagrebu. Obećao je i ispitao, pa mi je iz Kule Norinske 10. II. 1965. u pismu poslao podatke, koje ovdje iznosim sa zahvalnošću:

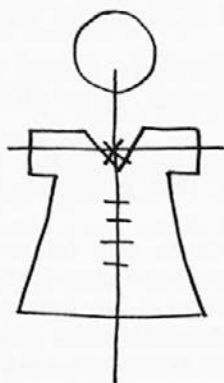
»Igra lutaka. Pripovijedao Milan Dragičević iz Trebižata, dne 23. XII. 1964. Na izgradnji pruge Brčko—Banovići 1946., u selima Srpskoj i Muslimanskoj Tinji, gdje su bili logori omladine, priređeni su zabavni programi, koji su sadržavali i zabavne elemente pojedinog kraja. Milan Dragičević, tada mladić na izgradnji pruge, inače je zainteresiran za kulturni zabavni rad na selima (sam je organizirao ogroman broj priredbi u selu) uočio je ovu igru lutaka.

Izvodili su je omladinci također iz nekog sela u Hercegovini. On više ne zna iz kojeg, ali pretpostavlja da je to vjerojatno iz okoline Stoca.

Igru su izvodili veoma često, obično uvečer poslije posla. Igra je, kako kaže, čisto šaljivog karaktera. Popraćena je i prigodnim dijalogom, koji nije

sadržajno ustaljen, važno je da je šaljiv. Dijalog vodi jedna osoba, a dočarava ga raznolikim moduliranjem glasa. Ta osoba istovremeno i upravlja lutkama.

Izgled lutaka. (Pavlović je narisao križ, na njemu visi kaput, na vrh križa je kapa.) Uzmju se četiri štapa, ukrste se kao križ i privežu. Na štapove se obuku kaputi, a gore se postave kape (kao na crtežu) i okrenu se sučelice.

Dno štapova se zabije u zemlju na odstojanju 50—70 cm, jedan od drugoga, tako da se pri vrtnji mogu dohvatiti. Tada između njih legne upravljač na leđa. On se obično zamaskira travom ili kakvim pokrivačem. Zatim jednom rukom hvata jedan, a drugom rukom drugi štap.

Najprije počinje podrhtavanje lutaka koje pokreće upravljač, zatim maženje, a zatim otpočne dijalog (obično svadljiv, svađa oko žena, posjeda, preljuba i sl.), dok igra ne poprimi karakter oštrog razračunavanja. Lutke se udaraju svom žestinom ukočenim rukama. Labava odjeća na štapovima daje dojam vrlo uzbudljive borbe i tako borba postaje sve oštrija.

Finale: jedna od njih klone, iznemogne ili se sruši.

Koliko će borba trajati zavisno je o tom kakav efekat smijeha izaziva, a to upravljač mora osjetiti na prisutnima. Igru čini uzbudljiviju i zanimljivu i to kakav je dijalog i oko čega je nastala svađa, pa se od upravljača traži posebno da je duhovit.

Po povratku s radne akcije Milan je ovo prenio u Trebižat, a kako se u tim godinama (1946—1950) vrlo često nastupalo u priredbama, gotovo je uvijek publika tražila da se izvodi i igra lutkama. Milan Dragičević je najčešće bio upravljač ovih lutaka (sada nastavnik muzike u Mostaru). Sa ovih priredaba igra je prešla i na polje. U proljeće bi težaci po njivama počivali, a jedan od njih bi se pobrinuo da ovo izvede. Samo, sad su umjesto štapova služile lopate. To bi veoma zabavljalo težake. I danas se po njivama za vrijeme proljetnih radova u polju ova igra rado izvodi.

Vlado Pavlović«

(Rkp. zbirka, N. Bonifačić Rožin, Folklorna građa Neretljanske krajine, 1964. g. Zagreb, Institut za narodnu umjetnost, br. 729, str. 33—35.)

3. God. 1967. ispitivao sam narodne igre i običaje u Slavonskoj Požezi i okolici. Milan Lukić, r. 1931. u selu Sušnjari, službenik, pričao mi je

u Sl. Požezi o igri lutaka u selu Šušnjari. Lukić je igru sa lutkama nazvao: Klepetanje. Njegov iskaz:

»To je bio jedan drveni križ od letava, na njemu droljavi kaput, masna kapa, ubi bože, što je klapavo, rukavi što duži da se klati. Hlače ništa, jer on (igrač) ispod rukom drži štap.

To su bile dvije lutke. Te se lutke stavljalo kao strašila u pšenicu, kukuruze. Pometao strašila, ne možeš se braniti od vrebaca. I radi divljih svinja, vranja. Igrač leži kad igra.

To je bila dječja igra, igrali svinjari, pastiri. Nisu im davali neko ime. Igrali na pašnjacima, kad je vrućina, stoka planduje, oni imaju vremena da igraju.

Lutke se svadaju, tuku.« (Rkp. zbirka, Nikola Bonifačić Rožin, Folklorna građa Slavonske Požege i okolice, 1967, g. Zagreb, Institut za narodnu umjetnost, br. 929, str. 30.)

4. God. 1967, u srpnju, ispitivao sam folklor Imotske krajine. U selu Studenci, naišao sam na vrlo dobru kazivačicu Ružu Maras rođ. Vrljičak, koja mi je s ponosom rekla, da je po ženskoj lozi rođakinja pjesnika Tina Ujevića, i da ima sina profesora u Zagrebu, seljakinja. Pitao sam Ružu i o lutkama. Nisu joj bile poznate, ali kad sam spomenuo »Šante i Pante«, imena lutaka, Ruža se sjetila sličnih riječi, koje u dječjoj igri »Krizma«, govori biskup (igrač), kad prstima udara po licu krizmanika. Tekst igre »Krizme«:

»Djeca kad igraju krizmu, onda jedan je biskup, a drugi se krizmaju. Ovaj biskup ide, pa ih pljuska po licu i veli:

— Šanti, panti, kad je krizma bila!

Kumovi ih drže. Dite uzme u ruku komadić drveta kao sviću. Kum ga drži prid sobom i stavi mu ruku na rame.

Biskup ima ščap i metne torbicu na glavu da bude u čošak, kao mitra. Ide od jednoga, kao da ga krizma. Jedan mu nosi vodu i on ga onda maže krpom po čelu i križa ga:

— Šanti, panti... i onda ga pljusne.«

(Rkp. zbirka, Nikola Bonifačić Rožin, Folklorna građa iz Imotskog i okolice, 1967 g. Zagreb, Institut za narodnu umjetnost, br. 933, str. 56.)

5. God. 1968. u Zagrebu sam upoznao Jozu Vidakovića iz Babine Grede u Slavoniji, službenika, oko 40 god. Pričao mi je da u Babinoj Gredi djeca igraju s dvije lutke. Igrač leži i u rukama diže drvene križeve, obučene u kaputiće. Sličje poljskim strašilima. Lutke su se svadale i tukle, igrač je govorio mjesto njih. (Nikola Bonifačić Rožin, privatna zbirka raznih zapisa, Zagreb.)

6. God. 1976. oko Božića s Ivanom Lozicom ispitivao sam u Gundincima, u Slavoniji, božićne običaje i badnjačku igru »Adam i Eva«. U razgovoru s Marijom Užarević, r. 1936, seljakinjom iz Gundinaca, doznao sam, da je ona kao djevojčica čuvala marvu na paši i gledala igre s lutkama, koje su zvali Strašila: »Nabiju im ime Ivo ili Mato, pa se nji dva zavade, sad će ovaj ovoga, sad onoga, ti tuci ovoga, ti tuci onoga. On (igrač) leži, rukama radi.« Marija zna, da u Gundincima šepavom kažu šantav. Na pitanje, da li još igraju s lutkama, Marija Užarević je odgovorila: »Nema više ni da čuware, nema više ni kola, ni pjesme, ništa!« (Razgovor snimljen na magnetofon i

dešifriran, rkp. zbirka: Nikola Bonifačić Rožin i Ivan Lozica, Narodne dramske igre u Gundincima i Babinoj Gredi, Slavonija, 1976. g. Zagreb, Zavod za istraživanje folklor, br. 972.)

7. Iste 1976. god. u Gundincima pričao je o bosanskim lutkama Đuro Šiškić iz Bosne, rođen 1946. u selu Čardak kod Modriča. Njegovi roditelji doselili su se 1952. iz Čardaka u Gundince, s još nekim Bosancima. Za sebe kažu, da su i Hrvati i katolici. Đuro Šiškić je povratnik iz Njemačke. Došao je doma na blagoslov novosagrađene kuće. Kao i Marija Užarević, tako se i Đuro Šiškić sjeća lutaka, koje je u djetinjstvu gledao u Čardaku, prije nego su njegovi prešli preko Save u Slavoniju. Đ. Šiškić priča: »Lutke, ja sam to gledao, kad sam bio mali... u Bosni. Kaput napravi i leži, i onda kao da se tuku. To je bilo, kao dječaci nešto... šta ja znam. Igralo se na polju, kod goveda. Ja sam to vidio... ja sam samo vidio kao kaput, nešto da su izvratili i stavili. Dole ležano i onda uspravito...« Đ. Šiškić, više se ne sjeća, jesu li kolci s lutkama bili zabodeni u zemlju. Sam se pita: »Ili je bilo na rukama nešto?«

U razgovor se uplela i prisutna Bosanka Ana Čalić, koja također nešto zna o lutkama u Čardaku. Rekla je za lutkara: »On je ležao, pokriju ga.« Želeći da odgovori na pitanje kako je lutkama bilo ime, Ana Čalić spomenula je neku solo-lutku: »Ono na metli nekako, pa sam igra, zvao se Ivan.« U razgovoru opet se vraćaju na ručne lutke, koje slične na poljska strašila: »On je sam radio s tim kaputima, rukavi, tako neki povezani, od drveta napravito, kao strašilo, to je radilo, samo da se čuju.« Htjeli su ljudi da nešto više kažu o bosanskim lutkama, ali daleko je djetinjstvo, u pameti su ostali samo neki detalji, toliko ipak značajni za narodne ručne lutke, da su prisutnu Mariju Užarević sjetili na lutke slavonske, te je i ona počela pričati o lutkama strašilima. (Razgovor snimljen na magnetofon i dešifriran, rkp. zbirka: Nikola Bonifačić Rožin i Ivan Lozica, Narodne dramske igre u Gundincima i Babinoj Gredi, Slavonija, 1976. Zagreb, Zavod za istraživanje folklor, br. 972.)

8. God. 1978, u Zagrebu za vrijeme Smotre folklor, u razgovoru spomenuo mi je dr. Dragoslav Antonijević, da je u Srbiji, kod Vlaha iz okolice Negotina vidio igru s narodnim ručnim lutkama. Sjeća se samo nekih detalja, pa je pozvao Desu Đorđević iz Beograda, da mi nešto više kaže, ako se sjeća, o vlaškim lutkama, koje su na izvedbi zajedno gledali.

Desa Đorđević izvukla je iz pameti više značajnih pojedinosti, koje su karakteristične za narodne ručne lutke, pa ih ovdje iznosim prema njezinom kazivanju: »Selo Plavna kod Negotina, Vlasi, igrali na smotri u Stubiku selu, u Kučevu na smotri 'Homoljski motivi'.

Lutkarsku igru Vlasi zovu 'Natama', što znači anatema, prokletstvo.

Sadržaj igre: U selu se desi krađa i seljaci na skupu se dogovore, da izvedu tu igru, koja bi mogla djelovati na kradljivca, da se oda i prizna krađu. Uzmu dvije lutke, jedna je dobra, a druga zla. Vlaška imena imaju. Za vrijeme borbe lutke ne govore, nego seljaci, koji su okolo lutaka proklinju lupeža, na vlaškom jeziku, da mu se stoka zatre, da mu dođe bolest, da nema sreće.

Taj kradljivac je prisutan, i on se prijavi, savjest ga peče, boji se anateme. Na kraju igre seljaci ga kazne, izbace iz kola, ili ga prihvate, oprostite mu i zajedno zaigraju kolo.

Igrač je ispod stola ili klupe, nekog sanduka. Ruke digne na stol, svaka ruka drži jednu lutku.

Lutke mogu predstavljati muškarce, ili muškarca i ženu, prema tome ih obuku. Ženskoj stave na glavu maramu, muškarcu šubaru, on je crno obučen. Odjeća pokriva ruku do laktata.

Igrač lutku drži na prstima. Glavu drže tri srednja prsta, a krajnji prsti su utaknuti u rukave odjeće. Igrač kreće ovim prstima, pa izgleda, da se lutke tuku rukama.

Nekad svirka prati igru, ali ne mora uvijek.

Na smotri su igru izvodili na pozornici, lutke se tuku, a seljaci oko njih proklinju krivca. Po selima s lutkama igraju na sijelima, ili na redovitim igrankama tokom cijele godine.« (Zabilježio Nikola Bonifačić Rožin, Privatna zbirka raznih zapisa, Zagreb). O vlaškim lutkama u okolici Negotina imala je Radmila Petrović, 1976, emisiju na radiu Beograd.

*

Iznesena grada, iako je sjećanje na bliže ili dalje igre lutaka, dovoljno dokumentira, da se kod svih primjera radi o narodnim ručnim lutkama s križem okosnicom i ležećim lutkarom. I kod vlaške lutke srednji prsti, pruženi, sa krajnim prstima, rastegnutim u stranu, formiraju oblik križa.

Ležeći lutkar mijenja glas, da bi ilustrirao dijalog dviju lutaka.

S lutkama većinom igraju pastiri na polju, odrasli dječaci. Ali se sa lutkama igra i na prelima i javnim zabavama, u novije vrijeme donesli su je i na pozornicu smotre folklor.

Kod svih primjera neizbježna je borba lutaka. Kod vlaških lutaka je izrazita svijest, da je jedna dobra, a druga zla.

Sadržaj dramske svade, prema podatku iz Trebižata, govori o svadi zbog žene ili posjeda. Mora biti šaljivog karaktera, kolikogod je tučnjava žestoka, s namjerom da sruši protivnika.

Vlaški primjer lutaka, ukazuje na moralno odgojnu tendencu tučnjave lutaka. One same šute, ali zbor seljaka uz njih sa tekstom proklinjanja, treba da utječe na zločinca, da se pokaje i promijeni. Selo se zalaže za humanost, kad zaigra u kolu zajedno sa kradljivcem, koji je priznao svoje nedjelo. Dobro treba da pobijedi. Svojim sadržajem »Natama« se odvaja od navedenih, šaljivih primjera, ali joj nalazimo slične sadržaje kod primjera navedenih u radu »Šante i Pante« tiskanom 1962. u Slovenskom etnografu. Već sama imena Šante i Pante, gdje su u narodu poznata, ukazuju na dobru lutku, Pantu, i na zlu lutku, Šantu, kojeg negdje čak prikazuju šepavim, šantavim, što pojačava njegovu zloću. Borbu u kojoj mora dobro pobijediti, narod ilustrira onim primjerom, gdje dobru lutku stavlja u desnu ruku, s kojom se križa i tjera zlo. Desna je ruka u narodu dobra ruka, ruka pravde i pomirenja. Ovo je književno obrađeno u dramskom dijalogu lutaka Iva i Ante iz Donje Velešnje u Hrvatskoj. Ivo i Ante su pijanci, koji se tuku, da pokažu tko je jači. Na kraju uviđaju, da im tučnjava ne vrijedi, pa se poljube u znak pomirenja.

Prema izloženom, prijašnja i novija grada narodnih ručnih lutaka, potkrijepljuju tezu o idejnom razvitku narodnih lutaka iz dualističkog vjero-

vanja u borbu dobra i zla. Postavljena u radu »Šante i Pante« 1962., sada je jače povezana s bogumilstvom, naročito bosanskim, gdje su narodne ručne lutke otkrivene među bosansko-hercegovačkim kršćanima i muslimanima, a mnogo znači i otkriće ovih lutaka među Vlasima u Srbiji. U doba kad je »bosanska crkva« gospodarila dušama vlastele i puka, vjerojatno su lutke zaigrale svoje moralistične borbe i anateme. Uzalud su bogumile progonile pravoslavna i katolička crkva, ništa im nisu mogle, jer se oni, iskrvareni križarskim ratovima u Bosni, djelomično priklanjaju turskom zavojevaču. Primajući islam povlašteni slojevi ne samo što su sačuvali stare privilegije, nego su sačuvali i lutkarske tradicije, koje su i samim Turcima bile pristupačne. Ono što je gospodare obavljalo, nije se branilo ni kršćanskoj raji, koja je usprkos svim poteškoćama, ostala na rodnoj zemlji.

Znatni dio bosanskog stanovništva, vlastela, kao i pučani, naročito pokretljivi pastiri, dao se u bijeg pred Turcima preko rijeka Une i Save, pa i preko mora. Sobom nose što mogu, materijalna i duhovna dobra. Gdje su stali tu se javljaju sa svojim sadržajima. U prošlom stoljeću Nikola Tordinac, sabirač narodnog blaga, bilježi među Hrvatima-Bošnjacima u okolici Pečuha, molitvu »Jedinstvo«, koja je sastavljena u obliku 12 pitanja i odgovora. Tordinac u »Jedinstvu« nalazi bogumilskih tragova.

Bjegunci su ponijeli sobom što su voljeli i što ih je krijepilo. U taj duhovni inventar ubrajaju se i narodne ručne lutke, koje su pokrenuli povjednici vjere u pobjedu dobra nad zlim.

Kad bi Turci sa krvavim mačevima donesli na Balkan i u Bosnu dualističke lutke, balkanski bjegunci ne bi ih mogli od njih preuzeti, ni ponesti dalje, jer im je nasilna vlast rušila svaku iluziju o pobjedi dobra.

Iako još nije posve jasno, kako i zašto su u nekim krajevima Hrvatske zla i dobra lutka nazvane Šante i Pante, može se preko formule u imotskoj dječjoj dramskoj igri »Krizma« shvatiti, koliko je u narodu jaka potreba za pobjedom dobra. U Imotskoj krajini, nije se naišlo na lutke s imenima Šante i Pante, a ni s drugim imenima, ali se zna iz vjerskog nauka za Sotonu, zloga duha. Bilo je vjerojatno u starini u okolici Imotskog bogumilskog vjerovanja u borbu dobra i zla, kao što još uvijek tamo ima bogumilskih stećaka. Budući da sadašnji imotski Hrvati katolici mirno promatraju šaljivu igru o crkvenom obredu krizmi, moglo bi se zaključiti, da im poruka krizme puno ne znači. Narod krizmu tumači, kao istjerivanje sotone iz čovjeka, kad biskup krizmanika s rukom lagano udari po licu. A zapravo taj udarac duboko potresa Imočance. Prvo magično utječe na njih nerazumljiva latinska formula, što je biskup izgovara dok krizma čovjeka. Latinska formula glasi: »Signo te signo crucis et chrismo te chrismate salutis, in nomine patris et filii et spiritus sancti. Pax tecum!« Ima više šaljivih narodnih prijevoda ove formule. Na glagoljaškom otoku Krku, u Puntu za čušku kažu »paštekuš«, a biskupovu formulu su preradili u »Šino te, šino kruti, paštekuš«. U Livnu, u Bosni, kažu, da biskup izgovara: »Šante, pante, krizmu«, kad krizmanika lagano pljusne po licu. U Zdencima imotskim spominju varijantu izreke iz Livna: »Šanti, panti, kad je krizma bila!« Očekuje se, da će se izgovoriti »panti«, međutim nije tako. Zato je moguće, da su »Šante, pante«, kao i »Šanti, panti« izbili iz dubokog narodnog sjećanja na lutkarska imena »Šante i Pante«.

Zašto baš, kod udarca na krizmi? Prema naučavanju bogumila, materijalni svijet, pa i čovječje tijelo djelo je Satanaela. Prema pučkom vjerovanju biskup svojim udarcem tjera vruga, Sotonu iz čovjeka. Nije onda teško shvatiti, da je uzbuđeni krizmanik početni tekst latinske formule, shvatio kao »Šante, Šanti«. Svojim činom biskup čini veliko dobro, spašava čovjeku dušu, on je dakle pojam najvećeg dobra, predstavlja samo božanstvo, koje pobjeđuje predstavnika zla, Sotonu. U narodnom tekstu, biskup se poistovjetuje sa Pantom, kojega desna ruka uzdiže kao pobjednika.

Nova građa što je iznosim iz Bosne i Hercegovine veoma dobro potvrđuje predaju iz Pounja, navedenu u radu iz 1962., koja kaže, da su bjezginci iz Bosne donesli lutke na hrvatsku kršćansku stranu. Podatak o suvremenom seljenju narodnih lutaka iz okolice Stoca, na gradilište pruge Brčko—Banovići, a zatim u hercegovački Trebižat, kao da slijedi nemirni život popovjedničkih lutaka, i zatim bjegunački, što sve ilustrira neuništivu težnju čovjeka za mirom i dobrom u njegovom životnom krugu.

D o d a t a k

LUTKE BARTOLI U LADINCIMA KOD KRIŽEVACA

Križevci, 20. X. 1978.

(Transkripcija magnetofonske snimke)

Kazivač: Fabijančić Franjo, r. 1918, Ladinci

Istraživači: N. Bonifačić Rožin i I. Lozica, Zagreb, Zavod za istraživanje folklor.

Snimio: I. Lozica

NBR: Vi pravite strašila u polju?

FF: Da, mi kažemo, ona strana tamo, Bartole. Da pravimo Bartole.

NBR: A, Bartole, vi to kažete.

FF: To se tako kod nas naziva, Bartoli.

NBR: Jeste li vi sa tim Bartolima igrali, kad je, recimo, jedan legao, pa bi jednoga Bartola uzeo u ruku, pa drugoga, pa se onda oni tuku...

FF: To se isto tak radi, recimo, metne se jedna klupa i onda ta klupa se prekrije sa jednom ponjavom, i tu dole pod tu klupu legne jedan muškarac, ima u svakoj ruki toga jednoga, kak vi kažete Bartola, i sad se ovi dva pregovaraju, malo ovaj ovoga čvrka, malo onaj onoga i objašnjavaju se...

NBR: Molim Vas, dajte mi samo recite, ovako direktno, što jedan drugome govore, to kad se oni...

FF: Pa čujte, recimo, mi smo to praktikovali najviše kao da su ti dva kod suda...

NBR: I recimo, što govore, ali direktno govorite, što jedan drugome kaže...

FF: E, sad to je, recimo, jedan je optuženi, a drugi je sudac. I sad ovaj sudac pita ovoga: »Slušaj, jesi ti napravio takav i takav prekršaj, jesi ti to i to napravio, jesi ukrao na primjer kokoš od čoveka ili si ti ukro nekome novce«. Ovaj se brani da nije, ovaj kaže: »Jesi, imam ja tu podatke,« pa čvrka po onoj klupi kao po stolu, s jednom rukom, je li... A ovaj kaže: »Ja imam svedoke da nisam.« »Pa ko je svedok?« Onda on nabraja: ovaj svedok, onaj svedok, onda već dojde do svade, onda ovaj sudac čak njega u prsa, onda i ovaj njemu dokaživa, sucu, pa da je on u pravu, pa onda pa i on njega, i onda na koncu konca se onda posvade.

NBR: Posvade? I onda se oni dva tuku?

FF: Onda se oni tuku, jedan drugoga po glavi.

NBR: Ali recimo... A sudac bude živi čovjek? Uz njih?

FF: Ne, ne, ne, jedan je od toga Bartola, sudac, a ovaj je jedan Bartol, optuženi.

NBR: A onda se optuženi i sudac tuku?

FF: Da, da, da, jer sudac ne prizna ovom ovo šta ovaj tvrdi. A ovaj pa, ne, oće sucu dokazat da je on u pravu. A sve to ovaj odgovara, je li, koji to ima u rukama...

NBR: I to, to je, to ste igrali...

FF: To smo igrali.

NBR: Ali to ste igrali gdje? Klupu, to niste igrali na paši, to ste onda u kući?

FF: Ne, ne, to negde ovako, recimo na primer, kad je kakva zabava ili svatovi, onda se to tako klupa metne u kuću, onda ljudi to gledaju, je li...

NBR: I onaj dotični koji je pod klupom, on, kako on govori, drukčijim glasom kada govori sudac...

FF: Da, on recimo na primer, mi smo znali imitirat, da izvinete na izrazu, većinom Zagorce, jer oni su se uvek tužili, ne? Onda sad, sudac najprije svojim dijalektom, kao sudac se izrazi, onda pa drugi put odgovara na temelju ovog Zagorca po zagorsku, ti si tak, ne pa ja kao sudac...

NBR: A je li i malo promijeni glas? Intonaciju, i tako?

FF: Jer on kaže onda: »Gospod sudac, ja imam svedoke takve i takve« za te i te, je li, a ovaj pa onda službenim glasom, književnim, odgovara onda: »To nije verodostojno, ti lažeš, ti si... mi imamo ovde podatke da si ti to i to napravio kod toga i toga«, već to se navede, kod koga, jel'...

NBR: A jel' on kaže koji su mu svjedoci onda?

FF: Da, da, ovaj pa onda kaže, ponavlja, »Ja imam svedoka toga i toga«, po imenu on to nabroji, već ovaj mora znat koga će povezati, da ima napisano nemre ni čitat kad leži na kičmi ako... nego on to mora iz glave...

NBR: A on na leđima leži i...

FF: I u svakoj ruci drži jednoga toga (Bartola), i pokrit je s ponjavom i sad odgovara svoje ono pravim jezikom, je li, fino, a ovoga pa imitira ono najlošije, je li, onaj izraz, da izvinete, kak se veli »zalupani Zagorec«, dok to sad nije tak, to je, nekad se tak govorilo... Onda, ovaj, klene Zagorec, i suca i zakon i vlast i sve, a ovaj pa mu se grozi, »Budeš kažnjen za to po najmanje tri meseca, pa do šest, pa do tri godine«, a ovaj samo svoje tera, Zagorec, ne sluša.

NBR: Znači da to znade dosta dugo, ta igra se razvijati...

FF: Pa čujte, recimo prema tome kak je ovaj raspoložen koji to imitira suca i...

NBR: A publika koja gleda, ništa mu ne dobacuju?

FF: Pa, sad tu i tamo neko ovako, je li, ako paše kakvo ubacivanje, netko, ili mora imati jednoga, recimo, već to se tak tretira, da ima jednoga ili dva koji mu... ga podsećaju, ako ovaj sudac, recimo, malo stane, onda ovaj iz publike mu potakne, je li, drugo pitanje, je li...

NBR: Prišapne?

FF: Ne, jednostavno glasno mu reče: »Ej, gospod sudac«, kak se to negda reklo, »trebali ste ga to i to pitat«. I sad se ovaj podseti, je li, možda mu nešto izostane. Onda pa, ovome u obranu se neko stavi, pa mu veli »Čej, trebal si ti još to i to reć sucu«, pa onda ovaj na temelju toga ga pita i tak.

NBR: A znači svi sudjeluju?

FF: Ne, tu je recimo možda dva-tri čoveka, koji imaju pojma o ovome, koji to je, je li...

NBR: A to se još i sad igra, ili...

FF: Pa čujte, sad već dugo se to ne igralo, ali ranije, recimo, prije, za stare Jugoslavije i u početku sad već za ove države se to je, al' sad već to je kao jedno maltretiranje...

NBR: A nije, to je jako zgodno...

FF: Čujte, je to zgodno, ali recimo na primer, ako ima tamo, u toj sredini ima Zagoraca, onda može biti čoveku krivo, je li...

NBR: Ali može se okrenuti na Posavca ili ovako...

FF: Može se okrenuti, ali nije zgodno...

NBR: Dakle, uvijek je ta priča oko lopova koji je ukrao i sudac ga sudi, nije da bi, recimo, nešto drugo bilo...

FF: Pa čujte, sad, recimo, nemre niti drugo nešto povezat o nekoj prošlosti i ono šta ne znate, ali ovo, recimo, ovo su naše stvari s kojima smo se mi susretali, recimo te krađe, pa suđenja, pa tucla i tak dalje. Onda smo jednoga imitirali tamo, taj je isto iz moje tam neposredne blizine, šta je zaklao čoveka, on je bio kao lopov, onda isto tak smo suca, onda on je bio kao taj, ne.

NBR: Taj ubojica?

FF: Taj ubojica.

NBR: To ste na te Bartole?

FF: Da, da, to smo isto tu, i onda ovaj je prikazival kak... pokazival je, recimo, zbog čega ga je zaklal...

NBR: Kako bi bilo...

FF: On je reko na primer: »Ja sem ukral njegov tikvanje«. Znae kaj su tikvanji, masirače. Ili buče. Ukral je njemu na njegovom polju jedan voz tikvanja. I sad ovaj čovek, taj je bio pošten čovek, fini, Milan neki pokojni, on je reko: »Slušajte, nije meni za te tikvanje. Da je on došo k meni pa da je reko da nema...«

NBR: Pazite, ja bih želio da Vi sada to govorite kao ovaj Bartol što priča, ne da Vi nama pričate kako su pravi ljudi...

FF: Dobro, sad ću Vam ja reć... Ovaj je rekao, onda taj se branio kao Bartol ne, ili taj lopov, on je reko: »Ja sam ukrao njegov tikvanje. I otpeljo sam ih. I da on nije mene sramotio okolo po selu, ja mu ne bi niš. Ja bi mu još možda kasnije i platio tikvanje. Ali je on mene osramotio, i ja sam došo do zaključka da ga istučem. Međutim sam ga čeko, pričekao sam ga u noći da ga malo stučem za njegov tikvanje, ne znam šta mi je punulo onaj čas u glavu, mesto batinom ja sam njega udario nožem i zaklo ga čoveka na mestu. I meni je to krivo šta sam ja njega zaklo, ali onaj čas mi je nešto punulo u glavu i ja ne znam kako i ja sam čoveka zaklo za njegov tikvanje. I zato sam sada evo ovde pred vama na sudu. I molim da vi mene sudite. Ja priznam da sam ga zaklo, ali da uzmete u okolnost da sam ja imao nameru njemu tikvanje platiti.« E, sad recimo, to ne bi bila nikakva obrana, ali on se na temelju toga branio, i da nije svestan kak je do toga došlo da je on njega zaklo. A imo ga je nameru samo malo istući.

NBR: Da, da, da. A on se tako i branio na pravom sudu.

FF: Da, da, i tak se on tu branil na sudu, i na okružnom sudu i na temelju toga je bil suden dvanaest godina. E sad ovaj koji to sudi, on mora donet odluku, je li. Mora... jedan čas on prekine tobože, da oni stoje, ovaj tamo, onaj tamo, i sad on ponovno se izjasni i sudi njega. I sad on je govorio, ne: »Na temelju tvog dokaza i na temelju saslušanja od prije i svedoka ovih iz papira (i šta ja znam), kažnjen si, recimo, deset godina.« Sad je tobože, dvije godine mu je manje, zato kaj je priznal da bi mu tikvanje platil. Je, a ovaj se ne slaže. Ovaj ima još ko zna kolko svedoka, on oće popeljat još ovome sucu, dokaživa. Ali nema više, sudac je izrekao svoju osudu i gotovo. »Imaš pravo žalbe. I na temelju toga ajde, ti imaš pravo žalbe, ovaj još svoje, i na koncu ovaj ga pukne i istera ga van. »Dobićeš rešenje i žali se.«

NBR: Dobro je to, zanimljivo.

(...)

FF: Gledajte, mi tu sada nešto sami izvučemo, ono šta možemo izvući, ono od čega možemo dojt da nešto napravimo, tolko da se malo, što se veli, razveselimo i nekako zajdemo međ društvo...

NBR: Da, da, ali to su jako zanimljive, jako vredne stvari, nemojte misliti da to ne vredi... Vi ste sami sebi jedno kazalište...

FF: A, čujte, a šta drugo. I za nas je, recimo, ovo jedna velika stvar, tamo baš za moje selo i za ovo kulturno umjetničko društvo dok neko dojde k nama iz Križevca (...)

NBR: Ali zašto ih zovete Bartoli?

FF: Čujte, ja ne znam, recimo, to je jedno nasljedstvo. Mi smo to naslijedili od, recimo, starih naših ljudi, je li, ta plašila, kak ste vi rekli, to nekad dok su babe sijale konoplju, iz čega se to tkalo, znate.

NBR: Ali Bartoli...

FF: E, onda se, to, to su nekad stari ljudi nazvali, veli, stojiš u kukuruze ili u konopljama kak Bartol. Sad ne znam zbog čega je to taj izraz, Bartol. (...)

NBR: A te lutke, oprostite, kako ste ih zapravo napravili? Na križ dva kolca, kako?

FF: Da, da, složi se jedan kolac, pa onda jedan križ gore i onda se gore metne kakva stara kapa i kakov stari kaput i onda tu vise rukavi i dolje kakve hlače ili nešta, jer to imitira kao čoveka, ne. I to bi bilo kao to plašilo ili Bartoli, kako mi to kažemo.

Zusammenfassung

VOLKSTÜMLICHE HANDPUPPEN IN KROATIEN, BOSNIEN, DER HERZEGOWINA UND IN SERBIEN

Verf. veröffentlicht Aufzeichnungen, die er nach 1962, als er im »Slovenski etnograf« XV seinen ersten Beitrag über die volkstümlichen Handpuppen veröffentlicht hatte, machen konnte und fügt seinen Kommentar hinzu.

Aufzeichnungen aus Kroatien: 1964, Dorf Krvavac, Neretljanska krajina, Veranstaltung mit zwei Puppen, Spieler aus der Herzegowina; — 1967, Dorf Sušnjari, Požeška kotlina, Spiel mit zwei Puppen, von Hirten ausgeführt, Geplauder; — 1967, Dorf Studenci, Imotska krajina, Kinderspiel »Krizma« (die Firmung), in welchem der Bischof den Firmling mit der einen Hand in die Wange schlägt und dabei spricht: »Šanti, panti, kad je krizma bila.« — 1968, Babina Greda, Slawonien, Spiel mit zwei Puppen auf der Weide, man nennt sie »Strašila« (Gespenster). — 1978, Ladinci, Umgebung von Križevci, Spiel mit zwei Puppen, die »Bartoli« genannt werden, aufgeführt bei einer Hochzeit. Der Puppenspieler liegt auf dem Rücken unter einer Bank.

Aufzeichnungen aus der Herzegowina und aus Bosnien: 1964, Dorf Osanići, Umgebung von Stolac. Beim abendlichen Treffen spielt um 1954 ein Spieler liegend, unter einer Decke, mit zwei Puppen; — 1964, Angaben, aufgezeichnet in Norinska Kula, über ein Spiel mit zwei Puppen im Dorf Trebižat bei Čapljina in der Herzegowina. Das Spiel mit volkstümlichen Puppen wurde nach Trebižat von einem Jungen gebracht, der beim Bau der Strecke Brčko—Banovići 1946 mitarbeitete. Dort sah er eine Puppenvorstellung, die Spieler waren aus einem Dorfe aus der Umgebung von Stolac. In Trebižat wurde das Puppenspiel zuerst auf der Bühne veranstaltet, nachher wurde es vom Volke übernommen und auf dem Felde während der Ruhepause aufgeführt. Die Angaben über die Übernahme des Spiels mit zwei Puppen und liegendem Spieler wurden brieflich mitgeteilt. — 1976, Gundinci, Angaben über das Spiel der Hirten mit zwei Puppen, die Gespenstern ähnlich sind; der Spieler liegt und ist zugedeckt. Das Spiel wurde im Dorf Čardak bei Modrić aufgeführt. Die Angaben wurden von Zugewanderten übermittelt, die sich im J. 1952 aus dem bosnischen Čardak im slawonischen Gundinci angesiedelt hatten. Es wurde bei ihnen nicht mehr aufgeführt, doch wurde se von den Einheimischen nach dem zweiten Weltkrieg auf der Weide gespielt.

Aufzeichnungen aus Serbien: 1978, in Zagreb erhaltene Angaben. Von Einwohnern des rumänischen Dorfes Plavna bei Negotin wurden vor einigen Jahren bei der »Smotra folklor« (Folkloristische Veranstaltung) ein Puppenspiel aufgeführt, welches man auf rumänisch »Natama« (= Anathema, Fluch) nennt.

Aus den gesammelten Angaben geht hervor, dass die kroatischen und bosnisch-herzegowinischen Puppen ein Gestell aus zwei kreuzweise übereinander gelegten und befestigten Stäben haben. Mit zwei Puppen spielt immer ein Spieler, der

auf dem Rücken liegt, bedeckt ist, die beiden Puppen in den Händen hält und in die Höhe hebt, sowie an ihrer Statt mit abwechselnd verschiedener Stimme spricht. Im rumänischen Dorf Plavna bei Negotin in Serbien haben die Puppen kein Gestell in Kreuzform, der Spieler spreizt vielmehr seine Finger in Kreuzform auseinander, setzt den Puppenkopf auf die mittleren drei Finger und steckt den Daumen und den kleinen Finger in die beiden Ärmel. Für alle Puppen sind Zank und Schlägerei bezeichnend. Der Anlass dafür ist verschieden: Grenze oder Liebe. Die Rumänen in Serbien führen das Puppenspiel »Natama« dann auf, wenn im Dorf ein Diebstahl geschehen ist. Man will den Dieb entdecken. Während des Geplänkels der Puppen (eine ist gut, die andere böse), schweigt der Spieler, die Zuschauer aber verfluchen laut den Missetäter, der zugegen ist. Er wird davon beeindruckt und meldet sich von selbst. Die Leute verzeihen ihm gewöhnlich und tanzen mit ihm zuletzt ihren Rundreigen (»kolo«), froh, dass das Gute gesiegt hat.

Die für die Puppen charakteristische Schlägerei entwickelt sich auch in den angeführten Beispielen zwischen der guten und der bösen Puppe, was besonders bei der rumänischen »Natama« hervortritt, wo der Fluch so sehr auf den Missetäter einwirkt, dass er seine Tat bereut und gesteht. Verf. unterstreicht dabei seine, in seinem Beitrag 1962 vorgebrachte These über die Entwicklung der volkstümlichen Puppen aus dem dualistischen Glauben an den Kampf zwischen Gut und Böse. Dazu bekräftigt das Material aus Bosnien und der Herzegowina die Meinung des Verf., wonach die dualistisch eingestellte Sekte der Bogomilen ihre Lehre in Bosnien und der Herzegowina noch vor dem Türkeneinfall durch Puppenvorstellungen verbreitet habe und die Flüchtlinge, die sich vor Gewalt und Krieg in Sicherheit bringen wollten, die Puppen in die nachbarlichen christlichen Länder gebracht hätten. Darüber wird die Überlieferung im Una-Gebiet, in der Umgebung von Hrvatska Kostajnica, noch heute bewahrt.

TRI STAREJŠE GLAVE JANEZA KRSTNIKA NA SLOVENSKEM

Emilijan Cevc

Narodopisje in umetnostna zgodovina si pogosto segata v roke. Eno nju-nih stičišč je tudi ikonografska problematika, pri kateri se izsledki obeh strok po vsebinski strani srečno dopolnjujejo. Umetnostnega zgodovinarja pritezata namreč najprej stil in čas nastanka neke umetnine, narodopisca pa njena vsebinska zasidranost v ljudskem izročilu in življenju. Seveda posegata oba v vse dostopne vire in iščeta primerjave in motivna izhodišča — skupaj pa lahko najdeta več izvirkov, ki se stekajo v isti motivni studenec. In medtem, ko umetnostni zgodovinar zasleduje videz in pot tega studenca, njegove spremembe in barvne odseve, želi narodopisec zvedeti, kako studenec napaja življenje okoli sebe, kako ga ljudje doživljajo in kaj pripovedujejo o njem. Ikonografija je obema strokama nepogrešljiva pomožna veda, a tudi sama se bogati z izsledki umetnostne zgodovine in narodopisja.

Ikonografski motiv odsekane glave Janeza Krstnika, ob katerem se želim pomuditi, je prebudil raziskovalno vnemo tako umetnostnih zgodovinarjev kot narodopiscev. Prvi želi razkriti, kdaj in kje se je spočel in kako se je likovno uresničeval v različnih časih in slogih, drugi pa, kako je odmeval v ljudski domišljiji in verovanju, kakšne navade so bile povezane z njim in podobno. Nekaj spoznanj obeh strok sem zbral tudi v tej študiji, posvečeni življenjskemu jubileju prijatelja Nika Kureta.

Kult sv. Janeza Krstnika se je v srednjem veku zelo razširil po vsej Evropi in seveda tudi med Slovenci, a pri nas še ni doživel nadrobnejše študijske obdelave.¹ Nekatera njegova svetišča segajo še v prva stoletja pokristjanjevanja Slovencev. To niso bile samo krsne kapele, marveč tudi večje cerkve, kakor na primer tista v Pribinovem Blatenskem kostelu, današnjem Zalavárju na Ogrskem.² V salzburški misijonski akciji je bil patro-

¹ Enega redkih prispevkov te vrste je objavil J. G r u d e n (Najstarejši cerkveni patrociniji na Slovenskem. Sv. Ivan Krstitelj, v: Voditelj po bogoslovnih vedah IV, Maribor 1901, str. 70 sl.).

² »... najbrž že cerkev nekega zgodnjega misijonskega središča«. (T. B o g y a y, Izkopavanja v Zalaváru in njihova zgodovinska razlaga, v: ZUZ nv. II, 1952, str. 227.) — Nasprotno pa misli M. K o s (Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek 3, 1936, str. 85), da je bila ta cerkev krsna.

cinij sv. Janeza Krstnika zelo priljubljen,³ prav tako pa tudi v oglejskem cerkvenem območju; močno oporišče oglejske misijonske delavnosti med Slovenci je bil prav benediktinski samostan Štivan pri Devinu.⁴

Domala vsi srednjeveški patrociniji sv. Janeza pripadajo Krstniku in ne Evangelistu. Srednji vek je namreč častil predvsem svetniške mučence, Janez Evangelist pa mučenju ni podlegel v smrt.⁵ Razen tega pa velja Krstnik po Kristusovih besedah kot »največji med rojenimi iz žene« (Mt 11, 11) in posvečena mu je bila rimska lateranska bazilika, »mater et caput omnium ecclesiarum«. Na Slovenskem ima okoli 160 cerkva, v mnogih drugih so mu posvečeni vsaj stranski oltarji in skoraj ni krstilnika brez slike ali kipa Janeza, ki krsti Jezusa. Na splošno vemo, da je bil Krstnik varuh vodnih izvirov in da so se v njegovo varstvo zatekali krznarji, krojači, nožarji, jetniki, na smrt obsojeni, pevci in glasbeniki in celo gostilničarji, na Slovenskem pa, kakor vse kaže, ni imel tako različnih varovancev. Seveda je zadnji starozakonski prerok in Kristusov predhodnik (»Prodromos«) v veliki časti tudi v vzhodni Cerkvi.⁶ Katoliška Cerkev ga pogosto omenja v liturgičnih molitvah in slavi tako njegov rojstni dan (24. junija) kot spomin mučeniške smrti (29. avgusta) — to pa je čast, ki je je med drugimi svetniki deležna samo še Marija.

Spomin Krstnikovega rojstva, premišljeno postavljen v poletni sončni solsticij-kres, je med ljudstvom zbledel ob častitljivih starejših, še poganskih usedlinah, s katerimi naj bi bil tekmoval. Tekmo je izgubil. Kresovi na predvečer praznika svetnikovega rojstva in kresovanjska obredja⁷ niso tolikanj spremljevalci Krstnikovega spomina, kot je ta spomin sam njihov okras in opravičilo, ki je predkrščanski mit poletnega sonca in luči legaliziralo v očeh Cerkve. Asketski puščavec, ki je oznanjal pokoro, se je spremenil v sončno božanstvo, Krstnik se je zлил z zmagovitim Kresnikom, s prijaznim duhom narave. Kakor je Krstnik premostil stari in novi zakon s poudarkom na drugem, tako je združil poganstvo in krščanstvo, ko se je prelil v prvo. Takega zaslutimo tudi v Murnovi pesmi »Šentjanžveo«:

³ Prim.: M. Fastlinger, Die Kirchenpatrozinien in ihrer Bedeutung für Altbayerns ältestes Kirchenwesen, v: Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte 50, München 1897, str. 356 sl.

⁴ J. Gruden, o. c., str. 7.

⁵ A. Stegenšek, Dekanija gornjegrajska, Maribor 1905, str. 213. — Tudi Legenda aurea se posebej dotakne le spomina Sv. Janeza pred Lateranskimi vrati, to je Evangelistovega mučeništva, ki pa se ni končalo s smrtjo, marveč s pregnanstvom na otok Patmos. — Res pa je srednji vek večkrat pridružil Janezu Krstniku soimenjaka Janeza Evangelista kot drugega patrona. Tako je bila npr. prastara, v naravni votlini urejena kapela v Landarski jami v Beneški Sloveniji (Sv. Ivan v Celé) posvečena Krstniku, leta 1477 pa so votlini prizidali kapelo sv. Janeza Evangelista. — V cerkvi sv. Janeza Krstnika ob Bohinjskem jezeru vidimo na severni steni ladje tudi prizor iz legende Janeza Ev. iz začetka 14. stoletja. Na stenski slikariji v prezbitoriju cerkve na Spodnji Muti sta združeni legendi obeh svetnikov. Itd. (K. Rozman, Janezova cerkev ob Bohinjskem jezeru, Ljubljana 1962, str. 15, 35, slike 13 in 37. — F. Stelè, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja, Ljubljana 1969, str. 85 sl.)

⁶ Prim. geslo »Johannes der Täufer« v: Lexikon der christlichen Ikonographie 7, Herder, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1974, str. 164 sl. (avtor J. Weis).

⁷ N. Kuret, Praznično leto Slovencev II, Celje 1967, str. 84 sl.

»...
Vse polno gleda vejic mi iz koč,
obstal tam sveti Janez je, gredoč
v poletno noč.

Obstal tam sveti Janez je gredoč,
do rane zore še kresnikujoč...
in vso to noč!⁸

Krstniku nastiljajo po naših domovih praprot, kresnice in šentjanževa rože, da se na njih spočije, jih zatikajo nad okna in v slemena streh ali obešajo kot vence nad vrata.⁹ Več cvetlic je dobilo Janezovo ime — na primer šentjanževa roža (*Hypericum perforatum* L.) ali ivanjščica (*Leucanthemum chrysanthemum* L.), katere cvetne košarice so simbol sonca, a ta imena so v resnici povezana le s časom cvetenja, saj spadajo med tako imenovane »cvetlice sončnega solsticija«¹⁰ in imajo posebno moč zoper strelo.

Ljudska nabožna pesem Janeza Krstnika le mimogrede omenja, dasi ga pristrčno nagovarja: »O Janez, o Janez, / preljubi svet Šentjanž! / Preljubega Šentjanža, / Krstnika božjega!«¹¹ Še v zagovorih nastopa Janez Krstnik dokaj redko in tako tudi po tej strani v ljudskem verovanju ne vzdrži tekme z nekaterimi drugimi svetniki.¹²

Pričakovali bi, da bi morala razgibati ljudsko domišljijo že sama dramatična zgodba o Janezovem življenju in smrti, ki jo evangeliji popisujejo dovolj natančno od nenavadnega rojstva, mimo oznanjevanja pokore ob Jordanu in Jezusovega krsta pa do ječe in mučeniške smrti. Smrt omenjajo vsi sinoptični evangeliji (Mt 14, 1—12; Lk 3, 19—20; 9, 7—9), najnatančneje pa Markov (6, 21—29): ker je Janez kralju Herodu očital pregrešno življenje z bratovo ženo Herodiado, ga je ta vrgel v ječo; nekega večera je, razvnet od plesa Herodiadine hčere Salome, dekletu obljubil, da ji da, karkoli si poželi, ta pa je na materin nasvet terjala glavo Janeza Krstnika. Dasi nerad je dal kralj preroka v ječi obglaviti, odsekano glavo pa so na pladnju prinesli Salomi, ki jo je dala materi Herodiadi.

Nešteto upodobitev Jezusovega krsta v Jordanu najdemo v slikah in plastikah po naših cerkvah in tudi podobe Krstnikovega mučeništva in Salome z Janezovo glavo v skledi¹³ ne manjkajo. Vemo, da so slike po cerkvah pogosto pobujale ljudsko pripovednost, tiste o Janezovem mučeništvu pa, kakor da niso našle odmeva. Pač: pisatelj Fran Detela je položil kmečki materi v usta drobec zgodbe o kazni, ki naj bi bila doletela izprijeno »Herodovo hčer,

⁸ J. Murn, Zbrano delo I, Ljubljana 1954, str. 63.

⁹ N. Kuret, o. c., str. 112.

¹⁰ Prim.: A. Fossil, Das Jahr der Blumen im Brauchtum der Alpenländer, Innsbruck 1940, str. 87.

¹¹ K. Strekelj, SNP III, npr. št. 5023, 5024, 5025.

¹² V. Möderndorfer, Ljudska medicina pri Slovencih. Gradivo za narodopisje Slovencev I, SAZU 1964 (npr. 244, 245, 271 itd.).

¹³ Latinski izraz »discus« (grško: »dishos«) prevajajo vsi naši prevajalci biblije s »skleda«. Markov stavek »et attulit caput eius in disco« je prevedel že Dalmatin »inu je nesel njegovo glavo v'eni skledi«, za njim pa Japelj in Blaž Kumerdej (»inu je pernesel njegovo glavo v skledi«), Matevž Ravnikar (Sgodbe svetiga pisma sa mlade ljudi II, 1816) vse do Wolfovega in zadnjih prevodov.

ki je dala sv. Janezu glavo odsekati...«. Pozimi se je šla drsat na led in »led se je utrgal, mlada Herodežica se je udrla do vratu v led in led ji je prerezal vrat, kakor ga je bila ona sv. Janezu. To je bila božja kazen.«¹⁴

Vprašanje pa je, ali imamo v zgodbi o tej kazni po principu *contrapasso* pred seboj res med ljudstvom zasidran motiv.

Leopold Kretzenbacher je to snov obdelal v izčrpni razpravi »Salomes Tanz zum Tode« z značilnim podnaslovom »Zum Kontinuitätsproblem bei Apokryphen und Legenden«.¹⁵ Prve omembe Salomine kazni je našel v spisih nekega Dorotheja (Dorotheos) iz Tyra iz 6. ali 9. stoletja, v apokrifnem »Chronicon Paschale« iz 7. stoletja in pri španskem kronistu Flaviju Juliju Dexterju. Tem poročilom je pridružil še bizantinska in Zlato legendo (Legende aurea) Jakoba de Voragine, nato pa je sledil razrasti motiva v delih baročnih pridigarjev Abrahama a Sancta Clara, kapucina Martina von Cochem (Grosse Leben Christi, 1677) in slovenskega kapucinskega patra Rogerija-Mihaela Kramarja, ki je v svoji zbirki pridig »Palmarium empyreum« (II. del, 1743) presadil Salomino zgodbo tudi med Slovence.

Tako je motiv Salomine kazni prehajal iz literature v literaturo, iz pridige v pridigo in zazvenel v ljudska ušesa — a pri nas se v njih ni zasidral. Sprejela ga je literatura, ni pa ga prevzelo pravo ljudsko izročilo. Motivni drobec, ki ga je zapisal Detela, in ki naj bi bil doma na Moravškem, je v resnici le nasledek pisateljeve literarne razgledanosti; prevzet je bodisi od Abrahama a Sancta Clara bodisi od Martina von Cochem, če ne kar od očeta Rogerija. Sicer pa omenja zgodbo tudi Torkarjevo »Življenje svetnikov in svetnic božjih«, katerega 6. snopič (s svetniki od 15. avgusta do konca septembra) je izšel v več ko 17 000 izvodih pri Mohorjevi družbi že leta 1871, torej 26 let pred Detelovo povestjo.¹⁶ — Vse torej kaže, da bomo morali Salomino kazen črtati iz pristnega slovenskega ljudskega izročila in jo omejiti le na cerkveno pridigarsko področje!

Pač pa je poročilo o Janezovi smrti rodilo poseben ikonografski tip — plastično upodobitev Krstnikove glave v Salomini skledi (»Caput Johannis in disco«).

Relikvija Krstnikove glave naj bi bila shranjena najprej v cerkvi v Hebdomonu, nato čudežno najdena v Emesi in drugič v kapadokijski Komeni, dokler ni prišla v Bizanc v cerkev Blacherna. Po zavzetju Bizanca v četrti križarski vojski leta 1204 so križarji raznesli dele glave po Evropi. Najbolj je zaslovela relikvija, shranjena v Amiensu; njen relikviarij je bizantinski izdelek in predstavlja glavo v skledi. Božjepotniki so češčenje svetnikove glave vsepovsod razširili. Upodabljali so jo samostojno, še pogosteje pa skupaj

¹⁴ F. Detela, Trojka. Zbrano delo III, Celje 1963, str. 47 in opomba urednika J. Šolarja na str. 471, ki omenja, da motiv izvira očitno iz ljudske vere, da ga pa danes v Moravčah ni več zaslediti. Povest »Trojka« je izšla prvič leta 1897.

¹⁵ Alpes orientales V, Ljubljana 1969, str. 183 sl. — Avtor navaja ustrezne tekste vseh omenjenih piscev v originalu (tudi očeta Rogerija).

¹⁶ »...Tudi razuzdana plesalka prejme zaslužno kazen. Čez zmerznjeno vodo gredoč se jej namreč led pod nogami vdere, in ledene plošče se nagloma skup zavzejo in jej vso glavo združnejo. Glej šibe božje nad hudobneži!« (str. 325). Še v Lampetovo in Krekovo prireditev mohorske izdaje Zgodb sv. pisma (II. del dokončan 1903; glej str. 264) je moralizirajoča zgodba našla pot.

s skledo bodisi v lesu, kamnu ali v kovini; najdemo jo tudi na pečatih, zlasti na pečatih johanitskega viteškega reda. Pri tem ni šlo za posnetke amienškega relikviarja, marveč je po oblikovni strani odločala precejšnja svobodnost. Razvila sta se tudi dva tipa: prvi s polodprtimi očmi in z razprtimi usti in drugi z zaprtimi očmi in usti. Kazno je, da so kot predloge večkrat odločale alabastrne plastike, kakršne so v velikem številu klesali v angleškem Nottinghamu in jih na daleč prodajali.¹⁷ Sklede z glavo so navadno postavljali na oltarno mizo Krstniku posvečenih cerkva, z njo pa so krasili tudi sklepnike gotških rebrastih obokov. V prvem primeru gre seveda za izpostavitev, namenjeno posebnemu češčenju. Ker pa se je na velikem oltarju stalno maševalo, je našla glava mesto na enem od stranskih oltarjev; pozneje so jo radi pritrjevali kar nad tron velikega oltarja. V cerkvi sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru je bila na primer glava na južnem stranskem oltarju, ki je posebej posvečen Krstnikovemu obglavljenju, medtem ko je v velikem oltarju kip stoječega svetnika. Postavitev sklede na oltarno mizo pa povzema v srednjeveškem slikarstvu pogosto upodobljeno situacijo: skleda z glavo stoji med posodjem na mizi Herodove pojedine, s čimer je zadobil motiv še posebno grozljiv poudarek — tako tudi na freski iz dvajsetih let 16. stoletja pri Sv. Janezu v Bohinju.¹⁸

Motiv se je posebno razširil v poznem 14. in 15. stoletju, ni pa nastal šele v pozni gotiki, kot misli E. Panofsky,¹⁹ marveč že v 13. stoletju.²⁰ Po Evropi se je ohranilo lepo število Krstnikovih glav in kar precej jih je na slovenskih tleh;²¹ za Koroško je ugotovil L. Kretzenbacher, da jih je med nekdanjimi notranjeavstrijskimi deželami ohranila največ.²²

Da je motiv glave Janeza Krstnika že zgodaj zašel na Slovensko, dokazuje primerek, shranjen v Narodni galeriji v Ljubljani (inv. št. P 90;

¹⁷ Y. B a l o g h, Une tête de saint Jean gothique d'origine anglaise, v: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-arts, No. 22, Budapest 1963, str. 33 sl.

¹⁸ K. R o z m a n, Janezova cerkev, o. c., str. 29 sl., slika 26.

¹⁹ Studies in Iconology. Humanistic Themes in the Art of the Renaissance, New York 1938, str. 37.

²⁰ Izčrpno razpravo o tem motivu glej: H. A r n d t - R. K r o s s, Zur Ikonographie der Johanneschüssel, v: Aachener Kunstblätter 38, 1969, str. 243 sl. (z obsežno literaturo in z mnogimi reprodukcijami).

²¹ Razen v tej študiji opisanih naj omenim še lesene plastike: v cerkvi sv. Janeza v Bohinju, ok. 1380 (glava stoji pokončno na poznejšem srčastem podstavku na treh nogah); v Spodnji Besnici, ok. 1470; na Otoku pri Radovljici (zadnja četrtnina 14. stoletja); na Poljani pri Prevaljah, ok. 1500 (zadnji čas odtujena v zasebno zbirko v Slovenjem Gradcu). — K. R o z m a n, Sondiranje barvnih plasti na plastikah glav Janeza Krstnika, v: Varstvo spomenikov X, Ljubljana 1966, str. 77 sl. in slike. — I s t a, Janezova cerkev, o. c., str. 26 sl., slika 34. — E. C e v c, Poznogotska plastika na Slovenskem, Ljubljana 1970, str. 148. — I s t i, Gotska plastika na Slovenskem, Ljubljana 1973 (razstavni katalog NG), št. 75, 121, sliki 80, 131. — Za dosedaj nekoliko negotovo datacijo glave z Otoka prim. Kristusovo glavo na skupini Kristusa in Janeza Evangelista iz Hüttlingena na Švabskem (Berlin, Staatliche Museen). — H. W e n t z e l, Die Christus-Johannes-Gruppen des XIV. Jahrhunderts, Reklams Werkmonographien zur Bildenden Kunst, Nr. 51, Stuttgart 1960, sl. 14.

²² L. K r e t z e n b a c h e r, »Johannishäupter« in Innerösterreich. Ein Beitrag zur Verehrung und Brauch um Johannes den Täufer, v: Carinthia I, 152, Klagenfurt 1962, str. 232 sl.

Sl. 1. Glava Janeza Krstnika iz Starega trga pri Ložu, Ljubljana, Narodna galerija (foto: Narodna galerija, mojster Srečo Habič)

v = 23 cm, š = 13 cm, g = 12 cm).²³ Nalepka na njem dopoveduje, da izvira iz Starega trga pri Ložu, od koder je prišel (najbrž s predmeti Škofijskega muzeja) v Narodni muzej, od tega pa ga je prevzela Narodna galerija.²⁴

Iz lesa izrezljana glava, ozka in podolgovata, prehaja v vrat, katerega spodnji del je prstanasto zarezan. Dleto, ki se je odločno zarezovalo v les, je modeliralo sumarično; ni iskalo mehkih, zaobljenih prehodov. Nizko čelo preprežajo tri grebenaste gube, nos je sorazmerno dolg in močan, oči so napol pokrite z lokoma vek; ličnici sta zelo poudarjeni. Iznad razprtih ust se kodrajo dolgi brki in se združujejo z valovitimi kosmi v osem pramencev simetrično razdeljene brade, ki se ureja v dekorativen sistem; za nerealno stiliziranimi ušesi se povezujejo s šopoma las, padajočima ob licih in vzdolž vratu. Sicer pa se lasje, nakazani z vzporednimi brazdami, tesno prižemajo ob oblino glave in padajo zadaj navpično do konca vratu. Ostra modelacija

²³ E. Cevc, *Srednjeveška plastika*, o. c., str. 73. — Isti, *Gotska plastika* (razstavniki katalog), o. c., str. 17, št. 5. — Isti, *Gotsko kiparstvo* (Ars Sloveniae), Ljubljana 1967, str. VII, seznam št. 3–4. — K. Rozman, *Sondiranje barvnih plasti*, o. c., str. 78.

²⁴ Vprašanje je, če gre res za glavo, ki jo je 18. 8. 1924 videl in notiral v Nadlesku pri Starem trgu F. Stelè s pripombo, da je »interesantno kmečko delo, bržkone pod gotskim vplivom. Skleda iz češnjevega debla izdolbena s skorjo«. (Terenski zapisnik XXVI, str. 7, Umetnostnozgodovinski inštitut F. Steleta pri SAZU.) Cerkev sv. Jodrti v Nadlesku je poznogotska, torej bi lahko glava zašla tjakaj šele sekundarno. Razen tega pa je pridobil Narodni muzej glavo menda že pred letom 1924. Vsekakor pa je Stelètov zapisek tako dr. Rozmanovo kot mene nagnil k — najbrž prenegljeni — misli, da je bil kip najden v Nadlesku. — Kip je sorazmerno dobro ohranjen; delno so odkrhnjeni vrhovi las, odbit je konec nosu; od polihromacije so ostali le skopi sledovi.

Sl. 2. Glava Janeza Krstnika z Obirskega, Ljubljana, Narodna galerija (foto: Narodna galerija, mojster Srečo Habič)

s skoraj kubistično poudarjenimi višinami obraza vse do obnosnih gub daje plastiki arhaičen značaj, tega pa še stopnjujejo neplastični, h glavi pritisnjeni lasje, tako da celota spominja kar na romansko stilizacijo. Polihromacija, ki je nekoč ostrine blažila, je domala izgubljena. Pred zapeljivim približevanjem pozni romaniki pa nas svari sistem valovitih kosmov brade, brkov in obušenih pramenov las. Iz teh namreč že diha realistični nemir, ki razkrajja dogmatizirane romanske forme in naznanja zgodnjo gotiko, dasi se še ne more popolnoma odreči starejšim shematizujočim postavam.

Kljub približevanju realnosti ohranja glava mnogo resnih, idealističnih črt, ki najbrž niso nasledek čiste stilne usmerjenosti, marveč tudi provincializirane oblikovne volje, ki vzore »visoke« umetnosti po svoje stilizira in ohranja konservativne spomine. Vendar ob statiki preživelih oblik slutimo tudi oblikovno kipenje, ki se sprošča okoli srede 13. stoletja. Na kvalitetno zrelejši stopnji bi našli vzporednosti tako v slikarstvu kot v kiparstvu. V slikarstvu naj opozorim npr. na nekoliko starejše, a z močnimi zarodki novega slogovnega razpoloženja prežete miniature v kölnski Kroniki kraljev (*Chronica regia Coloniensis*), nastale po l. 1238 v Aachnu (Bruxelles, Bibliothéque Royale).²⁵ Posebno vabita k primerjavi glavi Adama in Seta v disputi, dasi se njuni plamenasti bradi še ne podrejata okrasnim željam, kakršne odločajo pri naši glavi. Te so se prebudile na nekaterih katedralnih plastikah v drugi četrtini in dozorele v tretji četrtini 13. stoletja. Med temi smemo najprej pokazati na skulpture na slopu Zadnje sodbe v strassburški katedrali iz časa ok. 1230. Če ostanemo pri vrhovih, ki so odločali v kiparskem razvoju, mo-

²⁵ Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800—1400 (razstavní katalog), Köln 1972, barvna slika ob str. 356.

Sl. 3. Glava Janeza Krstnika z Obirskega od strani (foto: Narodna galerija, mojster Srečo Habič)

ramo nato omeniti kipe apostolov v pariški Sainte-Chapelle iz štiridesetih let 13. stoletja in ok. 1260 plastike na zahodni notranji steni katedrale v Reimsu.²⁶ Seveda so primerjave naše skulpture z največjimi dosežki tedanje evropske kulture drzne in na videz pretirane, a navsezadnje so stilizmi, ki karakterizirajo Krstnikovo glavo vendarle daljni odmev slogovnega procesa, ki se je iz katedralnih stavbarnic širil na vse strani. Obrazni tip, kodranje las in brade in njihova slikovita cepitev v pramene in drobne zavoje in prvi realistični pobliski so produkt iste razvojne zakonitosti, ki pa je tu prenesena v poenostavljeno rezbarsko govorico in dekorativno stilizacijo. Ne čutimo še spogledovanja z resničnostjo; zarezje dleta so samovoljne in odločne; slikovito predlogo (ali zgled) spreminjajo v ostre, grebenaste grafizme in v trde vglobline. Ne gre pa za kakšen primitivizem. Rezbar je vedel, kaj je hotel doseči, njegova trda stilizacija pa ni brez primorskega, da ne rečem kar (severno) italijanskega prizvoka, ki v loku Alp še daleč v prvo četrtino 14. stoletja ponavlja romanski naglas.²⁷ Ne izključujem mogočnosti, da je glava

²⁶ W. Sauerländer, *Gotische Skulptur in Frankreich 1140—1270*, München 1970, slike 137, 184, 185, 233 itd.

²⁷ V modelaciji obraza dokaj sorodna je glava Kristusa v grobu iz stolnice v Freiburgu, nastalega ok. 1330 (W. Nock, *Ein erstes Heiliges Grab in Freiburg*, v: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* XXIII, München, 1960, str. 246 sl., sliki 1 in 3), a detajli las in brade so že prestopili stilno stopnjo, iz katere je pognala naša Krstnikova glava, in kažejo v smer, ki se izteka v tako imenovani »rottweilski slog«. Podoben oblikovni princip odloča ob ležečem Kristusu iz Gressana v dolini Aosta; tudi ta je iz prve polovice 14. stoletja, kaže pa na podobno »ozračje« v stikališču severne Italije in alpskega sveta. L. Mallé, *Le sculpture del Museo d'Arte antica* (katalog), Museo civico di Torino, 1965, str. 89, tab. 30 in 31.

Sl. 4. Glava Janeza Krstnika z Obirskega, pogled od spodaj na odsekani vrat (foto: Narodna galerija, mojster Srečo Habič)

prišla k nam od zahodne strani. A na to vprašanje njena mrtva usta ne dajo odgovora. Vse, kar lahko sklenemo ob njenem skoraj nadčasovnem izrazu in široki slogovno ujetosti, je, da je nastala v zadnji četrtini 13. stoletja.²⁸ Častno se uvršča med najstarejše priče svojega ikonografskega tipa.

Odprto je tudi vprašanje o prvotni impostaciji glave. Arndtova in Krossova (o. c.) sicer dopuščata misel, da je bila svoje dni nameščena v skledi, ker ima ravno hrbtno stran, a v tem primeru bi morali opaziti sled čepa, s katerim naj bi bila pritrjena — te pa ni videti. Zato se mi zdi verjetneje, da je stala prvotno pokončno na posebnem podstavku, ki se ni ohranil.

Drug primerek Krstnikove glave je prišel v Narodno galerijo (inv. št. P 693)²⁹ iz ljubljanske zasebne lasti, odkoder jo lahko zasledujemo do kmečkega doma na Lobniku pri Železni Kapli. Po vsej verjetnosti pa je bila narejena za Lobniku bližnje Obirsko (Ebriach), kjer je bila vsaj že od srede 14. stoletja (sedanja župnijska, tedaj še podružna) cerkev posvečena sv. Janezu Krstniku; prej je bila posvečena Mariji, leta 1357 pa nosi že naslov sv. Janeza.³⁰

Glava je izrezana iz enega kosa lesa (v = 29 cm, š = 17 cm, g = 18 cm); njen prečni presek kaže približen enakokrak trikotnik z vrhom v ostrem kotu brade in nosu. Teme je popolnoma sploščeno, kakor bi bil rezbar tamkaj zadel

²⁸ Tej dataciji se pridružujeta tudi Arndtova in Krossova (o. c., str. 318, op. 267).

²⁹ Plastika je bila doslej objavljena samo med pridobitvami Narodne galerije v: *Gazette des Beaux-Arts*, 122e année, mars 1980, str. 70.

³⁰ S. Singer, *Kultur- und Kirchengeschichte des Jauntales*. Dekanat Eberndorf, Kappel 1938, str. 165.

ob vrh delavniške klade, ki mu ni pustil temena glave zaobliti. Pogled od spredaj anatomskih nepravilnosti ne kaže tako ostro kakor pogled od strani, od spodaj ali od zgoraj. Namesto da bi bil rezbar prilagodil velikost in formo glave danostim, ki jih je narekovala klada, je raje kotni profil čoka drzno porabil za podkrepitev ekspresivnega izraza, ko je kljubovalno sunil svetnikovo brado naprej. In priznati moramo, da je bil nadpovprečen oblikovalec. Ustvaril je pretresljivo asketsko podobo. Obrvi nad vglobljenimi, polzaprtimi očmi so se dvignile v visoka, močna loka, ki ju v korenu nosu povezuje U-jasta, vžlebljena guba, kar vse poudarja zgoščeno tragiko in bolečino. Podobno so oblikovani obrazi trpečih Kristusov 14. stoletja — na križu ali v naročju žalujoče Matere — a to formulacijo je ustvarila že bizantinska, razširila pa italo-bizantinska umetnost.^{30a} Usta so razprta, da se vidijo zobje, spodnja ustnica je pomaknjena naprej, brki so S-asto vzvalovani in brada je nabrana v drobne, valovite kosme. Lasje se nad čelom mehčajo v loke, ki se končujejo s polžki, ob strani pa se za elipsastima, nerealnima školjkama ušes svedrata zelo plastično oblikovana pramena las; za njima se spuščajo le lahko vzvalovane štrene las čez tilnik. Posebnost je spodnja stran kipa — presek vratu, kjer izstopajo v naivno pojmovani anatomski prepričljivosti krožci hrbtnice in žil, med katerimi se prelivajo plastični curki krvi. Vnovič moram ob ekspresivnosti te glave pokazati na Križane druge četrtine 14. stoletja — na primer na Križanega v cerkvi sv. Ignacija v Jihlavi (ok. 1330).³¹ Kodranje las in brade je značilno za prvo polovico 14. stoletja, medtem ko se v drugi polovici stoletja čopki las že plastično okrepijo³² in po letu 1400 izginejo. Podobne čopke kot pri našem Krstniku vidimo na primer na glavi kralja iz skupine Poklona sv. treh kraljev v würzburški stolnici (začetek 14. stoletja),³³ v bolj umirjeni varianti pa na skupini Kristusa s sv. Janezom Evangelistom iz nekdanjega cistercijanskega samostana Heiligenkreuztal (Württemberg) iz časa ok. 1330.³⁴ Čas, ki je rodil na eni strani lirični motiv Kristusa s sv. Janezom Evangelistom in na drugi strani pretresljivo Sočutno prve polovice 14. stoletja in ekspresivne Križane, je rodil tudi to Krstnikovo glavo. To je bil čas, ki mu je dala pečat razcvetajoča se mistika — ob tem pa velja poudariti, da spadajo tudi preroki s svojim izkustvenim doživetjem božanstva med mistike in zato ni čudno, da je osebnost Janeza Krstnika,

^{30a} Enako U-jasto obliko gub nad nosnim korenem vidimo zlasti na slikanih italo-bizantinskih Križanih 13. stoletja. Pa tudi obliko ločnih vek nad zaprtimi ali polodprtimi očmi srečamo najprej v bizantinskem umetnostnem krogu in sicer spet pri Križanih (=z zaprtimi očmi). Za oboje naj iz množice primerkov opozorim le na reprodukcijo italo-bizantinskih Križanih v: E. Sandberg - Vavala, *La Croce dipinta italiana e l'iconografia della passione*, Verona 1929, slike 468, 469, 476, 480, 497, 510, 537, 538, tab. III. itd.

³¹ A. Kutal, *Gothic Art in Bohemia and Moravia*, London-New York-Sydney-Toronto 1971, slika 21.

³² Prav na nekaterih alabastrnih glavah Janeza Krstnika, nastalih v Angliji, to lepo opazimo — npr. na glavi v münchenskem Bayerisches Nationalmuseum (konec 14. stol.) ali na glavi v budimpeštanskem Szépművészeti Múzeum (konec 14. stol.). — Y. Balogh, o. c., sliki 16 in 21.

³³ A. Freiherr von Reitzenstein, *Deutsche Plastik der Früh- und Spätgotik, Königstein im Taunus 1962*, str. 5.

³⁴ *Ibid.*, slika str. 16.

Sl. 5. Skleda z glavo Janeza Krstnika na cerkvi na Zgornjem Brniku (foto: Umetnostnozgodovinski inštitut F. Steleta pri SAZU, mojster Božo Štajer)

zadnjega preroka, našla v 14. stoletju v duhovnem življenju večji odmev, trpeči izraz njegove glave pa se je — podobno kot bridki Križani («kužni Križani») — čustveno prilegal grozi velike kuge, ki je v letih 1348—49 zajela vso Evropo. Zato tudi opisana glava kljub svoji velikosti ni več reprezentativna, marveč tragična in hkrati lirična, le da liričnost še ne prehaja v intimno razpoloženje. Nastala je, še preden so se na Švabskem prebudile v kiparstvu tiste silnice, ki so v drugi polovici stoletja dozorele v parlerjansko slogovno »revolucijo«. Glava iz Starega trga izžareva misterij smrti, obirska tragedijo mučeništva. Prva je pridigujoča kot resen opomin, druga poustvarja preroško ekstazo in duha, iz katerih je Krstnik pretrpel smrt in njeno dramatičnost. — Skleda, v katero je bila glava nekoč položena, se je izgubila.

Tretja Krstnikova glava, ki nas zajema, živi prav iz tistega slogovnega vrelca, pred katerim se je obirska ustavila — iz oblikovnih postav parlerjanske umetnosti.

V severno zunanjščino podružne cerkve sv. Janeza Krstnika na Zgornjem Brniku pri Cerkljah je vzidan kamniten relief skleda z Janezovo glavo. Ker je vzidan v precejšnji višini, ni mogoče za trdno reči ali gre za nekoč prosto skulpturo ali, kar se zdi verjetneje, za sklepnik z oboka nekdanje srednjeveške cerkve. Vse pa kaže, da veže skulpturo s steno ostanek reber na njeni hrbtni strani. Okrogel sklepnik se je kaj lahko spremenil v podobo plitve skleda z reliefno glavo v sredini.

Prva primerka predstavljata samostojni, polnoplastični glavi. Na Brniku je glava neločljivo povezana s skledo. Kljub reliefu je modelacija krepka in zgoščena. Obrazni del prehaja skoraj neopazno v močan, za spoznanje ožji vrat, obdajajo pa ju v razpotegnjenih lokih lasje, razčesani na strani od temenske preče. Čelo je razmeroma nizko, polzaprte oči so postavljene poševno, ličnici sta močno zaobljeni; iznad lahko razprtih ust se spuščata pramena dolgih brkov pošev vse do vratu. Brada je razcepljena v štiri vzvalovane kosme, ki se na koncih polžasto zavijajo navzven.

Svoj čas sem to skulpturo pomerjal ob reliefu Oljske gore v timpanonu glavnega portala župnijske cerkve v Kranju, omenil ob njej trecentesken spomin in parlerjanski značaj in jo datiral okoli leta 1440.³⁵ Datacijo moram korigirati, pač pa drži, da je brniški relief razločljiv le v luči parlerjanskega stilnega izročila. Močne ličnice in veliki loki las spominjajo na nekatere skulpture na praški katedrali sv. Vida, na primer na doprsne portrete Petra Parlerja, Matija iz Arrasa in Jana Jindřicha v spodnjih triforijih ali na glavo sv. Jurija na nagrobniku sv. Ljudmile v cerkvi sv. Jurija v Pragi (vse iz sedemdesetih let 14. stoletja).³⁶ Enake dolge brke ima Josue na nürnberškem »Lepem vodnjaku« (1385—1392),³⁷ ki se prav tako vključuje v parlerjevski krog. Za ornamentalno kodranje brade s polžastimi konci je vabljava primerjava z glinastim kipom apostola Jerneja iz serije sedečih apostolov v Germanisches Nationalmuseum v Nürnbergu, ki je nastala kot zadnji poganjek stavbarniške, na Parlerja oprte skulpture okoli leta 1400.³⁸ In navsezadnje kaže nekoliko podobno formulacijo glava Janeza Krstnika v istem muzeju; je dolnjebavarskega dela in iz časa okoli 1390³⁹, a na njej prevladuje že večje lirično občutje.

Te primerjave omogočajo tudi stilno in časovno opredelitev brniške plastike v širši krog parlerjanskih vplivov in na konec 14. stoletja, recimo med leta 1380—1400, po kvaliteti pa je obrtniško kamnoseška. Da so bili v zadnji četrtini 14. stoletja parlerjanski slogovni odvodi pri nas res živi — celo taki, zasidrani v gmündski fazi — potrjuje tudi sklepnik s Kristusovo glavo iz stare ljubljanske stolnice (iz sedemdesetih let), ki je vzdian zdaj na fasadi baročne cerkve.⁴⁰

Stara cerkev sv. Janeza Krstnika na Zgornjem Brniku je leta 1404 že stala, kot pričuje listina, s katero sta ji Franz von Heimbürg in njegova žena Margaretha odstopila neko zemljišče na Zgornjem Brniku.⁴¹ Ko so v letih 1741—43 srednjeveško cerkev podrli in sezidali baročno, so sklepnik z glavo cerkvenega patrona pietetno vzdali v njeno zunanjščino.

Funkcija glave na sklepniku je bila drugačna kot na oltarju; vgrajena med rebra cerkvenega oboka ni bila namenjena češčenju, marveč je dopol-

³⁵ E. C e v c, Srednjeveška plastika, o. c., str. 264.

³⁶ A. K u t a l, České gotické sochařství 1350—1450, Praha 1962, slike 64, 70, 76, tab. IX b.

³⁷ H. S t a f s k i, Die Bildwerke in Stein, Holz, Ton und Elfenbein bis um 1450. Kataloge des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Die mittelalterliche Bildwerke, Bd. I, Nürnberg 1965, slika 70.

³⁸ Ibid., str. 116 sl., slika 106.

³⁹ Ibid., slika 154.

⁴⁰ E. C e v c, Srednjeveška plastika, o. c., str. 106, slika 8.

⁴¹ I. L a v r e n č i č, Zgodovina cerkljanske fare, Ljubljana 1890, str. 59.

njevala ikonografski program, kateremu se je podrejela vsebina sklepnikov. Poznamo pa tudi primere, ko je prav glava na sklepniku zadobila poseben pomen. L. Kretzenbacher omenja,⁴² da so v sklepnik v nekdanjem samostanu sv. Janeza zahodno od Halberstadta leta 1293 vložili tudi Krstnikove relikvije; na njegov praznik so padale od sklepnika na tla po tri kaplje krvi, kar se je ponavljalo iz leta v leto; ob dotiku s to krvjo so ozdravljali bolniki. — Ta nemški primer pa je nekaj posebnega. Na naših tleh figura na sklepniku menda ni imela posebne češčenjske veljave.⁴³

Bolj pa se začudimo, da slovensko narodopisje tudi o verovanju in šegah, ki bi bile povezane z glavo na oltarju, ne ve povedati kaj več. Ko se je naš jubilar v svojem »Prazničnem letu Slovencev« srečal z godom »obglavljenja sv. Janeza Krstnika«,⁴⁴ je seveda omenil tudi glave, izpostavljanje v češčenje na oltarjih, ni pa zasledil kakšnega posebnega domačega ljudskega izročila, ki bi bilo z njim povezano. Ponoviti je mogel le poročila, ki veljajo v glavnem za nemške dežele: ljudem, ki so trpeli za glavobolom, so pokladali na glavo Janezove skleda, da so šli z njimi okoli oltarja. Proti glavobolu je pomagal tudi klobuk, ki so ga bili prej poveznili na Janezovo glavo. Kadar so iskali utopljenca, so vrgli skledo s Krstnikovo glavo v vodo...

Na Slovenskem menda ni bilo podobnih navad. Še stvar s klobukom je vprašljiva. V Möderndorfer je nabral dolgo vrsto vseh mogočih zdravil zoper glavobol in med praznovornimi tudi take o klobuku, ki so ga poveznili na kip sv. Heme v Krki na Koroškem. Tudi Ottweinov klobuk pri Sv. Juriju ob Jezeru (St. Georgen am Längsee) menda prežene bolečine v glavi — o polaganju klobuka na Krstnikove glave pa ni zapisal besede.⁴⁵ Podpisanemu vse dosedanje povpraševanje o kakršnikoli ljudski veri v zvezi s Krstnikovo glavo ni vrglo sadu. Če izvzamemo kresovanje in šege ob poletnem sončnem solsticiju, ostaja folklorna stran češčenja sv. Janeza Krstnika na Slovenskem še brez odgovora. Celó Salomina kazen, ki se je navidezno vrivala v krog ljudskega izročila, je obtičala le v okviru literarnega in pridigarskega posredništva. V najboljšem primeru si jo je ljudstvo zapomnilo kot pridigarsko svarilo, ni pa je posvojilo in ni je domišljijsko razvijalo.

Morda bo prihodnje raziskovanje povedalo kaj več.

⁴² L. Kretzenbacher, »Johannishäupter«, o. c., str. 240 (po: J. G. Th. Grässe, Sagenbuch des Preußischen Staates I, Glogau 1868, str. 599).

⁴³ Najdemo jo npr. na sklepniku v ladji Janezove cerkve ob Bohinjskem jezeru ali na sklepniku v prezbiteriju cerkve na Suhi pri Škofji Loki. — Da so s kamnitno glavo zaznamovali Krstnikove cerkve tudi še pozneje, dokazuje npr. glava na južni zunanjsčini župnijske cerkve v Ajdovščini; ta ni v skledi, marveč je reliefno izklesana v plitvi niši. Njega dni so jo pripisovali celo antičnemu času. (Reprodukcijo glej v: Varstvo spomenikov VIII, 1962, str. 200, slika str. 199.) Datacija je zaradi kamnoseške primitivnosti težka; delno spominja še na gotiko, a verjetno gre za izdelek 17. stoletja, le da je kipar bržčas porabil za predlogo neko gotško skulpturo.

⁴⁴ N. Kuret, o. c., str. 260.

⁴⁵ V. Möderndorfer, o. c., str. 197.

Dodatek:

Ker se pričujoča študija že ukvarja s podobo Janeza Krstnika, naj na koncu omenim še sliko, ki jo poznamo samo po opisu, ker original ni dočakal naših dni. Zdi se mi namreč vredno spregovoriti o njej, ker ji doslej po ikonografski strani še nisem mogel najti podobne.

V gornjegrajskem delu serije Lavantinske dieceze poroča Ignacij Orožen o nenavadni kompoziciji, naslikani na ozki leseni letvi, ki je kot »konzola« nosila oltarno sliko na oltarju sv. Ane v podružni cerkvi sv. Magdalene v Gornjem gradu.⁴⁶ To srednjeveško cerkev z rebrasto obokanim gotskim prezbitelijem je videl Orožen še na lastne oči, leta 1867 pa so jo podrli in sezidali novo.⁴⁷ Tedaj je propadel tudi oltar sv. Ane, katerega nastanek moramo datirati šele po letu 1631, ker ga tega leta vizitacijski zapisnik škofa Reinalda Scarlichija še ne omenja.

Sliko je Orožen opisal takole: Sv. Janez Krstnik koplje v čeburu Jagnje božje; sv. škof Servacij prinaša vodo v vedrici, sv. Jakob mlajši pa košarico cvetja; drugi svetniki ob kopeli veselo muzicirajo: sv. Simon igra na gosli, sv. Janez Evangelist ubira harfo, sv. Jakob starejši brenka na kitaro, sv. (Juda) Tadej piha v šalmaj in Jožef Justus bije na boben. To je ilustracija spodaj dodanega verza: »Lavacra puri gurgitis / Coelestis Agnus attigit«.

V središču kompozicije je bilo torej »kopanje Jagnjeta« (Kristusa), druge figure so bile simetrično razvrščene na levi in desni. Nenavadni prizor lahko razložimo kot alegorično predstavo Jezusovega krsta. Jagnje predstavlja Kristus, čebrič z vodo reko Jordan, asistirajoči in muzicirajoči svetniki pa so nebeški spremljevalci dogodka. Da gre res za krst, dokazujejo verzi, ki so vzeti iz himne v večernicah starega rimskega brevirja za praznik Gospodovega razglašenja, ki se začneja z verzi »Crudelis Herodes, Deum / Regem venire quid times?« Ker je praznik posvečen dogodkom, ki so prvi razglasili Odrešenikovo slavo — poklonitev treh modrih, krst v Jordanu, čudež v Kani — se himna spominja vseh treh in v tretji kitici poje:

»Lavacra puri gurgitis
Coelestis Agnus attigit,
Peccata, quae non detulit,
Nos abluendo sustulit.«

»Stopilo v bistro reko je
nebeško Jagnje in z vodo
je v krstu nam izmilo greh,
ki samo ga imelo ni.«⁴⁸

Nenavadne svetniške družčine pa himna ne razloži. Ob prizoru krsta bi pričakovali kvečjemu apostole, dasi bi tudi ti ne ustrezali evangeljski zgodbi. Res, večina upodobljenih spada med apostole: starejši in mlajši Jakob, Janez Evangelist, Simon (Gorečnik) in Juda Tadej. Kaj pa počneta zraven škof Servacij in Jožef Justus, ki nista apostola? Pa tudi prva peterica ni pridružena zaradi apostolske časti; vsi upodobljenci s Krstnikom vred so veljali namreč za Jezusove sorodnike. Apokrifno izročilo našteva kopico Jezusovih

⁴⁶ I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant II/2, Das Dekanat Oberburg, Marburg 1877*, str. 31 sl.

⁴⁷ Glej tudi: A. Stegenšek, *Dekanija gornjegrajska, o. c.*, str. 156 sl.

⁴⁸ Prevod F. K. Lukmana (Himne rimskega brevirja, Celovec 1958, str. 18).

sorodnikov, češ da je bila sv. Ana trikrat poročena in da je iz vsakega zakona izšla po ena hči, ki so vse dobile ime Marija. Hčerka, ki jo je dobila z možem Salomejem, se je poročila z Zebedejem in rodila Jakoba starejšega in Janeza Evangelista. Hčerka Ane in Kleofa se je poročila z Alfejem in rodila Jakoba mlajšega, Jožefa Justa in Simona. Janez Krstnik je bil sin Marijine tete Elizabete in Zaharija, Servacij pa vnuk Elizabetinega brata Eliuda. Ker je naredila legenda Servacija za škofa v Maestrichtu, je bil upodobljen kot škof.⁴⁹

Gornjegrajska slika je torej združevala motiv Jezusovega krsta z Jezusovim sorodstvom, le da se je zadnje omejilo samo na osem oseb, medtem ko jih vidimo na drugih upodobitvah tudi do triindvajset. Ni izključeno, da so bile druge osebe naslikane na glavni podobi sv. Ane. Vemo, da je tridentinski koncil motiv sv. sorodstva, ki se je legendarno razvijal in bogatil od 13. stoletja dalje in se razcvetel hkrati s kultom sv. Ane v 15. in 16. stoletju, prepovedal, ker je temeljil na apokrifih in zasebnih razodetjih. Ker pa se tridentinske ikonografske prepovedi niso prestrogo uveljavljale, so v drugi polovici 17. stoletja in v 18. stoletju stare zgodbe in legende spet oživele tako v nabožni literaturi kot v podobah. Če je gornjegrajski oltar sv. Ane nastal po letu 1631, je opisana slika vsaj približno datirana. Zgodnjebaročni čas je bil takim alegoričnim spekulacijam dovolj naklonjen.

Vse kaže, da upodobitve sv. sorodstva na Slovenskem tudi v poznem srednjem veku niso bile preveč pogostne, razen tega pa so bile pridržane predvsem tabelnemu slikarstvu in oltarnim plastikam. Dva pri nas ohranjena primerka sta šele pozneje prišla na Slovensko. Prvo sliko hrani Narodni muzej; izvira iz Szaparijevega gradu v Murski Soboti⁵⁰ in je delo slovaškega mojstra oltarja iz Okoličnega (ok. 1510). Druga je v ljubljanskem uršulinskem samostanu, pripada drugi polovici 16. stoletja in ne kaže na domačo provenienco.⁵¹ Na Koroškem se je motiv ohranil v več oltarnih kompozicijah: na oltarju iz Bayerberga (ok. 1525, Celovec, Diecezanski muzej), na Petersbergu v Brežah (1525), na predeli krilnega oltarja v Kleinkirchheimu (ok. 1500).⁵² Na Nemškem se je motiv zelo razširil, vendar število upodobitev pada od severa proti jugu; na Bavarskem je že precej redek.⁵³ In značilno je, da naša ljudska pesem celo poje, da »... še sači čovak žvahta ma, / samo Ježeš in Marija je nemata«.⁵⁴ Ali mar legende o Jezusovi »žlahti« pri nas res niso bile znane?

V taki luči je gornjegrajska upodobitev še bolj vabljiva.

⁴⁹ P. B. Kleinschmidt, *Die heilige Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*, Düsseldorf 1930, str. 263 sl.

⁵⁰ Stari tuji slikarji I (razstavní katalog Narodne galerije), Ljubljana 1960, št. 61, slika 31.

⁵¹ J. Veider, *Slike v uršulinskem samostanu v Ljubljani*, v: ZUZ XX, 1944, str. 131, slika 42.

⁵² A. Fritz, *Kärntens Flügelaltäre*, Klagenfurt 1975, str. 12, 50, 140.

⁵³ P. B. Kleinschmidt, o. c., str. 281 sl.

⁵⁴ K. Strekelj, SNP III, št. 6417, 6422, 6423, 6427, 6429, 6430.

Zusammenfassung

DREI ÄLTERE HÄUPTER DES HL. JOHANNES DES TÄUFERS IN SLOWENIEN

Die Verehrung des hl. Johannes des Täufers hat sich im Mittelalter in ganz Europa, sowohl in der römischen als auch in den östlichen Kirchen stark verbreitet. Sie wurde auch durch seine Reliquien, insbesondere durch die Reliquie des Hauptes, die im J. 1204 von Kreuzfahrern aus Byzanz nach dem Westen gebracht wurde, gefördert. In Slowenien wurden dem hl. Johannes dem Täufer schon im Frühmittelalter nicht nur die Tauf-, sondern auch andere Kirchen geweiht und heute besitzt er bei den Slowenen rund 160 Heiligtümer, dazu noch eine grosse Anzahl von Seitenaltären. Der hl. Johannes Evangelist steht ihm in Hinsicht der mittelalterlichen Patrozinien weit nach; oft ist er auch erst später als Mitpatron zu seinem Namensbruder hinzugetreten. Das festliche Gedenken der Geburt des hl. Johannes (24. Juni), in die Zeit des sommerlichen Solstitiums gestellt, hat jedoch seine Persönlichkeit so sehr mit der Sonnenwende (slow. »kres«) und mit dem slowenischen Sonnenhelden »Kresnik« verflochten (vergl. die Namensähnlichkeit im Slowenischen: Krstnik = Täufer — »Kresnik«!), dass das heidnische Element den christlichen Kern des Festes überdeckte. Auch die Blumen, die den Namen des hl. Johannes tragen, haben ihre Benennung nur wegen ihrer Blütezeit erhalten. Überhaupt hat Johannes der Täufer in der slowenischen Volksüberlieferung nur wenig Widerhall gefunden, was bei der grossen Anzahl seiner Kirchen doch wunderlich anmutet. Das Volkslied erwähnt ihn nur vorübergehend, recht selten trifft man ihn in Beschwörungsformeln, und sogar die Geschichte seines Lebens und seines dramatischen Todes hat die Phantasie des Volkes, wie es scheint, kaum sonderlich berührt, obwohl es in den Kirchen an Bildern von Christi Taufe und auch von Johannis Enthauptung bzw. von Salome mit dem Haupt Johannis nicht mangelt. Das Fragment von Salomes Bestrafung (als sie auf dem Eis tanzte, soll dieses eingebrochen sein und ihr den Kopf abgeschnitten haben), welches der slowenische Schriftsteller Fran Detela in seiner Erzählung »Trojka« von einer Bauernmutter erzählen lässt, ist im Volk in der Tat unbekannt; Detela hat das Motiv wohl der barocken Predigtliteratur entnommen (Abraham a Sancta Clara, Martinus von Cochem, der slowenische Prediger P. Rogerius — Michael Kramar), es wird aber auch in dem im J. 1871 in grosser Auflage erschienenen neuen slowenischen Heiligenleben erwähnt. Die legendären Quellen dieses Motivs und seine Verbreitung (auch in Slowenien) sind von L. Kretzenbacher ausführlich behandelt worden (Anm. 15). Es scheint, dass man das Motiv der Bestrafung Salomes in der echten slowenischen Volksüberlieferung streichen und es lediglich auf den Predigerbereich begrenzen sollte.

Den Volkskundler und Kunsthistoriker zieht jedoch die ikonographische Darstellung des Hauptes des Täufers in einer Schüssel an, wie man ihn zur Verehrung auf den Altären aufstellte. Am berühmtesten war die Reliquie des Hauptes Johannis in Amiens (in einem Reliquiarium byzantinischer Erzeugung), welche jedoch keinen ikonographischen Prototyp darstellt, weil dabei in formaler Sicht ziemlich grosse Freiheit waltete. Im 15. Jahrhundert verbreiteten sich sehr aus Alabaster verfertigte Häupter, die man in Nottingham in England erzeugte (Anm. 20). Von mehreren mittelalterlichen Beispielen in Slowenien (Anm. 21) mögen nur drei ältere erwähnt werden. Der Vorrang gebührt dabei dem hölzernen Haupt aus Stari trg bei Lož (Ljubljana, Narodna galerija), der einst vermutlich selbständig auf einen Untersatz gestellt wurde und mit der Schüssel nichts gemein hatte. Die Stilisierung der dicht an den Schädel gepressten Haare, die scharfe Modellierung und der Ernst des Antlitzes erinnern noch an die spätromanische Gestaltung, in den wallenden Bartteilen, dem Schnurrbart und den Haarsträhnen an den Ohren aber kündigt sich schon das Malerische der frühen Gotik an. Es handelt sich um einen Widerhall der katedralen Gotik der Mitte des 13. Jahrhunderts, umgeformt in einer Stilsprache mit norditalienischem Akzent. Vermutlich ist das Haupt im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts entstanden.

Das zweite Stück erwarb die Narodna galerija aus Privatbesitz, es kommt aus Kärnten, wahrscheinlich aus Obirsko (Ebriach) bei Zelezna Kapla (Eisenkappel), wo die einstige Marienkirche in der Mitte des 14. Jahrhunderts das Patrozinium des hl. Johannes des Täufers angenommen hatte (Anm. 30). Das hölzerne Haupt lag einst in einer Schüssel, die aber nicht mehr erhalten ist. Das Antlitz ist expressiv: die Augen sind halbgeöffnet, die einem U ähnliche Falte ober der Nasenwurzel und die Windungen der Augenlider rühren von italobyzantinischen Vorbildern des 13. Jahrhunderts her; die Haare ober der Stirne sind schneckenförmig gewunden, bei den Ohren ringeln sich zwei sehr ausgeprägte Haarsträhnen und der Bart ist in wellenartige Locken gelegt. Ähnlich sind die Antlitze des Gekreuzigten aus dem zweiten Viertel des 14. Jahrhunderts gestaltet, der expressive Ausdruck aber spricht für die Zeit vor dem Auftritt des »parlerianischen Realismus« in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Den Kopf dürfte man in die fünfziger Jahre des 14. Jahrhunderts datieren. Das Haupt aus Stari trg offenbart das Mysterium des Todes, dieses hingegen den mystischen Hauch der Tragödie des Märtyrertums.

In der Nordwand der Filialkirche des hl. Johannes des Täufers in Zgornji Brnik bei Kranj ist das Steinrelief des Hauptes Johannis in der Schüssel eingemauert — sehr wahrscheinlich ein Schlussstein aus dem Gewölbe der älteren gotischen Kirche am selben Ort. Kräftige Modellierung, betonter Gesichtsknochen, bogenförmig zerkämmte Haare, wellenförmige, an den Enden schneckenartig gewundene Bartsträhnen — all dies weist auf eine Skulptur hin, die Ende des 14. Jahrhunderts im Geiste des parlerianischen Stils entstanden sein dürfte. Der Einfluss von Parlers Kunst war schon in den siebziger Jahren des 14. Jahrhunderts auch in Zentral-slowenien eingedrungen, wie es der Schlussstein mit dem Christuskopf aus der alten Domkirche von Ljubljana beweist.

Besondere religiöse Bräuche in Zusammenhang mit dem Johanniskopf hat die Volkskunde in Slowenien bisher noch nicht festgestellt. Auch der Glaube, dass ein Hut, den man dem Johanniskopf aufgesetzt hat, gegen Kopfweg hilft, ist in Slowenien nicht bestätigt.

Vielleicht werden weitere Erhebungen der Volkskundler mehr Klarheit in das Dunkel um Johannes den Täufer bringen. Ihre bisherigen Bemühungen zeitigten nur bescheidene Ergebnisse.

* * *

Im Nachtrag erwähnt Verf. eine nur aus der Beschreibung bekannte Tafel (das Original soll 1867 vernichtet worden sein) von der Predella des Altars der hl. Anna in der alten Magdalenenkirche zu Gornji grad. »Die Darstellung war folgende: St. Johann der Täufer badete in einem Bottich das Lamm Gottes und während der heil. Servatius ein Schaff Waser, St. Jacobus minor aber einen Korb Blumen eilends herbei trugen, führten andere Heilige beim Bade eine lustige Musik auf, wobei namentlich St. Simon die Geige strich, St. Johannes Ev. die Harpe schlug, s. Jacobus major die Guitarre spielte, s. Thadaeus die Schalmayre blies und Josefus die Trommel rührte. Dies war die Illustration zu dem darunter geschriebenen Verse: *Lavaca puri gurgitis / Coelestis Agnus attigit*« (Anm. 46). Der Vers stammt aus der Hymne des alten römischen Breviers fürs Epiphaniest. Es handelt sich demnach um die allegorische Darstellung der Taufe Christi mit Assistenz der Heiligen — wahrer oder legendärer Verwandter Jesu (reduzierte hl. Sippe). — Das Bild war vermutlich um die Mitte des 17. Jahrhunderts entstanden. Es ist anziehend wegen des ungewöhnlichen ikonographischen Inhalts, besonders jedoch deshalb, weil die Bildnisse der hl. Sippe in Slowenien südlich der Alpen nicht zu zahlreich waren (zwei bekannte — aus dem 16. Jahrhundert — sind späterer Import). Im Volkslied heisst es sogar, dass jedermann seine Sippe habe, nur Jesus und Maria hätten sie nicht (Anm. 54).

Ko je prof. Stith Thompson z ameriške univerze Indiana (Bloomington) pripravljal novo izdajo mednarodnega kazala pravljič, razširjenega leta 1928 po sistemu Aarne iz leta 1910, je sklenil obiskati vsa evropska središča, kjer je vedel, da se domače pravljično gradivo ureja po tem sistemu. V Inštitutu za slovensko narodopisje SAZU je z našo pomočjo v kratkem času od 13. do 19. julija 1959 dobil zelene podatke o takratnem znanem številu slovenskih variant k posameznim tipom pravljič. Vse je skrbno vnesel na ustrezna mesta v delu *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*, ki je izšlo leta 1961 pri Finski akademiji znanosti v Helsinkih kot št. 184 v seriji Folklore Fellows Communications. Ob Thompsonovem obisku v Ljubljani smo se od delovne mize včasih seveda presedli tudi za pogrnjeno mizo; Kuretov samosprožilec je zbrano družbo ujel takole (od leve proti desni): Ivan Grafenauer, Milko Matičetov, Niko Kuret, Stith Thompson in Louise Thompson.

NAVADE OB »ŽEGNU« PRI ZILJI

Radoslav Hrovatin

K zbiranju napevov s peterodobnimi melodijskimi odseki na severozahodnih območjih slovenske dežele je spodbudila zlasti Ella von Schoultz-Adajewski¹ s svojimi melografskimi zapisi iz Rezije. Ti zapisi so nas navajali k iskanju podobnega gradiva v soseščini. Potem ko smo ustrezne melodije našli na jugu v Kotu in na vzhodu v gornji Soški dolini, smo prešli proti severnemu robu tega območja k Zilji. Ker sta že O. Dev² in F. Marolt³ zapisala melodije s peterodobnimi odseki, ki so jih izvajali Ziljani v navadah, povezanih z »žegnom«, smo le-te opazovali v Čačah in na Čajni v avgustu leta 1952. Ko je Niko Kuret objavil svojo tehtno monografijo »Ziljsko števnanje«⁴ in ko je le-ta zbudila silen odmev zlasti pri naših severnih sosedih, smo se odločili prispevati nekaj gradiva iz svojih terenskih zapiskov in nekaj opažanj, povezanih z ustreznim predmetom.

Kot drugod po Slovenskem je tudi pri Ziljanih na Koroškem v navadi, da ohranjajo davno izročilo poletnega praznovanja ob »žegnu« odrasli fantje, ki se združujejo v skupnostih, tod imenovanih »konte«. Omenjeno praznovanje je povezano z različnimi navadami, kot so: blagoslavljanje ter napijanje z vinom ob »žegnu«, ki ga opravlja več kont iz sosednjih vasi pri skupni župni cerkvi v nedeljo dopoldne ob praznovanju farnega zavetnika ali posvetila; tekmovanje na konjih v zbijanju sodčka in plesanje prvega reja pod lipo, ki ju prireja vsaka konta v svoji domači vasi določene fare popoldne istega dne z nadaljevanjem praznovanja naslednjega dne; pozneje sledijo še »poganjalce«, to so zabave s plesanjem, petjem, krepčanjem ipd. v domačih vaseh vseh kont izmenoma ob naslednjih nedeljah. Te navade

¹ Jan Baudouin de Courtenay, *Materialy dlja južnoslavjanskoj dialektologii i etnografii I*, 1895, 475 sl.

² Oskar Dev, *Slovenske narodne pesmi iz Koroškega (III. zv.)*, Ljubljana 1912, št. 3.

³ France Marolt, *Tri obredja iz Zilje*, Ljubljana 1935, 10—3.

⁴ Niko Kuret, *Ziljsko števnanje*, Ljubljana 1963.

opravljajo v posameznih krajih ob različnem času od pozne pomladi do zgodnje jeseni po slovenskem delu spodnje Ziljske doline od Brda pri Šmohorju do Vrat in Megvarja blizu Podkloštra.

Zanimanje za ziljanske navade izhaja že iz XVIII. stoletja, ko je objavil svoj opis J. H. Schlegel.⁵ Pri nas je na to poročilo opozoril šele v novejšem času F. Kotnik.⁶ Po Schleglovi knjigi smo tedaj povzeli tudi sliko rejanja na ziljanski svatbi.⁷

Iz XIX. stoletja pa izhaja že cela vrsta poročil o ustreznih ziljanskih navadah: 1801 B. Hacquet,⁸ 1804 avstrijski nadvojvoda Johann (objavil 1966 L. Kretzenbacher⁹), 1807 F. Werner (objavil 1937 O. Moro¹⁰), 1811 U. Jarnik (objavil 1934 F. Kidrič¹¹) in 1813 isti,¹² pred 1829 J. L. Šmigoc (objavil 1850 J. Navratil¹³), 1838 okrajna gosposka iz Podkloštra (objavil 1949 B. Orel¹⁴), 1848 M. Majar-Ziljski (objavila 1857 B. Němcová¹⁵) in 1865 isti,¹⁶ 1864 J. Gilbert in G. C. Churchill,¹⁷ 1875 L. Dragotinín,¹⁸ 1879 F. Francisci,¹⁹ 1880 Fr. Š. Kuhač²⁰ in do prve svetovne vojne še 1909—1910 M. Potočnik.²¹

Po prvi svetovni vojni se opisi in poročila obravnavanih navad vedno bolj povezujejo tudi z razpravami o izvoru ziljanskih navad, ki se jim pridružujejo tudi polemike o njihovem etničnem značaju in ki sčasoma dobivajo negativno nacionalistično ost. Izrazito je prešel v omenjeno smer v letih 1919 in 1934 G. Graber.²² Bolj ali manj uspešno so take metode odbijali ali jim

⁵ J. H. G. Schlegel, *Reise durch einige Theile vom mittäglichen Deutschland und dem Venetianischen*. Erfurt 1798.

⁶ Fr. Kotnik, *Potovanje po Koroškem* (SE III—IV, 1951, 363).

⁷ R. Hrovatin, *O slovenskem ljudskem plesu* (SE III—IV, 1951, 296—297).

⁸ Balthasar Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slawen*, I—V, Leipzig 1801—1808.

⁹ Leopold Kretzenbacher, *Ringreiten, Rolandspiel und Kufenstechen*. Klagenfurt 1966, 193.

¹⁰ Oswin Moro, *Zur Geschichte des Kufenstechens* (Der Heimatkreis I, 1937) in o. c. v op. 9, str. 195—197.

¹¹ France Kidrič, *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca 1808—1813*. Ljubljana 1934, 45—46.

¹² *Züge aus den Sitten der Gailthaler* (Carinthia 9. in 16. I. 1813).

¹³ *Raj pod lipo* (Po Šmigocu): *Vedež*, 3, Ljubljana 1850, 352.

¹⁴ Boris Orel, *Novo gradivo... iz 19. stoletja* (SE II, 1949, 68 in *O Ziljanih... pred 125 leti* (Koledar Slovenske Koroške 1958, 70).

¹⁵ Božena Němcová, *Národní slavnost Slovinců v dolině Zilské v Korutanech* (Časopis Českého Museum 3, Praha 1857, 307—315). Prim. Narodopisna drobtina o koroških narodnih običajih (Novice 1848).

¹⁶ *Navade in običaji koroških Slovencev* (Novice 1865).

¹⁷ Josiah Gilbert and G. C. Churchill F. G. S., *The Dolomite Mountains. Excursions through Tyrol, Carinthia, Carniola & Friuli in 1861, 1862 & 1863...* London 1864, 182.

¹⁸ Lj. Dragotinín, *Ziljska dolina* (SN 8, Ljubljana 1875, št. 147—148).

¹⁹ Franz Francisci, *Cultur-Studien über Volksleben, Sitten und Bräuche in Kärnten*. Wien 1879.

²⁰ *Visoki raj* (Fr. Š. Kuhač, JSNP III, št. 1133).

²¹ Matko Potočnik, *Vojvodina Koroška I—II*, Ljubljana 1909—1910.

²² Georg Graber, *Kufenstechen und Lindentanz* (Tagespost, Linz 1919, št. 240) in *Volksleben in Kärnten*. Graz 1934 (3. izd. 1941).

sledili ali pa se od njih distancirali 1935 F. Marolt,²³ 1938 O. Moro,²⁴ 1944 B. Orel,²⁵ 1951 R. Wolfram,²⁶ 1954 F. Koschier,²⁷ 1959 O. Moser²⁸ in drugi.

Med tem pa se pojavljajo na terenu vedno pogostnejši poizkusi spreminiti etnični značaj v izročilu ziljanskih navad z vnašanjem nemških besedil v petje, z zgolj nemškimi oznanili izvajanja, s prikazovanjem ziljanskih navad na mednarodnih prireditvah, kot da gre za avstrijsko nemško izročilo ipd.

Navzlic temu pa se nadaljuje resno znanstveno delo zlasti s podrobnejšim raziskovanjem posameznih sestavin ziljanskih navad. Spodbudo v tej smeri je dal predvsem Niko Kuret s temeljito obdelavo tekmovanja z zbijanjem sodčka v monografiji »Ziljsko štehanje«.²⁹ Opirajoč se na to raziskovanje je ustrezno navado obdelal z drugačnim konceptom L. Kretzenbacher v okviru več sorodnih običajev »Ringreiten, Rolandspiel und Kufenstechen«.³⁰

Kuret skuša v svojem izvajanju sicer dosledno upoštevati vse njemu znano gradivo. Vendar pa ne citira vseh virov v ustreznem obsegu. Zlasti bi bralca zanimalo strnjeno poročilo o njegovi lastni avtopsiji. Zato ni mogoče povsod v kratkem preценiti njegovega sicer temeljitega raziskovalnega prizadevanja in obenem zadovoljivo pretehtati njegov odnos do posameznih virov v celoti.

Kretzenbacher sicer citira vire v primernem obsegu in celo dodaja novo gradivo. Toda omejuje se le na nemške tekste, čeprav obstaja ustrezno gradivo tudi v slovenskem,³¹ češkem³² in angleškem³³ jeziku, v svojih izvajanjih ne upošteva dovolj vsebine omenjenega gradiva; zlasti se izogiba v virih ponovno poudarjenemu etničnemu značaju Ziljanov.

Trditi torej moremo, da še ni bilo zbrano in objavljeno celotno ustrezno gradivo niti za eno samo sestavino obravnavanih ziljanskih navad. Potrebno pa bi bilo objaviti vse ustrezno gradivo za vse te navade, ki skupaj tvorijo smiselno celoto. Tako bi mogli dobiti ustrezen pregled razvoja in preoblikovanj, ki so osnovna značilnost ljudskega izročila. Kakor ni bistveno individualno avtorstvo pri ljudski ustvarjalnosti za posamezno stvaritev, temveč njeno življenje, spreminjanje ter prilagojevanje, prav nekaj podobnega velja tudi za vse ostale sestavine ljudskih navad.

²³ F. Marolt, o. c. v op. 3; Gibno-zvočni obraz slovenskega Korotana (Koroški zbornik, Ljubljana 1946, 345).

²⁴ O. Moro, o. c. v op. 10 in Untergailtaler Kirchtagsbrauchtum in alter Zeit (Der Heimatkreis, II, 1938).

²⁵ B. Orel, Slovenski ljudski običaji (Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, 335, 338, 344).

²⁶ Richard Wolfram, Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa. Salzburg 1951.

²⁷ Franz Koschier, Der »Steirische« in Kärnten (Carinthia I, 144, 1, Klagenfurt 1954, 867); Die Gailtaler Burschenschaft und ihr Lindentanz (Jahrbuch des Österr. Volksliedwerkes 6, Wien 1957, 79, 83).

²⁸ Oskar Moser, Von Tanzburschen und Tanzschaffern. Klagenfurt 1959.

²⁹ N. Kuret, o. c. v op. 4.

³⁰ L. Kretzenbacher, o. c. v op. 9.

³¹ Gl. o. c. v op. 3, 11, 13, 16, 18 idr.

³² Gl. o. c. v op. 15.

³³ Gl. o. c. v op. 17.

Zato je potrebno zbrati in objaviti v celoti opise in poročila, ki so nastala neposredno ali posredno na osnovi avtopsije domačinov in drugorodnih opazovalcev. Vsako tako gradivo je treba razlikovati od razpravljanja, od domnevanja in sklepanja na osnovi razprav ipd. Pogosto ni dovolj jasno, na kaj se posamezni strokovnjak opira: ali na citirane opise in poročila očitidcev ali na avtopsijo ali na lastne in druge domneve ter sklepanja. Zato bi bilo primerno, da vsi strokovnjaki in drugi sposobni očitidci, ki so opazovali obravnavane ziljanske navade, podajo svoja ustrezna poročila. Ob tem svojem predlogu dajemo vsaj skromen zgled s pričujočim prispevkom.

Poročilo o praznovanju ob »žegnu« pri Zilji v avgustu leta 1952

Po davnem izročilu so fantje in dekleta pri Zilji praznovali ob »žegnu« v času od prve nedelje po vnebohodu v pozni pomladi do zgodnje jeseni, ko so na *Katráin*, to je na praznik sv. Katarine, zadnjič javno plesali v določenem letu. Zadnji ples je trajal le do desete ure zvečer, ko je v cerkvi zazvonilo. Potem navadno ni bilo javnega plesanja vse do *Šeboltína*, to je do dneva sv. Valentina (14. februarja).³⁴ Nato so spet javno plesali do pustnega torka, ko je ob desetih zvečer *zgónu puóst antər* in spet niso plesali do vnebohoda. Dejali so: »*Dakliər sə križ nie prenésu, se ni rájawa. Potém so bli žégni ən paganiálce.*«³⁵

Praznovali so vsako leto, razen kadar je bila med kontarji »razpártija« ali pa če je bilo kakšno leto premalo fantov, zlasti v vojnem času. Tedaj je bil samo »*freitonc*«, ko so pod lipo že v nedeljo plesali tudi poročeni.³⁶

»Žegøn« so praznovale konte sosednjih vasi v določeni župniji sočasno, toda vsaka župnija navadno ob drugem času: Tako so praznovali na binkoštni ponedeljek pri Bistrici oziroma v sosednjih vaseh Gorenji in Spodnji Bistrici; v začetku junija pri Blačah; ob času težkega poljskega dela v juliju niso praznovali; v začetku avgusta so praznovali v Melvičah; nato v Čačah in na sosednji Čajni; potem pa pri sv. Štefanu; v septembru so najprej praznovali prvo nedeljo po Mali gospojni na Gorjanah in v sosednjem Zahomcu; ob koncu septembra pa na Brdu. Med temi prazniki so se nekoč razvrstili še drugi kraji, kot so Borlje (Bourle), Št. Jurij (Šent Jurn), Št. Pavel ter še nekatere druge župnije. Najbolj je ljudem ostal v spominu iz davnih časov »žegen na sveto Jedərt«.

Praznovanje so vodili odrasli fantje, združeni v posebni skupnosti, imenovani »konta«. Pomagale so jim njihove »*décwe*«. Naloga kontarjev je bila: da so si izbrali vsak svojo »*décwo*« za »*pórbə rěj*«, dobili dovoljenje od oblasti, pripravili prostor za zbijanje sodčka in za plesanje ter opremo, naročili godce in pijačo ter pazili na ohranjevanje izročila med praznovanjem, zbrali potrebna materialna in denarna sredstva ter napravili končni obračun.

³⁴ Povedala Pavla Wiegele-Petrabca, roj. Zwitter, Zahomec št. 17 (pər Pétrə).

³⁵ Povedal Niko Kriegl-Kriegelč (Bəkaləč), Zahomec št. 19 (pər Krieglə).

³⁶ P. Wiegele (gl. op. 34).

To praznovanje ima velik pomen v življenju vaše skupnosti in zlasti odrasla mladina ga nestrpnost pričakuje. »Děčwe« se med seboj sprašujejo: »Buoš šwa ti kej u pǎrbǎ?«; fantje pa si pravijo: »Žie maš kej rájče (plesalko)?« Za veliko noč dajejo »děčwe šiek ali šičče« (nekaj »šekastega« ali pisanega), to so razni darovi kot npr. pirhi, robci ipd., tistim fantom, ki jih vodijo v prvi rej.³⁷

»Žegen« pri Čačah

Dopoldne 10. avgusta 1952 sta k župni cerkvi pri Čačah prišli dve konti, s Čač in s Čajne, k maši. Praznje oblečeni kontarji so šli v cerkev z »ociranimi lítri« (okrašenimi steklenicami, napolnjenimi z vinom). Med mašo je bilo »prárganje« (procesija) na pokopališču pri cerkvi z blagoslavljanjem grobov in molitvijo za ranjke. Ob koncu maše je bilo blagoslavljanje vina.

Nato sta se zbrali ob zidu okoli cerkve obe konti, vsaka zase in vsaka s svojo godbo. Godci so imeli pihala in boben; tisti iz Čač pa tudi harmonike. Potem so si kontarji napijali z blagoslovljenim vinom in zapeli več pesmi, vmes pa je igrala godba.

1. (♩ = 38)

Za - kóǐ bǎ jes krǎstjǎn besieǔ k na biǔ, k sǎn ǎncǎ pǎr swé - ti mé - šǎ biǔ,

Tǎn sǎn jes bí - du Jé - žé - šǎ ǎn nie - gó - wa má - ter zá - wa - stna.

Najprej so zapeli večglasno »ta žegnarško« pesem »Zakóǐ bǎ jes krǎstjǎn besieǔ k na biǔ...«³⁸ (gl. primer št. 1), potem pa še druge pesmi. Kontarji iz Čač so peli večinoma po slovensko, oni iz Čajne pa skoro vse po nemško. Med petjem posameznih pesmi oziroma med posameznimi kiticami določene pesmi, ki so jih vse izvajali večglasno v počasnejšem ali zmernem tempu, je igrala sama godba v hitrejšem tempu večinoma dvodobne kose. Potem ko sta obe konti zapeli po nekaj pesmi z izmeničnim igranjem godbe, sta odšli vsaka v svojo vas.

Zakóǐ bǎ jes krǎstjǎn besieǔ k na biǔ,
k sǎn ǎncǎ pǎr swéti méšǎ biǔ.
Tǎn sǎn jes bídu Jéžǎša
ǎn niegówa máter záwastna.

³⁷ Povedal Martin Wiegeler-Petarč, Zahomec št. 17 (pǎr Petrǎ).

³⁸ Zapel N. Kriegl (gl. op. 35).

Zbijanje sodčka v Čačah

Popoldne okoli treh se je zbrala domača konta sredi vasi pod lipo, kjer se je namestila tudi godba na ogradi prav ob deblu drevesa. Odtod so kontarji na konjih posamično drug za drugim dirjali mimo strebra, s katerega so »zbijali kúfo«³⁹ takole:

Potem ko so pripeljali pod lipo neosedlane konje, so kontarji najprej zapeli večglasno pesem. Nato je zaigrala godba, v istem sestavu kot dopoldne pri cerkvi, poskočen kos. Med igranjem godbe je pet kontarjev, ki so imeli na glavi le čepico z visečim cofom, torej brez navadnega klobuka, zajahalo konje in zdirjalo posamično drug za drugim od lipe nekoliko navkreber proti lesenemu stebru in mimo njega; zabit je bil v tla in od lipe oddaljen nekaj čez petdeset metrov. Na stebru je bil nataknen pokoncu lesen sodček, imenovan tudi »kufa«, in prevrtan na obeh koncih tako, da se je mogel sukati okoli svoje osi. Kontarji na konjih so v desnici vihteli podlogovat, na zgornjem koncu priostren kovinast tolkač, dolg okoli štirideset centimetrov, s katerim so med dirjanjem mimo stebra »zbijali kufa«. Ko se je vseh pet jezdecov tako zvrstilo, so se na konjih vrnili k lipi. Spet se je oglasila pesem in nato godba in spet so kontarji zdirjali in zbijali. To se je ponavljalo kakih osemkrat. Blizu stebra s sodčkom so bile zbrane »dečwe« in možje, ki so opazovali in ocenjevali zbijanje. Ko je bil sodček popolnoma zbit, so kontarji ponovno jahali mimo stebra in tisti, ki je bil ocenjen za najboljšega, je med dirjanjem prestregel in prejel venec, ki mu ga je pridržal nek možak. Nekatero pesmi, ki so jih peli med posameznimi pojezdi, so izvajali tudi z nemškimi besedili. Toda čutiti je bilo, da jim po nemško ne gre prav zlahka, in se jim je mestoma celo zatikalo. Slovenske pesmi pa so izvajali bolj gladko in skladno z ritmom melodije.

Plesanje pod lipo

Po končanem zbijanju sodčka so odpeljali konje in kontarji so se s svojimi »dečwami« vključili v plesanje. Plesali so »ta pərbə rej« pod lipo, seveda le ob eni strani in ne okoli drevesa. »Dečwe« so imele zavezane rute okoli glave in ne peče. »Ta pərbə rej« so izvajali izmenoma s petjem in med igranjem godbe, ki je ostala na istem prostoru, kjer je bila prej med zbijanjem sodčka. Najprej so se plesalci in plesalke gibali v koračenju po krožni poti in levo in sicer bočno sprijeti pari fantov in deklet v čelni krožni vrsti med petjem besedila »Buəh nam deĳ tə dúobər čes...«⁴⁰ in pozneje naslednjih kitic v zmernem tempu na napev v peterodobnih melodijskih vrsticah (gl. primer št. 2). Med dvodobnim ritmom gibanja teles in peterodobnim ritmom petja se je uveljavila sočasna gibno zvočna raznomernost.

<i>Buəh nam deĳ tə dúobər čes,</i>	<i>Nawóni stráni grábəñča</i>
<i>də pərbə rej začíələ smo.</i>	<i>sən bídú státi jázbəca.</i>
<i>Glih tkeĳ də smo záčíələ,</i>	<i>Tən je kópu jáməca,</i>
<i>če b máha k ne bmo mélə mi.</i>	<i>də buo pə zimə nótər šü.</i>

³⁹ Čače 10. avg. 1952.

⁴⁰ Zapel N. Kriegl (gl. op. 35).

2. $\text{♩} = 58$

Buah nam deĵ, ta dúo-bər čes, da pər-ba rej, za — čia-la smo.
Glih tkeĵ, da smo zá-čia-la, če b má-ha k ne bmo mé-la mi.

Takoj nato je sledilo plesanje ob igranju godbe na instrumentalno inačico iste melodije v hitrejšem tempu (gl. primer št. 3⁴¹). Čelno sprijeti pari so se v obratih v desno sukali po krožni poti v levo. Med sukanjem so na peterodobne melodijske odseke najprej napravili tri razmeroma daljše korake po dobah in nato tri krajše korake po poldobah kot nekake »menjalne korake« skoro na mestu ter se na naslednjo poldobo spet hitreje zasukali. To se je ponavljalo, dokler je igrala godba.

3. $\text{♩} = 76-80$

Izmenično plesanje ob petju in ob igranju godbe je trajalo toliko časa, kolikor kitic je obsegalo besedilo. Vse se je namreč ponavljalo razen besedila, ki se je glasilo v vedno novih kiticah. Posamezne kitice besedila pa niso bile vse med seboj vsebinsko povezane. Poleg obvezne uvodne kitice »Buah nam deĵ ta dúobər čes...« se je pojavila tudi najbolj značilna kitica »Na wóni stráni grábənča / səm bídu státi jázbəca...«⁴² Ta kitica je prav tako obvezna in tako značilna, da si godci med pripravo k igranju za »ta pərbə rej« pravijo: »Bomo ki jazbəca godli!«⁴³ Torej so vzdeli to označbo glasbi k plesanju prav po tej značilni kitici besedila, ki so jo morali kontarji obvezno peti ob vsakem izvajanju te navade. Poleg navedenega besedila k tej kitici obstajajo razne inačice, kot je npr. naslednja:

*Ste keĵ bídlə jázbəca
na wónən krájə grábənča,
kə tən si déwa jáməca,
də bwo po zímə nótər spau.*⁴⁴

⁴¹ Zagodel Hanzi Mikula, Sovče št. 20 (pər Ebanu).

⁴² Gl. 2. kitico k primeru št. 2.

⁴³ Povedal godec Hanzi Mikula (Gl. op. 41).

⁴⁴ Zapel H. Mikula (Gl. op. 41).

Zbijanje sodčka in plesanje na Čajni

Na Čajni so tamkajšnji kontarji kakšne pol ure pozneje zgoraj opisane navade ponavljali oziroma po svoje prikazali na skoraj enak ali podoben način. Zlasti opazne pa so bile naslednje razlike:

Noše so bile pomanjkljive. Posamezni starejši kosi so bili pomešani z novejšimi oblačili. Starejši kosi so bili bolj obrabljeni in zanemarjeni.

Pri petju je bilo več besedila nemškega. Tako tudi prva kitica pri prvem reju. Prav tako je bilo tudi tu opaziti, da nekateri pevci niso dovolj dobro znali nemškega besedila. Opaziti je bilo mogoče določene motnje v izvajanju. Tako so se plesalci med petjem nemškega besedila bolj okorno gibali. Nekateri so se celo ustavljali, medtem ko bi morali koračiti po krožni poti. Obenem jih je večina gledala v določeno smer proti nekemu, ki jih je očitno vodil. Ko so kočno prešli na slovensko petje znane obvezne kitice »*Na wóni strani grábənča / səm bīdu stāti jāzbāca . . .*«, so tudi bolj sproščeno zaplesali, kot da so si oddahnili, potem ko so opravili nekaj vsiljeno naučenega. Zato je skrben opazovalec mogel dobiti vtis, da je nekdo vsemu temu izvajanju poskušal dati nemški videz. Na žalost je bilo zaradi tega izvajanja manj sproščeno in ne tako svečano, kot je bilo predvajanje v Čačah.

Po končanem plesanju pod lipo so kontarji z dečwami odšli v domačo gostilno, kjer so se okrepčali ter še dalje plesali in peli.

Drugi dan praznovanja

Od nekdanj je bilo tudi v navadi, da se je praznovanje nadaljevalo še naslednjega dne, ko so se v plesanje vključili tudi oženjeni vaščani. Ob krepčanju s pijačo so obnavljali spomine na mladost in ob tej priliki peli tudi razne stare pesmi. »*Stari Galauc*«⁴⁵ iz Gorenje Bistrice je povedal, da so na »*žegəm*« stari možakarji izvajali tudi naslednjo pesem, in jo zapel takole (gl. primer št. 4):

*Use te mójē mwáde lieta
so mə bándralə po Drávə.*

*Niso drújga nač zapústle
mə koj rieve noj težáve.*

*Šišca bon dau otročičam
noj use mójē premóženje.*

*Čriəz bon dau jes otročičam,
jez bon pa po svieta rájžu.*

4. (♩ = 98)

Use te mójē mwáde lieta so mə bándralə po Drávə.

⁴⁵ Janez Pipp. Gorenja Bistrica št. 74 (pər Dorc).

Petje je bilo že iz davnine večglasno. Vodilni glas je melodijo »wzdígnu«, drugi pa so »cuò péli«. Pri tem je nekdo »čriàs peu« in, če je zmogel, je posamezni dober pevec »tréika« pel. Ostali pa so »pósali«, to je basirali. »Pósi« so se včasih razdelili, tako da niso ves čas vsi enako peli. Zlasti je tako veljalo za tiste, ki so »wmes déwali«. Na tak način so pevci na določenih mestih prešli v peteroglasje in včasih celo v šesteroglasje.

»Pétarč«⁴⁶ iz Zahomca je povedal, da so na »Bistəršči pwaninə na žégən na Marijo sněžno«, to je na nedeljo 3. VIII. 1952, izvajali naslednjo pesem, in zapel (gl. primer št. 5):

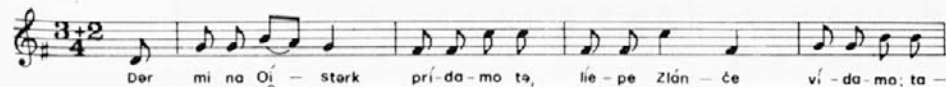
*Dər mi na Ojstərək prídamo,
tə liepe Zlánče vídamo;
tadínai, dínai, dínaidòm,
tadínai, dínaidòm.*

*Prau liepe so Rožánkice,
kəj májo dóje jánkice; tadínai...*

*Prau liepe so dro Wəkəlce,
kəj májo kriwe cókəlce; tadínai...*

*Naíllepše so dro Zlánkice,
kəj májo krátče jánkice; tadínai...*

5. ♩ = 76-84

»Jánes pər méžnarji«⁴⁷ iz Gorenje Bistrice se je spominjal, da so »na pwaninə« peli tudi naslednjo pesem (gl. primer št. 6):

*Kdor hóče u Rézjo u wies jəti,
morè metwò s sebóĵ nesti;
tadína, déna, dínadòm,
tadína, déna, dínadòm;*

*də use pred dūrmi pomedè,
də se u smetì k ne uvalì;
tadína, déna, dínadòm,
tadína, dénadòm.*

⁴⁶ M. Wiegele (Gl, op. 37).

⁴⁷ Janez Pipp, mežnar, Gorenja Bistrica št. 2 (pər mežnarji).

6. ♩ = 82

Kdor hó-če x Ré-zjo gwies ja-lî, mo-rè met-wò se-bój nesti; to-
di-na, de-na, dí-na-dom, ta--dí-na, de-na, dí-na-dom, -dom.

»Zótlarju Mihál«⁴⁸ iz Gorenje Bistrice pa je zapel h gornji inačici kot pesem pastirjev še naslednjo inačico (gl. primer št. 7):

*Pa Rézja bo že zibawa,
u pésti k néma vinarja;
tadína, dína, dínadòn,
tadína, dínadòn.*

7. ♩ = 82

Pa Réz-ja bo že zí-ba-wa u pé-sti k né-ma ví-nar-ja; ta-
dí-na, dí-na, dí-na-dòn, ta--dí-na, dí-na--dòn.

Poganjalca

Ob naslednjih nedeljah, ki sledijo »žégnu« z zbijanjem sodčka in plesanjem prvega reja pod lipo, prirejajo »pogánjalce«, to so plesne zabave, na katerih se plesanje izmenjuje s petjem ter krepčanjem z jedačo in pijačo.

Tako imajo »poganjalce« več nedelj zapovrstjo po »žégnu«. Le na kvatarno nedeljo in na praznik Kristusa kralja takšno zabavo izpustijo. Zaradi tega morejo »poganjalco« obhajati izjemoma celo na praznik sv. Katarine (25. novembra), to je na »Katrájn«, ko je bilo zadnje javno plesanje pred adventom in sicer samo do desete ure zvečer, ko je v cerkvi zazvonilo.⁴⁹

Poganjalce prirejajo izmenoma v vseh vaseh iste fare, ki so imele skupen »žégon«. Zato se morejo vsi kontarji iste fare udeležiti vseh poganjalc v vseh ustreznih vaseh.

Poganjalco priredi tisti fant, ki je kot zmagovalec na tekmovanju ob zaključku zbijanja sodčka dobil v znak priznanja venec.

⁴⁸ Mihel Pipp, Gorenja Bistrica št. 95.

⁴⁹ P. Wiegele (gl. op. 34).

Pripombe:

1. Razne navade, ki jih po izročilu skupno imenujemo »žegon«, tvorijo osrednji ljudski praznik pri Zilji. »Žegni« se obhajajo na nedeljo v posameznih župnijah ob različnem času. Tako se more večina Ziljanov v istem letu udeležiti večjega števila teh praznikov po raznih krajih svoje rodne doline.

Organizatorji teh navad so odrasli fantje, združeni v posebni skupnosti. Le-ta je dobila ime »konta« verjetno po končnem računu (ital. il conto — račun)⁵⁰ — obračunu stroškov, ki je bil dolžnost in pravica kontarjev.

Dopolodne prvega prazničnega dne, ko se zbere vsa fara z vsemi »kontami« na čelu, je med procesijo (pránganjem) blagoslavljanje grobov in nato ob koncu maše tudi blagoslavljanje obredne pijače (vino).

Popoldne po »žegnu« prirejajo ločeno po posameznih vaseh iste krajevne skupnosti — župnije tekmovanje v zbijanju sodčka in z izbiranjem mojstra kontarjev za naslednje leto. Kadar govorijo Ziljani pa tudi njih neposredni slovenski sosedje o tem tekmovanju, pravijo, da kontarji »zbijajo kufo« (bariglo, fasl, sod, sodček itd.). Takšno izražanje je mogoče slišati tako v Čačah, na Čajni, na Bistrici, v Zahomcu in drugod pri Zilji kakor tudi v soseščini.⁵¹

Podoben način izražanja je v navadi tudi drugod po Slovenskem. Ljudje namreč označujejo svoja dejanja po izročilu navadno z glagoli v slovenskem jeziku, predmete povezane z navadami pa z ustreznimi samostalniki, ki so leksično tujega izvira. Tako je npr. po vsem osrednjem Slovenskem znana ženitovanjska »šranga« (nem. die Schranke — pregraja) kot označba za pregrajo na poti svatov. Ko pa ljudje govorijo o navadi postavljanja takšne pregreje, pravijo, da so svatom pot »zagradili«. Le ljubiteljski folkloristi iz mestnega okolja so mogli skovati glagol »šrangati«. Z uporabo tujk ljudje verjetno skušajo poudariti poseben pomen določenih »obrednih« predmetov in jih tako razlikovati od podobnih predmetov v vsakdanji rabi.

Nekaj podobnega velja tudi pri Zilji. Že od nekdanj so ob navedeni priliki »ubijali« (vbijali, pobijali) ali »zbijali« in tako vse do najnovejšega časa, kadar so govorili Ziljani med seboj ali s Slovenci z drugih območij. S tujci so govorili najpogosteje po nemško »stechen« in iz tega je nastal v razgovoru z ostalimi Slovenci samostalnik »štehvanje«, medtem ko glagola »šteh-vati« (štehati) praviloma niso rabili, ker pač ni bilo potrebe. Za predmet, ki so ga zbijali, pa so za razlikovanje od vsakdanje rabe namesto slovenskega samostalnika sodček (sodič, sod ipd.) uporabljali razne tujke, kot so »barigla (barigelca), kufa, fasl« ipd., kar je bolj ustrezalo obrednemu značaju navade. Vse to mora upoštevati ustrezno raziskovanje obravnavanih navad.

2. K večini pesmi, ki jih pojo Ziljani pri »žegnu«, je mogoče najti tudi drugod po Slovenskem razne inačice besedil, napevov in gibnosti:

Tako je besedilo »ta žegnarške« (Zakoj bo jes króstjan besiou k na biu . . .) le odlomek številnih pripovednih pesmi, ki jih je objavil K. Štrekelj pod naslovom »Sveti B(e)rnard gre od maše« v zapisih I. Vrhovnika, J. Samo-

⁵⁰ R. Hrovatin (ocena): Oskar Moser, Von Tanzburschen und Tanzschaffern (SE XII, 1959, 262).

⁵¹ Brnica, 14. avg. 1952.

torčana, J. Kokošarja, A. Črva, J. Humarja, A. Zorca, A. Fajdige, A. Žlogarja, J. Barleta, P. Črnič, F. Štruklja, M. Valjavca, G. Križnika, V. Vakaja, A. Kosija in O. Cafa iz raznih slovenskih območij.⁵² Inačice besedil z napevom pa so zapisali F. Kimovec,⁵³ F. Marolt,⁵⁴ R. Hrovatin⁵⁵ idr. Melodija »žegnarške« pa je po melodijski krivulji nekoliko podobna melodijam k ziljanskim pesmim »Dor mi na Ojstark pridamo...« (gl. primer št. 5), »Kdor hóčeu Rézjou wies joti... (gl. primer št. 6) in inačici (gl. primer št. 7).

V heterogenem besedilu k prvemu reju pod lipo je stalno izvajana prva kitica, ki je verjetno iz novejšega časa.⁵⁶ Nekatero opazovalce je motila »stilno raznovrstna, motivično neenotna«⁵⁷ vsebina, ki se od prilike do prilike spreminja. O tem pričajo vse dosedanje objave (M. Majar,⁵⁸ Š. Kuhač,⁵⁹ F. Marolt⁶⁰ itd.) ter še živo petje na terenu. Pri tem plesanju namreč plesalci in plesalke izmenoma besedilo sproti improvizirajo po davnih vzorcih v skladu z vabovsko (snubaško) funkcijo navade. Poleg prve kitice besedila je prav tako obvezna tudi starejša kitica o jazbecu, ki živi v Ziljski dolini v raznih inačicah. Po njej označujejo ustrezno melodijo godci.⁶¹ Že v prejšnjem stoletju je ustrezno inačico zapisal M. Majar na »zvrhnjem Rožu«, objavil pa J. Scheinigg⁶² oziroma K. Štrekelj⁶³:

*V unam kraji hrabenča
sem vidu stati jazbica.
V unam kraji hriberča
sem vidu stati duharja.*

*V unam kraji hozdiča
sem vidu stati Pavelča.
V unam kraji mostiča
sem vidu stati ribiča.*

Najznačilnejša sestavina v prvem reju pod lipo, ki je dobil označbo »*ta pərbə rej*« zaradi tega, ker v prvem plesu obrednega plesanja pod lipo kontarji prvič javno plešejo s svojimi izbranimi »dédčwami«, je napev s peterodobnimi melodijskimi odseki. Tako sta oblikovala ustrezne melodije v svojih

⁵² Karel Štrekelj, SNP, št. 657—672.

⁵³ Franc Kimovec, Prelepo ravno je polje (Pevčeva pesmarica I, Ljubljana 1921, št. 18).

⁵⁴ F. Marolt, o. c. v op. 3, str. 10.

⁵⁵ Prelejpe ravne so pole (R. Hrovatin, Slovenske ljudske pesmi za ženski... zbor. Ljubljana 1940, št. 6).

⁵⁶ R. Hrovatin, Pomen ritmičnih kvantitet v slovenskih ljudskih napevih (SE X, 1957, 188).

⁵⁷ F. Marolt, o. c. v op. 3, str. 11.

⁵⁸ K. Štrekelj, SNP, št. 5212—5226.

⁵⁹ Gl. o. c. v op. 20.

⁶⁰ F. Marolt, o. c. v op. 3, str. 11—12.

⁶¹ R. Hrovatin, o. c. v op. 56, str. 188.

⁶² Janez Scheinigg, Narodne pesni Koroških Slovencev, Celovec 1889, št. 768.

⁶³ K. Štrekelj, SNP, št. 5403.

zapisih že O. Dev⁶⁴ in F. Marolt,⁶⁵ medtem ko nekateri avstrijski nemški strokovnjaki do nedavna tega značilnega ritmičnega pojava še niso opazili. Ziljani izvajajo poleg tiste v prvem reju še podobne melodije s peterodbnimi odseki v raznih drugih svojih pesmih, ki so bile navedene zgoraj. (Gl. primere št. 5, 6 in 7.)

Melodije, podobne prvemu reju pri Zilji, so se v raznih inačicah oblikovale tudi drugod po Slovenskem. Najti jih je mogoče v Slovenskih goricah, na Goriškem in drugod.

Gibanje v plesanju prvega reja izvajajo na isto melodijo izmenoma na dva načina. Najprej ob petju besedila v počasnejšem tempu pari koračijo v čelni vrsti po krožni poti v levo. Pri tem se med ritmom melodije in ritmom plesanja pojavlja simultana polimetrija.⁶⁶ Nato se v hitrejšem tempu pari sučejo v obratih v desno na peterodobne melodijske odseke prav tako po krožni poti v levo. Skladnost med ritmom plesanja in ritmom melodije dosegajo s tremi daljšimi koraki na prve tri dobe in s tremi krajšimi »menjalnimi« koraki na preostali dve dobi peterodobnega melodijskega odseka. V drugačni inačici izvajajo podobno gibanje v nekaterih svojih plesih na peterodobne melodije tudi Rezijani.

Inačico besedila k pesmi »Use te móje mwáde lieta...« je objavil že J. Scheinigg po zapisu iz Borovelj,⁶⁷ inačico besedila z melodijo iz okolice Beljaka pa je zapisal O. Dev.⁶⁸

Poleg besedila je O. Dev zapisal tudi melodijo pesmi »Al' mi na Ojsterk pridemo...«⁶⁹ in sicer v tričetrtinskem taktu. Dev se je najbrž zavedal vsaj delne ritmične neustreznosti svojega zapisa in si je pomagal z dvema koronama v predzadnjem taktu, čeprav bi moral vsaj na dveh mestih uporabiti dvočetrtinski takt. Na to neustreznost je opozoril M. Bajuk in predlagal »periodično menjavo dvodelnega takta s tridelnim«,⁷⁰ ki je veljavna predvsem za melodije kinetičnega tipa. Pravilnost te ugotovitve smo dokumentirali z novim terenskim zapisom (gl. primer št. 5).

Več inačic besedil k pesmi »Kdor hóče u Rézjo u wies jəti...« (gl. primera št. 6 in 7) je objavil K. Štrekelj v zapisih M. Valjavca, I. Kunšiča iz okolice Bleda, v zapisu z Goriškega, H. Sevarja iz Verda pri Celovcu in F. Steleta iz Torovega pri Vodica.⁷¹

Razne inačice melodij k besedilom »Dər mi na Ójstərk pridamo...« in »Kdor hóče u Rézjo u wies jəti...« (gl. primere št. 5—7) pojo v raznih krajih po Slovenskem. Tako je eno izmed njih zapisal L. Kuba že v prejšnjem stolletju k besedilu »Le stojej, stojej, lipica...«.⁷²

Številne inačice navedenih besedil in napevov, ki jih pojo tako pri Zilji kot tudi drugod po Slovenskem, pričajo o tesni etnični povezanosti Ziljanov

⁶⁴ O. Dev, o. c. v op. 2, št. 3.

⁶⁵ F. Marolt, o. c. v op. 3, str. 10—13.

⁶⁶ R. Hrovatin, o. c. v op. 56, str. 192.

⁶⁷ Vse te ušnejše liete moje (J. Scheinigg, o. c. v op. 62, V, 62—63).

⁶⁸ Vse te lušne ljite moje... (O. Dev, Slovenske narodne pesmi iz Ziljske doline in Podroža, Ljubljana 1908, št. 24).

⁶⁹ O. Dev, o. c. v op. 68, št. 34.

⁷⁰ Marko Bajuk, Mera v slovenski narodni pesmi, Ljubljana 1928, 52 in 114.

⁷¹ K. Štrekelj, SNP, št. 5259 in 8553—8557.

⁷² Ludvík Kuba, Cesty za slovanskou písní II, Praha 1935, str. 59, št. 49.

s Slovenci po drugih območjih naše dežele. Seveda pa Ziljani niso sodelovali samo s Slovenci, s katerimi so povezani zlasti na vzhodu. Po vzhodnem koncu Ziljske doline vodi pomembna prometna žila z juga proti severu in po njej so Ziljani prinesli domov marsikatero navado iz daljnjih dežel. O tem pojejo v svojih pesmih tudi ziljanski tovarniki in vozniki — žamarji. O poti proti severu priča pesem v zapisu M. Majarja⁷³:

*Zamarč mi čez Ture bura,
zamarč mi čez Ture gre.
Zamarč mi lépo žvižga,
mi lépo žvižga noj poje . . .*

Podobno inačico »Žamer mi čez Ture bura . . .« je zapisal z melodijo vred S. Vraz in objavil F. Kuhač.⁷⁴ Ta dva zapisa spodbijata domnevo, »da ziljske furmanske pesmi . . . o potih po nemško govorečih deželah nič ne poje.«⁷⁵ Seveda pa razne ziljanske pesmi pojo tudi o poti proti jugu. Tako pravi Ziljanka v pesmi, ki jo je zapisal M. Majar⁷⁶ in objavil z melodijo F. Kuhač,⁷⁷ »Moj publič bura, v Vlaše gre . . .«. Verjetno so Ziljani tovorili in vozili tudi proti vzhodu, kot pravi dekle v pesmi iz Podkrnosa pri Tinju: »Moj puabič je v Štajre bandrov, dov na Spuadnje Štajersko . . .«⁷⁸

Po vseh teh navedbah je treba poudariti, da so vse te pesmi v domačem slovenskem narečju, ne glede na to, ali jih pojejo po vsem Slovenskem ali samo na Koroškem.

3. Vnašanje nemščine v besedila pesmi, ki jih pojejo slovenski Ziljani v navadah pri »žegnu«, je recentni proces kot posledica nemškega nacionalističnega pritiska na Slovence po avstrijskem Koroškem. Ta proces pa povzroča v ljudskih navadah in v znanosti razne motnje.

Leta 1949 je opazoval plesanje prvega reja pod lipo na Bistrici pri Zilji avstrijski koreološki strokovnjak R. Wolfram. V svoji knjigi je poročal, da ga plešejo samo »in windisch sprechenden Teil«⁷⁹ Ziljske doline. Imenoval pa ga je s slovensko knjižno obliko »raj« (prvi raj, visoki raj), ne pa z dialektično označbo »rej«. Ti »Windischi« pa so za čuda peli »prvi raj« v nemškem knjižnem jeziku⁸⁰:

*Gib uns, Gott, eine gute Zeit,
den ersten Tanz haben wir begonnen.*

Ta nemški prevod sicer ustreza slovenskemu izvirniku po vsebini, ne pa tudi metrično. Tako ima nemška prva vrstica osem zlogov namesto izvirnih sedem zlogov, druga nemška vrstica pa deset namesto izvirnih osem zlogov. Zaradi tega je nastalo pri plesanju ob petju na tako metrično pokvečeno

⁷³ K. Štrekelj, SNP, št. 143.

⁷⁴ F. S. Kuhač, JSNP, št. 859.

⁷⁵ Niko Kuret, Še enkrat o štehvanju (Traditiones 2, 1973, 232).

⁷⁶ K. Štrekelj, SNP, št. 1093.

⁷⁷ F. S. Kuhač, JSNP, št. 1134.

⁷⁸ K. Štrekelj, SNP, št. 2244.

⁷⁹ R. Wolfram, o. c. v op. 26.

⁸⁰ R. Hrovatin, ocena v op. 26 navedenega dela (SE VI—VII, 1954, 353).

besedilo neskladje med ritmom pevske melodije in ritmom plesa. Tako Wolfram verjetno ni mogel dojeti pravega ritma melodije, ki ga je označil za ravnomerne (geradtaktig⁸¹), namesto peterodobnega v izmenjajočih se tridobnih in dvodobnih oziroma petčetrtinskih taktih, kot sta do tedaj že zapisala O. Dev⁸² in F. Marolt.⁸³ Omenjeno neskladje je povzročilo zastoj pri izvajanju, ki smo ga opazili pri naši avtopsiji leta 1952, in šele, ko so plesalci »vzdignili« po domače, se je plesanje spet ubralo po izročilu.

Ko so bili Avstrijci po dognanjih slovenske folkloristike⁸⁴ opozorjeni na bistvo omenjenih neskladnosti, so tudi na terenu uvajali metrično bolj ustrezna dialektična besedila z novo vsebino, kot kaže naslednji primer:

*Segn uns Gott den hohen Tanz
und gib uns alln die rechte Freud,
dass nie a Not uns traurig macht,
das bittn wir di(ch) heut.*⁸⁵

Seveda tudi to besedilo metrično ne ustreza popolnoma ritmu melodije glede na to, da je treba nekatere besede (Segn, alln, bittn...) na različne načine fonetično prilagajati ritmu melodije. Najbolj pa kazi davno izročilo vrinjeni »den hohen Tanz«, ki ima svoj izvir v po F. Kuhaču sporočeni označbi »visoki raj«⁸⁶ in po F. Maroltu popularizirani dialektični obliki »visóči rèj«.⁸⁷ Le-to pa ne ustreza izročilu, ki še živi na terenu in ki ga moremo zaslediti v še ohranjenem ziljanskem slovenskem besedilu kot »pərbə rej«. Če je v pričevanjih iz prejšnjega stoletja mogoče najti označbo »visoki rej« (hohen Tanz⁸⁸), je takšno izražanje utemeljeno v tedanjem načinu plesanja, ki so ga nekoč izvajali s poskoki (Tänzer und Tänzerinnen hüpfen⁸⁹). Dandanes plešejo prvi rej na terenu bolj umirjeno in večinoma brez poskokov. Zato tudi ni več mogoče tam zaslediti označbe »visoki rej«. Zaradi tega je treba smatrati prisiljeno prikrojeno sodobni nemški »prevod« z dodatkom »hohen Tanz« za zgodovinsko zapoznel in tudi koreografsko netočen. Slovenska folkloristika je že prebolela romantično povelečevanje vabovskega »prvega reja« s slovesnim »visokim rajem«, medtem ko naši avstrijski kolegi še vedno spreminjajo poskočni »hohen Tanz« v slavnostni »Hohen Tanz«.⁹⁰

Vendar pa opisano poseganje v tradicionalne navade še ni moglo povsem prekriti osnovnih etničnih prvin v načinu izvajanja po davnem izročilu ne glede na to, da morajo slovenski ljudje pri Zilji na javnih prostorih pogosto uporabljati nemščino. Le-ta tudi ni mogla povsem udušiti zavesti o etnični pripadnosti. Tako so nam nekateri Ziljani na javnem prostoru v domači gostilni na nemško vprašanje, »ali so Nemci ali Slovenci«, odgovorili

⁸¹ Prim. o. c. v op. 79 in 80.

⁸² O. Dev, o. c. v op. 2, št. 3.

⁸³ F. Marolt, o. c. v op. 3, str. 10—13.

⁸⁴ Prim. R. Hrovatin, o. c. v op. 56 idr.

⁸⁵ N. Kuret, o. c. v op. 4, str. 131.

⁸⁶ F. Š. Kuhač, JSNP, št. 1133.

⁸⁷ F. Marolt, o. c. v op. 3.

⁸⁸ Gl. o. c. v op. 10 in ponatis: L. Kretzenbacher, o. c. v op. 9, str. 196.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ L. Kretzenbacher, o. c. v op. 9, str. 194.

po nemško, da so Slovenci (Wir alle sind Slowenen).⁹¹ Zato še danes velja, kar je ugotovil nemški zdravnik iz Jene J. H. G. Schlegel, eden izmed prvih novejših poročevalcev o Ziljanih in njihovih navadah. V svoji knjigi, ki je izšla leta 1798 v Erfurtu, pravi, da je prišel v spodnjo Ziljsko dolino prav tedaj, ko je bil »žegan Vindov«, ki se tu Slovenci, tudi Ziljanci, nikoli pa med seboj Vindi ali Vendi ne imenujejo (Wenden, die sich hier Slovenzi, auch Selanzi, nie selbst Winden oder Wenden nennen⁹²). Potemtakem nam ni jasno, kaj je imel natanko v mislih avstrijski etnolog L. Kretzenbacher, ko je napisal, da obravnavana »navada ni ‚slovenska‘ v ozkem nacionalističnem smislu« (Der Brauch ist auch nicht »slovenisch« im engen nationalistischen Sinne⁹³). Po navedenem Schleglovem pričevanju so se Ziljani etnično označevali za Slovence že v času, ko med nje še ni prodrila nacionalistična ideologija. Tedaj označba Slovenci ni imela ozke buržoazne nacionalistične vsebine, temveč je bila razločilen pojem etnične zavesti prebivalcev spodnje Ziljske doline za razlikovanje od severozahodnih nemških sosedov. Bila je preprosta človeška manifestacija o zavesti skupnosti z ostalimi Slovenci oziroma Slovani. Nekaj podobnega je že veljalo od Primoža Trubarja, ki je leta 1550 »Wsem Slovenzom« napisal »Catechismus in der Windischen Sprach...«.⁹⁴

Glede na vse to bodo tako Ziljani kakor tudi vsi ostali Slovenci smeli tudi v prihodnje označevati zgoraj obravnavane navade za slovenske, kadar gre za etnično razlikovanje. Našim severnim sosedom pa je prepuščeno, da ozko nacionalistično ovirajo ali pa nas široko humano podpirajo, če svoje navade imenujemo po svoje, kakor menimo, da je najbolj primerno. Po tem vidiku bo treba tudi v prihodnje presojeti poročila o slovenskih ziljanskih navadah, ali gre za politikantsko manipulacijo ali za progresivni scientizem oziroma za humani pristop k raznoterim problemom, ki tarejo kmečkega človeka v preobrazbi njegovega življenja, ko v vaško občestvo prodira industrializacija in jo spremljajo pomembni politični, gospodarski in kulturni pojavi.

Navade v ziljanskem žegnu vsebujejo različne prvine in sestavine. Združevale in prilagojevale so se v dolgotrajnem procesu ter se spreminjale hkrati s spremembami funkcije navad v človeški družbi. Vse to je treba kompleksno obravnavati. Seveda je mogoče obdelati podrobneje vsako sestavino teh navad posebej. Vendar pa bo mogoče zanesljiveje ugotavljati izvir posameznih prvin obravnavanih navad šele po splošnem in kompleksnem raziskovanju vseh sestavin, kar bo omogočilo tudi zgodovinski pregled vključevanja posameznih navad in njih prilagajanja v sukcesivnih spremembah. Za doseg te ciljev je potrebno zbrati vsa poročila, razprave in drugo ustrezno gradivo in ga komparativno kritično oceniti.

Ljudske navade se spreminjajo in preoblikujejo. Ta proces se razvija brez odmora in ga ni mogoče zaustaviti. Spremembe nastajajo kot posledica delovnih, političnih, gospodarskih in kulturnih razmer. Preoblikovanje po-

⁹¹ R. Hrovatin, o. c. v op. 80, str. 353.

⁹² J. H. G. Schlegel, o. c. v op. 5 in ponatis: L. Kretzenbacher, o. c. v op. 9, str. 193.

⁹³ L. Kretzenbacher, o. c. v op. 9, str. 208.

⁹⁴ Catechismus In der Windischen Sprach... durch Philopatridum Illiricum... Gedruckt inn Sybenburgen durch den Jernei Skuryaniz, str. I—V.

spešujejo pozitivne spodbude ali pa jih izkrivlja materialno in spiritualno nasilje. Naloga znanosti je, da vse te procese opazuje, raziskuje in obravnava. K temu bodo pripomogle pogostne avtopsije na terenu. Poročila o tem pomenijo novo gradivo k stalnemu spremljanju živih navad, ki so predmet znanstvenega raziskovanja. Takšen namen je imelo tudi pričujoče poročilo o avtopsiji z dodanimi pripombami, čeprav je bil prvotni namen opisanega potovanja k Zilji zbiranje pesmi in melodij s pentabinarnimi sekcijami, kar je razvidno tudi iz obsega raznih podatkov v prispevku.

Zusammenfassung

DIE BRÄUCHE BEIM KIRCHWEIHFEST (»ŽEGEN«) IM GAILTAL

Einleitend weist Verf. auf die Notwendigkeit hin, alle Beschreibungen und Berichte, die indirekt oder direkt nach Schilderungen von einheimischen oder von aussenstehenden Beobachtern und von Fachleuten über das Gailtaler Kirchweihfest entstanden sind, zu sammeln und zu veröffentlichen. Verf. gibt ein Beispiel mit dem Bericht über den Verlauf eines Gailtaler Kirchweihfestes im August 1952.

Die Überlieferung des sommerlichen Festes aus Anlass der Kirchweih wird im Gailtal durch die erwachsenen, in Burschengemeinschaften (»konta«) zusammengeschlossenen Burschen aufrecht erhalten. Das Fest enthält verschiedene Bräuche: das Segnen des Weins und das Zutrinken; den Wettritt, um das Fässlein zu zertrümmern (Kufenstechen!); den »ersten« Tanz unterm Lindenbaum; die ihm folgenden Tanzveranstaltungen (»poganjalce«). Das Fest wird in verschiedenen Ortschaften des unteren Gailtals von Brdo bei Šmohor (Egg bei Hermagor) bis Vrata (Thörl) und Megvarje bei Podklošter (Meglarn bei Arnoldstein) veranstaltet, zu verschiedenen Zeiten vom Spätfrühling bis zum frühen Herbst, da man zu Kathrein (hl. Katharina) zum letzten Mal tanzt. Verf. begrenzt sich in seinem Bericht auf die Beschreibung der Kirchweih in Čače (Saak), wo 1952 die slowenische und die deutsche »konta« mitwirkten. Vormittags war Messgang mit Prozession (»pranganje«), nachmittags wurde »die Kufe geschlagen« (»zbijati kufo«). Dem Spiel folgte der Lindentanz. Das Fest wurde am nächsten Tag fortgesetzt, als auch die verheirateten Männer tanzen durften. Verf. teilt einige Lieder mit ihren Melodien mit. Abschliessend charakterisiert er noch die Tanzveranstaltungen (»poganjalce«), die sich dem Kirchweihfest an den folgenden Sonntagen anschliessen und an denen alle »kantarji« aus allen Dörfern derselben Pfarre teilnehmen dürfen.

*Dr. R. Hrovatin,
Kred pri Kobaridu
1951*

Dr. Radoslav Hrovatin, med bližjimi »Racko«, ni dočakal izida tega svojega spisa, da bi po potrebi mogel kaj dodati na koncu. Nastalo »metrsko« vrzel naj zato zapolni posnetek, ki ga kaže pri melografiranju v Kredu julija 1951. Tedaj se je na Kobarškem mudila delovna skupina Etnografskega muzeja iz Ljubljane. Ravnatelj Boris Orel, ki je najbrž posnel tudi to sliko, je R. Hrovatina pridobil za sodelovanje v terenskih ekipah že od samega začetka. V času od julija 1948 do avgusta 1956 se je tako nabralo kar 36 lepo čitljivo popisanih zvezkov, ki so zdaj shranjeni v etnomuzikološki sekciji Inštituta za slovensko narodopisje SAZU.

POIZKUS OVREDNOTENJA KOMPOZICIJE STOGOV PRI STUDORJU V BOHINJU

Jože Marinko

UVOD

Kozolec¹ sodi med etnografsko in prav tako arhitektonsko najpomembnejša gospodarska poslopja na Slovenskem.² Zato je nerazumljivo, da je o kozolcu tako malo napisanega. Razen Melikovega dela Kozolec na Slovenskem,³ ki predstavlja izhodišče vsem nadaljnjim razpravam, je potrebno omeniti še dve razpravi v Slovenskem etnografu in Mušičevo knjigo Arhitektura slovenskega kozolca.⁴

J. Stabej je zbral jezikovne in kulturno-zgodovinske zapise o slovenskem kozolcu iz 17., 18., in 19. stoletja, ki na poseben način osvetljujejo njegov pojav, razvoj in vlogo v slovenskem kmečkem gospodarstvu.⁵

¹ Opredelitev kozolca podaja Mala splošna enciklopedija (DZS Ljubljana), str. 396: Kozolec ali stog (na Gorenjskem) je naprava za sušenje trave, detelje, žita, v rabi v alpskem svetu, tudi v osrednji Sloveniji in na Primorskem... Dvojni, vezani kozolec (toplar) je ali preprosta povezava ali pa je med obema kozolcema večji prostor s shrambo za seno v nadstropju (brana, v križih, med riglji itd.), spo-
daj pa za vozove in orodje.

² Vloga kozolca v sklopu kmečkega gospodarstva je podrobneje prikazana v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev (dalje GDZS), Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo (posebej na str. 609), SAZU, DZS, Ljubljana 1970.

Za razumevanje vpliva kozolca v slovenski pokrajini je zanimiv uvod k Melikovemu delu Kozolec na Slovenskem, Razprave ZD, Ljubljana 1931. Avtor poudarja, da dajejo gradnji v posameznih predelih Slovenije prav značilne oblike kozolcev določeno identiteto. Obenem pa meni, da slovenska kmečka domačija ne bi bila zajeta v celoti, če ne bi upoštevali kozolcev.

Tudi vrednotenje naše arhitekturne zapuščine ne bi bilo popolno, če bi izpustili kozolec. Kozolec predstavlja umno, pretehtano in vseskozi racionalno gradnjo, njegov likovni fenomen pa je nepogrešljiv element v dožemanju naših naselij.

Podobne sušilne naprave so se razvile v Rusiji, na Švedskem, v Švici in na Japonskem. Vendar je prav slovenski kozolec dosegel najvišjo razvojno stopnjo; to velja v funkcionalnem in gradbeno-tehničnem pogledu še posebno pa v oblikovnem.

³ A. Melik, o. c. (glej opombo 2).

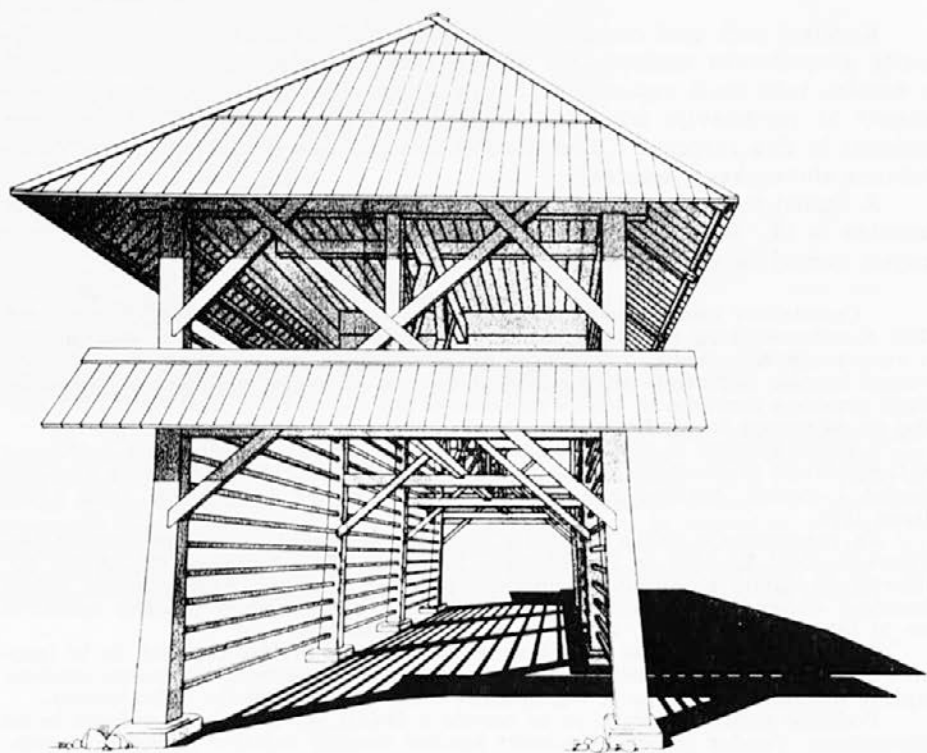
⁴ M. Mušič, Arhitektura slovenskega kozolca, CZ, Ljubljana 1970.

⁵ J. Stabej, Gradivo za obravnavo o kozolcu na Slovenskem, v: Slovenski etnograf 6—7/1953, str. 35—72.

Pirkovič⁶ razmišlja o nastanku žitnega kozolca in postavlja njegov nastanek v prvo polovico 17. stoletja, v nasprotju z ostalimi avorji, ki menijo ali vsaj dopuščajo mnenje o nastanku kozolca že v pradomovini Slovanov. Svojo trditev utemeljuje s spremenjenimi klimatskimi pogoji, ki nastopajo v tem času; zaradi obilice padavin naj bi si slovenski kmet omislil sušilno napravo. Pri dvojni letini bi le na ta način pravočasno lahko pospravil pridelke s polja.

Melikovo delo je bilo tudi izhodišče »za arhitektonsko predstavitev kozolca in za arhitekturno kompozicijo kot glavni temi« Mušičeve knjige. Povzetek omenjenih razprav najdemo tudi v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev I. zvezek Agrarno gospodarstvo, ki jo je izdala SAZU.⁷

Če na kratko povzamemo, o čem je do sedaj tekla beseda v zvezi s kozolcem, lahko ugotovimo, da so avtorje posameznih razprav zanimali predvsem izvor kozolca, tipologija in razširjenost, sestavni deli in njihova imena,

Sl. 1. »Ukcev stog« v perspektivi

⁶ I. Pirkovič, O nastanku žitnega kozolca, v: Slovenski etnograf 16—17, 1963—64, str. 289—306.

⁷ Gospodarska poslopja, v: GDZS, str. 595—610.

funkcija in vključevanje kozolcev v vaški prostor. Ob tem je treba poudariti, da je v vseh delih risba z merilom in orientacijo stala ob strani (ali je ni bilo). Le risba pa predstavlja pravo dokumentacijo arhitekturnega spomenika, obenem pa pogoj za njegovo vsestransko analizo in vrednotenje.

Kozolec je spomenik slovenskega ljudskega stavbarstva.⁸ Pridevki *ljudska* na eni strani in *stilna, visoka* ... umetnost (arhitektura) na drugi strani so bili često vzrok za napačno razvrščanje spomenikov. Edini pravi kriterij je *kvaliteta*. Zato je potrebno vrednotiti arhitektonske spomenike s *skupnimi izhodišči*, pri čemer je jasno treba upoštevati specifične vplive, ki so pogojevali nastanek in razvoj posameznih spomenikov. Vrednotenje bo toliko bolj objektivno, kolikor več različnih parametrov bo možno zajeti v presojo. Teža posameznih parametrov se od primera do primera spreminja. Tako bo pri analizi arhitekture kozolca v ospredju razmišljanje o soglasju funkcije in konstrukcije, ki ob uporabi elementarnih gradiv in ob preiščeni postavitvi v prostor privede do stvaritve, ki jo v polnem pomenu imenujemo arhitektura.

OBRAVNAVA STUDORSKE KOMPOZICIJE

Študija o kompoziciji stogov pri Studorju v Bohinju je poizkus, ovrednotiti bohinjski stog in celotno studorsko kompozicijo ter pokazati tiste kvalitete, ki jih zamašan iščemo v sodobni arhitekturi ali naselbinski kompoziciji. Na srečo so elementi te kompozicije kot tudi celota razmeroma dobro ohranjeni, kljub temu, da jih »modernizacija« v obliki betonskih dodatkov napada z vseh strani. Zdi se, da je ravno v nepravilnem vrednotenju vzrok, da tudi tako enkratne kompozicije, kot je studorska, ne moremo obvarovati pred samovoljnimi posegi.

Skupino stogov pri Studorju obravnava že Melik.⁹ Poleg funkcije in podobnosti z vzhodnotirolskim toplarjem glede zgradbe in postavitve v vaški prostor Melika najbolj zanima poreklo te sušilne naprave. Preko lingvistično-

⁸ M. Mušič, o. c., Uvod.

⁹ Prim. A. Melik, o. c., str. 14, 29. Avtor primerja enostavnejšo in verjetno prvotno obliko »na eno drevo vezanega stoga« z vzhodnotirolsko-ziljsko hildo in meni, da ta oblika pomeni nekaj reliktnega. Poudarja, da spominja Bohinj na Ziljsko dolino še po tem, da stoje kozolci v nekaterih vaseh (Studor, Srednja vas, Češnjica) skupno izven vasi in tvorijo tako rekoč vasi samih kozolcev.

V poglavju »Lingvistično gradivo, ki prihaja v poštev za presojanje«, ugotavlja, da je besedo stog možno zaslediti domala v vseh slovanskih jezikih. V zvezi s tem J. Stabej, o. c., str. 50, 51 ugotavlja, da so besede stog, stogovci, stožniki, stožje, v najožji zvezi z ruskimi besedami stožar (drog, ki ga trdno zabodemo v zemljo v sredini kopice; v množini: cela vrsta takih drogov za dolg kup, kopico sena ali žita, torej vrsta kozolca).

Od Slovanov je po Meliku ta beseda prešla k sosedom v istem pomenu (na Madžarskem — aszog, v Romuniji — stog, pri Albancih — tog in na Švedskem — stach). Vse to kaže na visoko starost stoga kot poljedelske naprave. Zato ga Niederle uvršča med staroslovanske institucije in navaja, da se nahaja beseda stog že v nekem tekstu iz let 1146. (L. N i e d e r l e, Manuel de l'antiquité slave, Tome II. La civilisation. Paris 1962, str. 195—196, isti, Slovanske starožitnosti III., sv. 1., str. 106 — po Meliku, o. c., str. 93.)

Studorski stogovi pozimi (foto: J. Marinko, 1976)

etimoloških razlag povezuje bohinjske stogove s praslovansko sušilno navo.¹⁰

Tudi Mušič se v svoji knjigi na posameznih mestih dotika studorske kompozicije.¹¹ Ubranstvo te stvaritve ljudskega stavbarstva zbuja v avtorju asociacije na grško svetiščno prizorišče.¹²

¹⁰ Kljub domnevam o staroslovanskem poreklu stoga pa Melik v sklepu svoje razprave piše, da imamo za tako trditev premalo dokazov in da bodo morale sorodne veje znanosti preskrbeti še novo gradivo, ki bo dodatno osvetlilo to vprašanje. (A. Melik, o. c., str. 100.)

¹¹ Studorsko kompozicijo osvetli z bogatimi risbami, skicami in fotografijami s terena. V zapisu pripovedovanja enega takrat še živečih tesarjev, ki so gradili bohinjske stogove, je predstavljen postopek dela in odnos graditeljev do objekta, ki ga ustvarjajo. Za bohinjski stog pravi Mušič, »da daje vtis do kraja izpopolnjene sistema, ki ga odlikujeta skladnost funkcionalne in konstrukcijske rešitve, ter lepota, ki izhaja iz nje. Njegova ubrana razmerja, ki definirajo prostor, pa prav tako dimenzioniranje, položaj in oblikovanje posameznih konstrukcijskih delov so pričarali lepoto...« (M. Mušič, o. c., str. 63.) Konstrukcijski principi, razvoj od enostavnejših do bolj izpopoljenih oblik, predvsem pa prostorska kompozicija studorskih stogov, ki v sekvencah dostopov z ene ali druge strani razodevajo res enkratne kvalitete, so opisani z veliko mero poznavanja, predvsem pa na specifičen način gledanja arhitekta.

¹² Dovršenost studorske kompozicije, za katero lahko trdimo, da je zrasla zgolj iz utilitarnih potreb, je privedla avtorja do vprašljivih domnev, za katere ni prave osnove. »... okvir, ki ga dajejo planine, pričara vizijo Grkom svetih Delfov na pobočju Parnasa. Tudi tam se je pot vzpenjala v mehkih zavojih; ob nji so se zgnetle nekoč v davnini majhne kulturne zgradbe in zakladnice, ki jim je za gradivo rabil parnaški hrast. Ne moremo zatreti občutka, da je v studorski kompoziciji stogov nekaj, kar je blizu starodavnim kulturnim prizoriščem, morda tudi kulturnim prizoriščem staroselcev in Slovencev, kdo ve? ... Ob zori ali mesečini se prebudi vizija, da stoji pred nami od davnine, kakor da bi zrasli iz tal, pravilni templji.« (M. Mušič, o. c., str. 123, 126.)

Nasprotje takemu čustveno zanesenemu gledanju je misel, »da je lepota (studorske kompozicije) v preprostosti in čistosti linij, funkcionalni prepričljivosti in prireditvi programu«. ¹³ Za pravilno vrednotenje bo torej potrebna povezava vseh izhodišč, to je historičnega, konstrukcijskega, funkcionalnega in likovnega.

V obeh delih, v katerih je bila do sedaj že delno obdelana studorska kompozicija, je zajeto nekaj elementov, ki bodo upoštevani pri analizi. Glavno gradivo pa predstavlja grafična predstavitev posameznih stogov in celotne kompozicije, narejena po terenskih posnetkih in izmerah. Obenem je to dokumentacija, ki bo lahko služila tudi za nadaljnje delo. Poleg risb v merilu in z orientacijo so zbrani še glavni podatki o posameznih objektih.

Ljudsko stavbarstvo je imelo svoje principe, ki so izvirali iz funkcionalnih potreb zgradbe, obdelave in uporabe materialov ter tehnike konstruiranja. Ob tem pa ni sprejemljiva trditev, da so bila vsa ta načela upoštevana, vendar »brez zavestnega teženja k lepemu«. Eden od starejših studorskih tesarjev je pripovedoval, da so pazili na to, *kakšno obliko* bo imel stog, da bo *lepši* na pogled. ¹⁴ Prav tako na Dolenjskem še danes prisostvujejo postavljanju kozolca vaški možje ter skupno presojajo, kakšen bo najugodnejši položaj, pri čemer pazijo tudi na izgled. ¹⁵

VREDNOTENJE STOGOVI

Delineacija

Osnova za vsako analizo arhitekturnega spomenika je izmera in risba v primernem merilu. Zato smo najprej izmerili stoge, ki sestavljajo studorsko kompozicijo, z našimi merami, kar je predstavljalo obsežno terensko delo. Risbe so narejene v merilu 1:25 in opremljene z grafičnim merilom, ki omogoča poljubno pomanjšavo ali povečavo. Izmerili smo stoge v skupini, ki stoji ob razpotju poti Stara Fužina—Srednja vas—Studor. V tej skupini je 14 stogov. Ob poti, ki se vzpenja proti vasi Studor, stoje tik pred vasjo še posamezni stogovi, vendar ne več v strnjeni kompoziciji. Skupina ob razpotju je prava vas, zaselek kozolcev, kot to že opozarja Melik. Zato ni čudno, da zbujajo pozornost mimoidočih; na eni strani raznolike oblike in konstrukcije posameznih stogov, na drugi pa skladna kompozicija celote.

Osnovni podatki

Zaradi obsežnega grafičnega gradiva so v razpravi predstavljeni le najznačilnejši stogovi. ¹⁶ Na vsakem listu je v situaciji prikazan položaj obrav-

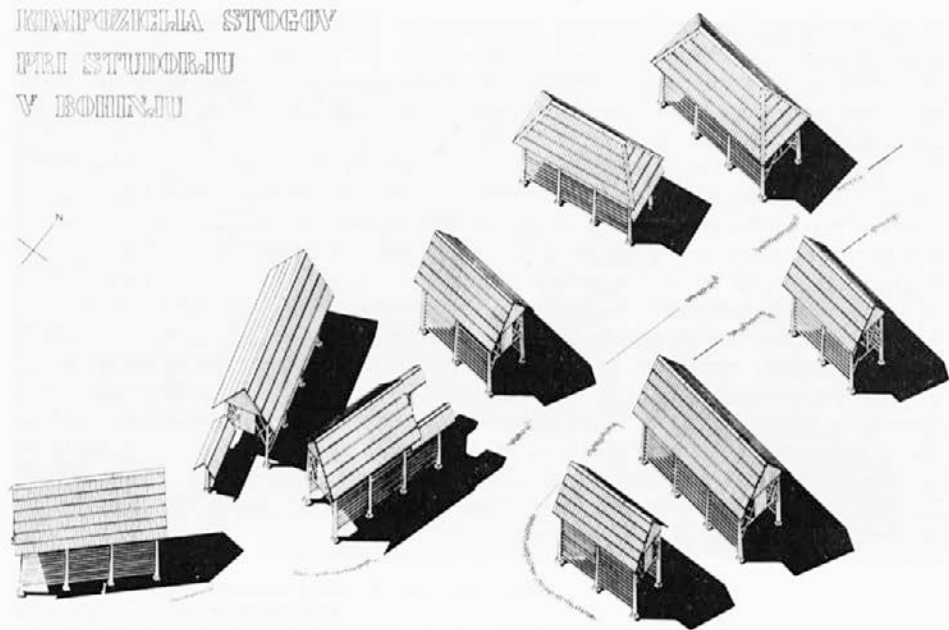
¹³ M. Mušič, o. c., str. 56.

¹⁴ M. Mušič, o. c., str. 37... Takole je modroval 16. avgusta leta 1952 ob stogu na eno drevo, ki ga je v mladih letih postavil... Franc Štrus...: »Formo ma tako, da je čednejši za pogledat.«

¹⁵ Po pripovedovanju J. Testena, kako so pred leti postavljali kozolec v Zagraedu ob Krki.

¹⁶ Posamezni elementi in celota so grafično predstavljeni v nalogi Merska analiza kompozicije stogov pri Studorju v Bohinju, J. Marinko (naloge po pogodbi s Fakulteto za arhitekturo gradbeništva in geodezijo št. 1019).

REKONSTRUKCIJA STOGOVI
PRI STUDORJU
V BOHINJU

Sl. 2. Studorska kompozicija v aksonometriji

navanega stoga, opisana točna lokacija (kraj, parcelna številka), lastnik, graditelj in približna starost (to je bilo treba povzeti po pripovedovanju starejših vaščanov iz Studorja in Stare Fužine). Predelave so prinesle nekatere nove materiale; strešna kritina, ki je bila prvotno iz macesnovih skodel, je na več mestih zamenjana s smrekovimi deskami ali celo s salinitom (stog na parcelni številki 247 K.O. Studor). Tudi deli konstrukcije, ki so se s časom izrabili (spodnji deli stebrov), so zamenjani po delih ali v celoti. Vsa ta opažanja so označena na posameznih listih in delno dokumentirana s fotografijami. Zanimiva so tudi imena, ki jih Bohinjci uporabljajo za posamezne sestavne dele stoga. Posebej so opisana na sliki 8.

Razdelitev

Stogove smo razdelili v dve skupini: v prvi skupini je pet stogov, ki so bili zgrajeni pred požarom okrog leta 1906, v drugi pa devet stogov, delno zgrajenih neposredno po požaru, nekaj pa je novejših. Nadaljnja delitev v vsaki skupini je glede na konstrukcijo »na eno ali dve drevesi«, glede na velikost stoga, ki ga sestavljajo dva, tri ali štiri okna. Večina starejših stogov ima šotorasto streho, novejši pa dvokapno. Med stogovi, zgrajenimi po požaru, imajo nekateri dodane stegnjene kozolce, od katerih so novejši celo betonski.

Načela vrednotenja

Pevsner začenja svojo knjigo Oris evropske arhitekture z naslednjo mislijo: »Kolesarnica je stavba. Katedrala v Lincolnu je arhitektura. Stavba je skoraj vsaka stvar, ki oklepa prostor in je tolikšna, da se v njej lahko giblje tudi človeško bitje; izraz arhitektura pa je primeren samo za stavbe, ki so jih oblikovali zato in tako, da bi učinkovale estetsko.«¹⁷

Vrednotiti arhitekturo samo po njenih estetskih dosežkih, bi pomenilo, opredeliti se za ozek in enostranski pogled na arhitekturo. V preteklih in polpreteklih obdobjih so arhitekturne stvaritve ocenjevali izključno kot likovne dosežke, v dobi funkcionalizma kot uspešen odgovor zgradbe zastavljeni funkciji, konstruktivizem je pretirano poudarjal konstrukcijsko plat, pri vrednotenju arhitekturne zapuščine pa je često pretirano pomembnost igrala historična komponenta stilov itd. *Pravilno vrednotenje pa zahteva povezavo vseh izhodišč in vplivov, ki so součinkovali pri nastanku neke zgradbe.* Kadar govorimo o arhitekturi, je bistveno vprašanje osredotočeno na prostor. Prostor je ustvarjen z zgradbo na več načinov; notranji prostori, ki so lahko zaprti ali napol odprti, prostor okoli zgradbe ali med zgradbami, ki ga prav tako definira zgradba. In ne nazadnje položaj zgradbe v širšem prostoru, kjer učinkuje z masami, gabaritom, vedutami itd.

Če arhitekturo pojmuje širše, kot rezultanto različnih izhodišč in vplivov, bomo ugotovili, da za arhitekturno stvaritev ni neobhoden pogoj, »oblikovati zgradbe zato in tako, da bi učinkovale estetsko«. Nasprotno, pogled na arhitekturo 19. stoletja nam odkrije vse slabosti tako enostranskega gledanja: izgled in lažniva estetika brez stvariteljskega duha in vsebine.

V nasprotju s tem pa ljudska arhitektura izraža mnogo bolj pristno govorico. *Funkcija* je primarna zahteva. *Prostor* s klimatskimi pogoji v širšem smislu in zemljišče za gradnjo vpliva na arhitekturo prav tako kot čas, ki se izraža skozi družbo in gospodarstvo, tehniko in znanost, politiko in institucionalizem. Izgled zgradbe je posledica naštetih izhodišč in vplivov. S takim gledanjem bomo tudi ljudsko stavbarstvo imenovali arhitektura, kljub temu, da je želja po ustvarjanju lepote le sledila ostalim zahtevam.

Še en bistven element, ki vpliva na vrednotenje, je treba poudariti: vsako vrednotenje izhaja iz vrednot določene dobe, to je tiste, v kateri živimo.¹⁸ Zato danes poudarjamo pri analizah arhitekturnih spomenikov iz preteklosti predvsem tiste elemente, ki bi jih želeli vnesti v sodobno arhitekturo. Ko govorimo o arhitekturi kozolca (bohinjskega stoga), ki tvori sestavni del kmečkih domov in vasi, pa imamo pred očmi še neposredno povezanost starega z novim. To zahteva posebne napore pri usklajevanju. V razpravi je ob upoštevanju že poznanih izhodišč podrobneje obdelana in na podlagi grafičnih prikazov izvedena merska analiza, ki zajema posamezne objekte in celoto.

¹⁷ N. Pevsner, Oris evropske arhitekture, str. 5, v prevodu, DZS, Ljubljana 1966.

¹⁸ Prim. S. Giedion, Prostor, vreme, arhitektura, prevod v izdaji Gradjevinške knjige, Beograd 1969, str. 37... »Istoričar, a naročito istoričar arhitekture, mora biti prisno povezan s današnjim shvatanjima. Poteze prošlosti, koji s gledišta ranijih generacija nisu bili vidljivi, može on otkriti samo ako je prožet duhom sopstvenog vremena.«

STOGOVI, ZGRAJENI PRED POŽAROM LETA 1906

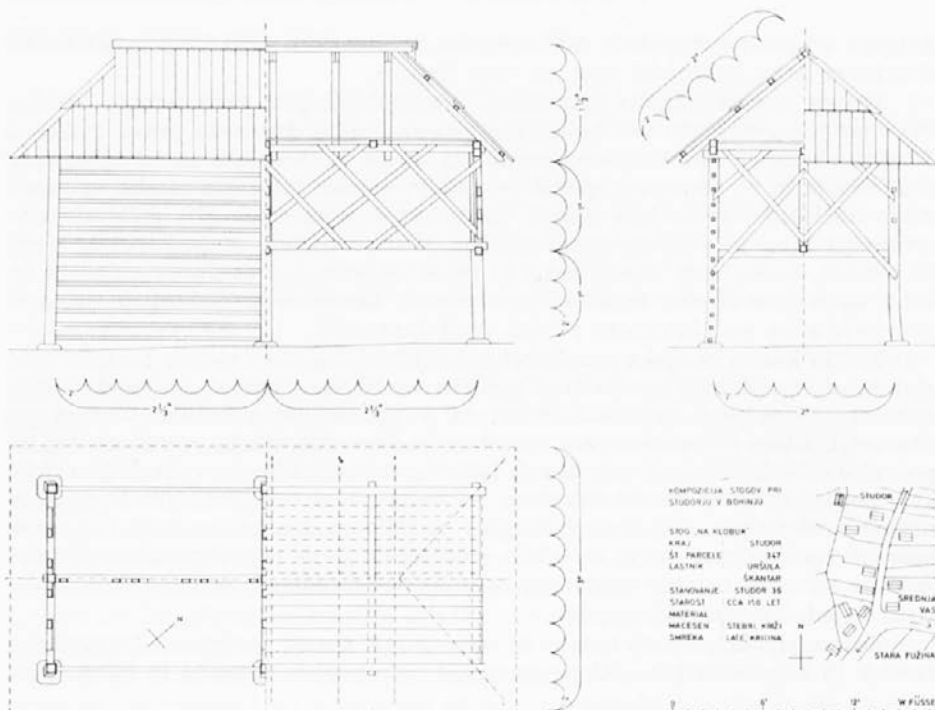
Na mestu, kjer stoji današnja skupina studorskih stogov, je vsaj za dobrih 150 let izpričana lokacija posameznih elementov te kompozicije. Že v franciscejskem katastru je vrisano 5 stogov na parcelah v najožji okolici razpoltja Stara Fužina—Studor—Srednja vas. Ker vemo, da je bil najstarejši od obstoječih stogov, to je stog na parceli št. 339 K. O. Studor, zgrajen leta 1825, pa v omenjeni mapi franciscejskega katastra še ni vrisan, domnevamo, da je bilo poleg petih stogov, nastalih v prvih letih 19. stoletja, katere je že zajemal franciscejski kataster, verjetno še nekaj takih, ki so bili zgrajeni neposredno po tem.

Gradnjo in prenavljanje kozolcev zasledujemo zadnjih nekaj let in opazimo, da se še gradijo novi in obnavljajo stari kozolci, kljub različnim posegom za modernizacijo kmetijstva (na primer silaža). Spremembe je moč opaziti tudi pri studorskih stogovih, saj je na primer na parceli št. 337 (slika 10) še do nedavna stal stog, ki ga danes ni več. Lokacija parcele neposredno ob poti in orientiranost le-te pravokotno na pot, potrjujeta domnevo, da je na tem mestu stal stog. Dograditve stegnjenih kozolcev v letu 1975 prav tako kažejo, da je arhitektura kozolca, v našem primeru bohinjkega stoga, živ organizem, ki se v času spreminja ter prilagaja novim potrebam in tehničnim možnostim gradnje. Primerjava stogov, zgrajenih pred požarom, z novejšimi, nam ob podrobnejši analizi pokaže razvojne stopnje, obenem pa kontinuiteto, ki celotni kompoziciji daje videz enovitosti. Zaradi predelav na objektih pa ni mogoče sklepati iz današnjega stanja na starost, kljub nekaterim značilnostim, ki po analogiji govorijo za časovno opredeljenost. Prav tako ustno izročilo vselej ni zanesljivo. Stog na parceli št. 330 K. O. Studor je po pripovedovanju star 100 let. Konstrukcija osrednjega dela je elementarna, »vezana na eno drevo«, kar potrjuje njegovo starost. Ima pa dvokapno streho, ki je značilna za mlajše stogove. Podoben problem nastaja pri stogu na parceli št. 330/1 K. O. Studor, ki je edini med starejšimi (?) »vezan na dve drevesi«. Najbolj gotovo spadajo v skupino starejših stogov tisti na parceli št. 339, parceli 340 in na parceli št. 347, vsi K. O. Studor. O tem govorijo tako ustno izročilo kot konstruktivne značilnosti in izgled.

Pri večini starejših stogov je bila v rabi elementarna konstrukcija »vezana na eno drevo«. Tak način gradnje, kjer osrednji predalčni nosilec (drevo) služi izključno funkciji vzdolžnega zavetrovanja, daje osnovo za trditev o nastanku dvojnega kozolca s povezavo dveh stegnjenih kozolcev, z vmesnim členom, ki ga predstavlja obravnavani primer bohinjkega stoga »vezanega na eno drevo«. Med konstrukcijsko zahtevnim in prostorsko bogatim dolenskim toplarjem ter preprostim, skoraj dvodimenzionalnim stegnjenim kozolcem obstajajo velike razlike. Nekateri avtorji domnevajo, da se dvojni kozolec prav zato ni mogel v razmeroma kratkem času razviti iz enojnega.¹⁹ Vprašanje nastanka in razvoja kozolca je še vse premalo pojasnjeno. Zato ni mogoče dati končnega odgovora. K razumevanju razvojnega procesa pre-

¹⁹ Prim. I. Pirkovič, o. c., str. 302.

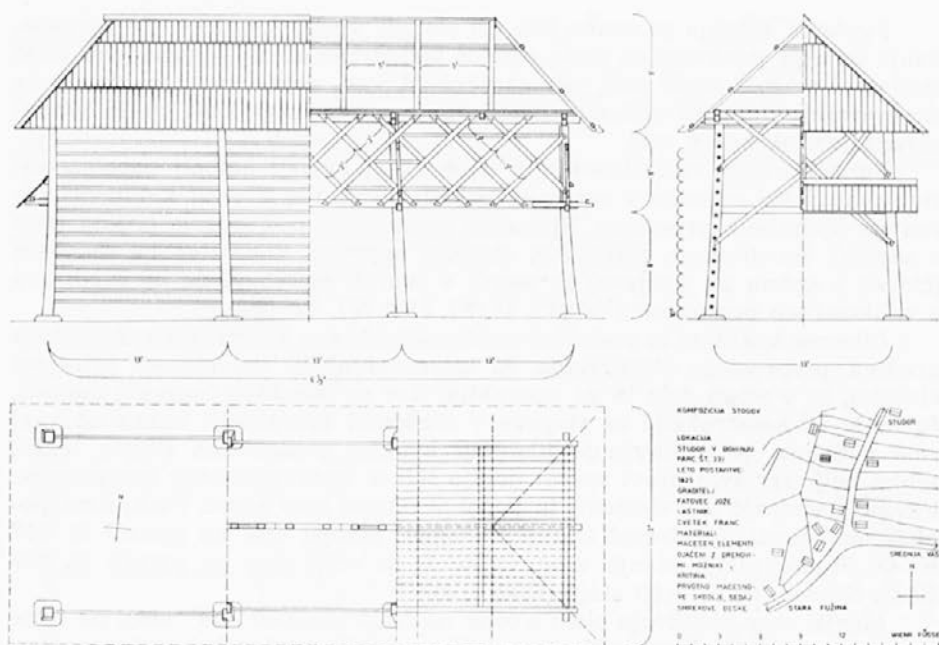
Sl. 4. Stog na parc. št. 347 k. o. Studor (človeške mere)

kritina je bila prvotno iz macesnovih skodel, sedaj pa je zamenjana s cejnjšimi smrekovimi deskami. Late so smrekove. V izbiri materialov in konstrukcij se kaže *ekonomika gradnje*. Tako enotnost v materialu lahko zasedimo pri nas le še na Krasu, kjer je edini uporabljeni material kamen.

Ker vemo, da so mere tisti element, ki je skupen vsem parametrom, po katerih vrednotimo arhitekturo, smo merski analizi posvetili posebno pozornost. Starejše stogove smo premerili z dunajskimi merami, ki so bile v času njihove gradnje v veljavi (slika 3).²⁰ Lesena konstrukcija, zakrivljenost posameznih konstrukcijskih elementov in deformacije, ki so nastopile od časa nastanka pa do danes, ne dopuščajo natančnih izmer. Zato smo izmerili le razstoj med glavnimi konstrukcijskimi elementi, razstoj med stebri v vzdolžni in prečni smeri, višine posameznih »etaž«, razstoj med latami in skupne dolžine stogov v vseh treh razsežnostih. Konstrukcijo — razstoj stebrov, špirovcev in lat smo merili osno. Konstrukcijske elemente — stogovce, križe, sohe, špirovce in druge — so vnaprej pripravili. Tako so bile verjetno njihove dolžine normirane, vsaj pri samem tesarju, če ne na splošno. Pogoste dolžine teh elementov so bile: 1⁰ (6'), 1^{1/2}⁰ (9'), 2⁰ (12'), 2^{1/3}⁰ (14'), 2^{1/2}⁰ (15') in 3⁰ (18').

²⁰ Dunajski merski sistem je bil pri nas v veljavi od 1588 do uvedbe metra leta 1876.

Sl. 6. Stog na parc. št. 339 k. o. Studor (človeške mere)

ki je eden osnovnih odnosov med elementi v arhitekturni kompoziciji. Prostore med stebri zapirajo late, ki imajo medsebojni osni razmak $\sim 10''$

Če stojimo neposredno ob stogu, tudi razstoj lat deluje kot ritem. Iz razdalje, ko stog opazujemo kot celoto, pa ritem že prehaja v teksturo. Strešina, sestavljena iz skodel ali desk, pa tudi iz bližine predstavlja bogato teksturirano ploskev.

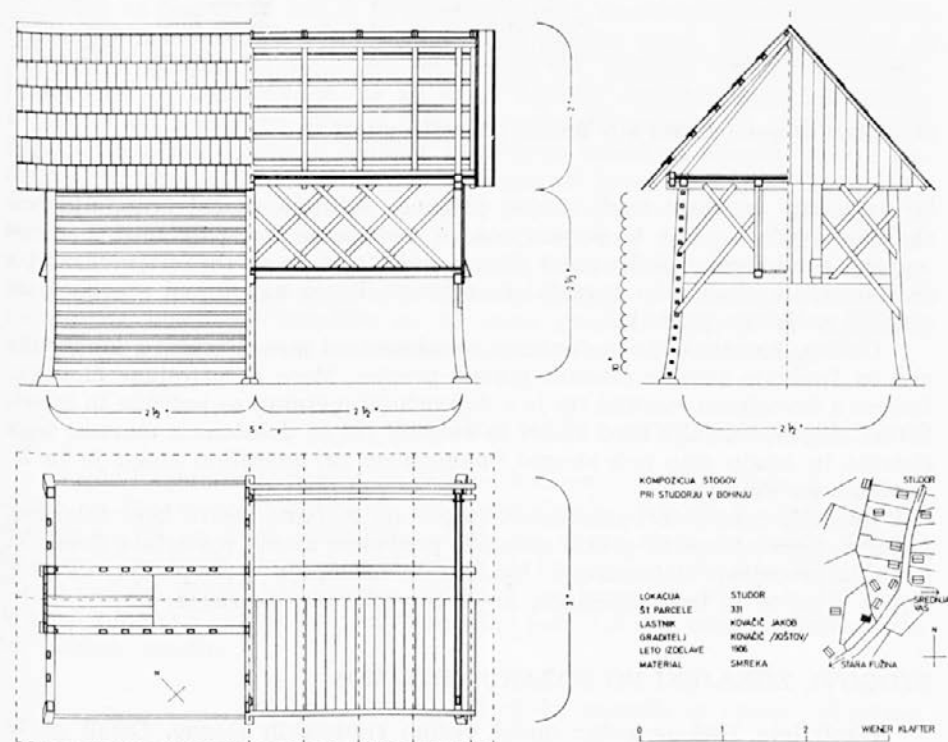
Vsi konstrukcijski elementi so trodimenzionalni. Zaradi izrazito poudarjene dolžine (višine) pa delujejo kot *linije ali ploskve*. Ena glavnih kvalitiet arhitekture stoga je prav odnos med *smermi* teh linij ali ploskev. Stogovci stoje vertikalno, late se z njimi sekajo pod pravim kotom, skozi late pa proseva »drevo«, konstrukcija iz diagonalno sestavljenih križev. Smer križev je enaka polovici pravega kota (45°). Tudi ploskev strešine je v naklonu $\sim 45^\circ$. Tak naklon, ki predstavlja *srednjo vrednost med horizontalo in vertikalo*, je v dani kompoziciji najbolj nevtralen, pri gradnji pa enostavno določljiv.

Velikost obravnavanih stogov je različna. Večjemu je dodano eno okno, kar poveča dolžino stoga, višina in širina pa ostaneta nespremenjeni. Z dodajanjem enakih prostorskih elementov rastejo vse vrste kozolcev. Dvojni kozolci dosežejo velikost štirih oken, enojni dvanajst, redko več. Gledano z likovnega stališča razlike v absolutni velikosti ne motijo skladnosti kompozicije, ker nastopajo samo v dolžini; širine in predvsem višinski gabariti pa ostajajo v mejah podobnosti.

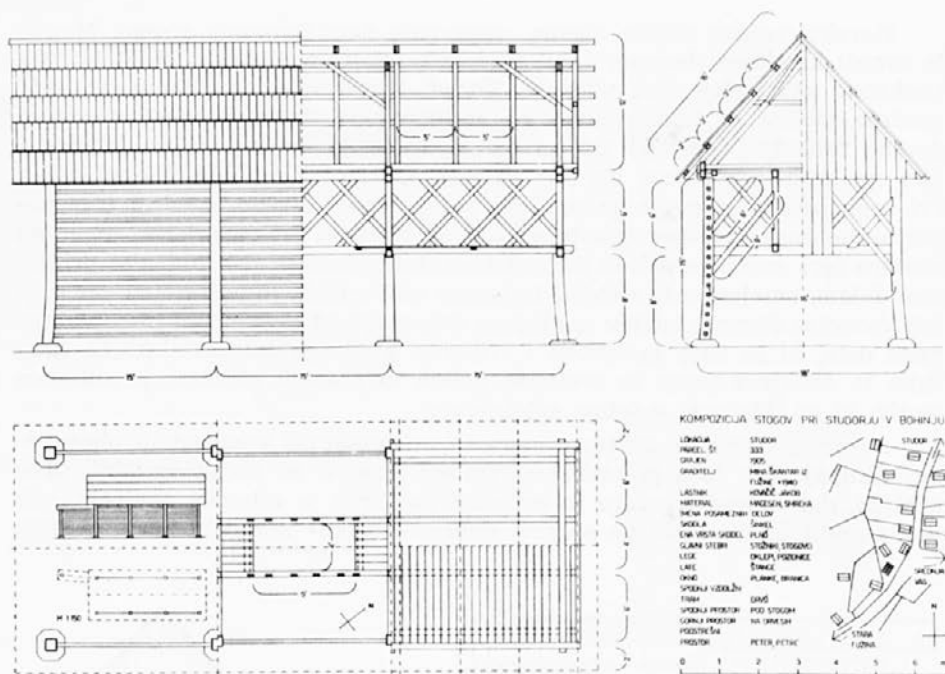

Karakteristično obliko obema stogovima daje šotorasta streha. Manjši je zaradi kratkega slemena dobil pridevek »stog na klobuk«. Večji pa ima enokapni nadstrešek nad vhodom. Zaradi izpostavljenosti tramu, ki veže prednja stebra in konstrukcijo za zavetrovanje, je nadstrešek opravljal dvojno funkcijo: funkcijo zaščite teh delov in funkcijo podaljšanja strehe nad spodnjim prostorom. Za nas pa ima nadstrešek izreden likovni efekt. Pri vseh ostalih stogovih je pročelje zaključeno s streho, spodnji transparentni del zapira ploskev trikotnega čela ali strešine. Pri omenjenem stogu pa nastopa igra menjave polnih in transparentnih ploskev; nad praznim pritličnim delom, omejenim le s stebri in latami ob straneh, je postavljen nadstrešek kot ostra (temna) ločitev spodnjega dela stoga od osrednjega transparentnega dela, ki je nato zaključen s trikotno ploskvijo šotoraste strehe (glej sliko 1). Menjava sence in svetlobe, polnih in praznih ploskev, je mikaven motiv, ki ga išče tudi sodobna arhitektura.

Barvo, material in teksturo moramo pri studorski kompoziciji obravnavati skupaj. Zob časa je različnim vrstam lesa, ki so jih pri gradnji uporabljali, dal enotno teksturo in barvo. Siva barva je estetsko nevtralna, ob posameznih letnih časih pa stogovi dobijo »obleko« različnih barv: pozimi,

Sl. 7. Stog na parc. št. 331 k. o. Studor (človeške mere)

Sl. 8. Stog na parc. št. 333 k. o. Studor (človeške mere)

ko so prazni in stoje sredi snežne poljane, delujejo skoraj črno, njihova skeletna gradnja pa je še poudarjena; v času žetve izstopajo med zlatorumenimi ploskvami, obloženimi z žitom, sivi stebri in strehe; največkrat pa se stapljajo z okoliškimi travniki in njivami, ko so napolnjeni s senom ali raznimi poljskimi pridelki.

Oblika, konstrukcija in funkcija so odvisni od mer. V zvezi s konstrukcijo in funkcijo smo že omenili glavne pricipe. Mere so prirejene človeku. Izmere s človeškimi merami (to je z dunajskimi merami) so potrdile to misel. Širine stogov, razdalje med stebri in razstoji lat so določene z merami tega sistema in imajo zato nek skupni imenovalec: pri manjšem stogu je to 2', navadno pa vsaj 1'.

Razdalje med stebri studorskih stogov ne moremo meriti brez tolerance, kot npr. intercolumniae grških stebrišč, predvsem zaradi materiala (lesa), ki dopušča precejšnje deformacije. Razlike, ki nastopajo v povprečju, ne presegajo 4‰, to je tiste tolerance, ki jo človeško oko že zazna.

STOGOVI, ZGRAJENI PO POŽARU LETA 1906

Okoli leta 1906 je požar uničil večino studorskih stogov. Ostali so le tisti, ki so bili postavljeni na skrajnem severnem in južnem delu skupine. Treba je bilo zgraditi nove, saj je stog eden od bistvenih sestavnih delov

kmečkega gospodarstva. Zanimivo bo pogledati, kako so se bohinski tesarji lotili dela. Nekateri najstarejši so pred leti o tem še sami pripovedovali. Najbolj zgovorno pa pričajo o njihovem delu stogovi sami.

Dve novosti nastopita. Prva je dvokapna streha, ki je enostavnejše konstrukcije, izgubi pa prednosti, ki jih je imela šotorasta streha. Druga pa je vzdolžno zavetrovanje z »dvema drevesoma«. Tu ne gre v prvi vrsti za konstrukcijsko novost, ampak bolj za funkcionalno dopolnitev. Osrednji del postane tako tudi shramba za seno. Razvoj od konstrukcije na »eno drevo« do konstrukcije na »dve drevesi« je glavni premik na razvojni poti od stegnjenega kozolca do toplarja.

To pa je vse, kar je bistveno različnega. Tudi te stogove smo izmerili in jih grafično predstavili (sliki 7 in 8). Obenem smo nekatere analizirali s človeškimi merami in ugotovili, da se način dela tesarjev te generacije z uzakonjenjem metra leta 1876 verjetno ni takoj spremenil. Stogovi zgrajeni po požaru, to je dobrih 30 let po tem, kažejo iste merske in konstrukcijske značilnosti kot starejši. Nemogoče si je predstavljati, da bi domači tesarji, ki so leta in leta merili in delali na svoj način, naenkrat sprejeli nek nov način (orodje) in nove mere. Kljub strogim ukrepom (sežiganje starih meril) je ljudsko stavbarstvo še dolgo živelo iz svoje tradicije.

Stog na parceli št. 238 K. O. Studor, ki stoji na skrajnem severnem robu studorske kompozicije, je bil zgrajen med zadnjo vojno. S štirimi okni je največji v skupini. Glede ritma stebrov in lat, naklona strešin in kritine, materialov in konstrukcije, pa se kljub časovni odmaknjenosti postavitve v primerjavi z ostalimi stogovi bistveno ne razlikuje od njih. Pečat novejšega porekla mu dajeta le velikost, ki presega ostale, in tesarski detajli obdelave. Nasprotno pa v zadnjem času stegnjeni kozolci z betonskimi stebri, dodanimi starejšim stogovom, predstavljajo tujke v celotni kompoziciji. Ravne in gladke površine stebrov povsem navpično rastejo iz tal. Tako so v huđem nasprotju z macesnovimi stogovci, ki se zaradi svoje zakrivljenosti in strukture naravnega materiala organsko spajajo z ambientom. S tem ni rečeno, da betonskih kozolcev ne bi smeli graditi, treba je le razmisliti kje, da ne pride do takih neskladnosti kot v studorski kompoziciji.

KOMPOZICIJA STUDORSKIH STGOV

Najbolj zanimiv je pogled na celotno kompozicijo. Historična, konstrukcijska in funkcionalna izhodišča smo podrobneje obdelali v prejšnjih poglavjih in jih smiselno lahko prenesemo od enega stoga na celoto. Ostaja še obravnavati tistih likovnih kvalitet, ki jih ima celotna skupina v prostoru. To so vedute, gabariti in »mase« objektov ter barve, materiali in teksture. V zvezi z mersko analizo pa predvsem ritmi konstrukcije, smeri in orientacija ter nakloni strešin.

Vedute, gabariti in »mase« objektov

Skupina studorskih stogov nudi zanimiv pogled, s katerekoli strani se ji približamo. Na cesti, ki vodi od Srednje vasi proti Stari Fužini, opazimo najprej samo slemena stogov. Za blagim ovinkom pa se postopno odpre po-

gled na celoto. S te strani izgleda, kot da so stogovi razmetani po polju brez neke smiselne razporeditve. Nekateri nam stojijo nasproti s trikotnimi čeli, druge vidimo od strani v pogledu na late in strešino dvokapnice, med oboje pa se mešajo šotoraste strehe prvotnih stogov. Funkcija vseh objektov v tej kompoziciji je enaka. Od tod tudi podobnost oblik in velikosti. Ni razloga za dominante v kompoziciji. Monotonijo, ki bi lahko nastala pri tako podobnih izhodiščih, pa prepreči *plastičnost* te prostorske kompozicije kot posledica razporeditve posameznih objektov. Tudi gabariti so podobni, a zaradi prilagoditve terenu in različne orientacije posameznih stogov delujejo zelo razgibano.

Drugačna je podoba, če se stogovom bližamo od severa po kolovozu iz vasi Studor. Parcele potekajo vzporedno z zemljiščem, ki se rahlo spušča proti dnu doline. Sotogovi, postavljeni na teh parcelah, so razporejeni pravokotno na kolovoz. Pri pogledu s te strani je takoj opaziti smotrnost take razporeditve, kar daje celotni kompoziciji izgled urejenosti.

Pojem »masa objekta« je treba podrobneje analizirati. Pri zidani stavbi je ta masa lažje določljiva. Notranji in zunanji prostor sta ločena z zidom, ki predstavlja *materialno pregrado*, ta pa je le na določenih mestih predrta z okni ali vrati. Pri stogu in ostalih vrstah dvojnih kozolcev je drugače. Spodnji del je zaradi dovoza sena in shranjevanja vozov na čelnih straneh popolnoma odprt. Prostor med stebri ob vzdolžnih straneh pa zapirajo late. Pri polnem kozolcu je s te strani prostor omejen, pri praznem pa se skozi late zlivata notranji in zunanji prostor.

Srednji del omejujejo vzdolžne ploskve na enak način kot spodnjega, le da je v notranjosti še posebno omejen prostor »na drevesih« ograjen s predalčno steno. Tudi na čelni strani srednji del zapirajo diagonalne ročice, prostor »na drevesih« pa je zabit z deskami. Funkcija sušenja sena pred dokončnim shranjevanjem zahteva prevetren, torej še na pol odprt prostor.

V podstrešju, na petru, se seno shrani za zimo. Čelni strani zapirajo deske, stranski ploskvi pa strešine. Zgornji del je torej prostorsko jasno opredeljen.

»Mase« stogov dojemamo na povsem drugačen način kot na primer mase hiš v neki kraški vasi. Stogu težko definiramo njegovo »stavbno maso«. Odprt prostor pritličja in polodprt prostor v srednjem delu stoga omogočata prelivanje notranjega in zunanjega prostora. Transparentnost kozolcev (stogov) daje možnost zelo bogatih in različnih pogledov. Tu v polni meri dojamemo, da je prostor mogoče doživeti samo v času. Ko hodimo med studorskimi stogovi, se motivi spreminjajo na vsakem koraku. Pogled se ne ustavi na prednji ploskvi objekta, ampak prodre v notranjost in še dalje, dokler ne zadene na nepropustni zaslon hribov ali polja. To se pravi, da pogled prodira skozi več mrežastih struktur. Tako se v vsaki naslednji sekvenci poti skozi isti okvir kažejo različni motivi.

Podoben učinek je imelo grško stebrišče in arkadni hodniki ter loggie na renesančnih trgih. Grško stebrišče se je razvilo iz funkcionalnega elementa strehe na stebrih preddverja v najbolj karakteristični element monumentalne arhitekture. Tudi arkadni hodniki so bili v začetku zgolj odgovor funkcionalni zahtevi po zaščiti ljudi pred dežjem na severu ali soncem na

jugu. Kasneje pa so arkadni hodniki postali močan izrazni element v arhitekturah določenih dob (npr. arkade, ki obkrožajo trg Sv. Marka v Benetkah).

Pri tem je treba poudariti, da je bilo izhodišče grškega stebrišča in arkadnih hodnikov v *funkciji*. Od uporabe v preprosti anonimni arhitekturi sta oba elementa dobila svoje pomembno mesto v monumentalni arhitekturi.

Enako je japonska arhitektura svoje velike stvaritve razvila iz preproste arhitekture. Japonske človeške mere veljajo v arhitekturi še danes, kljub leta 1891 uvedenemu metriskemu sistemu. Te mere so dale osnovo za najbolj razvit modularni sistem na svetu za gradnjo v lesu.²¹ Skeletne konstrukcije v lesu ali betonu predstavljajo enake probleme pri določanju razstojev nosilnih elementov; standardiziranje svetlega razpona (KYOTO) oziroma osnega (EDO) pomeni zaradi različno močnih soh spremenljiv osni oziroma svetli razpon.²² Tako tudi sodobna japonska arhitektura črpa iz zakladnice preteklosti. S tem se ustvarja most med sedanjostjo in preteklostjo, sožitje starega z novim.

Barve, materiali in teksture

Na izgled celote vpliva uporaba materialov, njihove barve in teksture. V studorski kompoziciji je glavno gradivo les (različne vrste lesa). Ker je bil material nezaščiten in skozi desetletja izpostavljen soncu in dežju, je dobil *enotno barvo in teksturo*. Zato izredno motijo enovitost barvne skale in tekstur dodatki stegnjenih kozolcev z betonskimi stebri in salonitna kritina na nekaj stogovih. Svetlo sive ploskve, predvsem pa valovita struktura salonitne kritine, močno izstopajo med mnogo temnejšimi, z lesom kritimi strešinami.

Ritmi, smeri in nakloni

Z likovnega stališča so posebno zanimivi *ritmi, smeri in nakloni*, ki smo jih raziskali z mersko analizo. Ko smo merili razstoj lat pri posameznih stogovih, so nastopale precejšnje razlike že pri enem stogu. Vemo pa, da so vse služile enaki funkciji. Razlike so nastale zaradi manj natančnega dela, predvsem pa zaradi prilagodljivosti materialu (grče, slabši les za late, ki zahteva večje dimenzije itd.). Kljub temu lahko rečemo, da so v principu razstoji med latami enaki (slika 9).

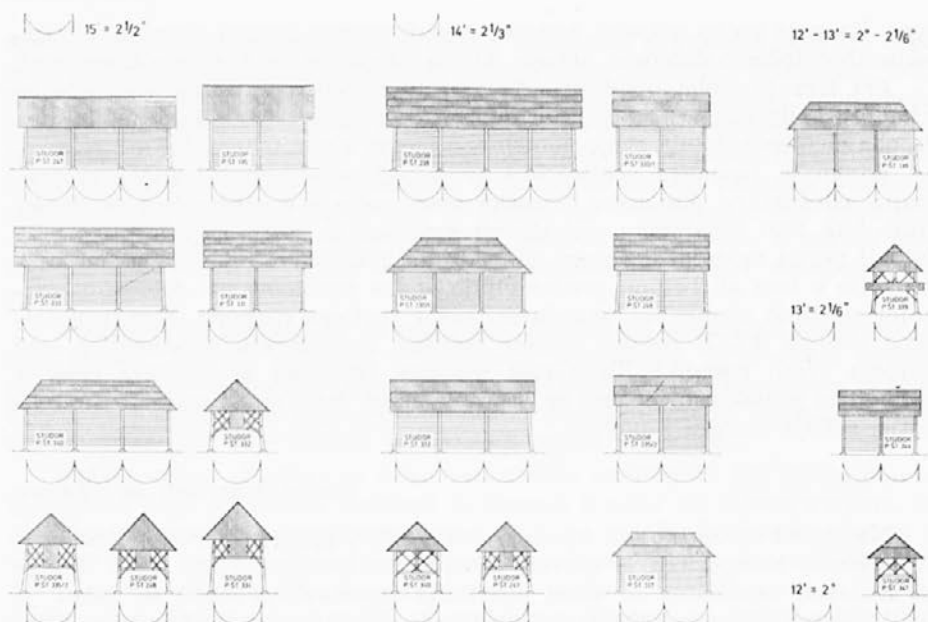
Da majhna odstopanja od računske točnosti ne motijo, si bomo najlažje ogledali na primeru iz narave. Listi nekega drevesa učinkujejo enako, kljub temu, da pri natančnem ogledu ugotovimo, da so med njimi precejšnje razlike. Enak princip ustvarja enotnost.²³

Razstoj med latami pri pogledu na cel stog iz primerne razdalje deluje kot tekstura. Stebri pa imajo večje dimenzije in večje razstoje ter s členitvijo

²¹ Prim. T. Kurent, Analiza, preporuka, predlog za JUS (elaborat po naročilu Komisije za raziskovalno delo Gospodarske zbornice SRS, Sveta in Biroja gradbeništva Slovenije ter po pogodbi z Jugoslovenskim gradjevinškim centrom iz Beograda), Ljubljana 1972, slika 10, str. 47.

²² Prim. T. Kurent, o. c., slika 11, str. 49.

²³ Prim. T. Kurent, Standardni nagibi in tipizirana kritina na Dioklecianovi palači (naloga SBK 2-783/1212-74), slika 23, str. 8.

Sl. 9. Ritmi stebrov pri stogovih v studorski kompoziciji

na okna ustvarjajo močno opazen ritem. Pri stegnjenem kozolcu je ritem še toliko bolj opazen, ker gre za večkratno ponovitev istega intervala. Izmerili smo skupino stegnjenih kozolcev pri Mednem. Meritve so pokazale računsko različne širine oken. Ko pa jih gledamo s ceste, se nam zde, kot da so poravnani v vrsti kot vojaki. Tako dojemanje je možno le, ker gledamo razstojne med stebri kot v principu enake (slika 9).

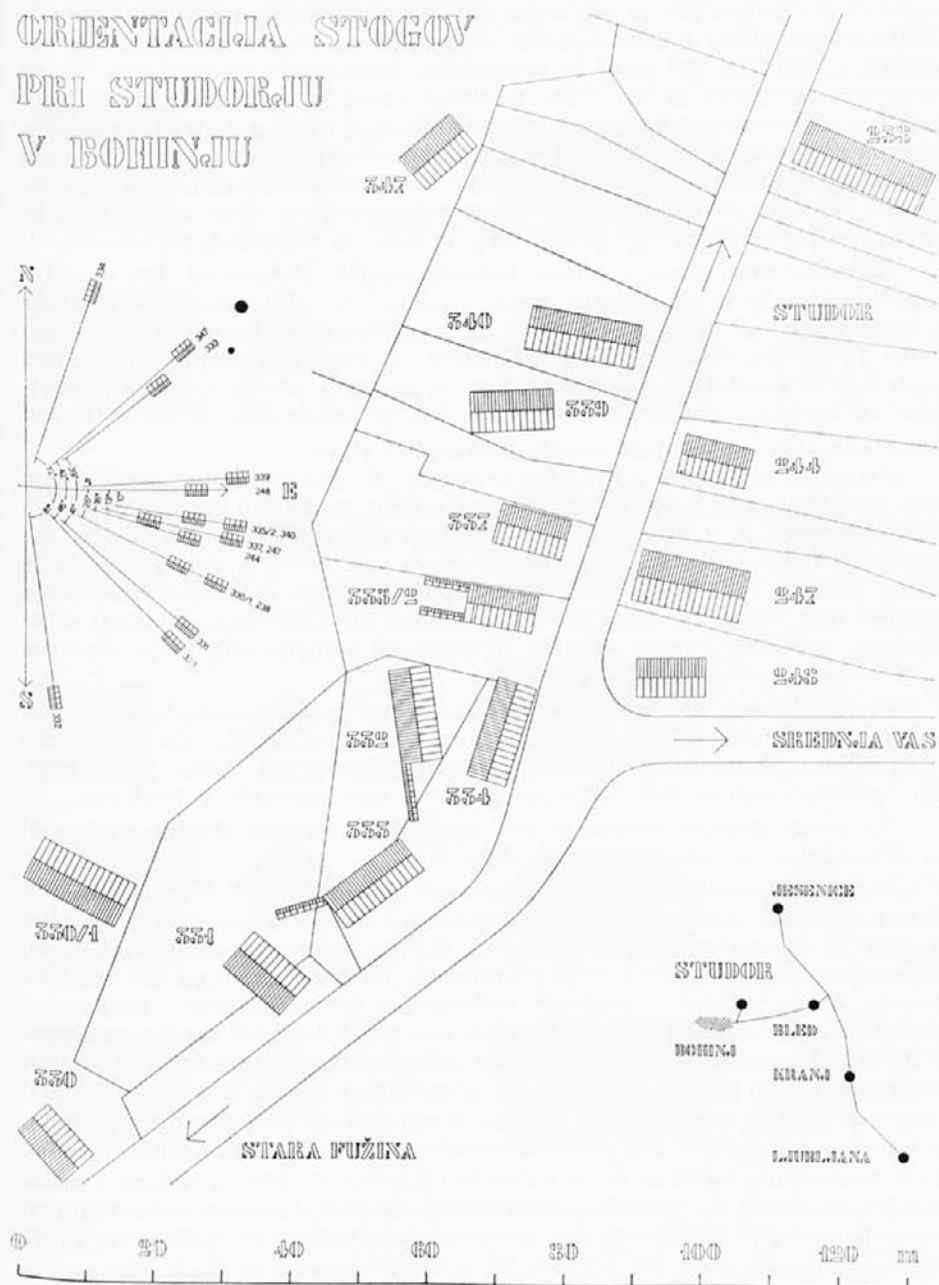
Pri stogovih v studorski kompoziciji so razstoji med stebri običajno 15' ali 14', redkeje 13' ali 12'. Kljub temu, da so bili nekateri stogovi zgrajeni že v času uporabe metra, so izmere pokazale, da so v principu še vedno veljali razstoji, kot smo jih izrazili z dunajskimi merami. Primerjava je prikazana na sliki 9. Ritem stebrov deluje toliko močnejše, ker stebri prekinjajo horizontalno teksturo lat. Podobno se pokaže v času, ko je stog obložen; posamezne ploskve oken so vertikalno členjene.

Vemo, da je ritem eden najmočnejših elementov, ki uravnavajo človekovo življenje: ritem srca, ritem dihanja, življenjski ritem, časovni ritem, itd. Zato ni čudno, da se kaže v vseh naših stvaritvah. Uporabljajo ga glasbeniki, pesniki in likovni umetniki. Na elementaren način pa nastopa tudi v ljudski govorici, posebej še v ljudskem stavbarstvu. Uporaba ritma kot izraznega

²⁴ T. Kurent, o. c., str. 8... Netrenirano oko odstopanja do 4% pri nekem razmerju niti ne opazi, deformacijo zaradi perspektive in še nekaterih drugih vzrokov pa sploh izključi oziroma sproti korigira. Če oko zazna v kompoziciji princip, se ga podzavestno drži in vse ocenjuje s stališča principa...

ORIENTACIJA STOGOVI PRI STUDORJU V BOHINJU

Sl. 10. Orientacija stogov

sredstva pri umetnikih je zavestna; pri preprosti anonimni zgradbi je posledica razporeditve konstrukcijskih elementov na enakih razstojih. Ko govorimo o stogovih, gre torej za *neposredno povezavo* z elementarno logiko razporejanja stebrov na eni strani, na drugi strani pa z ritmom, ki je globoko zasidran v človekovem življenju in delovanju. Tak ritem ni hoteno ustvarjena likovna kvaliteta, temveč posledica logike konstrukcije in funkcije. Če ritem v ljudski arhitekturi danes doživljamo kot kvalitetno estetsko sestavino, imamo ponovno dokaz, da je zmotna trditev, ki odreka naziv arhitektura tistim zgradbam, ki niso oblikovane »zato in tako, da bi učinkovale estetsko«. ¹⁷

Govorili smo samo o ritmu konstrukcijskih elementov. Pri skeletni zgradbi, kjer je polna ploskev samo strešina, pa še ta ritmično členjena s kritino, nastopa menjava svetlobe in sence tako pri enem samem stogu (slika 1) kot pri celotni kompoziciji (slika 2). Svetlobni učinki, ki pri tem nastajajo, še poudarjajo posamezne motive in ritem. Stebri so najbolj osvetljeni in izstopajo zaradi večje ploskve, kot jo imajo late, te pa se le kot linije odražajo od temnega ozadja notranjosti stoga.

Smeri so prikazane z orientacijo stogov. V tlorisu celotne kompozicije smo analizirali, pod kakšnimi koti so postavljeni posamezni stogovi (slika 10). Funkcija stoga je v precejšnji meri odvisna od orientacije. Veljajo tri načela. Sušenje je najboljšo, če je stog obrnjen »na poldan«. To pomeni, da je sleme v smeri S-J. V krajih s prevladujočim vetrom se kozolci orientirajo v smeri tega vetra, ker je za sušenje potrebno prezračevanje. Funkciji shranjevanja pridelkov, vozov ali česa drugega pa najbolj odgovarja direktna povezanost s komunikacijo.

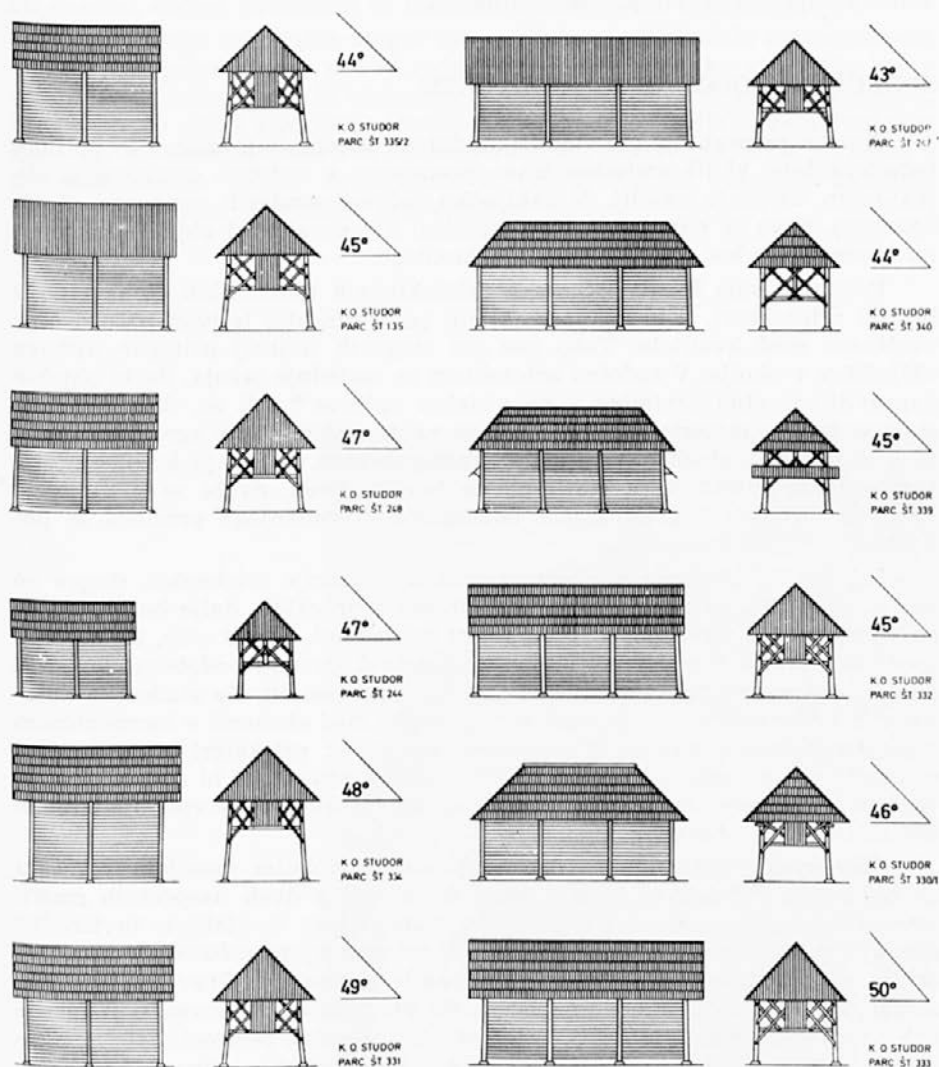
Pri studorskih stogovih opazimo vse tri principe. Izraziteje izstopa le zadnji, kjer se stogovi nizajo ob kolovozu proti vasi Studor. Če pogledamo likovno stran kompozicije v zvezi s smermi, ugotovimo veliko raznolikost. Ob součinkovanju ostalih faktorjev pa se ta celo sprevrže v kvaliteto.

Na koncu merske analize so nas zanimali še nakloni strešin. Prikazani so primerjalno na skupnem listu (slika 11).

Problem strešnih nagibov je podrobneje obdelal prof. T. Kurent v nalogi Standardizirani nagibi in tipizirana kritina na Dioklecianovi palači.²⁵ Streha je značilni element v določeni pokrajini. Pri tem gre na eni strani za kritino, ki postavlja svoje zahteve v zvezi z naklonom, na drugi strani pa za klimatske pogoje. To je veljalo v prejšnjih obdobjih, o čemer govorijo raziskave v omenjeni nalogi. Do istih ugotovitev pa smo prišli tudi pri analizi naklonov v studorski kompoziciji. Lesena kritina zahteva strmejšo streho. Tak naklon je primeren tudi za sneg, ki po strehi hitro zdrsne na tla. S tem razbremeni razmeroma šibko konstrukcijo. Naklon, ki predstavlja polovico pravega kota, je *enostavno določljiv*. Poglejmo tak naklon z likovne strani; lahko rečemo, da je najbolj nevtralen in da se najbolj vključuje v okolico, obdano s hribi. Naklon se določi na pomožni konstrukciji na tleh, ko se v horizontalnem položaju označijo in izrežejo vsi konstrukcijski sklopi. Pri postavitvi pride do manjših popravkov. Ob pogledu na celotno kompozicijo pa so odstopanja, ki s tem nastanejo, zanemarljivo majhna.

²⁵ T. Kurent, o. c.

NAKLONI STREŠIN

STOG NA PARC. ŠT.	247	335/2	340	135	339	332	330/1	244	248	334	331	333
NAKLON STREŠINE	43°	44°	44°	45°	45°	45°	46°	47°	47°	48°	49°	50°

Sl. 11. Nakloni strešin v studorski kompoziciji

Neusklajenost naklonov strešin in kritine so slaba stran izgleda sodobnih naselij. Zato je zanimivo pogledati studorsko kompozicijo, ki prepričuje z enotnimi nakloni, pa čeprav gre le za gospodarske objekte, ki imajo enako konstrukcijo in opravljajo enako funkcijo.

SPOROČILO SODOBNEMU ARHITEKTU

Namen razprave je ovrednotiti studorsko kompozicijo stogov in poiskati tiste kvalitete, ki jih smiselno lahko prenesemo v sodobno oblikovanje objektov in urejanje naselij. V zaključku želimo poudariti predvsem dvoje spoznanj. Prvo se nanaša na stog (kozolec) kot posamezni objekt, drugo pa na kompozicijo kot celoto in njene zakonitosti.

Poudarili smo že, da iščemo v arhitekturnih spomenikih, konkretno v ljudski arhitekturi, tiste lastnosti, ki jih po vrednostni lestvici našega časa uvrščamo med kvalitete. Tako nas pri stogovih najbolj pritegne njihova vključitev v okolje. V sodobni arhitekturi se zasleduje težnja, da bi objekte napravili *vizualno zanimive* a ne *vizialno vplivne*.²⁶ Zdi se, da je ljudsko stavbarstvo že materializiralo to težnjo na ta način, da je zgradilo objekt, ki je materialno strukturiran, a tudi transparenten. S tem je kozolec postal zanimiv kot objekt, v prostoru pa ne tako vpliven, da bi se v njem ne »usedel«. Še več. S prelivanjem notranjega in zunanjega prostora se popolnoma vključi v okolico.

Pri analizi likovnih kvalitet celotne kompozicije studorskih stogov so nas posebej zanimala vedute, gabariti in mase objektov, dalje barve, materiali in teksture ter končno ritmi, smeri in nakloni. Videli smo, da nastopa ponekod *enakost* (barva in tekstura materialov), drugod *podobnost* (gabarit, masa objektov, ritmi, nakloni), pa tudi *kontrast* (smeri). Za studorsko kompozicijo lahko rečemo, da je lepa, ker so odnosi med elementi v harmoničnem sorazmerju. Osnovni pogoj je *urejenost*. Urejenost, pri kateri bi med vsemi elementi kompozicije vladali enaki ali podobni odnosi, pa bi se lahko sprevergla v monotonijo. Zato kontrastne smeri studorskih stogov vplivajo izredno poživljajoče na celotno kompozicijo.

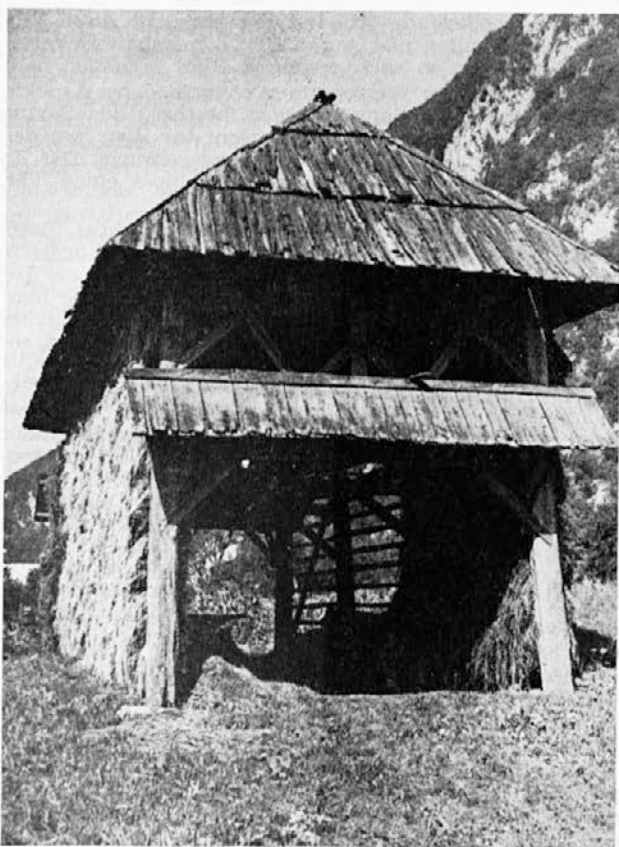
Primerjajmo studorsko »vas« kozolcev s sodobnim naseljem v mestu ali na deželi. Pri takem naselju grozi nevarnost z dveh nasprotnih smeri. Prevelika uniformiranost, kot posledica industrijske mentalitete in tehnike gradnje, pri kateri so vsi elementi in odnosi med njimi računsko enaki, pozablja na oblikovanje »v principu« enakih elementov. Prav majhna odstopanja, ki so seveda mnogo enostavnejša pri manjših stanovanjskih zgradbah kot pri stolpnica in blokih, bi zagotovila potrebno pestrost. Zato mnokrat sodobna naselja izgledajo monotono in brezdušno. Druga nevarnost pa je prevelika individualizacija. Graditelji se ne ozirajo na soseda. Pri množici različnih materialov in ob posnemanju »modernih« zgradb po svetu vsakdo želi postaviti »najboljše«. Tako stanje dopuščajo tudi lokacijske

²⁶ Prim. J. Muhovec in I. Primožič, študija ob programu pri predmetu Industrijske zgradbe, IV. letnik oddelka za arhitekturo FAGG v Ljubljani, 1976.

odločbe, ki nekatere zahteve pretirajo, drugim pa ne posvečajo dovolj pozornosti.

Iz primerjave lahko povzamemo: za kompozicijo je potrebna podobnost ali enakost večine elementov in kontrast pri enem ali dveh elementih.

Kompozicija studorskih stogov živo pričuje o naši ljudski ustvarjalnosti. Obenem pa je vsa polna pobud sodobnemu arhitektu tako v detajlu kot v celoti. Njeni prezentaciji in ohranitvi bo potrebno posvetiti veliko pozornost. Stogovi bodo ostali živa arhitektura, dokler bodo opravljali svojo funkcijo. Zato jih ne smemo muzejsko konservirati. Pri obnavljanju pa je treba s skrbnim očesom paziti, da se ohranja prvobitnost in varujejo kvalitete najbolj originalne slovenske arhitekture.

Stog v Studorju
(Foto: J. Marinko)

Zusammenfassung

VERSUCH EINER WERTUNG DER HISTEN (HEU- BZW. GETREIDEHARFEN) BEI STUDOR IM BOHINJER TAL

Die Histe (slow. »kozolec, stog«) ist ein Objekt der bäuerlichen Wirtschaft und dient dem Trocknen des Heues, des Getreides und anderer Feldprodukte. Sie ist hauptsächlich auf slowenischem Gebiet und nur in bescheidener Form noch in Russland, in der Schweiz, in Schweden und in Japan anzutreffen.

In Slowenien hat sich die Histe zu einem so vollkommenen Bauwerk entwickelt, dass sie mit Recht zu den bemerkenswertesten Objekten der slowenischen bäuerlichen Architektur gerechnet werden darf. Wegen der Bedeutung, welche die Histe als wesentlicher Bestandteil unserer volkstümlichen Sachkultur, als Bestandteil der Kulturlandschaft und nicht zuletzt als besondere Errungenschaft in unserem nationalen Raum innehat, ist sie einer besonderen Beachtung wert.

In der vorliegenden Studie werden in groben Umrissen die bisherigen Bemühungen in der Erörterung der Histe dargestellt; es war manchmal ihre Funktion im Vordergrund, ein andermal ihre geographischen Merkmale oder ihre Ästhetik, u. dgl. Zum Grossteil sind diese Studien eng begrenzt und bemühen sich nicht um ein Ganzheitsbild, welches die Frage beantworten würde, was bei den Histern ihre besonderen Werte darstellt.

Die vorliegende Abhandlung versucht diese Lücken auszufüllen und stellt sich die grundlegende Aufgabe, die messbaren Werte festzustellen, welche unserer Histe einen so hoch gestellten Platz errungen haben.

Ein richtiges Wertes muss verschiedene Aspekte umfassen, sie ausführlich analysieren und sodann in einer Synthese den Schluss folgern. Dieser neue methodologische Zutritt beim Erörtern der Histe wurde an einer kleineren Gruppe von Objekten (»stogi«) in Anwendung gebracht. Das Problem konnte deshalb nicht in Gänze umfasst werden und stellt bloss einen Versuch für künftige ähnliche Untersuchungen dar.

Die Histe ist ihrem Wesen nach Architektur. Deshalb sind für jegliche Untersuchung die nötigen Messungen und Zeichnungen in entsprechendem Maßstab unerlässlich. Der Schwerpunkt der Arbeit lag in der Delineation und in der graphischen Darstellung des Materials. Die älteren und einige neue Histern wurden zuerst im cm-Mass und nachher in Wiener Massen, die früher in Geltung waren, abgemessen. Es wurden die einzelnen Histern gesondert, sodann aber noch die gesamte Studor-Gruppe und ihre Raumwirkung behandelt.

Im Abschnitt »Die Wertung der Histern« wird das Verfahren beim Materialsammeln an Ort und Stelle und das Zeichnen im Maßstab 1 : 25 dargestellt. Wegen der Analysen sind die älteren Histern gesondert behandelt worden, desgleichen jene, die nach dem Brand im J. 1906 errichtet wurden. Man musste auch die Prinzipien des Wertens feststellen. Ein richtiges Wertes verlangt die Zusammenfassung aller Ausgangspunkte und Einflüsse, die beim Entstehen eines Gebäudes mitgewirkt haben und als Antwort der Funktion und der Forderungen des Raumes und der Zeit ihren Ausdruck finden.

Bei der Untersuchung älterer Histern sind zwei Eigenarten feststellbar. Die Konstruktion im Ständerbohlenbau ist eigentlich eine Fachwerkpfeile die lediglich der Funktion des längsseitigen Windschutzes dient. Es ist die einfachste Form der Doppelhiste. Zwischen dem konstruktionsmässig anspruchsvollen und räumlich reichen »Doppler« und der einfachen, fast zweidimensionalen gestreckten (»stegnjen«) Histe gibt es grosse Unterschiede. Das Verständnis des Entwicklungsprozesses vom einfachen zum anspruchsvolleren Raumorganismus wird aber gerade durch die Bohinjer Ständerbohlen-Histe erleichtert.

Die zweite Charakteristik der älteren Histern ist das Ganzwalmdach. Es war bei allen Bohinjer Histern vorhanden, heute ist es schon sehr selten. Die Vorteile dieses Dachs liegen zunächst im kleineren Widerstand, den es dem Winde bietet und in der gleichmässigeren Erwärmung und Trocknung des Heues.

Die neueren Histen werden als Konstruktion im Bundwerk errichtet, wodurch funktioneller Platz für das Trocknen des Heues gewonnen wird, und mit Giebeldach versehen, welches billiger und einfacher in der Ausführung ist.

Die Pfeiler der älteren und neueren Histen sind am unteren Ende etwas gekrümmt, wodurch sie stabiler sind. Diese Konstruktionseigenheit ist für das Aussehen der einzelnen Histen sowie für die gesamte Gruppe in Studor ausserordentlich wichtig.

Da sich die Qualität der Architektur auch in der Oekonomie des Baues und in der Funktion widerspiegelt, sind die Parameter in jenen Maßen bewertet, nach welchen man die einzelnen Teile der Histen dimensioniert hat. In der Auswahl der Materiale und der Konstruktionen zeigt sich die Oekonomie des Baues. Die Dimensionierung der Konstruktionselemente war wirtschaftlich überlegt. Da die Funktion in allen bisherigen Beiträgen am ausführlichsten behandelt worden ist, liegt in der vorliegenden Studie der Schwerpunkt in der Analyse der Dimensionierung der verwendbaren Räume — unterhalb (die Höhe eines Heuwagens), im Ständergerüst (der stehende Mensch), die Öffnung im Bundwerk (der Mensch mit Tragkorb oder Heutuch) — in Lichtmassen je nach Bedarf.

Die gestaltenden Qualitäten offenbaren sich als Folge der zweckmässig ausgesuchten Konstruktion, des einheimischen Materials, der einfachen Formgebung, die der Funktion der Histe und den Grössenmassen der sie benutzenden Menschen entsprechen. Bei jeder Histe haben wir die Abstände der Pfeiler und die Zwischenräume der Latten angemessen. Bei diesen Elementen tritt der Rhythmus als eines der grundlegenden Verhältnisse in der Baukomposition zutage.

Eine der hauptsächlichsten Qualitäten der Histenarchitektur ist das Verhältnis zwischen den Richtungen der Linien und der Flächen in den einzelnen Bestandteilen. Die Pfeiler (»stógovci«) stehen vertikal, die Latten verlaufen zu ihnen im rechten Winkel, durch die Latten aber ist der Ständerbohlen sichtbar, eine Konstruktion aus diagonal verlaufenden Kreuzen. Auch die Neigung der Dachflächen entspricht etwa der Hälfte des rechten Winkels (45°).

Die Grössen und die Formen der Histen bleiben in den Grenzen der Ähnlichkeit, Unterschiede gibt es nur in der Länge — zwei bis vier »Fenster«.

Als Synthese sind jene gestaltenden Qualitäten dargestellt, welche in der gesamten Gruppe von Studor vorhanden sind. Es sind dies die Veduten, die Gabarite und die »Massen« der Objekte, sowie die Farben, die Materiale und die Texturen, in Hinsicht der masslichen Analyse aber zunächst die Rhythmen der Konstruktion, die Richtung sowie die Orientierung und die Neigung der Dachflächen.

Man nahe sich der Gruppe in Studor von wo man will, immer ist ihr Anblick interessant. Die Elemente der Gruppe hinsichtlich der Form und der Komposition ähneln sich wegen derselben Funktion. Da es keinen Grund für Dominante in der Komposition gibt, könnte Monotonie entstehen. Sie wird durch die bewegte Aufstellung der einzelnen Objekte verhütet. Auch die Gabarite ähneln sich, wegen der Anpassung an das Gelände und der verschiedenen Orientierung der einzelnen Objekte wirken sie sehr plastisch.

Die »Massen« der Histen werden ganz anders aufgefasst als z. B. die Massen der Häuser in einem Karstdorf. Es ist schwierig, der Histe ihre »Baumasse« zu definieren. Der offene Raum im Erdgeschoss und der halboffene Raum im mittleren Teil ermöglichen das Ineinanderfliessen des inneren und äusseren Raums. Die Durchsichtigkeit der Histen erlaubt sehr reiche und verschiedenartige Ansichten. Hier versteht man zutiefst, dass der Raum nur in der Zeit erlebt werden kann. Beim Gang zwischen den Histen von Studor ändern sich die Motive bei jedem Schritt. Der Blick bleibt nicht bei der vorderen Fläche des Objekts stehen, sondern dringt ins Innere und geht noch weiter, bis er am undurchdringlichen Hintergrund der Berge oder des Feldes stehenbleibt. Das heisst, dass der Blick durch mehrere Netzstrukturen hindurchdringt. So erscheinen bei jeder folgenden Sequenz des Weges durch denselben Rahmen verschiedene Motive.

Das Aussehen wird stark durch die Materiale, die verwendet werden, beeinflusst, desgleichen durch ihre Färbung und Textur. In der Studor-Gruppe sind das hauptsächlichliche Material die verschiedenen Holzarten (Lärche, Fichte). Weil

beim Material kein Oberflächenschutz verwendet wurde und es Jahrzehnte lang der Sonne und dem Regen ausgesetzt war, hat es eine einheitliche Farbe und Textur erhalten.

Vom Standpunkt der Gestaltung sind besonders die Rhythmen der Richtungen und die Neigungen interessant, die man durch Massanalyse untersucht hatte. Es treten kleinere Unterschiede auf, die dem Material, der Technik der Zimmerleute und dem Zahn der Zeit zugeschrieben werden dürfen. Diese Abweichungen stören keinesfalls, was am besten an Ort und Stelle ersichtlich ist. Es wirken ja auch die Blätter desselben Baumes gleich, obwohl man bei näherem Zuschauen feststellt, dass es zwischen ihnen erhebliche Unterschiede gibt. Dasselbe Prinzip schafft Gleichheit.

Der Rhythmus tritt als Folge der Konstruktions- und Funktionslogik auf. Bei den Histern geht es um die direkte Verbindung zwischen der Elementarlogik der Pfeiler und dem Rhythmus, welcher tief im menschlichen Leben und Wirken verwurzelt ist. Die Histern von Studor weisen einen Pfeilerabstand von 15' oder 14' auf, seltener sind es 13' oder 12'. Derselbe Rhythmus wird bei neueren Histern eingehalten.

Sehr einheitlich wirken die Neigungen der Dachflächen, da sie nur gering von der Hälfte eines rechten Winkels (45°) abweichen.

Die Richtungen der einzelnen Histern werden durch die Orientierung dargestellt. Die Gründe, welchen die Erbauer bei der Orientierung der Objekte folgten, waren verschieden (die Südseite, der Wind, die Verbindung mit der Kommunikation). Daher auch die verschiedenen Aufstellungen, die der Studor-Gruppe ein buntes Aussehen verleihen.

Abschliessend wird der Gedanke unterstrichen, dass die Qualitäten der alten räumlichen (Siedlungs-) Gruppen und ihrer Bestandteile den Ausgangspunkt darstellen, den die Raumplaner, Urbanisten und Architekten bei gegenwärtigen Bauten berücksichtigen sollen.

OBČASNA NASELJA NA SLOVENSKEM*

Tone Cevc

Naselja

Naselja — ti znanilci življenja kulturne krajine — odkrivajo etnologiji, kako človek z delom in življenjem oblikuje bivalni prostor kar najbolj ustrezno, pa tudi, kako naselja s svojimi prostorskimi značilnostmi učinkujejo na življenje in kulturo naseljencev. Prepletanje teh vplivov se po-kaže v vsej pričevalnosti, ko spoznamo tudi naravne pogoje, ki so odločali o legi naselja, in ko zajamemo v pretres zgodovinski potek naselitve in druge okoliščine, ki so delovale na rast in razvoj naselij v različnih časih.¹

Naselje je vsaka stavba ali skupina stavb, ki je namenjena bivanju.² Naselja, ki so jih zgradili iz gospodarskih razlogov zunaj kraja stalnega bivališča, zato, da bi se lahko posvetili sezonskim gospodarskim opravilom, na primer planšarjenju, drvarjenju, oglarjenju, imenujemo občasna naselja.

* Prispevek z naslovom Občasna naselja na Slovenskem je odlomek iz predvidene obširnejše monografije, ki jo pripravlja avtor o občasno naseljenih bivališčih in zavetiščih na Slovenskem. Študijsko raziskavo te arhitekture je finančno omogočila Raziskovalna skupnost Slovenije v okviru raziskovalnega projekta »Naravna in kulturna dediščina slovenskega naroda«, katerega nosilec je SAZU oziroma njeni inštituti. Pričujoči oris občasnih naselij na Slovenskem je prvi poskus, v katerem so strnjena dosedanja spoznanja o naseljih, ki jih je imel avtor možnost preučevati na terenu; planinska naselja v Fužinskih planinah v Bohinju; v Posočju; nad Kanalsko dolino; Brško in Dolško planino nad Ziljsko dolino; Velikoplaninsko skupino planin v Kamniških ali Savinjskih Alpah. Drvarska in oglarska naselja v Selški in Tuhinjski dolini; v Kamniški Bistrici in v kočevskih gozdovih. Občutno več gradiva se nanaša na planinska naselja kot na drvarska in oglarska, prav tako niso enakomerno obdelana vsa naselbinska območja; večjidel raziskav je potekal v območju Julijskih in Kamniških ali Savinjskih Alp, medtem ko je ostalo ozemlje Karavank in zahodnih Julijskih Alp, kakor tudi še nekaterih drugih območij, slabše raziskano. To ostaja naloga za v prihodnje, ko bo potrebno etnološko orisati tudi poljedelska, vinogradniška in solinarska naselja, ki se jih predvidena monografija ne bo lotila.

¹ Prim. R. Weiss, *Volkskunde der Schweiz*, Erlenbach, Zürich, 2. izdaja, Zürich 1978, 87 sl.

² A. Melik, *Slovenija I*, 2. zv., Ljubljana 1936, 530.

Zanja je značilno, da so gospodarsko povezana s stalnimi naselji. To povezanost sezonskih in stalnih naselij poudarja tudi uradna statistika, ki začasnih naselij ne prišteva med samostojne naselbinske enote.³ Razločki med stalnimi in občasnimi se ne kažejo toliko v zunanji podobi naselij, kolikor v življenju ljudi v teh naseljih. Najbrž ni naključje, da domačini ne imenujejo niti največjih občnih naselij vas, ampak rabijo za sezonska naselja drugo ime. Tako pravijo na Veliki planini nad Kamnikom naselju, ki šteje več kot petdeset pastirskih koč, »veliki stan«, nekaj manjšemu pa »mali stan«.⁴ Morda je imel nekoč mikrotoponim »sedlo«, prav tako kot tudi »stol« in »tamar«, podoben pomen kot »stan«, a se je sčasoma izgubil.⁵ Tudi v soških ovčjih planinah rabijo za naselje domače ime; ožjemu zemljišču, kjer stoji hram, pravijo »utro«, izvir in pomen besede za zdaj še ni zadovoljivo razložen.⁶ Prostor, kjer stoji oglarska kopa, v njeni bližini pa tudi oglarska koča, imenujemo povsod na Slovenskem »kopišče«. Na to ledinsko ime naletimo tam, kjer so v preteklosti mnogo drvarili in oglarili (Kopišča v Kamniški Bistrici), ali tam, kjer so žito ali seno v kope zlagali.

Občasna naselja so etnološko skoraj še popolnoma neobdelana poglavje. Kolikor so se etnologi lotevali tudi tega gradiva, so ga študijsko obdelali kot obrobno vprašanje, kar je pokazal tudi sintetični pregled v Narodopisju Slovencev.⁷ Več so pisali o planinskih naseljih geografi, ki so prvi sistematično obdelali planine na Slovenskem in zraven predstavili tudi planinska naselja.⁸ Nihova spoznanja o zemljepisnih razmerah, ki so pogojevale naselitev planin, kakor tudi o zgodovini poselitev in o zunanji podobi planšarskih naselij, so mi bila v precejšnjo pomoč pri orisu pastirskih naselij.

³ V. Melik, Naselja kot upravno-statistične enote, GV 20—21, 1948—1949, 153.

⁴ »Stan« je praslovanska beseda in pomeni na splošno »naselje«, tudi »mesto, kjer se prebiva«, včasih tudi »pastirska koča« (Bohinj). Prim. P. Skok, Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb 1973, 326—327.

⁵ Prim. R. Badjura, Slovensko in nemško geografsko sedlo, GV 22, 1950, 138—170. — Badjurovi razlagi toponima »selo«, ki naj bi izviralo iz besede »sedlo«, nasprotujejo ugotovitve M. Kosa, ki je z zgodovinskim gradivom dokazal, da je naselbinsko ime »selo« izpričano, skupaj z imenom »vas«, na našem ozemlju vsaj že v 9. stol. Prim. M. Kos, »Vas in »selo« v zgodovini slovenske kolonizacije, SAZU 1, Razprave 5/1966, Hauptmannov zbornik, 77—98.

⁶ Prim. H. Tuma, Triglavska skupina, PV 28, 1928, 327. — H. Tuma je poskušal razložiti besedo »utro« v pomenu »utrta zemlja«, medtem ko zavrača Meyer-Lübckejevo misel, češ da ta beseda izvira še iz predrimskega besednega zaklada staroselcev.

⁷ R. Ložar, Planšarstvo in pastirstvo, Narodopisje Slovencev 1, Ljubljana 1944, 155—179.

⁸ Znanstvena béra geografskih prispevkov o planinah na Slovenskem je razmeroma obilna, če omenim med njimi vsaj nekatere: S. Ilešič, Planine ob dolnji Zilji, GV 7, 1931, 120—148; B. Jordan, Planine v Karavankah, GV 17, 1945, 49—105; E. Čerček, Planine v južnih Kamniških Alpah, GV 20—21, 1949, 37—85; A. Melik, Planine v Julijskih Alpah, Ljubljana 1950; V. Fajgelj, Planine v vzhodnem delu Savinjskih Alp, GV 25, 1953, 123—166; H. Berger, Formen des Almwesens in den östlichen Karnischen Alpen, Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien, Band 98, Heft 1, Wien 1956, 29—42; M. Vojvoda, Almgeographische Studien in den slowenischen Alpen, Münchner Studien zur Social- und Wirtschaftsgeographie, Regensburg 1969.

Prav tako pogrešamo študij o drvarskih in oglarskih naseljih;⁹ njihove podedbe danes ni več mogoče dopolniti, ker so v povojnem času skoraj vsa zapuščena. Ozreti se bomo morali torej na redke objavljene zapise, ki so na voljo, kakor tudi na razpoložljivo, na terenu zbrano dokumentarno gradivo.¹⁰

Planinska naselja

Planinska naselja so značilnost predvsem alpskega ozemlja. Čeprav planine na Slovenskem niso več tako obljudene, kot so bile pred stoletji, dajejo še vedno pokrajini poseben značaj visoko ležeča pašna zemljišča, ki so po obsegu in donosu za živinorejo pomembnejša kot dolinsko zemljišče. Planine leže nad stalnimi naselji in omogočajo za določen čas poleti planšarsko življenje. Različne okoliščine so vplivale na to, da planinska naselja niso vsa enaka; ločijo se med seboj po legi, velikosti, obliki, gostoti naselitve, pa tudi po času nastanka, razvoju in načinu življenja ljudi v teh naseljih.

Kje iskati vzroke, da so naselja tako različna? Govorimo lahko o naravnih, gospodarskih, zgodovinskih, posestno pravnih, kulturnih in še drugih vzrokih in vplivih, ki so odločilno posegali v življenje planinskih naselij. V tem sestavku bomo spoznali samo nekatere izmed vzrokov, ki so vplivali na nastanek in nadaljnji razvoj občasnih naselij v planinskem svetu, za celovitejši pregled manjkajo še vedno študije, ki bi osvetlile z etnološkega vidika življenje in kulturo človeka z vseh območij našega alpskega sveta.

Naravni pogoji, ki so vplivali na naselja

Kar najprej prevzame obiskovalca planinskega naselja, je lega planine kakor tudi samega naselja. Današnji človek, ki se ne zaveda več naravnih bivalnih pogojev, je presenečen, ko ugotovi, kako se ujemajo planinska naselja z naravnim okoljem, bodisi zaradi gradiva, iz katerega je zgrajena stavba, kot tudi zaradi položaja samega naselja.

Prvi naseljenci v planini so gledali pri izbiri prostora za planino najprej na to, da je imelo zemljišče dovolj trate. Takšno zemljišče je bilo navadno ob naravni gozdni meji, kjer je gozd redek (slika 1). Bližina vodnega izvira je drug, pomemben pogoj, ki mu je morala ustrezati planina, saj vodo potrebuje tako človek kot tudi živina. Šele nato je upošteval, kakšna lega je za planino najbolj ugodna. Ugodna je tista, kjer ležijo pašniki na prisojni strani in kjer svet ni preveč strm. Za planino so ugodne lege v pobočju, na slemenih in prevalih, v dolinah, krnicah in na planotah.

⁹ Med redkimi deli, ki obravnavajo drvarske kočje na Slovenskem, lahko omenim monografijo A. Baš, *Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov*, Maribor 1969, ter sestavek, ki ga je ob razstavi v Tehniškem muzeju Slovenije napisal avtor razstave. M. Mehora, *Drvarske kočje na Slovenskem*, *Gozdarski vestnik* 22, 1964, 211—220. — Sodelavcu TMS M. Mehori se zahvaljujem, da mi je prepustil dokumentarno gradivo o drvarskih naseljih in kočah za objavo.

¹⁰ Gradivo hranimo v arhivu materialne kulture v ISN SAZU.

Slika 1. Planinsko naselje na planini Krstenica (1655 m) leži na naravni gozdni meji (foto: ing. F. Stele, 1979)

Lega planin na Slovenskem

V osrednjem delu Julijskih Alp leži največ planin na visokih planotah (npr. Uskovnica, Vogar, Grintojca, Zajamniki) in v krnicah (Mišelj vrh, Velo polje, Zadnji Vogel, Govnjač), medtem ko so planine v pobočju, na terasah, prevalih in slemenih bolj pogoste v južnozahodnem delu Julijskih Alp (prim. planine Kuhinja, Zaslav, Za grebenom idr.).¹¹

V Karavankah in Ziljskih planinah prevladujejo planine, ki se razprostirajo na slemenih in kopah (Gorjanska planina), na sedlu (npr. Jepca, Sovška planina v Karavankah, Zahomska planina). Redko naletimo na planine v pobočju (Goriška planina).¹²

¹¹ A. Melik, Planine, 205 sl.

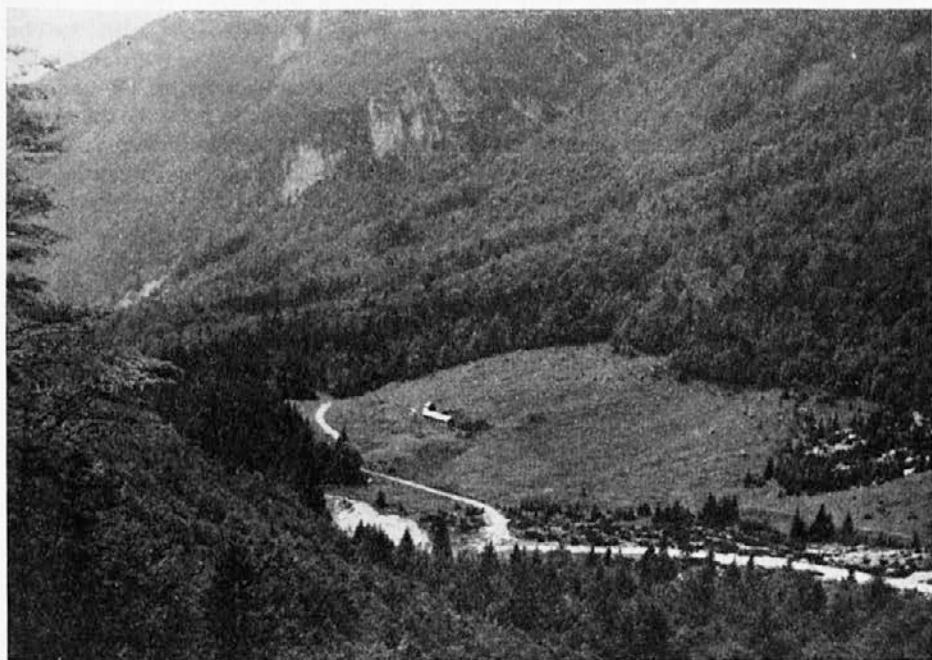
¹² B. Jordan, Planine, 66 sl.; S. Ilešič, Planine, 129 sl.

V Kamniških ali Savinjskih Alpah srečujemo planine ponajveč na planotah (Velika, Mala in Gojška planina), po pobočjih so le manjše (Koren).¹³

Glede višin je položaj pri naših planinah precej podoben: nižje planine segajo do višine 1400 m, vse druge planine pa od 1400—1800 m. Više pri nas nimamo planin, dasi pasejo živino ponekod tudi 2000 m visoko.

Seveda pa omenjene višine planin ne dokazujejo, da stojte tako visoko tudi planinske stavbe. Skoraj kot pravilo velja, da počivajo stanovi v nižjem delu planine, ker daje takšna lega več praktičnih koristi: zavetje pred vetrom in krajšo pot v dolino (slika 2). Pri planinah, ki leže v območju gozdne meje, odloča o legi naselja tudi bližina gozda. Ponekod so morali paziti na plazove; tako govori poročilo, da je leta 1879 plaz zasul skoraj vse pastirske stanove na Velem polju.¹⁴ Pastirji so radi postavljali naselja na stike dveh geomorfoloških enot, da so varčevali s prostorom. Stavbe so primaknili k skalovju, da so si ohranili trato za pašo. Prav tako so pazili, da niso postavili stanov preblizu hudourniške struge.¹⁵ Morda bolj kot dandanes so premišljeno postavljali stanove na poznosrednjeveških planinah. Raziskave

Slika 2. Ovčja planina pod Mangrtom (1300 m) z izsekanim gozdom za pašnike. Planinske stavbe stojte na spodnjem delu pašnika (foto: N. Križnar, 1973)

¹³ E. Čerček, *Planine*, 39 sl.

¹⁴ M. M. Debelak, *Kronika Triglava*, PV 1948, 337.

¹⁵ Značilen primer planinskega naselja ob hudourniški strugi je ziljska Dolška planina, kjer stojte planšarske kočje v vrsti ob koritu hudourniške struge.

nekaterih opuščeni planin v Kamniških ali Savinjskih Alpah so pokazale, da je lega teh naselij zelo podobna: stavbe so bile postavljene na rob planine in so se stiskale med skale in grušč, kot da bi se vrasle v okolje (Mokrica, Kamniško sedlo, Dolga njiva).¹⁶

Kadar lega naselja ni več ustrezala, so pastirji ponekod preselili naselje drugam. Na soških ovčjih planinah niso bila nikoli planinska naselja stalno na istem mestu od začetkov planine dalje, ampak se je »utro« selilo in z njim vred tudi stavbe. Stara utra so bila kot po pravilu na višjih mestih kot današnja. Ker se gozdna meja povsod v Julijskih Alpah pomika navzdol, ji planinske stavbe počasi sledijo, ker delovanje planine brez kurjave ni mogoče. Selitvi navzdol je veliko pripomogla želja po ugodnem pristopu, ki olajšuje prenašanje potrebnih in odnašanje pridelka. Prav tako pa spodbuja pastirje, da postavljajo naselje niže tudi to, da se sita živina vrača s paše raje navzdol kot strmo v breg. Pogoste selitve so občutno vplivale na gradnjo planinskega naselja.¹⁷

O selitvah naselij govore poročila tudi iz drugih planinskih območij. V bohinjskih Fužinskih planinah so po letu 1868 preselili stanove s planine Jezero na planino Krstenica. Tudi tukaj ni ostalo planšarsko naselje dolgo časa na istem mestu, ampak so pastirji okrog leta 1926 preselili stavbe malo više, kjer so ostale do današnjih dni.¹⁸ Vzroki za selitve so zelo različni, prav gotovo pa je les za kurjavo med najpomembnejšimi. Seveda so lahko tudi drugačni vzroki za preselitev. Tako so se pašni upravičenci z vasi Županja njiva preselili z Velike planine zato, ker niso smeli več pasti na njej konj; naselili so se na sosednji Mali planini, ki velja za mešano planino, in si postavili na novo tudi pastirske koče.¹⁹

Naselitev planin

Gotovo je, da planine na Slovenskem niso bile vse v istem času naseljene. Čeprav ne moremo z gotovostjo orisati poteka poselitve vseh naših planin, pa lahko po doslej opravljenih geografskih preučevanjih nakažem nekaj poti, ki osvetljujejo poselitev.

Marsikaj govori za to, da so se Slovenci po naselitvi v novi alpski domovini že kmalu oprijeli tudi planšarstva. Kmetje niso začeli posegati po planinah šele tedaj, ko jih je pašna stiska prisilila k temu, temveč so planine pomenile alpskemu človeku od nekdaj bistveni sestavni del kmetijskega zemljišča. To potrjujejo raziskave v Julijskih Alpah,²⁰ Karavankah,²¹ Kamniških ali Savinjskih Alpah²² kot tudi v planinah ob dolnji Zilji.²³ Tudi arheološka odkritja govore za to, da so bile ponekod obljudene planine že

¹⁶ T. Cevc, Vpliv zemljišča in družbeno-zgodovinskih razmer na življenje pastirjev, SE 30, 1979, 93 sl.

¹⁷ N. Kržnar, Planinsko naselje v porečju zgornje Soče, Goriški letnik 1974, 86 sl.

¹⁸ Terenski zapiski s planine Krstenica z dne 3. 8. 1980.

¹⁹ Povedal Špančev ata, Stranje, 7. 3. 1981.

²⁰ A. Melik, Planine, 109.

²¹ B. Jordan, Planina, 74 sl.

²² E. Cerček, Planine, 66 sl.

²³ S. Ilešič, Planine, 145 sl.

v antiki in da so alpski Slovenci prevzeli od staroselcev tradicijo planinskega gospodarstva.²⁴

Katere planine pri nas so najstarejše, lahko ugotovimo šele z nadrobnejšim študijem posamičnih planin in pašnih pravic tistih, ki smejo pasti v planini. Nasploh velja misel, da so najstarejše planine last najstarejših naselij v dolini in da ustrezajo sklenjeni dolinski naselitvi skupne planine, samotni naseljenosti zasebne.²⁵ Seveda pa naselitvena zgodovina pušča nekatera vprašanja odprta, saj so planine včasih menjale lastnike in uživalce, o čemer govore zgodovinski viri vsaj od 15. stoletja naprej.²⁶ Nesporno je, da so mlajša naselja pridobila planine šele s krčenjem gozdnatega sveta, ker so bile planine na gozdni meji v 15. stol. že v rokah starejših vasi. Tako si tudi lahko razložimo, kako so nastale zasebne planine v Karavankah in v Kamniških ali Savinjskih Alpah.²⁷ Nekatere planine so nastale šele v zadnjih stoletjih, potem ko so opuščene samotne kmetije preuredili v planšarska naselja.²⁸

Nemogoče bi bilo orisati številne in zelo različne zgodovinske posege v življenje planinskih naselij na Slovenskem. Odmevi na takšne spore, pa tudi na razmejitve planin, so se ohranili do današnjih dni v ustnem izročilu, v povedkah, ki bogatijo ljudsko kulturo mnogih območij gorskega sveta.²⁹ Boj za planine je bil nemalokrat trd in odločen in kdo ve, koliko planin je bilo celo požganih. O enem takih krutih požigov govori vir iz konca 15. stoletja,³⁰ med zadnjimi večjimi katastrofami velja omeniti uničenje pastirskih naselij na Veliki, Mali in Gojski planini, takrat je pogorelo več kot sto pastirskih stavb. Požgali so jih Nemci, ker so imeli v njih občasno zavetišče partizanski borci.³¹

²⁴ Prim. A. Melik, Planine, 100; P. Petru, Okvirna časovna in tipološka klasifikacija gradiva iz južne nekropole v Bobovku pri Kranju, AV 9—10/1, 1958 do 1959, 13—27; J. Sašel, Aditus ad aquam, Traditiones 5—6, 1976—1977 (1979), 353—360.

²⁵ B. Jordan, Planine, 74 sl.

²⁶ Prim. A. Melik, Planine 85 sl.; A. Kaspret, Über die Lage der oberkrainischen Bauernschaft beim Ausgange des 15. und im Anfange des 16. Jahr., Mitt. des Musealvereins für Krain, 2. Jhrg, 1889, 70—148; isti, Die Obersteiner Almen und deren Bewirtschaftung im 16. Jahrhunderte, Beilage zur Nr. 51 der Südsteirischen Presse vom 26. Juni 1901.

²⁷ B. Jordan, Planine, 74.

²⁸ V. Fajgelj, Planine, 164.

²⁹ Žal, tovrstno pripovedno gradivo ni niti približno zbrano in dokumentirano. Deloma je dostopno v zbirkah povedk, kakršne so na primer: F. Kocbek, Storijske, Celje 1926; F. Kotnik, Storijske, Celovec 1957; A. Cevc, Velika planina, Ljubljana 1972; — Starodavno izročilo so ohranile povedke o »razmejitvenem teku«, ki spominjajo na stare šege, ko so razmejevali ozemlje med plemenskimi pašniki, pa tudi med sosednjimi deželami raznih narodov. Pri nas sta o slovenskih povedkah s tem motivom pisala I. Grafenauer, Zveza slovenskih ljudskih pripovedk z retijskimi — A, SE 10, 1957, 97—105, ter M. Matičetov, Contributi allo studio del tema narrativo »Corsa per il confine«, Ce fastu 44—47, 1968—1971, 53—79. (Opozorilo na to gradivo dolgujem dr. M. Matičetovemu.)

³⁰ Zapisnik o sporu mesta Kamnik zaradi paše na planini Gross Ross Almb iz leta 1540. Arhiv Slovenije, Vicedomski arhiv fasc. I, 61 fol. 164—199. — Na rokopis me je opozoril prof. B. Otorepec, strokovni svetnik SAZU, ki je oskrbel tudi prevod ustreznega mesta. Za pomoč se mu tudi na tem mestu zahvaljujem.

³¹ A. Cevc, Velika planina, 33.

Vplivi posestno pravnih razmer na naselja

S poselitvijo planin je neposredno povezano vprašanje njihove posestno pravne ureditve. Posestno pravne razmere so že od vsega začetka občutno vplivale na življenje v planinah in s tem tudi na organizem planinskih naselij. Lastniško posestne razmere kakor tudi služnostne pravice so uravnale na skupnih planinah začetek paše, število pašnih upravičencev, obseg gradenj, porabo lesa za gradnjo in tudi za kurjavo.³²

Planine na Slovenskem so bile do zadnje vojske v posesti bodisi gospodarskih (agrarnih) skupnosti — srenj ali pa so bile v zasebnih rokah. Planine v zasebni lasti, razen kmečkih, so dajali lastniki v najem, izjema so bile tiste planine, v katerih so imeli kmetje podedovane služnostne pravice. V tem primeru govorimo o servitutnih planinah.

Največ planin na Slovenskem je bilo skupnih — srenjskih. Po izviru so to najstarejše planine (danes splošno ljudsko premoženje), do katerih so imele pravico najstarejše vasi, ki so tudi prve naselile te planine. Takšne so na primer Fužinske planine v Bohinju (slika 3), večji del planin v Karnij-

Slika 3. Planinske koče in hlevi na senožetni planini Vogar (1200 m) so raztresene po planini precej vsaksebi. Naselje je nastalo po razdelitvi nekdanje skupne srenjske planine (foto: inž. Sušnik, 1973)

³² V. N o v a k, Odkup in ureditev služnostnih pašnih pravic v Bohinju (Slovenija), Zbornik Filozofske fakultete 2, Ljubljana 1955, 302 sl.

Slika 4. Koroška Brška planina (Egger Alm, 1416 m) je bolj podobna turističnemu kakor planšarskemu naselju (foto: T. Ceve, 1980)

skih (slika 4) in Kamniških ali Savinjskih Alpah, pa tudi v Karavankah. Na takšnih planinah so imeli pašni upravičenci pravico pasti, pa tudi postavljati pastirsko kočjo; les za te kočje so smeli posekati v skupnem, srenjskem gozdu v planini. Na Veliki planini so smeli v začetku stoletja posekati za bajto do 16 m³ lesa (gruntar), drugi manj. Na bohinjskih srenjskih planinah so imeli kmetje konec preteklega stoletja pravico porabiti po 1 dunajsko klaftro lesa, na rovtih pa od 0,20 do 1,4 dunajske klaftre za kurjavo.³³

Na servitutnih planinah, ki so bile sicer last zemljiškega gospoda, pozneje veleposestnika, ali tudi občine, so imeli kmetje služnostne pravice do sekanja lesa, do stelje in paše. Na Bovškem so to služnost imenovali »roža« (iz nem. Blumsuch) in so imeli do nje pravico samo tisti gospodarji, katerih predniki so postavili v planini prvi pastirske hrame in staje. Vsi drugi uživalci paše, ki so prav tako poslali v planino na pašo svojo drobnico, so morali plačati posestnikom, zbranim v »roži«, odškodnino. »Roža« je morala skrbeti za planino, skupno zgraditi hrame in druga gospodarska poslopja, izboljševati razmere v planini ipd.³⁴ Značilni planini s takšno ureditvijo »planinčarjenja« sta soški ovčji planini Trebiščina in Zapotok.³⁵

³³ Isti, Odkup in ureditev, 301.

³⁴ H. Tuma, Planina Trebiščina 1401, PV 21, 1921, 56.

³⁵ N. Križnar, Ovčje planine v porečju zgornje Soče, PV 74, 1974, 241 sl.

Na najemniških planinah je bila podoba nekoliko drugačna (slika 5). Ker je bil v teh planinah najemnik (lahko tudi skupina gospodarjev) vedno v nekakšni negotovosti — lastnik planine je lahko kadarkoli ponudil planino boljšemu zakupniku³⁶ — niso stanov v planinah gradili za daljši čas, ampak so jih postavljali za silo. Med najemniške planine je sodila na primer planina pod Kamniškim sedlom, ki jo viri omenjajo že v 15. stol.³⁷ Ko je konec 19. stol. obiskal to planino J. Frischauf in jo opisal v potopisu, ni pozabil omeniti, kako preprosto so zgradili pastirji koče, ki so jih prislonili kar ob skale in samo za silo prekrili.³⁸

Kmečke zasebne planine, nastale s krčenjem gozda v gorskem svetu, so navadno manjše; planinska naselja sestojijo iz ene, kvečjemu dveh ali treh stavb (slika 6). Ker na teh planinah navadno ne pasejo druge živine razen svoje (npr. Robanova planina v Robanovem kotu), ni potrebe po večjih naseljih. O gradnji odloča lastnik, ki tudi v celoti sam gospodari in ureja planino.

Drugačno naselbinsko podobo dajejo senošetne planine, ki so prešle v roke kmetov že v 16. in 17. stol.^{38a} Te planine so bile poprej skupne, srenj-

Slika 5. Pastirska koča na najemniški planini v Klinu pod Kamniškim sedlom (1450 m). Stare pastirske koče so stale nekaj više pod plazom v Brani (foto: arhiv SEM, pred zadnjo vojno)

³⁶ A. Kaspret, Die Obersteiner Almen.

³⁷ T. Cevc, Vpliv zemljišča, 98.

³⁸ J. Frischauf, Die Sanntthaler Alpen, Graz 1975, 66.

^{38a} P. Blažnik, Enote individualne posesti, Zgod. agr. panog, 1, 172.

Slika 6. Oblakovo zasebno planino na Jelovici poživlja koča za pastirja in hlev za živino (foto: A. Novak, 1972)

ske, po razdelitvi zemlje med kmete so si na razparceliranem zemljišču postavili vsak zase stavbe: kočo in hlev s senikom (prim. Voje, Ši, Uskovnica v bohinjskih planinah; Ukovške planine v Kanalski dolini).

Vplivi živinorejskega gospodarstva na naselja

Glede na živino, ki je na paši v planini, govorimo o ovčjih, mlečnih, brez mlečnih ali jalovih in mešanih planinah. Skoraj vse planine pri nas so mešane, pri čemer navadno prevladuje ena ali druga vrsta živine.

Od živine, ki je na paši, je odvisno, kakšno naselje naj bi bilo v planini. Ovčje planine ne terjajo dosti stavb: hlev za ovce, prostor za molžo, sirarno in klet za spravljanje mlečnih izdelkov ter prostor za pastirje. Ovčje planine so navadno skupne, pasejo najeti pastirji, siri prav tako najeti »spravnik«. Pred poldrugim stoletjem so na soških ovčjih planinah zidali hrame samo z enim ali dvema prostoroma, šele pozneje so začeli zidati večje stavbe z več prostori.³⁹

Na brez mlečnih ali jalovih planinah tudi ni dosti stavb; najeti pastirji varujejo živino več gospodarjev. Hlevov ponavadi na teh planinah ni, jalova

³⁹ N. Križnar, Planinsko naselje, 91 sl.

živina lahko prenočuje kar na prostem (na primer na planini Vogel; Grajščica v Karnijskih Alpah).

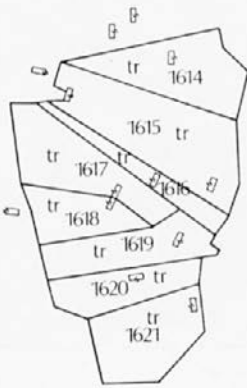
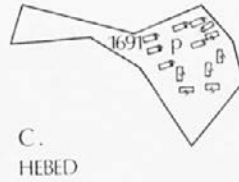
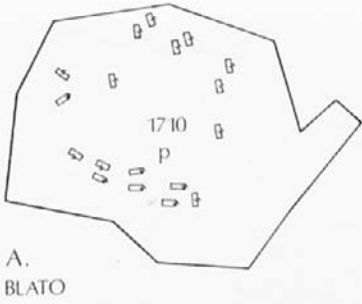
Kakšnih posebnih potreb po stavbah tudi ni na mešanih planinah, razen kjer imajo na paši tudi mlečno živino (Križka planina). V tem primeru je potrebnih več stavb.

Največ koč imajo mlečne planine (slika 7), posebno tiste, kjer »plani-nijo« vsak zase (da vsak za sebe predeluje mleko v mlečne izdelke). Nimamo na voljo statističnih podatkov, ki bi lahko pokazali tudi številčno, kako velika so takšna planinska naselja na naših mlečnih planinah. Približno podoba si lahko ustvarimo, če pogledamo rektificirane mape franciscejskega katastra iz leta 1868 bohinjskih Fužinskih planin (risba 1). Nekatere teh podatkov lahko primerjamo s stanjem v letu 1980. Tako je bilo leta 1868 na Velem polju 15 stanov (leta 1980 samo 5); pod Mišelj vrhom 12, na Toscu 6, v Trsju 4, na spodnji Grintojci kar 25, na zgornji 15 (14), na Dednem polju 12, na Viševniku 9, na Ovčariji 11, v Lazu 18 (8), v Krstenici 12 (8), na nižji planini Blato 18, na Hebetu 12 (leta 1980 samo 1).⁴⁰ Poprečno so imele potemtakem Fužinske mlečne planine po več kot 10 pastirskih koč. Podobno podoba so nudile tudi druge planine na Slovenskem, na primer

Slika 7. Sužiška planina nad vasjo Sužid (1100 m). Na planini pasejo pretežno mlečno živino, zato je zrastle kar veliko planinsko naselje s stajami in stanom (foto: B. Orel, 1951)

⁴⁰ Rektificirani franciscejski kataster iz l. 1868, občina Studor, v: AS, Ljubljana.

Risba 1. Geodetski posnetki nekaterih Fužinskih planin z vrisanimi pastirskimi kočami po karti iz leta 1868 (rektificirana mapa, 1868. Risala M. Ferjan, 1981)

Slika 8. Naselje na ovčji planini Za črnim vrhom (1513 m). Pred nekaj leti je plaz močno poškodoval planinske stavbe (foto: N. Križnar, 1973)

drugim stoletjem se je prepaslo na tej planini tudi po dva tisoč ovc. Leta 1826 je bilo na tej planini 63 koč, danes jih šteje Velika planina 52 (risba 2). Vsaka sprememba planinskega pašnega gospodarstva se pokaže tudi v naselbinski podobi. Dandanes imajo planinska naselja v mnogočem drugačen videz, kakor so ga imela še v prejšnjem stoletju; naselja se manjšajo, ne samo zato, ker primanjkuje pastirjev, pač pa tudi zato, ker individualno pašno gospodarstvo izpodriva združeno, ki je bolj ekonomično od zasebnega (slika 8).

Vplivi pašnih skupnosti na naselja

Že od davna so skupne gospodarske koristi povezovale kmete ene ali več vasi v skupnosti, imenovane »srenja«. Srenje so bile največkrat lastnice skupnih planin in so s planinami tudi upravljale in gospodarile (slika 9). Niso pa imele samo gospodarske vloge, marveč tudi socialno. Članstvo v srenji je bilo povezano s priposestvom; pravico do uživanja skupne planine so imele samo stare kmetije. Ker je bilo to krivično do mlajših kmetij, ki niso imele paše v planini, so v novejšem času (v 19. stol.) začeli sprejemati v srenjo tudi priseljence, ki pa so morali plačati v skupno bla-

gajno delež.⁴² Vsi pašni upravičenci planine sestavljajo pašno skupnost, na Veliki planini jo imenujejo »pwaninšna«, na soških planinah »kompanija«. Pašno skupnost vodijo izvoljeni odborniki, predseduje jim voljeni predsednik.⁴³ Ker so srenje upravljale in gospodarile s planinami, so tudi skrbele za to, da ne bi bili upravičenci oškodovani pri pašnih pravicah. Zato so se sčasoma uveljavila nenapisana načela, po katerih so se pašni upravičenci ravnali. Predvsem so srenje (pašne skupnosti) pazile, da so gnali na pašo vsi hkrati, da niso presegali dogovorjenega števila živine na paši, da niso sekali več lesa, kakor so ga smeli. Kjer je bilo na planini več srenj, kot na primer na Veliki planini, so določili, kje si lahko posamični upravičenci postavijo koče. Zdi se, da je bilo v veljavi načelo, da so si morali kmetje iz ene srenje postaviti koče v planini skupaj.⁴⁴ Pozneje, ko je srenjska vezanost začela izgubljati pomen (po zemljiški odvezi), pašni upravičenci tega načela niso več tako strogo spoštovali. To se je pokazalo tudi po zadnji vojni na Veliki planini, ko so si pašni upravičenci lahko postavili nove koče, kjer so hoteli.

Slika 9. Na soški ovčji planini Mangrt (1300 m) so zgradili planinske stavbe gospodarji sami (foto: N. Križnar, 1973)

⁴² V. N o v a k, Odkup in ureditev, 306 sl.

⁴³ A. C e v c, Velika planina, 20 sl.

⁴⁴ Na to bi smeli pomisliti zato, ker je na franciscejski katastrski mapi vrisanih na Veliki planini 18 stavbnih parcel z različnim številom pastirskih koč. Približno toliko je bilo v tistem času srenj, ki so smele pasti v tej planini. Prim. franciscejsko katastrsko mapo, občina Črna, 1826, v: AS, Ljubljana.

Na planinah, kjer so bili zbrani pašni upravičenci samo iz ene srenje, ni bilo težav glede izbire mesta za postavitev koč. Postavili so si lahko stavbe kjerkoli, da le niso ovirale paše, kajti gospodarske koristi so bile vedno pred vsemi drugimi.

Skrb pašnih skupnosti v planinskih naseljih so bila nekatera skupna dela, ponekod imenovana »tlaka«, ki so koristila vsem. Tako so skrbeli za ograje, s katerimi so zavarovali nevarna mesta, napeljali vodovod, kjer je bilo to mogoče, napravili vodnjake in napajališča za živino. Predno je prišla živina v planino, so očistili poti in »kale« ter popravili ograjo. Pašne skupnosti pomagajo v planini še dandanes, ker skrbe za red v planini in skrbe za organsko rast naselij pa tudi za lepši videz pastirskih zaselkov.

Vplivi pašnih upravičencev na naselje

Že omenjeni dejavniki, ki so vplivali na planinska naselja, govore za to, da planinska naselja niso sad naključja, ampak nasledek kmetijskega gospodarstva, naravnih pogojev tal, posestno pravnih razmer pa tudi družbeno zgodovinskih okoliščin. Kakšen delež je imel pri tem pašni upravičenec, ki je s planino živel in bil z njo povezan po več tednov?

Pašni upravičenec ni samo človek, ki ga gospodarske koristi usmerjajo v planinski svet, ampak je tudi član pašne skupnosti, s katero je povezan in ji je tudi zavezan. Zato prilagaja potrebe in zahteve v okviru, ki jih postavlja njegova skupnost.

Sami so odločali o svojem naselju pravzaprav samo kmetje na zasebnih planinah; ni jim bilo potrebno upoštevati želja drugih, ker so živeli sami zase na svoji planini. To samostojnost naglašajo že samo ime; zasebne planine imajo navadno ime po lastniku, v nasprotju s skupnimi planinami, ki imajo največkrat ime po matični vasi srenje (Mačenska planina v Karavankah).

Naselja v zasebnih planinah ne morejo skriti, kakšen je gmotni položaj lastnika, njegova kulturna in gospodarska razvitost. Razločki med zasebnimi in skupnimi (zadružnimi) planinami so postali v povojnem času kar precejšnji, to se posebno kaže v vzhodnih Savinjskih Alpah, kjer so srenjske planine bolj urejene kot zasebne, ker zadnjim skoraj povsod primanjkuje osebja.⁴⁵

Čeprav je pašni upravičenec na srenjskih in servitutnih planinah upošteval pri gradnji stavb skupne koristi planine, mu je bilo mogoče izbrati najprimernejši prostor za stan, morda v bližini soseda ali znanca iz vasi, ali celo v bližini sorodnika. Tudi ureditev okolice, ograj in prostora znotraj plota je bila prepuščena skrbi posameznika. Kako bo koča odprta v svet, je odločal prav tako vsak zase. Dasi daje planinsko naselje vtis, da so koč v planšarskem naselju raztresene po planini naključno, pa nam n drobnoti govore, da je bivalno okolje v teh naseljih sad premišljene ustvarjalnosti posameznikov, nasledek pogojev tal, poznavanja vremenskih razmer v gorskem svetu pa tudi odraz socialnega življenja in kulture posameznika. V teh n drobnotih se loči planina od planine, naselje od naselja. Značilnost nekaterih naselij so ograje, ki razmejujejo planino, in plotovi, ki obdajajo pla-

⁴⁵ V. Fajgelj, Planine, 141 sl.

Slika 10. Koče na Veliki planini (1500 m) obdaja »plot«, napravljen iz strgač ali zloženega kamna. V »oseku« pastir molze živino in kosi travo za teleta (foto: J. Kališnik, 1969)

ninske koče (slika 10). Ograje v planinskih naseljih so eno najbolj vidnih znamenj povezanosti in tudi izoliranosti pastirskih naselij. Planinski pašniki so ograjeni, kjer je potrebno; z ograjo so zavarovana nevarna mesta, včasih je ograja tudi meja dveh pašnih območij, na senožetnih planinah zaznamuje posestno mejo (npr. na Ukovški planini). Ograjevanje nevarnih mest v planini in postavitve ograj kot meje pašnih območij je stvar pašne skupnosti; postavljanje plotov okrog planinskih stavb je skrb pašnega upravitelca.

Dokler so zveri ogrožale živino v planini, so imele ograje okrog stanov najbrž vse planšarske koče, pozneje so plotove marsikje opustili (na primer v planinah v Julijskih Alpah). Vendar ne povsod. Na Veliki, Mali in Gojški planini v Kamniških Alpah obdaja tudi še dandanes vsako »bajto« lesen ali kamniten plot, v ograjenem prostoru — »oseku« počiva ponoči živina. Čemu plot danes, ko ni več nevarnih zveri? Ko zremo, kaj pastir dela v oseku, se nam odkrije tudi pomen tega ograjenega prostora v širšem smislu.

Osek velja v očeh in v zavesti »pwaninca« kot zasebna lastnina, prav tako kot je zasebna lastnina tudi bajta. V oseku je pastir »doma«: tukaj lahko pokosi travo, medtem ko drugod v planini ne sme kositi. V oseku si napravi gredico in s pridelano zelenjavo sam razpolaga in si tako obogati jedilnik. Osek je prostor, kamor se pastir zateka iz skupnega sveta v intimni svet osebne in zasebne. Navezanost na samega sebe, nekakšna prirojena izoliranost ga spodbuja, da vztraja pri plotovih okrog koč. To ima globlje korenine; kaže se celo v tem, da pastirji tudi še dandanes sirijo vsak zase, skupno predelovanje mleka v mlečne izdelke se na Veliki planini ni obneslo.⁴⁶ Morda bodo kdaj opustili to navado, toda ljudje bodo takrat drugačni, kot so danes.

Kako so oblikovana planinska naselja?

O planinskih naseljih moremo trditi, da so nastala večidel spontano, nenačrtno, iz potreb in zahtev živinorejskega gospodarstva. Nasploh dajejo planinska naselja vtis začasnosti, stavbe so raztresene po planini brez reda, vendar ne brez smotra.

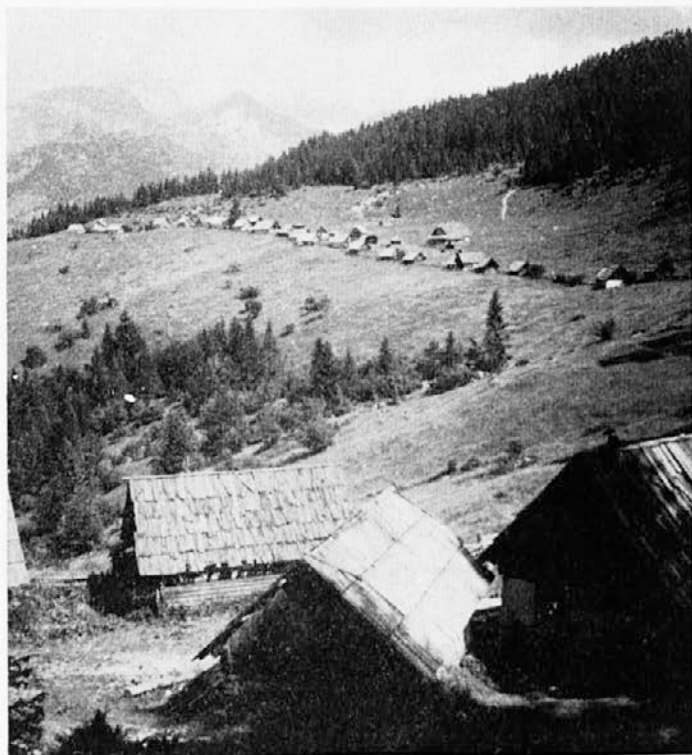

Slika 11. »Jernikov stan« pod Skuto (1800 m) tudi kot razvalina priča o težkem življenju ovčarja, ki je imel zavetišče skoraj dva tisoč metrov visoko med gorami (foto: T. Ceve, 1968)

⁴⁶ Prim. A. C e v e, Velika planina, 43.

Planinska naselja sestavljajo planšarske in pastirske koče, zavetišča in hlevi. K naselju sodijo tudi ograje, brvi, vodnjaki, napajališča, sirarna s kletjo, kapele, znamenja. Ponavadi so stavbe zgrajene iz lokalnega gradiva, predvsem iz lesa in kamna, v novejšem času tudi iz opeke, cementa in pločevine.

Glede velikosti so planinska naselja zelo različna; najmanjša so pastirska zavetišča (slika 11). Srečujemo jih do 2000 m visoko pod vršaci (npr. Žmavcarji, planina pod Skuto za Koglom v Kamniških Alpah). Na zasebnih planinah v Karavankah in v Savinjskih Alpah sestoje naselja iz koče in hleva, medtem ko poživljajo senočetne planine naselja, ki sestoje iz koče, hleva in senika (Bohinj, Trenta, Kanalska dolina). Čeprav so stavbe na ovčjih planinah dandanes kar obsežne, sodijo naselja v vrsto tistih, ki jih lahko označimo kot »samine«, saj stoji v planinah ob sirarni samo še hlev za ovce. Stavbe so razvrščene druga za drugo, da poteka delo v smiselnem redu (Za skalo, Za črnim vrhom). Naselje obdaja navadno lesena ograja,

Slika 12. Planšarsko naselje na planini Zajamniki (1250 m) je zrastle ob kolovozni poti, s tem pa je dobila planinska vas značilno razpotegnjeno obliko (foto: A. Novak, 1970)

Slika 13. Razmeroma redko srečujemo v našem gorskem svetu planinska naselja okrogle oblike. Eno takšnih je zraslo v planini Blato (1080 m) v Bohinju (foto: T. Cevc, 1968)

znotraj plota pa dopolnjuje podoba naselja še vodnjak ali vodovod, ki je nepogrešljiv na mlečnih planinah.

Večja planinska naselja štejejo po nekaj koč (Vzhodne Savinjske Alpe, Karavanke) ali pa tudi po nekaj deset in več koč (Julijske in Kamniške ali Savinjske Alpe) (prim. risbo 1).

Zunanja podoba teh naselij je precej podobna; stavbe so razporejene v gručo, v eno ali več. Redko srečamo planinska naselja pravilnih oblik. Taka naselja so se razvila ob poteh (slika 12) v nekakšni črti (Zajamniki, Zaslav, Krn, Leskoviča), včasih je na pravilno obliko vplivala lega planine ob hudourniku (Dolška planina nad Ziljsko dolino). Še redkeje imajo planinska naselja okroglo obliko; v krogu so razvrščeni stanovi na planini Blato (slika 13) in tudi planina Dedno polje kaže podobno razvrstitev stanov (risba 1 G). Vzrok za to je lega planine, ki jo obdajajo strmine in skalovje; koče so se zato stisnile v krogu na rob kotanje.

Najpogosteje srečujemo na naših skupnih planinah, kjer prevladuje individualno planšarsko gospodarstvo, naselja gručaste oblike (prim. risbo 1). Stavbe v takšnih naseljih stoje brez reda druga blizu druge (oddaljene po deset in več metrov), nabrane v nekakšne gruče (slika 14). Takšna razvrstitev

je nasledek postopne naselitve, pogostih selitev z višjih na nižje dele planin, naravnih nesreč in požarov. Nekateri raziskovalci mislijo, da so planinska naselja gradili strnjeno zato, da bi se naseljenci lažje branili pred napadalci.⁴⁷ Na Veliki planini še dandanes razlagajo pastirji, da stoje koče blizu druga druge zato, ker so se bali »divjih mož«, mitičnih bitij, ki naj bi nekoč v davnini živela v planini.⁴⁸

Kjer vodijo do planinskih naselij dobre poti, tam skrbijo, da so tudi med kočami dobre poti (Brška planina). Sicer pa vodijo od koče do koče samo steze, prav tako kot povezujejo le kolovozi in steze bližnje in daljne planine. Z žičnico ali s cesto je danes dostopnih še malo planin (Krvavec, Velika planina, Blato), kar pravzaprav ohranja naša planinska naselja še vedno v tradicionalnih naselbinskih oblikah (slika 15). Te pa seveda vedno bolj izgubljajo gospodarsko upravičenost (slika 16). Sodobno alpsko planšarstvo (v Avstriji in v Švici) je namreč usmerjeno k temu, da bi naj bila naselja majhna in da bi bilo na voljo kolikor se da več skupnih gospodarskih prostorov. To omogoča gospodariti bolj umno, potrebno je manj planšar-

Slika 14. Planina Pri jezeru (1450 m) je že nekaj let opuščena. Takrat, ko so še tam pasli, so živeli pastirji v gručastem naselju, kjer so tenkočutno upoštevali koristi paše, prav tako kakor tudi koristi pastirske skupnosti (foto: inž. Sušnik, 1973)

⁴⁷ V. Dvorský, Bohinjské sídelní typy. Národopisný Věstník Československý. Ocena: Mantuani, Carniola 8, 1917, 109—114.

⁴⁸ A. Cevc, Velika planina, 55.

Slika 15. »Prestaja« (hišica in hlev s senikom) v Zadnjici v Trenti. Semkaj se preseli trentarska družina poleti. Tisti čas obdelujejo krpo zemlje in kosijo seno-žeti, medtem ko je drobnica v visoki planini (foto: N. Križnar, 1973)

skega osebja, kljub temu pa je ekonomski uspeh velik. Prihodnosti planinskega gospodarstva ne smemo videti v velikem številu pastirskih selišč, temveč v kar najbolj urejenih planšarijah.⁴⁰

Planinsko naselje in človek

Čeprav nudijo planinska naselja osebju samo občasni dom, jim to okolje svojstveno oblikuje čas, preživeti v planinah. Drugače poteka življenje na zasebnih samotnih naseljih in v pastirskih zavetiščih pod vršaci, kakor v večjih planšarskih seliščih, ki so podobna kar manjšim vasem.

Pastirska zavetišča — najmanjša planinska naselja — so pogosto oddaljena od stalnih naselij po več ur hoda po nevarnih gorskih stezah. Težke razmere so nekoč silile pastirje k iznajdljivosti v nepretrganem boju z naravo. Dasi jih je življenje oblikovalo v samotarje, jih je vendar tudi nagra-

⁴⁰ F. Z w i t t k o v i t s, *Almen und Almwirtschaft in Österreich*, Österreichischer Volkskundeatlas — Kommentar, Wien 1975, 34 sl.

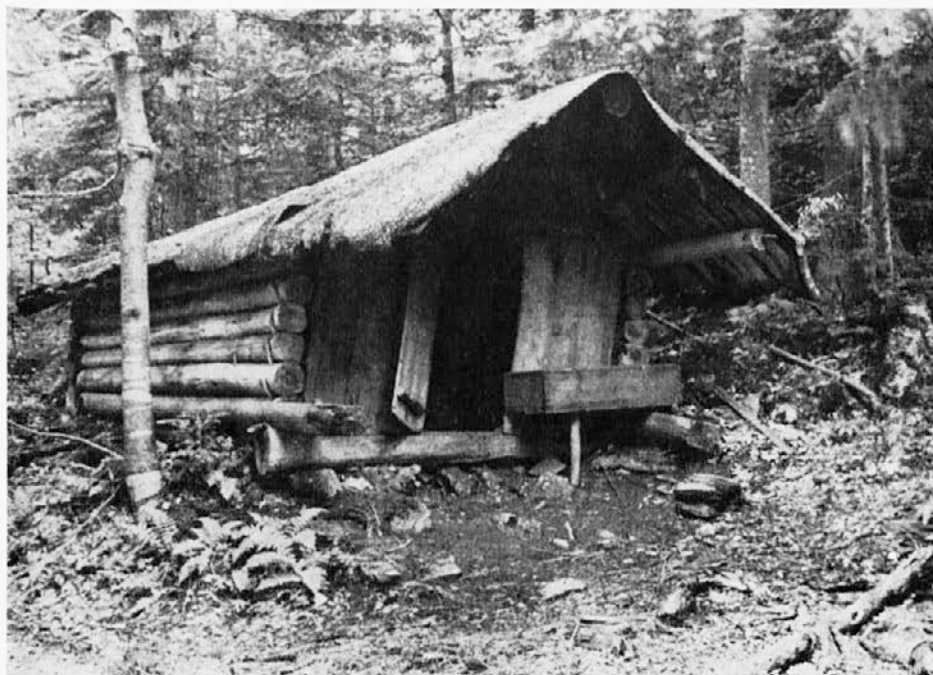
dilo in napravilo dovzetne za lepote, ki jih dolinski svet ni mogel nadomestiti. Naključni obiskovalci in redni obiski domačih so jim pomenili mnogo, z njimi so ohranjali družabne stike, hkrati pa so se tudi oskrbeli s prepotrebni živili.

Tudi na zasebnih planinah življenje ni bilo živahno. V pastirski koči je živel domač ali najeti pastir, sicer pa so potekali dnevi v pričakovanju vsakotedenskih obiskov od doma. Več družabnosti je omogočalo življenje na tistih ovčjih planinah v pastirskih naseljih, kjer je bilo zbranih po več pastirjev (Karavanke, Trentarske planine). Življenje je tkalo vezi med pastirji na pašnikih, v »utru«, v »muži«, kjer so molzli, in sirarni, kjer je »spravnik« siril in so pastirji jedli, ter v »jahčerju«, kjer so pastirji spali na skupnem ležišču. Prosti čas, ki so ga imeli redkokdaj na pretek, je posebno mlajšim pastirjem pomenil prepotrebno razvedrilo in možnosti, da so se kosali med seboj v raznih igrah (balinanje na soških planinah).

Pravo planšarsko življenje je teklo pravzaprav le v naseljih, kjer je bilo po več koč. Kljub ustaljenemu delavniku — molži dvakrat ali trikrat na dan, opraviлом v koči, na paši — je ostajalo vedno nekaj časa tudi za družabno življenje. Stanovi v naseljih niso oddaljeni drug od drugega, pa tudi do sosednjega pastirskega naselja ni bilo daleč. Vsakdanje življenje je

Slika 16. Planina pod Mišelj vrhom (1800 m). Vodo iz studenca so napeljali po lesenih ceveh v bližino naselja (foto: T. Ceve, 1969)

Slika 17. Drvarska koča na Jelovici (foto: M. Mehora, 1961)

ljudi med seboj zblíževalo, saj so se srečavali na paši, ob vodnjakih, na napajališčih, ob nesrečah pa tudi ob pogovoru v koči ali ob znamenjih v naselju.⁵⁰ Planšarskih naselij se pastirji radi spominjajo; življenje v njih slikajo v kar se da svetlih barvah, o čemer pričajo tudi pesmi in stih, ki so se ohranili na pogradih in na lesenih okvirjih odprtih bohinjskih ognjišč.⁵¹ Zavest, da pripadajo pastirski skupnosti, je utrjevala njihovo skupno življenje in jih povezovala med seboj s skupnimi doživetji. Celo nesoglasja med bližnjimi sosednimi naselji so lahko prispevala h krepitvi zavesti, da pripadajo temu ali onemu pastirskemu naselju.

Drvarska in oglarska naselja

Drvarska in oglarska naselja so nastajala drugje kot planinska. Iskati jih moramo predvsem v bližini nekdanjih železarn: v Bohinju, pod Karavanami v okolici Jesenic, v okolici Kamnika, v Selški dolini (slika 17), na

⁵⁰ J. Strden, *Pri sv. maši na Kriški planini*, PV 28, 1928, 141.

⁵¹ Pesmi, ki so jih zapisali planšarji na lesene stene v planšarskih kočah v bohinjskih (in tudi drugih) planinah, so dovolj prepričevalne, da občutimo, kakšna doživetja so segala pastirjem v srce. Med pesmimi prevladujejo takšne, ki opevajo lepote gorskega sveta in občutja pastirjev, ki živijo v tem naravnem okolju.

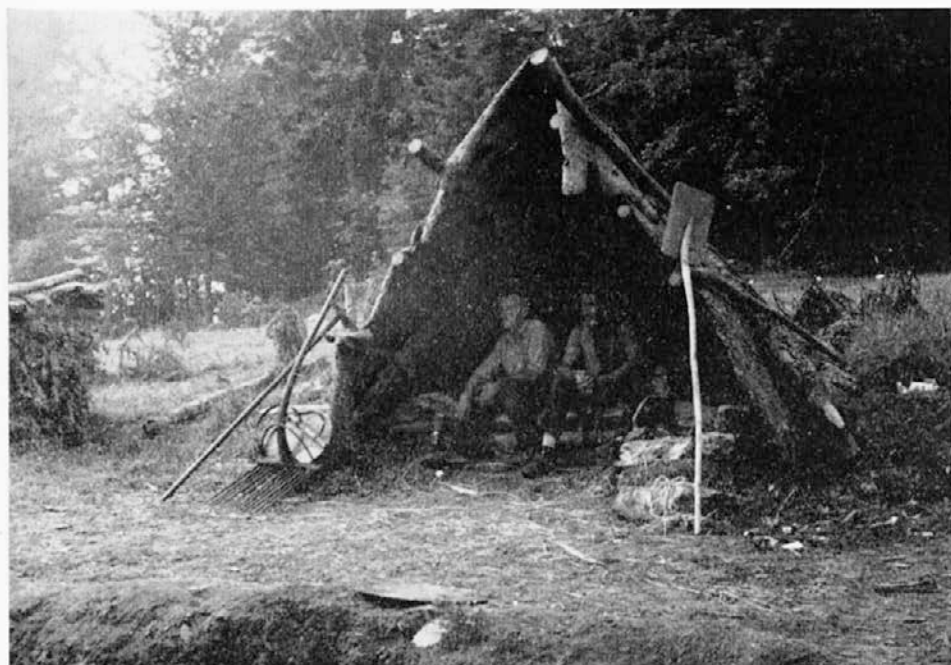
Kočevskem in Notranjskem, od 18. stol. naprej pa tudi v bližini steklarn: v Trebuši na Goriškem, pri Cerknici in Svibnem, predvsem pa na Pohorju.⁵² Železarstvo ima pri nas še prazgodovinsko tradicijo,⁵³ zato smemo misliti, da segajo začetki oglarjenja daleč v preteklost. O starejših naselitvenih

Slika 18. Drvarsko zavetišče »skorjevka« na Menini planini (1300 m). V takšnih zasilnih bivališčih so živeli drvarji, kadar so sekali les globoko v gozdovih in je bilo od tam predaleč, da bi se vračali v drvarsko kočo (foto: T. Cevc, 1979)

⁵² V. Valenčič, *Gozdarstvo*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovenije. Zgodovina agrarnih panog 1*, Ljubljana 1970, 417–465.

⁵³ A. Müller, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des 19. Jahrhunderts*, Wien-Leipzig 1909.

Slika 19. Oglarsko zavetišče na Črnem vrhu nad Škofjo Loko (foto: J. Dolenc, 1973)

območjih moremo le ugibati, kje so bila: prvotno so bila v bližini železarskih središč, pozneje pa so se selila iz bližine železarn vedno više v gozdna območja, kjer je bilo lesa še dovolj. Od 16. stol. naprej imamo tudi arhivske vire, ki omenjajo kraje z ledinskimi imeni, kjer so drvarili in postavljali kopišča za kuhanje oglja.⁵⁴ Ko so z odlokom cesarja Maksimilijana prešle rudnine in visoki gozdovi v posest regala, so od približno leta 1555 naprej rudarski sodniki podeljevali pravice do »koparjenja« s pismenimi dokazili. Kopišču je pripadalo v okolici Železnikov približno 3 orale gozda, v ugodni legi tudi 5 oralov. Ko je bil gozd izsekan, je podelilna pravica nehala veljati in oglar je moral dobiti novo kopišče. Kopišča so ostala z obnavljanjem dovolilnice dolgo časa pri »hiši«, kar je pozneje pripeljalo do priposestvovanja deželnoknežjih gozdov.⁵⁵ Marsikje so kopišča obdržali po več let na istem mestu, ker so oglarji raje spravljali drva malo bolj od daleč, kakor da bi delali novine. V bližini so postavili bajto, kjer so drvarji in oglarji kuhali, vedrili in spali. Če je bila »ležna bajta« od rok, so si naredili za stražne noči zasilne koč. Oglarskih koč in zavetišč je moralo biti nekoč zelo mnogo

⁵⁴ B. Pibernik in F. Ravnik, Zgodovinski pregled, povzet iz arhivskih podatkov o rudarjenju in oglarjenju v Julijskih Alpah, Železar, Tehnična priloga, leto 8, 1966, št. 1, 67–80; J. Gašperšič, O oglarstvu na Jelovici, Loški razgledi 6, 1959, 98 sl.

⁵⁵ J. Gašperšič, O oglarstvu, 100 sl.

po gozdovih, saj je Müllner (1840—1918) še za l. 1826 ugotovil na Jelovici kar 838 kopišč,⁵⁶ torej je bilo tudi precej oglarskih in drvarskih naselij, skritih po gozdovih.

Ko se je v 19. stol. zaradi stalnejših razmer pri izkoriščanju gozdov občutno povečalo število gozdnih delavcev, je bilo potrebno na nekaterih območjih postaviti po več drvarskih koč, da je nastalo kar večje naselje. Tako je bilo na Pohorju, v kočevskih gozdovih⁵⁷ pa tudi v Kamniški Bistrici. Med obema vojnama je zaradi modernizacije železarn, ki niso več potrebovale oglja, začelo oglarstvo hitro usihati, selišča so opustela, koče so v nekaj desetletjih skoraj vse propadle. Podobna je bila usoda tudi mnogih drvarskih naselij, saj so se v povojnem času gozdne poti toliko izboljšale, da gozdnim delavcem ni več potrebno živeti v občasnih naseljih v bližini delovnih mest, ker se lahko vsak dan pripeljejo do delovnega mesta.⁵⁸ Večstoletna tradicija koparjenja in tudi težavnega dela v gozdovih tone v pozabo, s tem pa izginjajo tudi nekdanja naselja sredi gozdov (slika 18).

Lego nekdanjih drvarskih in oglarskih naselij moremo rekonstruirati po pripovedovanju gozdnih delavcev in po še ohranjenih naseljih. Položaj naselja je narekovala bližina delovnega mesta, zavetje pred vetrovi, bližina vode in ceste. Pogosto omenjajo, da je koča stala na jasi na mestu, kjer naj bi bila varna pred strelo.⁵⁹ Tudi za oglarske koče so veljali podobni pogoji; stale naj bi v bližini kopišč, zavarovane pred vetrovi in tako dostopne, da je bilo mogoče odpeljati skuhanu oglje do porabnika. V nasprotju s pastirskimi naselji so drvarska in oglarska majhna (slika 19); sestojte iz koče in pomožnega prostora ob njej (na primer skladišča — »kolperna« za oglje). Redkokje sta stali po dve oglarski koči skupaj, še bolj redko naletimo na večja drvarska naselja. Izjema so novejša naselja gozdnih delavcev, npr. v kočevskih gozdovih (Grčarice) ali v pohorskih gozdovih (Rakovec, Luknja, Komisija nad Mislinjami),⁶⁰ do zadnje vojne na Brsnikih v Kamniški Bistrici. Nekatera naselja so postavili razmeroma visoko v gorah in planinah. Še do zadnjih let so stale koče gozdnih delavcev v Jelovici, na Pokljuki, v Kukli, Krmu, na Dleskovski planoti, v Klinu nad Kamniško Bistrico več kot 1400 m visoko. Koče so drvarji postavljali radi na taka mesta, odkoder se je očem ponujal vabljev razgled, vendar ni bilo tako redko, da so bile drvarske in oglarske koče tako skrite v gozdovih (slika 20), da jih je človek zagledal šele, ko je stal tik ob njih.⁶¹

Kjer je stalo več drvarskih koč skupaj, tam so nastala gručasta naselja. Takšno je bilo na primer v začetku tega stoletja naselje drvarskih koč v dolini Kamniške Bistrice, kjer so stale koče v Brsnikih na robu jase: na sredi je bila večja skupna drvarska koča, v njeni bližini pa so stale raztresene po jasi manjše kočice drvarjev in ob njih hlev za kravo. V skupni koči

⁵⁶ Isti, O oglarstvu, 100.

⁵⁷ M. Mehora, Drvarske koče na Slovenskem, Gozdarski vestnik 22, 1964, 219.

⁵⁸ Odgovori na anketo, ki jo je razposlal Inštitut za slovensko narodopisje SAZU Gozdnim gospodarstvom v Sloveniji leta 1977. Gradivo hranijo v arhivu materialne kulture ISN.

⁵⁹ Odgovori na anketo ISN leta 1977.

⁶⁰ M. Mehora, Drvarske koče, 219; A. Baš, Gozdni delavci, 127 sl.

⁶¹ K. Prušnik-Gašper, Gamsi na plazu, Ljubljana 1974, 79.

Slika 20. Drvarška koča v Kamniški Bistrici pred drugo svetovno vojno (foto: J. Kunaver)

so drvarji ob ognjišču na sredi koče skupaj kuhali in jedli, spali pa so nekateri drvarji vsak v svoji kočici; tisti, ki niso imeli kočice, so spali na skupnem ležišču v večji koči. Drvarji so imeli po eno kravo, živino je do zadnje vojne pasla Žagarjeva mama z Godiča.⁶²

Nič ne more bolj prepričljivo oživiti predstave o življenju drvarjev kot risba Kurza von Goldsteina izpred poldruega stoletja (slika 21). Slikar, znano je, da je upodobil pesnika Franceta Prešerna, je narisal začetek doline Bele v Kamniški Bistrici⁶³ z Zeleniškimimi špicami na levi in z Vežico v ozadju na desni. Na ravnici ob vodni drči stoji več drvarskih koč, nekaj niže ob hudourniku je postavljeno odprto ognjišče, ki ga varuje pred dežjem enokapna streha. Levo v ozadju vidimo leseno ograjo, za njo koč, verjetno je pastirska. Ob drvarskih kočah stoji na desni strani miza in klopi; leseno ogrodje nad mizo je morda namenjeno za streho. Odprto ognjišče ob vodi so

⁶² Po pripovedovanju njene hčere Anice, ki živi na Kopiščih v Kamniški Bistrici, so imeli drvarji po eno kravo. To je bilo zanje ugodno, ker so bili brez skrbi za krmo pa tudi mleko jim je prinašalo koristi. Zapisal T. C. marca 1981.

⁶³ Komaj 19 × 28 cm velika Goldensteinova risba — hranijo jo v Narodnem muzeju v grafičnem kabinetu v Ljubljani — ima na kartonu nemški napis, ki pove, da so upodobljene drvarske koč v Kamniški Bistrici. Glede na to, da je dolina Kamniške Bistrice razmeroma obsežna, se je odpiralo vprašanje, kateri del doline je slikar narisal. Po oceni R. Ložarja naj bi slikar upodobil drvarske koč v Koncu Bistrice pri Žagani peči (prim. R. Ložar, Slovenske planine v risbi in sliki, PV 36, 1936, št. 7—9, 209—210), kar se je izkazalo, da je napačno. V resnici je slikar upodobil začetek doline Bele v K. Bistrici. To misel so mi potrdili tudi domačini, ki so na risbi prepoznali to dolino.

morda rabili za kuhanje pepelike, dragocene soli, ki je nekoč nadomeščala milo. Pastirček ob skali na desni v ospredju govori sam po sebi, da so v Beli tudi pasli. Jez v ospredju slike kaže, da so od tod naprej drvarji plavili les po vodi do struge Bistrice. Življenje v Beli ni bilo enolično; pela je sekira, ko so podirali drevje, odmevali so klici drvarjev, ko so plavili les po strugi in ga s cepini porivali v vodo. Zvečer, ko so drvarji utrujeni posedali pred kočami,

Slika 21. K. von Goldenstein, Drvarske koče v K. Bistrici (v Narodnem muzeju v Ljubljani, okrog 1840)

so se zazrli v gore nad seboj in oprezovali za gamsi. Kadarkoli so jih zagledali, so sekire utihnile, ve povedati ljudsko izročilo in začel se je lov, ki se je končal šele, ko je padla žival pod streli divjih lovcev. Takšno je bilo življenje drvarjev nekoč. Res je bilo trdo, toda tudi polno mikavnih doživetij.

Kaj označuje občasna naselja

Občasna naselja — planinska, drvarska ali oglarska — sestojijo, kot smo ugotavljali, samo iz najnujnejših stavb: koč, zavetišč, gospodarskih poslopij ter skromne naselbinske opreme, npr. v planinah: napajališč za živino, ograj, znamenja, brvi, vodovoda ali vodnjaka, medtem ko za druge dejavnosti, npr.: nakupe, uslužnosti, razvedrilo, verske obrede ipd. nimajo potrebnih prostorov. Občasna naselja so kot otoki, kjer so naseljenci navezani samo nase, na tisto najnujnejše, kar so si lahko zgradili v precejšnji oddaljenosti od stalnih naselij, ob slabi prometni povezanosti in tudi odročni legi. To se kaže tudi v življenju naseljencev. Medtem ko teče življenje v stalnih naseljih v ustaljenem ritmu med delom in počitkom, v menjavanju opravil v različnih letnih časih, mineva življenje v občasnih naseljih ves čas samo pri eni gospodarski nalogi, dasi seveda ta naloga ni nujno tudi enolična ali omejena na eno samo opravilo.

Človek v občasnih naseljih je usmerjen k sezonskim opravilom, skrb za hrano je prepuščena domačim. Značilno za občasna naselja je prav to, da se ne oskrbujejo sama, temveč dobivajo za življenje potrebne dobrine iz stalnih naselij. Navada je, da pastirje v planinskih naseljih obiskujejo vsak teden domači ali kdo drug in jim prinese, kar potrebujejo za življenje, nazaj pa odnesejo mlečne izdelke, ki jih je pripravil pastir med tednom. Drvarji so odhajali navadno za konec tedna sami domov in si od doma prinesli živila, medtem ko so oglarjem, kadar so bili pri kopah, prinašali od doma potrebni živež.

Nekatera občasna planinska naselja so sčasoma postala stalna; iz nekdanjih planšarskih naselij so zrasle vasi Gorjuše in Koprivnik v Bohinju, v Posočju pa vasi Log, Soča, Lepinja, Bavščica, Koritnica, v Reziji Učja, Liščace, Korito idr. O nekaterih naseljih v senošetnih planinah bi lahko rekli, da postajajo podobna stalnim naseljem (npr. Uskovnica), prav tako trentarske »pristaje« (Zadnjica) in rezijanske staje, ker imajo ob pastirski koči, hlevu in seniku tudi po nekaj manjših njiv, »da ni treba vsega gor nositi«. Dogodilo se je tudi nasprotno, da so stalna naselja zadobila značaj občasnih, ker so jih nekdanji prebivalci zapustili, na novo pa naselili pastirji poleti v času paše.

Za občasna naselja je potemtakem značilno, da s svojo elementarno prostorsko ureditvijo omogočajo naseljencem samo najnujnejše življenjske pogoje: bivanje, kuhanje in spanje ter opravljanje sezonskih gospodarskih del. Sicer pa so občasna naselja povezana in odvisna od stalnih naselij, predvsem glede oskrbovanja s potrebnimi življenjskimi dobrinami. Po gospodarski strani označuje občasna naselja to, da se posvečajo naseljenci ponavadi samo eni gospodarski panogi, npr. planšarjenju, drvarjenju ali oglarjenju. Vse to seveda vpliva na življenje ljudi v občasnih naseljih: da živijo na moč pre-

prosto, da v materialni kulturi ohranjajo tradicionalna in preizkušena delovna orodja in delovne postopke, v socialnem življenju pa težijo k medsebojni povezanosti. Navedene značilnosti spodbujajo etnologa, da preučuje, kar se da zavzeto, pogoje in okoliščine, v kakršnih živijo in delajo ljudje v občasnih naseljih.

Zusammenfassung

TEMPORÄRE SIEDLUNGEN IN SLOWENIEN

Verf. behandelt aus volkskundlicher Sicht Gebäude oder Gebäudegruppen, die wegen zeitweiliger von der Wirtschaft bedingter Beschäftigungen dem Aufenthalt ausserhalb des ständigen Wohnsitzes dienen, geht den Ursachen nach, die den Aufenthalt in temporären Siedlungen bewirken und beschreibt die Besonderheiten im Leben der Bewohner dieser Siedlungen.

Almsiedlungen. — Im slowenischen Alpengebiet sind noch heute etwa über dreihundert Almen erhalten geblieben. Weniger zahlreich sind in den slowenischen Alpen Almsiedlungen. Die Almen liegen ziemlich weit von den ständigen Wohnstätten, fast alle sind schwer zugänglich. Der Mensch, der diese Almen nützt, hat sich dort temporäre Siedlungen sowie Stallungen für das Vieh errichtet. Die ersten Anfänge der wirtschaftlichen Nutzbarmachung der Almen reichen in Slowenien noch in die Antike; die altslawischen Siedler lernten die Sennerei von den alteingesessenen Einwohnern kennen und haben von ihnen teilweise auch ihr kulturelles Erbe übernommen (s. Abb. 1—16).

Die natürlichen Voraussetzungen bedingten die Lage der Alm und die Grösse der Weiden, sie beeinflussten aber auch entscheidend die Mikrolozierung der Hirten-siedlungen, ihre Zugänglichkeit und auch ihre Sicherheit vor Stürmen und Lawinen.

Die besitzrechtlichen Umstände griffen in die Entwicklung der Almsiedlungen auf mehrere Art ein. In den Almen, die Besitz wirtschaftlicher Gemeinschaften (srenje) waren, durften alle Inhaber des Weiderechts Gebäude errichten; in Privatalmen hatten dieses Recht nur die Inhaber der Almen, wogegen in den Pachtalmen die zur Weide Berechtigten nur temporäre Gebäude für die Zeit ihrer Pacht erbauen durften.

Auf die Form und den Umfang der Almsiedlungen übte die Viehzucht einen entscheidenden Einfluss aus. In jenen Almen, wo man nur Jungvieh weidete, waren zahlreichere Hirten unnötig, deshalb brauchte man keine Hirtenhütten, desgleichen errichtete man keine Stallungen fürs Vieh. Behausungen für die Hirten sowie Stallungen fürs Vieh waren nur in jenen Almen notwendig, wo man Milchkühe weidete. — In den gemeinschaftlichen Almen erbaute sich jeder Weideberechtigte eine Hütte. Da es nun gewöhnlich mehrere Weideberechtigte gab, entstand in der Alm eine richtige kleine Siedlung. In den Julischen Alpen zählten Mitte des früheren Jahrhunderts die Siedlungen in den Milchalmen auch an die dreissig Hütten; in den Karawanken waren es etwa zehn, in den Kamniker (oder Sanntaler) Alpen desgleichen. Eine ausserordentlich grosse Siedlung war auf der Velika planina ob Kamnik entstanden, wo es 1826 über 60 Hütten gab, noch heute sind es nur einige weniger. Nebst den natürlichen Voraussetzungen, den besitzrechtlichen Umständen und den wirtschaftlichen Bedingungen bestimmten auch die Gemeinschaft ihrerseits und selbstverständlich auch die Weideberechtigten selbst die Anordnung der Hütten in einer solchen Siedlung. Die Weidegemeinschaften waren einst und sind noch heute sehr betriebsam. Sie sorgen dafür, dass man in der Alm mit vereinten Kräften Gebäude erbaut, die allen Weideberechtigten von Nutzen sind (Käsereien), sie errichtet Stege, Tränken, Wasserleitungen, Zäune usw. Es ist allerdings Sache jedes einzelnen Weideberechtigten, das er sich seine Hütte erbaut.

Die überwiegende Siedlungsform in den gemeinschaftlichen Milchalmten ist die Gruppen- oder Haufensiedlung. Sie ist die Folge der allmählichen Besiedlung der Alm, der mehrfachen Umzüge von einem Platz zum anderen, weiters öfterer Brände und Naturunfälle (Schneelawinen), sie wird aber auch durch Abwehrgründe bedingt. Nur ausnahmsweise zeigen Almsiedlungen eine regelmässige Form: in einer Linie sind sie dort entstanden, wo man die Gebäude längs des Zugangsweges erbaute (Zajamniki) oder längs eines Wildbaches oder in einer Talsenke. In muldenförmigen Almten entstanden Siedlungen in Rundform (Dedno polje). Einödhöfen ähnliche Almsiedlungen sind für Privatalmen, aber auch für Schaf- und Jungviehalmen bezeichnend.

Holzfäller- und Köhlersiedlungen. Im Vergleich zu den Almsiedlungen sind die noch heute benutzten Holzfäller- und Köhlersiedlungen erheblich weniger zahlreich. Sie sind in der Nähe von einstigen Eisenwerken (zunächst in Oberkrain), vom 18. Jahrhundert an aber auch in der Nähe von Glashütten (Pohorje, Küstenland) entstanden, die wie die Eisenwerke für ihren Betrieb Holz und Holzkohle brauchten. (S. Abb. 17—21).

Die Lage der Holzfällersiedlungen wurde durch mehrere Umstände bestimmt: die Nähe von Waldungen, da ja die Holzfällersiedlungen gewöhnlich inmitten der Waldungen, nahe des Arbeitsplatzes, entstanden sind; in der Nähe der Siedlung sollte es eine Strasse und Wasser geben. Manchmal musste man die Siedlungen verhältnismässig hoch im Gebirge errichten; noch einige Jahre nach dem letzten Kriege wurde Holz in den Waldungen der Pokljuka, in der Krma, auf der Hochebene von Dleskovec, ober Kamniška Bistrica, mehr als 1400 m hoch, geschlagen. Die Entfernung dieser Hütten von ständigen Wohnsitzen und die schwierige Zugänglichkeit brachten es mit sich, dass diese Siedlungen noch dürftiger eingerichtet waren als die Almsiedlungen.

Wegen der beständigeren Verhältnisse in der Nutzbarmachung von Waldungen im 19. Jahrhundert begann man einigerorts grössere Holzfällersiedlungen zu errichten, die auch an die zehn Hütten zählten (Brusniki in der Kamniška Bistrica). Nach dem zweiten Weltkrieg wurden die Holzfällersiedlungen rasch aufgegeben, weil sie nicht mehr notwendig waren. In der Nachkriegszeit wurden nämlich Waldstrassen erbaut und den Arbeitern dadurch ermöglicht, dass sie von zuhause ihren Arbeitsplatz erreichen können.

Die Köhlersiedlungen bestehen gewöhnlich aus einer oder zwei Hütten. Angaben über Köhlersiedlungen gibt es schon aus dem 16. Jahrhundert (Bohinj, Jelovica). In den Archiven werden Orte genannt, wo man Holz schlug und Kohle brannte. Mitten des 19. Jahrhunderts gab es in der Jelovica über 800 Kohlenmeiler und man kann sich vorstellen, wie viele Köhlersiedlungen es waren. Nach dem Kriege sank der Holzkohlenbedarf gewaltig, deshalb hat in Slowenien die Kohlenbrennerei fast völlig aufgehört.

Bezeichnend ist es für alle temporären Siedlungen, dass sie — seien es Holzfäller-, Köhler- oder Almsiedlungen — lediglich aus den notwendigsten Bauten bestehen: aus Wohnhütten oder Wetterschutz, Wirtschaftsgebäuden und bescheidenem Siedlungsbeiwerk: Tränken, Zäunen, Stegen, Bildstöcken u. ä. Die temporären Siedlungen unterscheiden sich von den ständigen Wohnstätten dadurch, dass sie allein nicht existieren können, weil sie sich eben aus den ständigen Siedlungen mit den notwendigen Verbrauchsgütern versorgen müssen. Diese Verbundenheit und Abhängigkeit von den ständigen Wohnsitzen verleihen dem Leben in den temporären Siedlungen einen eigenen Charakter. Er offenbart sich dadurch, dass die Menschen in den temporären Siedlungen bescheiden leben, dass sie nur erprobte Arbeitswerkzeuge und Arbeitsvorgänge gebrauchen, dass sie im sozialen Leben zur gegenseitigen Verbundenheit streben. All dies verleiht der Kultur und dem Leben der Einwohner eine eigene Note, die auch den Volkskundler aufmerksam machen muss.

Pastirsko selišče na Veliki planini (Foto: T. Cevc, 1968)

Poletni dan na »Velikem stanu«. Živina je na paši ali pod lopo v bajtah, pastirji pri opravilih v kočah. Od daleč pozvanjajo kravji zvonci, vrisk pastirja tu in tam zmoti gorski mir. Pozno popoldan bo planina oživila; pastirji bodo odgnali živino na pašo proti Koritnemu vrhu, Douji peči in Somoški griči, vrnili se bodo šele proti večeru. Tedaj bo kočje napolnil smeh otročajev, »puaninci« bodo sedli na trinožne »stole« in pomolzi živino v »oseku«. Zvečer se bo pastirska vas umirila; pastirji bodo legli k počitku na pograde. Z jutranjo zarjo se bo začel nov dan — podoben prejšnjemu in tudi jutrišnjemu, vse do konca avgusta, ko bodo odgnali živino v vasi in zaselke. Do pomladi bo planina samevala.

POSESTNE RAZMERE NA VELIKI IN MALI PLANINI OB KONCU FEVDALNE DOBE

Vlado Valenčič

Raziskovalec, ki se ukvarja s preteklostjo pašništva na Veliki in Mali planini, si seveda postavi tudi vprašanje o nekdanjih posestnih in lastninskih odnosih na teh planinah. Čeprav je Velika planina med največjimi in najbolj znanimi planinami na Slovenskem, bodisi po razsežnosti pašnega področja kot po številu živine ter po velikosti poletnega selišča, je njena daljna preteklost ostala v marsičem še neznana ali le delno pojasnjena. Saj poznamo prvo omembo imena te planine komaj iz arhivskih virov srede 18. stoletja. Do takih ugotovitev je prišel avtor monografije, ki je obravnaval življenje, delo in izročilo pastirjev na Veliki planini.¹

Za srednji vek ter vse do srede 18. stoletja ni arhivskih virov, ki bi vsebovali kolikor toliko sistematične popise zemljiške posesti in zajeli vsa zemljišča. Urbarji nudijo predvsem podatke o kmetijskih podložnikih ter njihovih dajatvah in storitvah, ki so jih bili dolžni opravljati zemljiškemu gospodom. Ponavadi nimajo nikakih podatkov o zemljiščih. Na omembo zemljišč naletimo v primerih, ko so podložniki izkoriščali dominikalna, to je neposredno gospostvom pripadajoča zemljišča, in je urbar predpisoval dajatve podložnikov za izkoriščanje takih zemljišč. Tako sta urbarja zgornjekamniškega gospostva iz leta 1571 in 1620 vsebovala imenoma planine Jerzerca, Gola Dolina, Na Korenu, V Kalcih, Mokrica, Dolga njiva ter »Nasebeselim« in »Vgnini«; pomena zadnjih dveh imen nisem mogel razvozlati. Podložniki, ki so pasli živino na omenjenih planinah, so morali zgornjekamniški graščini dajati letno sir in skuto enega dne. Urbarja navajata tudi meje zgornjekamniškega deželnega sodišča. Severna meja je v kamniškem okolišju potekala od Štefanje gore k Bistričici, ob Črni do Črničca, kjer se je obrnila na Tuhinjsko planino.² Po tem opisu teritorij deželskega sodišča ni obsegal

¹ A. Cevc, *Velika planina*, Ljubljana 1972, str. 13 sl. — Na pobudo dr. A. Cevca sem obdelal katastrsko arhivsko gradivo o Veliki in Mali planini, ki ga hrani Arhiv Slovenije. Rezultate svojega dela, ki naj bi pokazali, kakšne so bile posestne razmere na tej planini in kako so jo izkoriščali za pašo, pa objavljam v tej razpravi.

² As, Rkp II/11 u, *Urbar Oberstein 1571*, fol. 216, 226'; Rkp II/12, *Urbar Oberstein 1620*. Prim. T. Cevc, *Nastanek in razvoj pastirskega stanu na Veliki planini nad Kamnikom*, Kamniški zbornik 1967, str. 85, op. 22.

gorovja s planinami severno od te meje. Zgornjekamniško oziroma poznejše kriško gospostvo je imelo podložnike v Godiču, Zakalu in Stranjah, od koder so bili kmetski upravičenci do paše na Veliki in Mali planini. Toda v urbarjih ni o tem nikakih omemb.

Upravičenci do paše na velikoplaninskem območju so bili podložni še številnim drugim zemljiškim gospodom, tako tudi graščini Dol, ljubljanski škofiji, župniji Kamnik in cerkvi sv. Primoža in Felicijana. Od graščine Dol — njeni podložniki so bili v Podstudencu in na Šenturški gori — je ohranjenih šest urbarjev od 1666 do 1751, toda v nobenem se ne omenja Velika planina.³ Ljubljanska škofija je imela v Bistričici, Zagorici in Gozdu podložnike, ki so bili med posestniki na Veliki in Mali planini. Toda škofijski urbarji iz prve polovice 18. stoletja ne vsebujejo o tem ničesar. Ravno tako se Velika planina ne omenja v urbarjih kamniške župnije ter cerkve sv. Primoža in Felicijana, katerih podložniki so bili iz Bistričice, Praprotnega-Sv. Primoža, Brezij in Stranj.⁴ Največ upravičencev do Velike in Male planine je imel med podložniki samostan v Mekinjah. Živel so v številnih naseljih davčnih občin Bistričica, Županje njive, Gozd, Godič, Stranje, Tunjice in Šenturška gora, torej po vsem območju z upravičenci na Veliki in Mali planini. Urbarji samostana v Mekinjah niso ohranjeni. Pa tudi to gospostvo v napovedih za terezijanski kataster ni omenjalo velikoplaninskih pašnikov, na katerih so mnogi njegovi podložniki pasli živino.⁵ Razpoložljivi starejši arhivski viri, ki bi sicer po svojem značaju mogli pojasniti kakšno vprašanje, nas pustijo brez odgovora.

DOMINIJI IN NASELJA Z UPRAVIČENCI PLANIN

V letih 1749—1754 je bil v zvezi z davčnimi reformami Marije Terezije izveden prvi sistematičnejši popis zemljišč. Na predpisanih obrazcih so morali dominiji (zemljiški gospodje) predložiti napovedi donosa, in sicer posebej zemljišč v svoji neposredni posesti (dominikalnih) in posebej zemljišč podložnikov (rustikalnih). Za ugotovitev donosa je bilo treba v napovedih navesti podatke glede posameznih zemljiških kategorij, njiv, vrtov, travnikov, vinogradov, pašnikov in gozdov. Rezultati popisa, rektifikacijski dominikalni akti, ki vsebujejo dominikalna zemljišča, ter napovedne tabele (Bekanntnuss-Tabellen) z rustikalnimi zemljišči se označujejo kot terezijanski kataster.⁶

³ AS, GrA I Dol, urbarji za leta 1666, 1685—1694, 1688—1701, 1702—1726, 1727—1738, 1727—1751.

⁴ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Skofijska pristava (Pfalz) fasc. 2, urbarji za leta 1706—1709, 1719—1722, 1727; fasc. 7, urbar 1757; Župnijski arhiv župnije Kamnik fasc. 1, urbar 1619 in 1688—1701; fasc. 2, urbar sv. Primoža in Felicijana 1796—1841.

⁵ AS, Rektifikacijski dominikalni akti (RDA) in Napovedne tabele (Bekanntnuss-Tabellen, BT), Gorenjska, št. 14, Samostan Mekinje.

⁶ O terezijanskem katastru prim. V. Valenčič, Dolenjski gozdovi v terezijanskem katastru, Gozdarski vestnik 23/1965, str. 61 sl.; Vrste zemljišč, v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev, Ljubljana 1970, str. 138; M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964, str. 26 sl.

Terezijanski kataster je prvi arhivski vir, ki z navajanjem pašnikov daje sliko o razširjenosti in izkoriščanju te zemljišče kategorije. Seveda podatki niso taki, da bi nas v celoti zadovoljili. Površine niso izkazane in tudi posestne razmere niso dovolj opredeljene. Pri tem popisu so ugotavljali donos zemljišča posameznega posestnika, osnova popisa je bil posestnik in ne določena zemljiška površina. Zato bomo mogli v napovednih tabelah ugotoviti posestnike oziroma uživalce Velike in Male planine le toliko, kolikor je bilo to pri njih izrecno navedeno, da imajo v posesti ali uživajo tamkajšnja zemljišča. Najstarejši popolni podatki posestnikov Velike in Male planine so znani iz jožefinskega katastra, ki je bil izdelan v letih 1785—1789. Katastrske podatke bomo pozneje podrobneje obravnavali, na tem mestu naj bo omenjeno le, da so zemljišča, označena kot Kisovec, Velika in Mala planina, bila zaključena predel (Ried) jožefinske katastrske občine Dolina Črne (Thal Zherna). Površina Velike in Male planine je bila razdeljena med 171 kmetских posestnikov. Vsi so imenoma navedeni po katastrskih oziroma davčnih občinah in hišnih številkah ter po dominijih, ki so jim bili podložni.⁷

Število posestnikov Velike in Male planine po dominijih in davčnih občinah

Domínij	Jožefinske davčne občine	Število posestnikov
Samostan Mekinje	Bistričica, Godič, Gozd, Stranje, Šenturška gora	31
Gospotvo Križ	Bistričica, Godič, Stranje, Tunjice	21
Meščanski špital Kamnik	Bistričica, Dolina Črne, Gozd, Stranje, Tunjice	19
Mestna župnija Kamnik	Bistričica, Godič	18
Škofija Ljubljana	Bistričica, Gozd, Stranje	17
Graščina Jablje	Bistričica, Dolina Črne, Stranje, Tunjice	15
Samostan Velesovo	Bistričica, Stranje, Šenturška gora	8
Graščina Dol	Dolina Črne, Stranje, Tunjice	7
Komenda nemškega viteškega reda Ljubljana	Bistričica, Stranje	5
Gospotvo Brdo pri Kranju	Godič, Gozd	4
Graščina Zaprice	Bistričica, Dolina Črne, Tunjice	4
Graščina Zgornji Motnik	Dolina Črne	4
Ravbarjev beneficij		
sv. Barbare v stolnici	Dolina Črne	3
Župnija Cerklje	Šenturška gora	3
Beneficij sv. Primoža in Felicijana	Godič	2

⁷ AS, Jožefinski kataster, Ljubljanska kresija, kat. občina Dolina Črne — Thal Zherna. — O jožefinskem katastru prim. P. Blažnik, Jožefinski kataster v luči jožefinske davčne občine Spodnji Bitenj, Loški razgledi XXI/1974, str. 47 sl.

Dominiji	Jožefinske davčne občine	Število posestnikov
Gospostvo Loka	Sv. Lenart	2
Komenda malteškega reda Sv. Peter	Tunjice	2
Deželni stanovi	Godič	1
Dvor Zduša	Dolina Črne	1
Dvor Zgornje Perovo	Sv. Lenart	1
Gospostvo Fužine	Tunjice	1
Graščina Turen pod		
Novim gradom	Sv. Lenart	1
Župnija Moravče	Tunjice	1

Jožefinski kataster je nastal komaj 30 let za terezijanskim. Ta doba je bila prekratka, da bi se brez zunanjih vzrokov bistveno predrugačile razmere glede izkoriščanja planinskih pašnikov. Sicer si je prav takrat država začela prizadevati, da bi z uveljavljanjem fiziokratskih načel izboljšala pogoje za napredek kmetijstva. Fiziokratsko usmerjeni kmetijski strokovnjaki so se med drugim zavzemali zlasti za uvedbo krmnih rastlin in za hlevsko krmljenje živine ter so zahtevali razdelitev skupnih pašnikov. Od leta 1768 naprej, ko je bil izdan prvi patent o razdelitvi, si je državna zakonodaja vztrajno prizadevala za razdelitev skupnih vaških pašnikov, toda od razdelitve je izvzemala skalnate oziroma peščene pašniške površine, posebno pa vse planinske pašnike. Izvajanje zakonodaje o razdelitvi pašnikov pa je le počasi napredovalo, šele po preteku nekaj desetletij so se pokazali pomembnejši rezultati.⁸ Zato upravičeno predpostavljamo, da je gospodarjenje s planinami, ki z novo zakonodajo ni bilo prizadeto, v času od terezijanskega do jožefinskega katastra v splošnem ostalo nespremenjeno.

Posestniki Velike in Male planine se v napovednih tabelah terezijanskega katastra iz že navedenega razloga ne dajo ugotoviti. Zadovoljiti se moramo z ugotovitvijo števila kmetov v posameznih naseljih, od koder so bili v jožefinskem katastru navedeni posestniki planin. Kajžarji in posestniki posameznih zemljišč pri tem niso upoštevani. Podatki o pašnikih in paši, kolikor jih napovedne tabele vsebujejo, pa bodo pokazali, v kakšnem obsegu so tedaj izkoriščali planine. Naslednji pregled vsebuje število kmetov po naseljih, kakor so izkazani v terezijanskem katastru, naselja pa so združena po davčnih občinah franciscejskega katastra, in sicer v sedanjem obsegu. Ta pripomba je potrebna, ker so bile teritorialne razlike med jožefinskimi in franciscejskimi davčnimi občinami in tudi pri franciscejskih so bile od časa njihove uvedbe nekatere spremembe.

⁸ Britovšek, o. d. str. 41 sl.; P. Blaznik, Kolektivna kmečka posest, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Ljubljana 1970, str. 156 sl.

Število kmetijskih podložnikov v terezijanskem katastru
po dominijih in naseljih za obseg sedanjih davčnih občin⁹

Davčna občina Bistričica

Bistričica	Beneficij sv. Primoža in Felicijana	1		
	Graščina Jablje	1		
	Škofija Ljubljana	5		
	Župnija Kamnik	12	19	
Gradišče	Komenda nem. vit. reda Ljubljana		4	
Okroglo	Samostan Mekinje	2		
	Župnija Kamnik	1	3	
Slevo	Samostan Mekinje		2	
Zlatna	Samostan Mekinje		1	
Dobovec (Praprotno)	Samostan Mekinje	2		
Praprotno	Meščanski špital Kamnik	1	3	
Zakal	Gospodstvo Križ	2		
	Graščina Zaprice	1	3	35

Davčna občina Županje njive

Praproto (Sv. Primož)	Župnija Kamnik		6	
Potok v Črni	Župnija Kamnik		1	
Stahovica	Samostan Mekinje		4	
Znamenje	Beneficij sv. Primoža in Felicijana		1	
Županje njive	Meščanski špital Kamnik		4	
	Samostan Mekinje	8	12	24

Davčna občina Črna

Črni potok	Dvor Zduša		4	
	Gospodstvo Brdo pri Kranju		4	
	Graščina Dol		3	
	Graščina Jablje		4	
	Graščina Zaprice		1	
	Graščina Zgornji Motnik		2	
	Meščanski špital Kamnik		1	
	Ravbarjev beneficij sv. Barbare	1	20	20

Davčna občina Gozd

Gozd	Meščanski špital Kamnik		9	
	Samostan Mekinje		4	
	Škofija Ljubljana	8	21	21

⁹ AS, RDA in BT, Gorenjsko, št. 1, 2, 4, 7, 13, 14, 15, 38, 47, 52, 60, 230, 232, 238, 249, 264, 272, 274, 290, 293, 301, 429. — Rektifikacijski dominikalni akti in napovedne tabele so za vsak dominij pod isto številko. Število podložnih kmetov po naseljih je bilo vzeto iz tega gradiva.

Davčna občina Godič

Brezje	Župnija Kamnik	4	
Godič	Gospostvo Križ	19	23

Davčna občina Stranje

Stolnik	Graščina Jablje	2	
	Samostan Mekinje	2	
	Samostan Velesovo	5	9
Stranje	Gospostvo Križ	3	
	Meščanski špital Kamnik	4	
	Samostan Mekinje	4	
Zagorica	Župnija Kamnik	2	13
	Samostan Mekinje	2	
	Škofija Ljubljana	3	5 27

Davčna občina Tunjice

Tunjice	Gospostvo Fužine	3	
	Graščina Jablje	7	
	Graščina Zaprice	3	
	Komenda Sv. Peter	5	
	Meščanski špital Kamnik	7	
	Samostan Mekinje	6	
Vinski vrh	Župnija Moravče	2	33
	Samostan Mekinje		4 37

Davčna občina Šenturška gora

Apno	Samostan Mekinje	1	
Senožeti	Graščina Zgornje Perovo	1	
Sidraž	Samostan Mekinje	2	
	Samostan Velesovo	2	
	Župnija Cerklje	3	7
Šenturška gora	Graščina Dol	1	
	Samostan Mekinje	5	
	Samostan Velesovo	3	9 18

Nekateri dominiji, katerih podložniki so bili po jožefinskem katastru posestniki pašnikov na Veliki in Mali planini, so imeli v posameznih davčnih občinah več podložnikov, kot je bilo planinskih posestnikov. Torej niso bili vsi podložniki istega dominija v navedenih naseljih upravičeni do paše na velikoplaninskem območju. Gospostvo Križ je imelo v Godiču 19 podložnih kmetov, razen njih je imelo še 9 oštetarjev in kajžarjev, toda jožefinski kataster je izkazoval iz tega kraja le 13 kriških podložnikov med planinskimi posestniki. Meščanski špital je imel v Tunjicah 7 kmetovskih podložnikov, le eden je bil posestnik na Veliki planini. Je pa tudi nekaj primerov, ko so dominiji imeli v nekaterih naseljih manj podložnikov kot jožefinski kataster

velikoplaninskih posestnikov. Po terezijanskem katastru je graščina Jablje imela v Stolniku dva kmetjska podložnika, po jožefinskem katastru je bilo med posestniki na Veliki in Mali planini od tam šest njenih podložnikov. Iz Županjih njiv je bilo v jožefinskem katastru deset planinskih posestnikov, ki so bili podložni samostanu v Mekinjah, v terezijanskem katastru pa je mogoče ugotoviti v tej vasi le osem mekinjskih podložnikov. Podobne razlike so tudi pri nekaterih drugih dominijih. Za deželne stanove, gospodstvo Loka in graščino Turen pod Novim gradom, ki so imeli po jožefinskem katastru štiri podložnike med posestniki Velike planine, v popisih terezijanskega katastra ni bilo mogoče ugotoviti podložnikov iz davčnih občin Godič in Šenturška gora.

Primeri, ko je imel dominij v naselju več podložnikov, kot je bilo planinskih posestnikov, kažejo, da pravica do planin ni bila vezana na podložništvo dominiju in ne na določeno naselje. Pojasniti bi bilo treba tudi, zakaj so imeli dominiji po terezijanskem katastru iz posameznih naselij manj podložnikov, kot je bilo v jožefinskem katastru planinskih posestnikov. Vendar se taka nesoglasja ne dajo točno pojasniti brez raziskovanja v vsakem primeru posebej. Zdi se pa, da smemo razlike pripisati predvsem spremembam pri nekaterih dominijih, kjer so podložniki zamenjali zemljiškega gospoda. Izključiti ne moremo tudi posameznih sprememb pri posestnikih planinskih pašnikov.

VELIKA PLANINA V TEREZIJSKEM KATASTRU

Predpisi za izvedbo terezijanskega katastra so sicer določali, da morajo napovedi pašnikov in gozdov vsebovati tudi njihov obseg. Ta predpis v splošnem ni bil upoštevan. Pri gozdovih naletimo včasih na pripombe, koliko streljajev ali lučajev kamna so bili dolgi oziroma široki, pa tudi to so bile le izjeme. Za pašnike ni niti takih podatkov, označeni so le nazivi, ki so bili zanje v rabi.

Graščina Zaprice je v napovedni tabeli dominikalnih zemljišč pod rubriko pašniki in planine vpisala: Velika in Mala planina tudi Lamberca (Alben Vellika und Mala planina auch Lamberza). Sodeč po tem vpisu so Veliko in Malo planino imenovali tudi Lamberca, najbrž po Lambergih kot nekdanjih lastnikov graščine Zaprice. Po podatkih v napovedih je imelo devet vasi pašo na Veliki in Mali planini; paša je bila brezplačna. Na planini se je paslo od Janeza Krstnika do žetve tudi 15 glav graščinske goveje živine; drobnice graščina ni pošiljala na pašo. Po splošni oceni dominikalnega kmetijskega gospodarstva je bila paša na planini nad Sv. Primožem, mišljeni so velikoplaninski pašniki, dobra; pasli so med 28. junijem in 30. avgustom le maloštevilno jalovo živino. Vrednost paše je bila ocenjena na 4 krajcarje od glave živine. Lastnik Zapric je imel odvetništvo nad Veliko in Malo planino ter je moral podložnikom zagotoviti varstvo in zaščito (als Vogtherr muss ihnen annoch allen Schutz und Schirm leisten).

Davčna občina Bistričica

Bistričica: Po napovedi kamniške župnije, kateri je bila v tem naselju podložna večina kmetov, so imeli deloma svoje pašnike, deloma pa skupne s soseskami: Praprotno, Okroglo, Stranje in Brezje. Bili so tudi v posesti planine, kjer so pasli štiri tedne. Podložniki ljubljanske škofije so pasli na štirih skupnih pašnikih.¹¹

Gradišče: Podložniki nemškega viteškega reda v Ljubljani, bili so štirje, so pasli v svojih pašnih deležih in na skupnem pašniku kamniškega mesta, za kar so plačevali letno 17 krajcarjev. V napovedni tabeli je za tri podložnike pod rubriko gozdov tale pripomba: Drva morajo kupovati, stavbni les pa imajo na Veliki planini skupaj z drugimi soseskami zastonj.¹²

Okroglo: Pašo so imeli na skupnem pašniku, plačevali niso ničesar.¹³

Praprotno: Pasli so med njivami in v svojih deležih na skupnih pašnikih, za kar niso plačevali ničesar. Isto velja za Dobovec.¹⁴

Slevo in Zlatna: Pasli so na domačem skupnem pašniku in na njihovi planini, ne da bi za to kaj plačevali.¹⁵

Zakal: Podložnika kriškega gospostva sta pasla na soseskinem pašniku, ravno tako podložnik graščine Zaprice, ki pa je imel pašo tudi v svojem gozdnem deležu. Zapriški podložnik je pasel od sv. Jurija do sv. Mihaela štiri krave ter 26 ovac in koz.¹⁶

Davčna občina Županje njive

Stahovica: Po napovedi samostana v Mekinjah so podložniki imeli pašo na planini Bistrica, ki je pripadala mestu Kamniku. Od časa do časa so od mesta kupili košnjo sena. Pasli so tudi v planini, ki je pripadala graščini Zaprice, plačevali pa niso ne od ene in ne od druge paše ničesar.¹⁷

Županje njive: Podložniki mekinjskega samostana so pasli na domačem skupnem pašniku, na kamniški planini Bistrica ter na skupnem pašniku Grohatu, ne da bi kaj plačevali. Meščanski špital je za svoje podložnike napovedal, da imajo pašo ob njivah, na skupnem pašniku, na Grohatu in v Bistrici, in sicer zastonj. Imeli so tudi pašo na Veliki planini skupaj z več drugimi soseskami. Planina je bila v obsegu štirih ur. Na pašo so gonili letno okrog 8 glav goveje živine in 17 glav drobnice brez plačila. Pasli so v juliju tri ali največ štiri tedne.¹⁸

¹¹ AS, RDA št. 52, Mestna župnija Kamnik; BT št. 4, Škofija Ljubljana.

¹² AS, BT št. 7, Komenda nemškega viteškega reda v Ljubljani.

¹³ AS, BT št. 14, Samostan Mekinje.

¹⁴ AS, RDA in BT št. 230, Meščanski špital v Kamniku; BT št. 14, Samostan Mekinje.

¹⁵ AS, BT št. 14, Samostan Mekinje.

¹⁶ AS, BT št. 232, Gospostvo Križ; RDA in BT št. 293, graščina Zaprice.

¹⁷ AS, RDA in BT št. 14, Samostan Mekinje.

¹⁸ AS, RDA in BT št. 14, Samostan Mekinje; RDA in BT št. 230, Meščanski špital v Kamniku.

Davčna občina Črna

Črni potok: Po podatkih graščine Jablje so podložniki pasli v svojih deležih ter na skupnem pašniku zastonj. Graščina Dol je napovedala, da podložniki nimajo pašnika in da morajo živino krmiti v hlevu razen štirih tednov, ko jo ženejo na planino. Dalj časa je ne morejo pogrešati zaradi potrebe po gnoju. Planine so bile označene kot deli kmetij (huebtheilige Alben); paša je bila brezplačna. Podložnika graščine Zgornji Motnik sta pasla na skupnem pašniku Planina, pašo sta imela tudi v lastnih in skupnih deležih. Po napovedni tabeli graščine Zaprice so njeni podložniki imeli pašo na planini Pod bregom. V lastnih in skupnih deležih so imeli pašo podložniki Ravberjevega beneficija sv. Barbare; pašniki so bili slabi in živina je bila v nevarnosti, da se pobije.¹⁹

Davčna občina Gozd

Gozd: Podložniki mekinjskega samostana so imeli pašo v svojih deležih na domačem skupnem pašniku, plačevali niso ničesar. Pri nekaterih kmetih je pripomba, da so pasli tudi med njivami. V mesecu juliju so za tri, največ štiri tedne gnali živino na planine.²⁰

Davčna občina Godič

Brezje: Mekinjski samostan je navedel, da podložniki pasejo skupno na domačih pašnikih, za kar niso plačevali ničesar. Po napovedi župnije v Kamniku so podložniki imeli deloma svoje, deloma skupne pašnike s soseso, niso pa bili v posesti planin.²¹

Davčna občina Stranje

Stolnik: Podložniki samostana v Mekinjah so pasli skupno na treh pašnikih, ne da bi kaj plačevali. Po napovedi graščine Jablje so tudi njeni podložniki pasli brezplačno na skupnem pašniku, toda na drugem kot mekinjski, pasli pa so razen tega še v svojih deležih. Samostan Velesovo je za svoje podložnike navedel, da imajo pašo na skupnih pašnikih. V Stolniku je imel dva podložna kmeta Beneficij sv. Janeza Krstnika v Kamniku, katerega podložniki niso bili navedeni v jožefinskem katastru med posestniki na Veliki in Mali planini. Ta dominij je v napovedi zapisal, da imajo njegovi podložniki zastonjsko pašo na dveh skupnih pašnikih in na planini Planina (in den Alben Planina) skupaj z desetimi drugimi soseskami. Ta planina je bila oddaljena od vasi štiri ure in je imela tudi obseg štirih ur. Iz Stolnika so gonili na Planino letno okrog 30 glav goveje živine.²²

¹⁹ AS, RDA št. 249, Graščina Jablje; BT št. 38, Ravbarjev beneficij sv. Barbare v stolnici; BT št. 264, Graščina Dol; BT št. 272, Graščina Zgornji Motnik; BT št. 293, Graščina Zaprice.

²⁰ AS, RDA in BT št. 14, Samostan Mekinje; RDA št. 230, Meščanski špital Kamnik.

²¹ AS, RDA in BT št. 14, Samostan Mekinje; RDA št. 52, Mestna župnija Kamnik.

²² AS, BT št. 13, Samostan Velesovo; RDA št. 14, Samostan Mekinje; RDA št. 53, Beneficij sv. Janeza Krstnika v Kamniku; RDA št. 249, Graščina Jablje.

Deo Memoria.

Ich öffne die Thüren zu dem Thaurisch obrth. Primus
 mit befinnen. Veltarino Malla Planina gnuand
 Gilden, wovon die Gensabro Stainzisch allmahl ein
 Vogtort ist, das aber kein ander Vogtort ist, gifflich
 oder wegen dem zum Spiel wird, als die allmahl
 Gensschlichte, einen Vogtort nach immer willfür
 die zeit, der Thaurisch Thier zu benennen, dem
 aber die die Thier obrenantion Alben von dem
 Vogtort abum omig Frau mitgetil Gruppen
 werden, die Thaurische Thiering Thiering, so
 jeder Thaurisch von der die Thier Thier, davon
 Thaurisch von Thier die Thier. 500. davon Thier
 und Thaurisch, ein Thier in das andere 500.
 Thier, Thaurisch Thier, Thaurisch Thier in emou
 numentum Thaurisch, Thaurisch Thaurisch Thaurisch
 Thaurisch Thaurisch Thaurisch Thaurisch, und
 Thaurisch Thaurisch mit 4. Thaurisch Thaurisch, was
 Thaurisch ist als Thaurisch die Thaurisch Thaurisch
 Thaurisch Thaurisch Thaurisch Thaurisch, ad
 mentem Clementissimi rescripti in Thaurisch,
 Thaurisch Thaurisch Thaurisch.

Thaurisch Thaurisch Thaurisch

Slika 2. K napovedi dominikalnih zemljišč graščine Zaprice je lastnik opredelil svoje pravice na Veliki in Mali planini, navedel je število živine, ki se je tam pasla, in ocenil letno korist paše (AS, RDA, št. 293)

Stranje: Podložniki samostana v Mekinjah in gospostva Križ so imeli pašo na istem skupnem pašniku, za kar niso ničesar plačevali, mekinjski podložniki so imeli še svoje pašne deleže. Na skupnem pašniku so z drugimi soseskami pasli zastonj podložniki meščanskega špitala in kamniške župnije, poleg tega so imeli še lastne pašne deleže. Po napovedi obeh dominijev so podložniki gonili v juliju za tri ali štiri tedne živino na planino.²³

Zagorica: Podložniki ljubljanske škofije so imeli pašo skupaj s sosesko na skupnem pašniku, kjer so pasli 20 glav goveje živine.²⁴

Davčna občina Tunjice

Tunjice: Podložniki graščine Jablje, meščanskega špitala in samostana v Mekinjah so pasli na skupnih pašnikih; vsak dominij je navedel za svoje podložnike druge pašnike. Meščanski špital in mekinjski samostan sta pripomnila, da je paša brezplačna. Tudi podložniki komende Sv. Peter, z izjemo dveh, so imeli pašo na svojih skupnih pašnikih; pri enem je opomba, da je pasel razen tega še med njivami. Po napovedi graščine Zaprice so imeli podložniki pašo na skupnem pašniku obenem s Kamnikom. Na istem zemljišču so imeli pravico do drv, toda mesto jim je kratilo to pravico. Podložnika župnije Moravče nista gonila goveje živine na pašo v planine.²⁵

Vinski vrh: Podložniki samostana v Mekinjah so pasli na skupnem pašniku, plačevali niso ničesar.²⁶

Davčna občina Šenturška gora

Senožeti: Podložnik dvora Zgornje Perovo je imel pašo na planinah okrog Sv. Primoža.²⁷

Sidraž: Podložniki samostanov v Mekinjah in Velesovem so pasli na skupnih pašnikih, ne da bi kaj plačevali. Dva velesovska podložnika sta pasla tudi v svojih gozdovih.²⁸

Šenturška gora: Dolski podložniki so pasli brezplačno na skupnih pašnikih, ki so bili del kmetij (in der huebtheiligen gemain). Za podložnike Mekin in Velesovega velja isto kot za njihove podložnike v Sidražu.²⁹

Pregled o pašnikih ni popoln, saj manjkajo podatki marsikaterega dominija, ker njihove napovedne tabele niso ohranjene ali pa niso opremljene z vsemi podatki. Vendar že podatki, ki so na voljo, kažejo na pomen paše v dobi, ko so živino krmili v hlevu pravzaprav le pozimi, sicer je od pomladi do jeseni imela krmo na paši. Prav zato pogrešamo za vasi v bližini

²³ AS, RDA in BT št. 14, Samostan Mekinje; RDA št. 52, Mestna župnija Kamnik; RDA in BT št. 230, Meščanski špital Kamnik; BT št. 232, Graščina Križ.

²⁴ AS, BT št. 4, Škofija Ljubljana.

²⁵ AS, RDA št. 14, Samostan Mekinje; BT št. 15, Komenda malteškega reda Sv. Peter; RDA št. 47, Župnija Moravče; RDA in BT št. 230, Meščanski špital Kamnik; BT št. 249, Graščina Jablje; RDA in BT št. 293, Graščina Zaprice.

²⁶ AS, RDA in BT št. 14, Samostan Mekinje.

²⁷ AS, RDA št. 274, Graščina Zgornje Perovo.

²⁸ AS, BT št. 13, Samostan Velesovo; RDA št. 14, Samostan Mekinje.

²⁹ AS, BT št. 13, Samostan Velesovo; RDA št. 14, Samostan Mekinje, BT št. 264, Graščina Dol.

planinskih pašnikov kaj več podatkov o njihovem izkoriščanju, saj se v terezijanskem katastru komaj omenajo. Le pri vaseh Bistričica, Županje njive, Črni potok, Gozd, Stolnik, Stranje ter zaselku Senožeti je navedeno, da so pasli tudi na planinah. Manjkajo tudi podatki, katere planine so to bile.

Velika planina, najpomembnejši planinski pašnik kamniškega območja, je pri navajanju pašnikov omenjena le dvakrat. V napovedi dominikalnih zemljišč jo je navedla graščina Zaprice, kamniški meščanski špital pa je zapisal, da so podložniki v Županjih njivah pasli živino na tej planini. Tretjič je bila omenjena v napovedi nemškega viteškega reda kot zemljišče, kjer so se oskrbovali s stavbnim lesom podložniki iz Gradišča, zaselka v Kregarjevem. Verjetno je bila mišljena Velika planina tudi v primerih, ko je bila navedena le kot Planina (Alben Planina ali »gemein« Planina) ali pa pod splošno označbo planine (Alben). Tudi navedbe o oddaljenosti planine od vasi in njenega obsega kažejo na Veliko planino. Najbrž sodi k Veliki planini tudi planina okrog Sv. Primoža, kjer je pasel podložnik graščine Zgornje Perovo iz Senožeti. Prepričanje, da se tudi splošne omembe planine nanašajo največkrat na Veliko in Malo planino, nam potrjujejo še nekateri drugi podatki v terezijanskem katastru.

Graščina Zaprice je navedla, da ima devet vasi pašo na velikoplaninskih pašnikih, po napovedi Beneficija sv. Janeza Krstnika pa naj bi tam pasli živino desetih sosesk. Lastnik Zapric je tudi navedel, da so na Veliko in Malo planino nad Sv. Primožem prignali letno na pašo povprečno okrog 200 glav velike goveje živine ter 30 glav telet in drobnice. Letna korist paše je bila cenjena na 14 krajcarjev od glave velike goveje živine in 4 krajcarje od teleta oziroma glave drobnice. Ta podatek kaže, da so bile planine, kar zadeva število pasove se živine, izkoriščene v precejšnjem obsegu. Glede na majhno število živine, ki so jo kmetje imeli, so gonili na planinsko pašo razmeroma znaten del. Toda planinska paša je bila ponavadi kratkotrajna, večina podatkov govori o tri-, največ štiritredenski paši. Možnosti paše niso bile izkoriščene v celoti.

Paša na Veliki in Mali planini je zavzemala po podatkih zapriške graščine večji obseg, kot bi sicer sodili po napovedih nekaterih dominijev, ki je sploh niso omenjali, dasi so bili njihovi podložniki tudi med posestniki velikoplaninskega območja. Vzrok takih nepopolnosti verjetno ni bil samo v manjši natančnosti pri napovedih, temveč tudi v podcenjevanju gospodarskega pomena planinske paše zaradi njene kratkotrajnosti.

V tabelah terezijanskega katastra so izkazovali tudi število živine. Za podložnike so dominiji navajali število živine ponavadi le skupno za posamezna naselja, bolj poredko za posamezne kmete. Vendar tabele s pregledi o številu živine niso na uporabo za vsa gospostva; za nekatera se niso ohranile, mogoče je tudi, da sploh niso bile izdelane. Tako manjkajo podatki o živini za župnijo Kamnik, gospostvo Križ in graščino Jablje. Ker so ti dominiji imeli večje število podložnikov v območju, ki ga obravnavamo, si moremo napraviti o stanju živine le približno sliko. V pregledu, ki je sestavljen na osnovi razpoložljivih podatkov, je živina izkazana za ozemlja sedanjih davčnih občin, navedeno je tudi število kmetov, ki so imeli to živino.³⁰

³⁰ Podatki o številu živine so vzeti iz napovednih tabel (BT), ki so navedene v opombi 9.

Davčna občina	Število kmetov	Konji	Voli	Krave	Mlada živina	Ovce	Koze
Bistričica	18	1	16	34	29	94	31
Županje njive	13	12	—	32	16	99	48
Črna	10	—	20	20	24	107	22
Gozd	20	—	11	24	33	89	8
Godič	20	20	4	44	28	23	3
Stranje	20	15	2	34	20	6	—
Tunjice	27	29	4	57	35	—	—
Šenturška gora	9	6	1	15	11	15	20

Posamezen kmet je imel povprečno enega konja ali vola, dve kravi ter eno ali dve glavi mlade goveje živine. Zdi se, da je bilo to splošno povprečje. Tudi graščina Zaprice je navedla, da imajo njeni podložniki po dve kravi in dve teleti. Na območju davčnih občin, ki segajo že v predgorje, so imeli kmetje večje število ovc in koz. Reja drobnice je bila sicer razširjena po nekaterih naseljih v večjem obsegu, toda v zvezi s pašo na planinah se omenja le v enem ali dveh primerih.

Najbrž so v splošnem preživljali živino na pašnikih v bližini naselij, zato je bilo izkoriščanje pašnikov na planinah manj pomembno. To je mogel biti vzrok, da so njihovo omembo v napovedih za terezijanski kataster opuščali. Upoštevati je tudi treba, da so bile napovedi donosa zemljišč osnova za davčno obremenitev; ne dominijem in ne podložnikom ne bi bile v korist preveč ugodne ocenitve izkoriščanja planin. Kolikor pa so dominiji napovedali donos planin, so bile velike razlike pri zneskih, s katerimi so bile izražene koristi planinske paše. Graščina Zaprice je cenila vrednost paše za svojo živino na Veliki planini, kjer se je pasla dva meseca, na 4 krajcarje od glave. Po cenitvi župnišča v Kamniku je za njegove podložnike v Bistričici, Okroglem in Stranjah znašala korist štiritedenske planinske paše 12 krajcarjev na glavo živine. Za podložnika graščine Zgornje Perovo je bila vrednost paše na gorah okrog Sv. Primoža ocenjena le na 2 krajcarja.³¹ Tako različni podatki kažejo, da so se sodbe o koristih planinskih pašnikov zelo razlikovale.

Kakor glede izkoriščanja in donosa planin nas podatki terezijanskega katastra puščajo v nejasnosti tudi glede tedanjih lastninskih in posestnih razmerij na Veliki in Mali planini. Graščina Zaprice je sicer napovedala ti planini kot svojo dominikalno zemljišče, izjavila pa je, da ima devet vasi brezplačno pašo na planinah. Samostan v Mekinjah je v napovedi navedel, da imajo njegovi podložniki v Stahovici pašo na planini, ki je pripadala graščini Zaprice. Po takih izjavah bi sklepali, da so podložniki imeli na zapriških planinah neko pravico do paše. V napovedih drugih dominijev, ki

³¹ AS, RDA št. 52, Župnija Kamnik; RDA št. 274, Graščina Zgornje Perovo; RDA št. 293, Graščina Zaprice.

navajajo, da so njihovi podložniki pasli na planinah, pa bi mogli razbrati, da je šlo za drugačne pravice. Župnija Kamnik je izjavila, da so podložniki v Bistričici, Okroglem in Stranjah v posesti planine. Tako izražanje pomeni, da so imeli pravico na planini. Graščina Dol je planine, kjer so imeli pašo njeni podložniki iz Črnega potoka, označila kot dele kmetij (huebtheilige Alben). To je pomenilo, da so imeli do planin enake pravice kot do svojih kmetij. Tako bi tolmačili tudi izjavo mekinjskega samostana, da so podložniki v Zlatni in Slevem imeli pašo v svoji planini. Največ dominijev je zapisalo glede planinskih pašnikov, da imajo podložniki pašo na planinah. Ta formulacija o lastninskih razmerjih ne pojasni ničesar.

Ničesar določnega ni mogoče povedati tudi glede naslova, ki je posameznikom dajal pravico do planinske paše. Pravica do paše na veliko-planinskem območju ni bila vezana ne na podložnike določenih dominijev ne na pripadnost posameznim soseskam.

PLANINE V JOŽEFINSKEM KATASTRU

V jožefinskem katastru so bila popisana vsa zemljišča z navedbo kategorije, površine, zemljiških posestnikov ter donosa po posebnih teritorialnih enotah, katastrskih ali davčnih občinah. Rubrike za zemljiške kategorije so bile njive, travniki, vinogradi in gozdovi. Pašniki so bili upoštevani v rubriki travnikov. Donos pašnikov je bil izražen v stotih sena. Površine so bile izmerjene po geometrih in izražene v oralih.

Kot drugi predel (Ried) davčne občine Dolina Črne (Thal Zherna) so vpisana zemljišča Kisovec, Velika in Mala planina.³² V katastru je bil takole opisan: Ta predel je skupni pašnik (eine gemeind Hudweidried), pomešan s košenicami, njivami in gozdovi, zelo strm, skalast in malo rodovitno okoliš. Prva stran tega predela meji na prvi predel, ki se imenuje Krivčevo, druga stran meji na davčno občino Godič do dominikalnega gozda z imenom Bistrica, ki je v davčni občini Bistričica. Tretja stran meji na gozd z imenom Na Beli, ki leži nad občino Luče na štajersko-kranjski meji, četrta stran pa deloma na štajersko mejo na Raku, deloma na tretji predel, ki se imenuje »V Šunceh«.

Drugi predel so sestavljala zemljišča: Jankova frata, gozd Na Bregu, gozd pod Kisovcem, Planina (Velika in Mala) ter Rzenik. Površina vsega predela je obsegala 2116 oralov 1274 kvadratnih sežnjev. Na Jankovo frato ter gozda Na Bregu in pod Kisovcem je odpadlo 493 oralov 882 kvadratnih sežnjev, od tega je bilo nekaj njiv, travnikov in pašnikov, največ pa gozda. Zemljišča so bila v lasti devetih posestnikov, ki so bili iz Krivčevega, Žage in Pirčevega. Rzenik je meril 223 oralov 392 kvadratnih sežnjev, od tega je bil pašnik s površino 169 oralov 900 kvadratnih sežnjev v lasti kamniškega mesta, ostalo površino so imeli trije posestniki, dva v Šuncah in eden na Raku. Velika in Mala planina sta merili 1400 oralov, od te površine je bilo

³² AS, Jožefinski kataster, Werbbezirksherrschaft Minkendorf, Laibacher Kreis, Gemeinde Thal Zherna.

500 oralov pašnikov in 900 oralov gozda. Pašnik in gozd sta bila v posesti 171 posestnikov; v katastru so vpisani imenoma s hišno številko, davčno občino, kjer so imeli bivališče, navedbo dominija, ki so mu bili podložni, ter s površino in donosom pašnika oziroma gozda. V katastrskem gradivu je seznam zemljiških posestnikov, kjer so razvrščeni po naseljih. Ta seznam je bil uporabljen za naslednji pregled.

Posestniki na Veliki in Mali planini po jožefinskih davčnih občinah in naseljih so bili po pripadajoči pašniški površini številčno razdeljeni takole:

Davčne občine in naselja	Oralov, kv. sež.											Sku- paj
	— 1250	1 725	1 1525	2 250	2 1250	2 1450	3 1450	4 575	4 1375	5 700	5 1300	
<i>Bistričica</i>												
Bistričica	4	2	1			7					1	15
Klemenčevo		1						1				2
Zlatna								1			2	3
Okroglo		1									1	2
Slevo						2						2
Čenkovo	1										2	3
Dobovec					1	1						2
Prapretno											2	2
Zakal	2	1										3
	7	5	1		1	10		2			8	34
<i>Dolina Črna</i>												
Črna	1											1
Jankovo											1	1
Kuharjevo						2						2
Krivčevo	1			1		1						3
Osovje											1	1
Pirčevo						2						2
Podstudenec		2				1						3
Smrečje	1					2						3
Šunce						2						2
	3	2		1		10					2	18
<i>Gozd</i>												
Breg	1	3		3								7
Brezovje											1	1
Golobovo		1						1				2
Javorje											1	1
Končnikovo						2						2
Laze	1	1	1			4	1	1			1	10
Sprukovo											1	1
	2	5	1	3		6	1	2			4	24

Davčne občine in naselja	Oralov, kv. sež.											Skupaj	
	— 1250	1 725	1 1525	2 250	2 1250	2 1450	3 1450	4 575	4 1375	5 700	5 1300		9 1150
<i>Godič</i>													
Črna										1		2	
Godič		3	1			8					2	14	
Praprotno		1	1			2		1				5	
Stahovica	2			2								4	
Znamenje	1		1				1					3	
	4	4	3	2		10	1	1		1	2	28	
<i>Stranje</i>													
Gradišče						2						2	
Kregarjevo						1		1				2	
Spodnje Stranje						2				1		3	
Stolnik	3	3	1	1		3	1					12	
Zagorica			1							1	1	3	
Zgornje Stranje	1		1			6				1		9	
Županje njive	4					6		1		2		13	
	8	3	3	1		20	1	1	1	5	1	44	
<i>Tunjice</i>													
Košiše										2		2	
Mlaka						2						2	
Tunjice			1			8						9	
			1			10				2		13	
<i>Senturška gora</i>													
		1				4				1		6	
<i>Sveti Lenart</i>													
						2				2		4	
Skupaj	24	20	9	7	1	72	3	6	1	1	26	1	171

Površina planinskih pašnikov, ki so bile vpisane posameznim posestnikom, so bile različne, toda kažejo, da so bile odmerjene po nekem določenem merilu. Največ — 72 — jih je bilo z 2 oraloma 1450 kvadratnimi sežnji. Kakor se je dalo ugotoviti s primerjanjem podatkov v terezijanskem katastru, so lastniki bili kmetje, ki so imeli pol kmetije (hube). Druga večja skupina, bilo jih je 26, so bili zemljaki, posestniki celih kmetij. Njim je bilo odmerjenih po 5 oralov 1300 kvadratnih sežnjev. Najmanj so imeli posestniki z osminko kmetij in kajzarji, vseh je bilo 24 ter so imeli po 1250 kvadratnih sežnjev. Četrtezmljakov je bilo 20, pripadalo jim je po 1 oral 725 kvadratnih sežnjev. Tudi druge površine, odmerjene posameznim posestnikom, so bile določene glede na obseg kmetij v njihovi posesti. Največjo površino, 9 oralov

1150 kvadratnih sežnje, je imel posestnik iz Zagorice, ki mu je bila odmerjena površina za celo ter $\frac{2}{3}$ kmetije.

Posest pašniške površine na Veliki in Mali planini je bila po jožefinskih davčnih občinah in številu posestnikov razdeljena takole:

Davčna občina	Posestnikov	Površina
Bistričica	34	101 oral 500 kvadr. sežnje
Dolina Črne	18	47 oralov 1450 kvadr. sežnje
Gozd	24	70 oralov 650 kvadr. sežnje
Godič	28	73 oralov 400 kvadr. sežnje
Stranje	44	128 oralov 250 kvadr. sežnje
Tunjice	13	42 oralov 1025 kvadr. sežnje
Šenturška gora	6	18 oralov 1425 kvadr. sežnje
Sveti Lenart	4	17 oralov 700 kvadr. sežnje
	171	500 oralov —

Več kot pašniške površine je bilo tedaj na veliko- in maloplaninskem območju gozda. Z gozdom je bilo pokritih 900 oralov. Tudi gozdna površina je bila razdeljena med iste posestnike kot pašniška; ker je bila gozdna površina večja, so jim bili odmerjeni večji površinski deleži. Bili so kot pašniški deleži določeni po obsegu kmetij, znašali so najmanj 1 oral 500 kvadratnih sežnje, največ 10 oralov 750 kvadratnih sežnje.

Po terezijanskem katastru sta bili Velika in Mala planina dominikalna posest graščine Zaprice; na planinskih pašnikih se je razen živine graščinskega lastnika pasla živina vaščanov iz več vasi. V jožefinskem katastru pa graščina Zaprice oziroma njen listnik sploh ni omenjen, odmerjen mu ni bil nikak delež od zemljišča.

V katastrskem gradivu ne dobimo pojasnila, kako je prišlo do razdelitve planin in kako je bilo določeno merilo za razdelitev med dotedanje upravičence. Seveda v tem primeru ni šlo za dejansko razdelitev zemljišča. Posameznikom ni bil odmerjen in zamejičen določen kos zemljišča, ki bi bil ločen od sosedovega. Odmerjena površina je prikazovala le njegov delež od zemljišča, ki je bilo skupno vsem posestnikom. V tem primeru skoraj gotovo ni šlo za srenjsko ali soseskino zemljišče, kot je to bilo pri vaških skupnih pašnikih (gmajnah), ki so jih uživali posamezniki kot pripadniki soseske. V katastru je sicer predel Kisovec, Velika in Mala planina označen kot občinski oziroma srenjski pašnik (gemeind Hudweidried), vendar ni ta označba z ničimer utemeljena. Ni namreč nobene omembe, kateri srenji naj bi pripadal skupni pašnik, in tudi ne, katere vasi oziroma soseske so bile upravičene do paše. Pač pa so kot lastniki izkazani posamezniki, kmetje in kajzarji, z določenimi zemljiškimi deleži. Značilno je, da so bili označeni razen z

imeni in hišnimi številkami tudi s tedaj uvedenimi teritorialnimi enotami, katastrskimi občinami, ne pa po naseljih ali soseskah, kjer so imeli kmetije oziroma kajže. Vzrok protislovnih navedb v jožefinskem katastru je bil najbrž v nerazčiščenih lastninskih razmerjih in v težavah pri opredelbi pašnih pravic upravičencev do planin. Verjetno so presojali te pravice deloma že v duhu tedanje agrarne politike in zakonodaje, ki si je prizadevala za odpravo skupnih zemljišč in njihov prehod v individualno last kmetov.

Zaenkrat ni bilo mogoče v arhivskem gradivu zaslediti ničesar, kar bi moglo dati odgovor na vprašanja, ki se postavljajo v zvezi z lastninskimi odnosi, kakor jih izkazuje jožefinski kataster. To je treba toliko bolj obžalovati, ker se najbrž niso ohranili spisi, ki bi mogli pojasniti marsikaj. V zapuščinskem inventarju od 31. marca 1757, ki je bil napravljen po smrti lastnika graščine Zaprice barona Jožefa Gvidona Gallenfelsa, je med spisi v zapuščini naveden sveženj raznih spisov o Veliki in Mali planini nad Svetim Primožem (die gross- und kleine Alben ob St. Primus betreffende Schriften).³³ Takratni obstoj svežnja spisov je dokaz, da so se zadeve glede planin obravnavale med lastnikom graščine in pašnimi upravičenci; skoraj gotovo je šlo tudi za vprašanja lastninskih odnosov in pravic do planinske paše.

VELIKA PLANINA V FRANCISCEJSKEM KATASTRU

Po smrti Jožefa II. so bile zaradi odpora plemstva odpravljene njegove davčne reforme in kataster, ki naj bi bil osnova za obdavčenje zemljišč, ni bil uveljavljen. Cesar Franc je leta 1817 ponovno odredil splošno izmero zemljišč in naris izvedene parcelacije. Podatki o zemljiščih po parcelnih številkah z navedbo lastnikov, površine, zemljiške kategorije in stopnje rodovitnosti tvorijo kataster, ki se po cesarju imenuje franciscejski. Za slovenske dežele je bil sestavljen največ okrog leta 1825. Obdržal je v glavnem davčne občine jožefinskega katastra, toda nekatere je razdelil in uvedel nove, drugim je spremenil obseg.

Tudi na območju velikoplaninskih posestnikov je bilo pri davčnih občinah nekaj sprememb. Uvedena je bila nova davčna občina Županje njive, sestavljajo jo naselja Županje njive, ki je bilo v jožefinski d. o. Stranje, ter Potok v Črni, Praprotno-Sv. Primož, Stahovica in Znamenje iz prejšnje jožefinske d. o. Godič. Naselji Kregarjevo in Gradišče, ki sta bili v jožefinski d. o. Stranje, sta prišli v franciscejsko d. o. Bistričica. Naselje Košiše, prej v jožefinski d. o. Tunjice, je postalo v franciscejskem katastru posebna davčna občina. Sveti Lenart, v jožefinskem katastru posebna davčna občina, je bil vključen v franciscejsko d. o. Šenturška gora. Le ime je bilo spremenjeno jožefinski d. o. Dolina Črne, ki se je preimenovala v d. o. Črna.³⁴

³³ AS, Zapuščinski inventar fasc. XIX, št. 113.

³⁴ AS, Franciscejski kataster, protokoli in katastrski cenilni operati za davčne občine: L 65, Godič, L 66 Gozd, L 118 Košiše, L 277 Stranje, L 287 Županje njive, L 295 Tunjice, L 301 Črna, L 307 Šenturška gora.

Zemljišče Velike in Male planine je bilo vpisano v protokol parcel d. o. Črna pod št. 624.³⁵ Ta parcela je izkazana kot planinski pašnik (Alpe) v izmeri 229 oralov 312 kvadratnih sežnjev oziroma 131 ha 8935 m². Po jožefinskem katastru je bilo na Veliki in Mali planini 500 oralov planin, franciscejski kataster izkazuje manj kot polovico nekdanje površine. Ker ni narisa zemljišča, ki ga je jožefinski kataster označil kot Veliko in Malo planino, se ne da točno presoditi, kaj vse so tedaj šteli za velikoplaninsko območje. Gotovo pa je, da so kot Veliko in Malo planino označevali obširnejše območje in ne le poznejšo parcelo št. 624. V franciscejskem katastru tudi ni pod nazivom Velike in Male planine nikake gozdne površine, dasi je bilo v jožefinskem katastru izkazanih 900 oralov gozda. Najbrž so bila v jožefinskem katastru pod Veliko in Malo planino upoštevana tudi zemljišča v sosedstvu parcele št. 624. To so bile v franciscejskem katastru parcele:

št. 625 Na Kuklarskem plazu	gozd	101 oral	1320 kvadr. sežnjev
št. 626 Ješovica	planina	249 oralov	1400 kvadr. sežnjev
št. 627 Dolgi grič	planina	323 oralov	804 kvadr. sežnjev
št. 628 Na Smrekovcu	gozd	231 oralov	192 kvadr. sežnjev
št. 629 Smrekovec	gozd	181 oralov	532 kvadr. sežnjev

Skupna površina parcel št. 624—629 je znašala 1316 oralov 1360 kv. sežnjev, pašnikov je bilo 802 oralov 916 kv. sežnjev, gozdov 514 oralov 444 kv. sežnjev.³⁶ Med obema katastroma ostane ob upoštevanju gornjih parcel še vedno nekaj razlike, ki pa gre verjetno vsaj deloma na račun netočnosti ob izmeri jožefinskega katastra. Saj že podatki o površini v okroglih številkah (900 oralov gozda in 500 oralov pašnikov) zbudajo pomisleke o natančnosti izmere. Razlika pri podatkih o površini pašnikov in gozdov pa je deloma posledica različne klasifikacije zemljišča. Parcela št. 626 je bila v franciscejskem katastru klasificirana kot pašnik z grmovjem, parcela št. 627 kot pašnik z drevjem. Ni izključeno, da so bila ta zemljišča štirideset let prej toliko zaraščena, da so jih mogli v jožefinskem katastru označiti še za gozdove.

Vse parcele na velikoplaninskem območju od št. 625 do 629 pa tudi parceli na Kisovcu št. 622 in 623, gozd s površino 201 oral 1020 kv. sežnjev, ter parcel Pri Jurju (Per Jurjo) št. 630, planina, v površini 163 oralov 1200 kv. sežnjev, so v protokolu parcel označene kot skupne, s skupnim dogonom živine in skupnim izvajanjem pašne pravice (gemeinschaftlich, gemeinschaftliche Benützung des Weiderechtes und Viehauftriebes).³⁷ Ni več označbe o občinskem pašniku, ki je bila v jožefinskem katastru, pač pa je poudarjeno skupno izvajanje pašne pravice. Pri vseh parcelah je bilo vpisanih 181 lastnikov, vsakemu je bil pri vsaki parceli odmerjen enak površinski delež, ki

³⁵ AS, Franciscejski kataster, št. L 301 Črna, protokoli.

³⁶ AS, Franciscejski kataster, št. L 301, Črna, mape in protokoli ter katastrski cenilni operat.

³⁷ Ob regulaciji deželne meje leta 1842 je bilo več parcel, med temi št. 629 in 630, izločenih iz davčne občine Črna in so bile vključene v davčni občini Podvolvljek in Tirasek na Štajerskem.

je znašal 181. del vsake parcelne površine. Na Veliki in Mali planini je ta delež obsegal 1 oral 484 158/181 kvadratnega sežnja. Vsi posestniki so bili vpisani kot lastniki enakih deležev in ne diferencirano po obsegu kmetije kot v jožefinskem katastru. Katastrsko gradivo ne pojasnjuje, kako je prišlo do take določitve lastninskega deleža in kako oziroma zakaj je bila izvedena ta sprememba v lastninskih odnosih.

Na parceli št. 624 je bilo 18 stavbnih parcel, oštevilčenih s številkami 51 do 68, na katerih so bile postavljene pastirske kočje (Alpenhütten).³⁸ Tudi stavbne parcele s pastirskimi kočami so bile v skupni lasti 181 lastnikov zemljiških parcel. Za vsako stavbno parcelo je naveden površinski delež, ki je odpadel na posameznega lastnika in je bil, kot pri zemljiških parcelah, za vse enak. Kot prvi lastnik vseh skupnih zemljiških parcel je bil vpisan Gašper Spruk (Podstudenšek), kmet iz Podstudenca pri Črnem potoku, za njim so vedno v istem redu sledili drugi lastniki. V protokolu stavbnih parcel je vpisan le Gašper Spruk, glede drugih lastnikov pa je sklicevanje na vpise pri zemljiški parceli št. 622, kjer so vpisani vsi lastniki.

Lastniki Velike in Male planine ter sosednjih zemljišč, ki so zajeta s parcelami št. 622 do 630, so bili v glavnem razdeljeni po istih naseljih kot v jožefinskem katastru. Razlike so bile malenkostne. Naslednji pregled daje sliko o tej razdelitvi, zaradi primerjave je navedeno tudi prejšnje število lastnikov, dodano pa je še število hiš v posameznih naseljih, da se vidi delež domačij, ki so bile udeležene pri paši na Veliki planini.³⁹

Davčna občina in naselja	Franc. kat.	Jožef. kat.	Stev. hiš
<i>D. o. Bistričica</i>			
Bistričica	13	15	15
Kregarjevo	5	4	6
Okroglo	10	9	10
Praprotno-Zakal	13	10	14
	41	38	45
<i>D. o. Županje njive</i>			
Potok v Črni	2	2	4
Praprotno-Sv. Primož	7	5	8
Stahovica	8	7	10
Županje njive	14	13	15
	31	27	37

³⁸ AS, Franciscejski kataster, št. L 301, Črna, mape, list I. Posnetek mape gl. A. Cevc, Velika planina, Ljubljana 1972, str. 17. Na mapi so za parceli št. 625—629 imena: Na Kukleska Bous, Jeschouza, Douga Gritsch, na Smrekouza, Smrekouza. Dr. A. Cevc mi je pojasnil, da se prva parcela imenuje Kuklarski plaz.

³⁹ Število hiš je vzeto iz Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes ... im Jahre 1817.

Davčna občina in naselja	Franc. kat.	Jožef. kat.	Stev. hiš
<i>D. o. Črna</i>			
Črna pri Potoku	2	2	5
Črni potok	7	7	10
Podstudenec	5	5	5
Spodnje Kališe (Smrečje)	3	4	11
Žagarjevo	1	—	4
	18	18	35
<i>D. o. Gozd</i>			
Gozd	22	24	24
<i>D. o. Godič</i>			
Godič	13	14	36
<i>D. o. Stranje</i>			
Spodnje Stranje	6	3	13
Stolnik	13	12	14
Zagorica	3	3	7
Zgornje Stranje	10	9	10
	32	27	44
<i>D. o. Košiše</i>			
Košiše	4	2	14
Zgornje Žale (Laniše)	10	—	10
	14	2	24
<i>D. o. Tunjice</i>			
Mlaka	1	2	25
Tunjice	—	9	41
	1	11	66
<i>K. o. Šenturška gora</i>			
Sidraž	5	6	8
Sv. Lenart (Senožeti)	4	4	7
	9	10	15

V času med jožefinskim in franciscejskim katastrom se je število posestnikov na velikoplaninskem območju povečalo za deset. Toda ta rezultat ni bil posledica enakomernega razvoja v vseh davčnih občinah. Dejansko se je število posestnikov povečalo v davčnih občinah Bistričica, Županje njive, Stranje in Košiše za 24, za 14 pa je nazadovalo v davčnih občinah Gozd, Godič, Tunjice in Šenturška gora. Vzroki teh sprememb se na osnovi

katastrskega gradiva ne dajo ugotoviti. Nekaj sprememb je moglo nastati z razdelitvijo oziroma združitvijo posameznih kmetij. Če je bila velika kmetija razdeljena na dva posestnika, je bil razdeljen tudi njen planinski delež in se je tako povečalo število planinskih posestnikov. Obratno je bilo pri morebitnih združitvah majhnih kmetij. Vprašanje je tudi, ali niso morda planinske deleže imeli v kakšnem primeru za samostojno zemljiško pravico in jih samostojno pridobivali oziroma odtujevali. Zdi se pa, da se s takimi utemeljitvami ne moreta razložiti veliki razliki pri davčnih občinah Košiše in Tunjice. V naselju Zgornje Žale ali Laniše, kjer po jožefinskem katastru ni bilo velikoplaninskih posestnikov, jih je v času nastanka franciscejskega katastra bilo deset. Nasprotno pa iz vasi Tunjice ni bilo v franciscejskem katastru nobenega posestnika v velikoplaninskem območju, dasi jih je jožefinski kataster izkazoval deset. V tem primeru se zdi, da je razlika morda le navidezna in posledica drugačne označbe bivališč posestnikov v zvezi s spreminjanjem območja davčnih občin Košiše in Tunjice. Naselje Zgornje Žale ali Laniše je bilo v jožefinskem katastru vključeno v d. o. Tunjice, v franciscejskem pa v d. o. Košiše.

IZKORIŠČANJE PAŠNIKOV

Katastrski cenilni operati, napravljeni po sestavi franciscejskega katastra v letih 1830—1832, vsebujejo poleg cenitev zemljiških donosov po zemljiških kategorijah tudi kratek zemljepisni opis ter opis kmetijstva in živinoreje v posameznih davčnih občinah. Ker prinašajo tudi podatke o številu živine, krmljenju in paši, nam nudijo sliko o tedanjem izkoriščanju pašniške površine.

Govejo živino so v davčnih občinah, ki jih obravnavamo, krmili pozimi s slamo vseh vrst in z malo sena. Ponekod so, predvsem molznim kravam, pokladali odpadke zelja in repe, ob slabih letinah tudi suho listje.⁴⁰ Poleti se je živina preživljala na paši ali pa so ji pokladali zeleno krmo. Pasti so začeli spomladi in prenehali jeseni. Za nekatere davčne občine omenjajo, da so tudi poleti dajali vprežni goveji živini in molznicam nekaj sena in slame. Ovce in koze so pozimi krmili največ s suhim listjem in slamo ali nekaj sena. Spomladi in jeseni so pasli na vaških pašnikih, ozarah, obrobkih gozdov in pobočjih hribovja. Skoraj povsod so poleti pasli tudi na planinah.

V davčni občini *Bistričica* je bilo 515 oralov 1300 kv. sežnjeva vaških pašnikov in 54 oralov 580 kv. sežnjeva planin. Po navedbi v cenilnem operatu, ki ga je napravil geometer, so gonili na planinsko pašo govejo živino in ovce le iz domače občine. Paša na planini je trajala ponavadi 10 tednov. Dogon živine je bil razdeljen na dve dobi, prva je bila mesec julij, druga v avgustu. Župan (Richter) in odborniki podobčine, to ime so nekaj časa uporabljali za davčne občine, so na vprašanje o planinski paši in krmljenju živine dali odgovor, ki ni jasen. Izjavili so, da gonijo živino na planine od

⁴⁰ AS, Katastrski cenilni operati v op. 34 navedenih davčnih občin. Iz cenilnih operatov so vzeti tudi vsi nadaljnji podatki o pašnikih.

Petra in Jakoba do 10. avgusta, v hlevu so krmili le malo. Planinska paša je bila slaba. Pred odgonom na planine doma niso imeli paše, zato so morali živino trikrat dnevno krmiti v hlevu. (Glede na obseg vaških pašnikov v bližini naselij je ta trditev malo verjetna.) Na planini, kamor je štiri ure tja in štiri nazaj, so pasli 46 glav goveje živine in 20 ovc. V izjavi podobčine planina ni imenovana, sodeč po oddaljenosti je bilo to velikoplaninsko območje.

V davčni občini *Županje njive* so vaški pašniki obsegali 195 oralov 965 kv. sežnjev, planine 2455 oralov 1594 kv. sežnjev. Planine so bile last mesta Kamnika. Na pašo so gonili govejo živino in ovce pa tudi konje. Pasti so začeli konec junija, sredi septembra so odgnali živino s planin. Obračun donosa planinskih pašnikov je geometer napravil na predpostavi, da se je paslo letno povprečno 15 konj, 200 glav goveje živine in 1000 ovc. Tolikega števila živine v *Županjih njivah* ni bilo, na kamniških planinah so pasli živino tudi iz drugih vasi. Zastopniki podobčine so navajali, da le ravninski posestniki pasejo poleti živino na vaških pašnikih, hribovci so dvakrat dnevno krmili v hlevu, ker niso imeli pašnikov v bližini. Imeli so planine, kamor so gonili na pašo konec junija, paša je trajala šest tednov, to je približno do 10. avgusta. Planine so bile oddaljene tri ure. Na planinsko pašo so gonili ovce, govejo živino, konje in prašiče.

Davčna občina *Črna* je imela 576 oralov 314 kv. sežnjev vaških pašnikov in 876 oralov 1356 kv. sežnjev planin. Planinski pašniki te davčne občine so bili v velikoplaninskem območju, kakor je to razvidno v katastrski mapi in protokolu zemljiških parcel. Toda v geometrovem opisu ime Velika planina ni omenjeno. Na planinsko pašo so skupno gonili živino vseh vrst iz osmih občin, in sicer Bistričice, Črne, Gozda, Košiš, Mekinj, Stranj, Šenturške gore in Tunjic. (To ni čisto točno, med posestniki velikoplaninskih pašnikov ni bilo nobenega iz d. o. Mekinje, pač pa so bili tudi iz d. o. Godič in *Županje njive*, ki pa nista omenjeni.) Dagon na pašo ni bil omejen, paša je trajala 8 do 10 tednov. Za pašo niso ničesar plačevali. Število na planinske pašnike prignane živine se je spreminjalo od leta do leta, zato ga geometer ni mogel dognati. Po izjavi podobčinskih zastopnikov so morali živini, ki so jo pasli na vaških pašnikih, pokladati v hlevu še malo krme, ker paša ni zadostovala. Imeli so svoje planinske pašnike, kjer so pasli štiri tedne ovce, krave, prašiče in vole. Planine so bile oddaljene uro in pol.

Davčna občina *Gozd* je imela vaške pašnike, ki so obsegali 139 oralov 475 kv. sežnjev. Zastopniki podobčine so izjavili, da so bili pašniki slabi ter so morali živino dvakrat dnevno krmiti v hlevu. Imeli so tudi planine, kjer so pasli od sv. Petra do velikega šmarna, to je od konca junija do 15. avgusta. Pasli so govejo živino in ovce, planinska paša pa je bila slaba.

V davčni občini *Godič* so pašniki zavzemali 199 oralov 1163 kv. sežnjev. Obsegali so povečini obrobke polja in gozdov ter pobočja hribov. Podatki o paši na planinah niso ohranjeni.

V davčni občini *Stranje* je površina vaških pašnikov obsegala 106 oralov 1187 kv. sežnjev. Na pašnikih, kjer so poleti pasli, se živina ni mogla prehraniti, zvečer so jo morali še v hlevu nakrmiti. Imeli so planine, kamor

so gonili živino na pašo. Po izjavi podobčine so na planinah pasli skupaj z občinami Črna, Gozd, Godič, Stranje, Bistričica, Županje njive in Tunjice. Pravico do paše sta imeli tudi soseski Sidraž in Senožeti. Planine so bile oddaljene štiri ure. Na planinsko pašo so gonili konje, govejo živino in prašiče. Vse te živine skupaj z ovcami se je na planinah paslo okrog 2000 glav. Na pašo so gnali okrog sv. Petra in Pavla; živina je ostala na paši šest tednov. Ime planin sicer ni omenjeno, brez dvoma pa sta to bili Velika in Mala planina.

Davčna občina *Košiše* je imela 81 oralov 902 kv. sežnja pašnikov. Bili so največ na strmih pobočjih hribovja ter na slabih zemljiščih ob Bistrici. Po izjavi podobčinskih zastopnikov živina na pašnikih ni imela dovolj krme, zato so jo morali trikrat dnevno krmiti v hlevu. Deloma so gonili konje, krave in prašiče na štiri ure oddaljeno planino na pašo. Planinska paša je trajala od Petra in Pavla do sv. Jerneja ali pa tudi šest tednov.

Davčna občina *Tunjice* je imela pašnike s površino 108 oralov 1123 kv. sežnjev. Bili so predvsem na hribih kot obrobki gozdov in njiv. Paša na planinskih pašnikih v katastrskih cenilnih operatih ni omenjena.

Davčna občina *Šenturška gora* je imela 571 oralov 93 kv. sežnjev vaških pašnikov in 339 oralov 1341 kv. sežnjev planin. Planine so bile deloma v lasti gospostva Križ, deloma skupna vaška last. Na Kriški planini, ki je bila last gospostva, so pasli letno povprečno 30 glav lastne in 45 glav tuje živine. Za pašo tuje živine je bilo treba plačevati 1 gold. 10 kr. ali celo 1 gold. 20 kr. od glave za vso pašno dobo, ki je trajala 8 do 10 tednov. Na Ambroževi planini se je paslo povprečno 56 glav goveje živine in 140 ovc. V izjavi podobčinskih zastopnikov so bile glede živine, ki se je pasla na planinah, navedene druge številke, v katerih je najbrž zajeta vsa živina, tudi drobnica. Po tej izjavi so na Kriško planino gonili na pašo 170 do 180, na Ambrožovo planino pa 150 glav. Pasli so konje, krave, vole in ovce. Dogon je bil ob Janezu Krstniku, živina pa je ostala na planini 11 do 12 tednov. Nekatere dele planin so kosili. Ambroževa planina je bila del kmetij posestnikov v občini (hubtheilig zu den Besizungen der Gemeindeinsassen). Ta izjava glede lastniških odnosov pa ni v skladu z navedbo v cenilnem operatu, po kateri je bila Ambroževa planina last vasi.

Iz vseh poročil se vidi velik delež, ki so ga v tisti dobi imeli pašniki pri prehrani živine. Sicer so zastopniki več podobčin poskušali zmanjševati pomen pašnikov, češ da so kljub paši morali krmiti živino tudi v hlevu. Najbrž pa so s takimi izjavami želeli vplivati zoper previsoko ocenitev donosa pašnih zemljišč. Gotovo so bile objektivnejše sodbe geometrov, ki so na splošno poudarjali, da je bila živina od pomladi do jeseni navezana skoraj izključno na pašo. Mogoče so kakšna leta res prehranjevali živino na pašnikih težje kot sredi 18. stoletja. Vzrok za to je moglo biti povečanje števila, ki pa je bilo le neznatno.

Stanje živine, vsebovano v katastrskih cenilnih operatih, je izkazano v naslednjem pregledu. Navedeno je tudi število kmetijskih posestnikov, da je mogoče določiti povprečno število živine na posamezno kmetijo.

Davčna občina	Kmetijski posestniki	Konji	Voli	Krave	Mlada živina	Ovce	Prašiči
Bistričica	36	2	49	115	53	110	100
Županje njive	26	16	18	90	37	220	41
Črna	30	—	66	57	41	214	57
Gozd	20	—	67	47	22	255	26
Godič	36	23	38	95	60	37	60
Stranje	40	38	10	100	41	—	58
Košiše	12	14	4	38	19	—	20
Tunjice	59	65	—	120	60	—	70
Šenturška gora	74	24	60	120	80	300	—

Primerjava s stanjem živine po terezijanskem katastru, to je približno 80 let prej, pokaže razmeroma malenkostne razlike. Sredi 18. stoletja je imela kmetija povprečno enega konja ali vola, dve kravi ter glavo mlade goveje živine. Gornji pregled pa kaže, da je okrog leta 1830 prišlo na kmeta povprečno 1—2 glavi vprežne živine, to je konj in volov, 2—3 krave ter 1—2 glavi mlade goveje živine. Število živine se ni povečalo povprečno niti za celo glavo na kmetijo. Ker so številke o stanju živine v terezijanskem katastru nepopolne in tudi manj zanesljive, so najbrž nekoliko prenizke. Razlika nasproti stanju okrog leta 1830 je verjetno manjša, kot kažejo številke. Zdi se, da dajejo povprečja precej točno sliko o splošnem stanju živine po posameznih kmetijah. Po navedbah v cenilnih operatih so večje kmetije v davčnih občinah Bistričica, Črna, Gozd in Godič imele po štiri vole, tri krave in dve glavi mlade živine. V davčnih občinah Stranje in Košiše so imele po dva konja ali vola, dve kravi ter eno ali dve glavi mlade goveje živine. V davčni občini Šenturška gora so velike kmetije imele po enega konja, dva vola, dve ali tri krave ter tri ali štiri glave mlade živine. Velike kmetije so imele v primeri s povprečnimi kmetijami predvsem več vprežne živine, volov in konj, pri številu krav in mlade živine pa ni bilo dosti razlike. Male kmetije dostikrat niso imele dovolj vprežne živine ali pa je sploh niso imele. Za razna poljska dela so morale, kot poročajo cenilni operati, najemati vprežno živino proti plačilu pri sosedih. Nekoliko se je pomnožilo, v primeri s podatki terezijanskega katastra, tudi število ovc, in sicer od 6 na 7 glav na kmeta v d. o. Bistričica, Županje njive, Črna in Gozd. Na območju teh davčnih občin je bilo v terezijanskem katastru izkazanih večje število koz. Katastrski cenilni operati koz ne omenjajo več. Malo verjetno je, da jih sploh ni bilo, pač pa jih je najbrž bilo precej manj, ker je državna zakonodaja omejevala in prepovedala rejo koz zaradi škode, ki so jo povzročale s pašo v gozdovih.⁴¹ Glede ovc je težko presoditi, ali gre za resnično povečanje števila. Številke o stanju ovc v terezijanskem katastru niso v vsakem pogledu zanesljive. Raje so navajali nižje kot višje, zato jih je bilo verjetno več, kot so jih izkazali. Po navedbi v cenilnih operatih so velike kmetije

⁴¹ Britovšek, o. d. str. 138 sl.

v d. o. Gozd in Šenturška gora, kjer je bilo največ ovc, imele 20—30, v d. o. Bistričica, Črna in Godič pa le 6—12.

Stanje živine in način krmljenja živine se nista toliko spremenila, da bi kmetje iskali nove vire pridobivanja krme ali si v večji meri prizadevali za razširitev krmne podlage. Krmne rastline so šele uvajali, sejali so že nekaj detelje, toda po navedbah v cenilnih operatih so jo uporabljali predvsem za krmo prašičem, le ponekod omenjajo, da so suho deteljo pokladali pozimi konjem. Govejo živino so pozimi krmili največ s slamo in z malo sena, poleti se je prehranjevala povečini na pašnikih, le v nekaterih davčnih občinah so jo deloma krmili tudi v hlevih z zeleno krmo. Zelena krma skoraj gotovo ni bila detelja, saj so jo na splošno sejali le na manjših površinah.

Po posameznih navedbah v cenilnih operatih in izjavah podobčinskih zastopnikov smemo sklepati, da je planinska paša postala za živinorejce pomembnejša, kot je bila sredi 18. stoletja. Tedaj so pasli živino na planinah tri ali največ štiri tedne. V začetku tridesetih let prejšnjega stoletja se šest tednov omenja kot navadna pašna doba, in to od konca junija do srede avgusta. V davčnih občinah, ki so imele planine bližje naseljem, je bila pašna doba celo daljša. V d. o. Bistričica so omenjali, da pasejo na planini 10 tednov, v d. o. Županje njive so začeli pasti konec junija, sredi septembra pa so odgnali živino s planin, v d. o. Črna so pasli 8—10 tednov, v d. o. Šenturška gora so navedli, da imajo živino na planini tudi 11—12 tednov. Planinske pašnike so, vsaj časovno, izkoriščali znatno močneje kot sredi 18. stoletja.

Dosti manj kot o trajanju pašne dobe izvemo iz gradiva franciscejskega katastra o drugih vprašanih planinskega gospodarstva. Saj izvemo le izjemoma, katere so bile planine, kamor so pošiljali živino na pašo. Za d. o. Županje njive je navedeno, da so pasli na planini, ki je pripadala mestu Kamniku, pri d. o. Šenturška gora sta omenjeni Kriška in Ambroževa planina. Na Veliko in Malo planino naletimo le med zemljiškimi imeni v protokolu zemljiških parcel, ne omenjajo je ne geometri ne zastopniki davčnih občin v odgovorih na vprašanja glede gospodarstva s planinami. Da so pasli na Veliki in Mali planini, moremo na osnovi franciscejskega katastra z gotovostjo trditi za kmete, ki so bili vpisani kot lastniki zemljišč na velikoplaninskem območju. Zastopniki davčnih občin Črna in Stranje so sicer navedli davčne občine kot upravičenke do skupne paše na planinah, vendar ta navedba ni mogla biti v skladu z dejanskimi razmerami. Le v davčnih občinah Bistričica, Županje njive, Gozd in Košiče so bili skoraj vsi zemljiški in hišni posestniki tudi lastniki velikoplaninskega območja. V več občinah so bili planinski lastniki v manjšini oziroma so le posamezniki bili solastniki planinskih pašnikov. Ni verjetno, da so bile take občine v celoti udeležene pri skupni paši na planinah.

O številu živine, ki se je okrog leta 1830 ponavadi pasla na velikoplaninskih pašnikih, je na voljo en sam podatek. Zastopniki občine Stranje so na vprašanje glede paše na planinah odgovorili, da na planinsko pašo gonijo konje, govejo živino in prašiče ter da se skupaj z ovcami pase okrog 2000 glav. V vseh davčnih občinah, ki jih obravnavamo, je bilo izkazanih 182 konj, 1507 glav goveje živine, 1136 ovc ter okrog 500 prašičev, torej okrog 3300 glav. Toda to živino je imelo 333 kmetov, od teh pa je le 181 bilo posestnikov na Veliki in Mali planini. Najbrž ti pašni upravičenci niso niti

imeli toliko glav živine, kot naj bi je bilo po navedbi zastopnikov podobčine Stranje na velikoplaninskih pašnikih. Zato je moralo biti število 2000 močno pretirano. Gotovo so med živino, ki se je pasla na planinah, močno prevladovale ovce, ki so imele — sodeč po njihovem številu — v takratni živinoreji hribovskega dela kamniškega območja pomembno vlogo.

OPREDELITEV LASTNINSKIH ODNOSOV NA PLANINAH

Različni oziroma protislovni podatki ne dopuščajo, da bi zanesljivo opredelili lastninske odnose na velikoplaninskem območju. Vprašanje, kako so se razvijali ti odnosi od srednjega veka naprej, še ni pojasnjeno in ne vemo, ali ga bo mogoče kdaj točno pojasniti. Ni znano, kako je zemljiški gospod uveljavljal lastninsko pravico nad planinami in kako jih je izkoriščal sam ter njegovi podložniki. Kot vaške so tudi planinske pašnike skupno uživali. Agrarne skupnosti raznih oblik so gospodarile z zemljišči, ki so bila namenjena skupnem izkoriščanju. Glede skupnega izkoriščanja velikoplaninskih pašnikov niso znani iz dobe pred 18. stoletjem nikaki podatki. Veliko število pašnih upravičencev iz različnih vasi in podložnih številnim zemljiškim gospodom kaže, da je bilo to območje prvotno prosto za gospodarsko izrabo širokega kroga tistih, ki so se zanimali zanj, in da jih zemljiški gospod, kdorkoli je že bil, ni utesnjeval pri tej izrabi. Z izkoriščanjem po vsakoletni paši so se ustalile navade, ki so se razvile sčasoma v nekakšne pravice posameznih kmetov, združenih v neki dejanski gospodarski skupnosti. Ker pa menda ni bilo jasnosti glede lastninskih pravic na velikoplaninskem območju, tudi ni bilo jasno, kakšne so bile pravice tistih, ki so tam pasli svojo živino. Zato je bilo toliko različnih opredelb, ko so v terezijanskem katastru opredeljevale pašne pravice podložnih kmetov.

Terezijanski kataster je, vsaj zaenkrat, prvi arhivski vir, ki omenja skupno pašo več vasi oziroma sosesk na Veliki in Mali planini. Tudi zemljiški gospod Velike planine je znan šele iz tega vira. Po napovedi lastnika graščine Zaprice sta bili Velika in Mala planina, ki so ju imenovali tudi Lamberca, njegovo dominikalno zemljišče. Graščino je zgradil Jurij Lamberg leta 1550 in je bila do 1624 v lasti Lambergov, katerim so sledili do terezijanskega katastra Thalerji, Hochenwarti in Gallenfelsi. Ime planine po Lambergih se je ohranilo do današnjih dni za kraj, kjer je bil graščinski pastirski stan.

Podatki terezijanskega katastra ne kažejo kakšnih posebnih vezi med graščino Zaprice in velikoplaninskimi zemljišči. Po napovedi dominija je imel lastnik odvetništvo nad planinami; tam se je paslo nekaj graščinske živine, sicer pa je imelo na njih zastonjsko pašo devet vasi. V vaseh, od koder so bili pašni upravičenci, je imela zapriška graščina po jožefinskem katastru le štiri podložnike, ki so bili med posestniki velikoplaninskih pašnikov, dva sta bila iz Podstudenca, eden iz Zlatne ter eden iz Tunjic. Graščina Zaprice je bila med manjšimi dominiji v kamniškem območju, večino podložnikov pa je imela v vaseh, ki niso bile udeležene pri paši na Veliki in Mali planini. Njene pravice do planine verjetno niso izvirale iz odnosov zemljiškega gospoda do podložnikov.

Lastnik graščine Zaprice je napovedal Veliko in Malo planino kot svoje dominikalno zemljišče. Od dominijev s podložniki, ki so bili med planinskimi posestniki, je le samostan Mekinje napovedal, da imajo podložniki v Stahovici pašo na planini, ki pripada graščini Zaprice. Komenda nemškega viteškega reda v Ljubljani, ki je imela podložnike v Gradišču, ni sicer napovedala, da imajo pašo na planini, pač pa, da dobivajo stavbni les z več drugimi soseskami na soseskinem svetu na Veliki planini. Velikoplaninsko območje je bilo torej označeno kot skupno soseskino zemljišče. Kot skupno pašo več sosesk sta označila Veliko planino tudi kamniški meščanski špital za podložnike na Praprotnem-Sv. Primožu in beneficij sv. Janeza Krstnika za podložnike v Stolniku. Graščina Dol je za podložnike napovedala, da imajo pašo na planinah, ki so del kmetij (in den hubtheiligen Alben). Za podložnike v Slevem in Zlatni je mekinjski samostan napovedal, da imajo pašo v svojih planinah (hat der Besitzer in seiner Alben). Vendar ni jasno, ali gre v tem primeru za Veliko planino.

Glede lastninske pravice na velikoplaninskem območju je bilo torej troje opredelb. Po prvi je bilo last dominija, devet vasi pa je imelo pravico do paše. Drugo mnenje je bilo, da so planine last sosesk, tretje pa, da so del kmetij. Treba je poudariti, da so bili zemljiški gospodje tisti, ki so tako različno opredeljevali lastninske pravice, ne vemo pa, kako so te pravice presojali podložniki. Ob vsej nejasnosti glede dejanskih razmerij med lastnikom planinskih pašnikov in pašnimi upravičenci pa smemo biti prepričani, da so bila za podložnike zadovoljiva. Lastnik zapriške graščine, čigar dominikalna last je bila Velika planina in je bil njen odvetnik (Vogtherr), je izjavil, da nima kot tak nobene druge pravice, kot da določi čas dogona živine. Vse napovedi, ki omenjajo pašo na planinah, poudarjajo, da je bila brezplačna. Nikjer se ne omenjajo kakšne omejitve pri izvajanju pašne pravice. Upravičenci so neovirano in svobodno gospodarili s planinskimi pašniki. Različne opredelbe imovinskih razmerij so bile pač posledica pomanjkanja pravnih norm, ki bi opredelile odnose pašnih upravičencev do pašnih zemljišč oziroma njihovih lastnikov.⁴² Ni naš namen, da bi razglabljali, kako bi najpravičneje opredelili takratne posestne in lastninske odnose. Zadovoljiti se moramo z ugotovitvijo, da so jih presojali na različne načine, da pa je bila ob sestavi terezijanskega katastra določena skupina kmetskih posestnikov iz več naselij in podložnih več dominijem, ki je imela v posesti in je uživala velikoplaninske pašnike.

Jožefinski kataster je pokazal posestne odnose na velikoplaninskem območju kot enotno urejene za vse upravičence. Za posestnike planin in gozda je bilo vpisanih 171 podložnikov iz naselij osmih jožefinskih davčnih občin. Toda niso bili vsi enako udeleženi pri tej posesti. Posameznim posestnikom so bili odmerjeni površinski deleži po obsegu njihovih kmetij. Tudi nekaterim kajzarjem so bili dodeljeni posestni deleži. Odmera zemljiških deležev ni bila izvedena v naravi, kajti zemljišče ni bilo razdeljeno in razmejeno na terenu, odmerjena površina je pomenila le idealni delež lastništva na skupnem zemljišču. Tako imovinsko razmerje je ustrezalo tistim napovedim v

⁴² S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 227 sl., 414; W. Schiff, *Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung*. Erster Band. Tübingen 1898, str. 41 sl., 164 sl.

terezijanskem katastru, ki so planine označevale kot del kmetij. V protislovju z vpisom omenjenega števila posestnikov pa je pripomba v katastru, da je velikoplaninsko območje občinski pašnik (gemeind Hudweidried).

Ni se dalo dognati, kako je prišlo do ureditve, ki je popolnoma prezrla nekdanjega zemljiškega gospoda. Najbrž so podložniki pri izkoriščanju in razpolaganju z velikoplaninskimi pašniki tako prevladovali, da je bila posestna in lastninska pravica priznana kot samoumevna. K temu je pripomogla tudi jožefinska agrarna politika in zakonodaja, ki je pospeševala razdeljevanje skupnih zemljišč in njihovo prehajanje v last posameznih kmetov. Seveda moremo tudi pri jožefinskem katastru postaviti vprašanje, ali so lastninska razmerja tako prikazana, kot so dejansko bila oz. kot so na nje gledali kmetje, ki so na planinah pasli živino in gospodarili s pašniki.

Vprašanje, koliko je ustrezal prikaz lastninskih razmerij v jožefinskem katastru dejanskim razmeram, je upravičeno tudi, če ga primerjamo s franciscejskim. Tudi ta kataster je kot lastnike zemljišča na velikoplaninskem območju izkazal kmete, ki so na njem pasli živino, toda odmeril je zemljiške deleže vsem enako in ne po obsegu njihovih kmetij. To je pomenilo, da so vsi upravičenci imeli na zemljiščih enake pravice, torej tudi pravico do enakega užitka zemljiških koristi.

Na splošno so kmetije imele malo živine; v primeri s povprečnimi so velike kmetije imele več vprežne živine, konj ali volov, pri kravah in mladi goveji živini ni bilo veliko razlik. Ker so mogli na planinsko pašo poslati le manjši del vprežne živine, ki so jo potrebovali pri poljskih delih, veliki kmetje najbrž niso imeli na planinah dosti več goveje živine kot srednji in mali. Večja razlika je bila pri ovcah, ki so jih velike kmetije imele precej več kot srednje in majhne. Toda ovce so se pasle posebej in so mogle izkoristiti pašo na zemljiščih, ki so bila za govejo živino manj dostopna. Koristi od paše na planinah seveda niso bile za vse lastnike enake, toda razlike so se sestavljalvcem katastra zdele najbrž tako malenkostne in nepomembne, da so vsem upravičencem priznali enak delež na zemljiščih.

Po katastrskem cenilnem operatu davčne občine Črna, kjer so velikoplaninski pašniki, dagon živine iz osmih davčnih občin ni bil omejen. Sicer je ta formulacija nekoliko dvoumna. Mogla bi pomeniti, da je vsak upravičenec smel prignati poljubno število živine, ali pa, da število udeležencev ni bilo omejeno in je smel pošiljati živino na pašo vsak član davčne občine, čeprav ni bil solastnik zemljišča. Verjetno je, da dagon na pašo ni bil omejen za tiste, ki so bili solastniki planin. Ne moremo pa popolnoma izključiti drugo možnost. V času od nastanka jožefinskega katastra se je število lastnikov povečalo v vseh davčnih občinah za deset, toda to število je rezultat povečanja števila upravičencev iz enih občin in zmanjšanja v drugih. Novih upravičencev je zato bilo več kot deset, odpadlo pa je nekaj starih. Do sprememb je moglo priti tudi z razdelitvami in združitvami kmetij.

Parcele velikoplaninskega območja, ki so bile vpisane na 181 lastnikov, so označene kot skupne, s skupnim dagonom živine in skupnim izvajanjem pašne pravice. To pripombo, ki opozarja na obstoj nekakšne skupnosti, so imeli sestavljalvci katastra za potrebno, da so označili poseben način gospodarjenja in razpolaganja s prizadetimi zemljišči. Verjetno so se skupnosti pašnih upravičencev ob sestavi franciscejskega katastra bolj zavedali kot

ob sestavi jožefinskega, zato so izenačili vse upravičence glede lastninske pravice. Če pa so s tem izrazili imovinsko razmerje tako, kot je dejansko bilo oziroma kot so se ga zavedali in v skladu z njim gospodarili pašni upravičenci, je drugo vprašanje.

Zusammenfassung

DIE BESITZVERHÄLTNISSE AUF DER ALPE VELIKA UND MALA PLANINA AM AUSGANG DER FEUDALZEIT

Die erste Erwähnung der Alpe Velika und Mala planina findet man in dem thesesianischen Kataster aus der Mitte des 18. Jh. Die Alpe wurde in den rektifizierten Dominikalakten der grundherrschaftlichen Realitäten des Gutes Zaprice (Steinbüchel) ausgewiesen. Neun Dörfer hatten daran unentgeltliche Weidenutzung für 200 Stück Hornvieh und 300 Kälber und Kleinvieh. Der Inhaber des Gutes als der Vogtherr der Alpe bezeichnete als sein einziges Recht, die Zeit des Auftriebes nach seinem Willen zu bestimmen, ausserdem stellte er 16 Stück Hornvieh auf die Weide.

In den Bekenntnistabellen über den rustikalen Grundbesitz wurde für die Untertanen zweier Ortschaften berichtet, dass sie das Weiderecht auf der Velika planina bzw. Planina zusammen mit mehreren anderen Nachbarschaften ausgeübt haben. Für eine andere Ortschaft hiess es, dass die Untertanen auf der dem Gute Zaprice zugehörigen Alpe ihr Vieh weideten. Am häufigsten findet man die Bemerkung, dass das Vieh auch auf die Alpenweide getrieben wird. Verschiedenartig wie die Bezeichnungen der Alpe waren auch die Angaben über die Eigentums- und Besitzverhältnisse. Nur einmal wurde die Alpe als Dominikaleigentum erklärt. In einigen Fällen wurde die gemeinschaftliche Weidenutzung durch mehrere Nachbarschaften hervorgehoben, was auf einen Gemeingrund schliessen lässt. Manchmal wurde die Alpe als Teil der Huben bezeichnet (huebtheilige Alben). Für die Untertanen einiger Ortschaften wurde bemerkt, sie besitzen eine Alpe oder sie weiden auf ihrer Alpe. Die Rechtsverhältnisse der Weidenutzung waren keineswegs klar und ihre Beurteilung bei den Grundherrschaften, welche die Angaben für die Bekenntnistabellen gegeben hatten, war nicht einheitlich. Leider wissen wir nicht, wie die Untertanen das Weiderecht auf der Alpe beurteilt und auf welche Rechtstitel sie es gestützt haben. Fest steht nur, dass das Recht der Weidenutzung nicht von der Untertänigkeit bestimmter Grundherrschaften weder von der Zugehörigkeit bestimmter Ortschaften abhängig war.

Im ungefähr 30 Jahre später aufgestellten josephinischen Kataster befand sich die Alpe Velika und Mala planina in der Katastralgemeinde Dolina Črne (Tal Tscherna) und war als eine Gemeinutweide bezeichnet. Sie hatte den Ausmass von 1400 Joch, davon 500 Joch Weide und 900 Joch Wald. Die ganze Fläche wurde an 171 Besitzer verteilt; sie waren im Kataster namentlich eingetragen mit den Hausnummern und der Katastralgemeinde ihres Wohnortes, mit der Angabe der Grundherrschaft, welcher sie untertänig waren, mit der Fläche und dem Ertrag. Die Besitzer aus 42 Ortschaften und aus 8 Katastralgemeinden waren Untertanen von 23 Grundherrschaften. Die Gesamtfläche der Alpe wurde den Besitzern im Verhältnis zum Umfang ihrer Huben zugeteilt. Ein Ganzhübler erhielt 5 Joch 1300 Quadratklafter, ein Achtelhübler oder ein Keuschler 1250 Quadratklafter Weidegrund. Auch die Waldfläche wurde auf dieselbe Weise unter alle Grundberechtigten verteilt. In dem Kataster deutet nichts, dass die Velika planina einst Dominikalbesitz des Gutes Zaprice gewesen ist, das Gut oder sein Inhaber wird überhaupt nicht erwähnt, kein Anteil des Grundes wurde ihm zugewiesen.

Der Kataster gibt uns keine Erklärung, wie es zur Teilung der Alpe gekommen ist. Eigentlich handelte es sich nicht um die wirkliche Teilung des Grundes. Den Berechtigten wurde kein bestimmtes Grundstück abgemessen und gegen dem nachbarlichen abgegrenzt. Die abgemessene Fläche stellte nur ihren ideellen Anteil an dem gemeinsamen Grund dar. Die Alpe wurde zwar als Gemeinhutweide bezeichnet, doch konnte es sich in diesem Falle nicht um eine sonst übliche Nachbarschaft handeln. Es fehlt jede Erwähnung von allfällig berechtigten Nachbarschaften oder Ortschaften. Es kann bezweifelt werden, ob die Eintragungen im Kataster den tatsächlichen Rechtsverhältnissen wirklich entsprochen haben. Der Grund dafür war wahrscheinlich in der unklaren und verworrenen Beurteilung der Weiderechte auf der Velika und Mala planina.

In dem franziszeischen Kataster (1825) gehört das Gebiet von Velika und Mala planina der Katastralgemeinde Črna (Tscherna) und besteht aus den Grundparzellen Nr. 624 bis 629. Die Gesamtfläche beträgt 1316 Joch 1360 Quadratklafter, davon 802 Joch 916 Quadratklafter Weide und 514 Joch 444 Quadratklafter Wald. Die angeführten Parzellen sind in dem Grundparzellenprotokoll als gemeinschaftlich, mit gemeinschaftlicher Benutzung des Weiderechtes und Viehauftriebes bezeichnet. Bei allen Parzellen sind namentlich 181 Eigentümer, jeder mit dem gleich grossen Flächenanteil von einem 181-stel der Parzellenfläche eingetragen ohne Rücksicht auf den Umfang seiner Hube. Die Parzelle Nr. 624, Velika und Mala planina, umfasste 229 Joch 312 Quadratklafter, auf jeden Eigentümer entfiel 1 Joch 484 158/181 Quadratklafter. Auf dieser Parzelle befanden sich 18 Bauparzellen mit Alpenhütten. Auch diese waren im gemeinschaftlichen Eigentum der 181 Besitzer, jedem gehörte der gleiche Anteil.

Im Vergleich zum josephinischen Kataster hat sich auch die Zusammensetzung der Eigentümer nach der Ortszugehörigkeit verändert. Ihre Zahl in vier Katastralgemeinden stieg um 24 und in vier anderen Katastralgemeinden verminderte sie sich um 14, es waren also 10 Eigentümer mehr. Diese Veränderungen zeigen, dass der Kreis der Berechtigten an der Alpe nicht beschränkt war und die Teilnahme an der Weidenutzung kein an den Besitz bestimmter Huben gebundenes Recht gewesen ist.

Die unterschiedlichen Darstellungen des Besitzstandes haben ihren Grund zweifelsohne auch in der Unklarheit und Verworrenheit der Rechtsverhältnisse an dem gemeinsam genutzten Grundstück. Es handelte sich um eine noch im Entstehen und in der Entwicklung begriffene Gemeinschaft, für welche noch keine Rechtsnormen vorhanden waren. Es kann aber auch die Frage gestellt werden, ob in den Katastern die tatsächlichen, von den Berechtigten angewandten Eigentums- und Nutzungsverhältnisse dargestellt wurden.

KULT MRTVIH V SLOVENSKI LJUDSKI PESMI

Alenka Goljevšček

V soglasju z mitskim razumevanjem odnosa med življenjem in smrtjo se svet živih in svet mrtvih prepletata, posegata drug v drugega, tako da ni ostre razmejitve med njima. Mrtvi se vračajo v svet živih kot dobrotna bitja, ki pomagajo, svetujejo in blagodejno vplivajo na rodovitnost stvari in ljudi; lahko pa vdirajo v življenje kot strašne, maščevalne in uničujoče sile. Zato je odnos do mrtvih ambivalenten skupek strahu in zaupanja, obrambe in češčenja, spominjanja in pozabljenja oz. vse to se preliva v svoje nasprotje in spet nazaj. Tudi v tem primeru je krščanska predstava o vernih dušah, ki se pokorijo v vicah, in jim živi z dejanji in molitvami trpljenje lahko olajšajo ali jih celo rešijo, prekrila in na novo oblikovala staro sožitje med živimi in mrtvimi. Ohranilo se je v mnogih šegah in navadah, pa v prenekateri ljudski pesmi.

Smrt ne prekine zvez med ljudmi, npr. med materjo in njenimi otroki; na tožbo zapuščene sirote se odpre zemlja, ki pokriva mrtvo mater:

Jerca šla na žegnan britof,
sem in tje je tekala,
tako Jerca govorila:
»Da bi se odperla zemlja,
černa zemlja, matern grob!«
Se odperla černa zemlja,
černa zemlja, matern grob.¹

In ko lačna otročiča, ki ju preganja huda mačeha, prosita mrtvo mater kruha, mati vstane iz groba in poskrbi za njiju:

»Preljuba černa zemlja,
le zdaj se ti mi odpri,
da bom jaz domu tekla,
da bom dala sinoma kruha,
da bom dala sinoma kruha!«

Mati je domu tekla,
je dala sinoma kruha.²

¹ K. Štrekelj: *Slovenske narodne pesmi* (Š), 351.

² Š 344.

Mačehi pa celo zagrozi, da jo bo »vso zdrobila«, če ne bo lepo skrbela za sirote.³ Sin, ki ga je smrt kaznovala za objestnost, pride čez tri dni pogledat, kaj dela njegova mati:

Ura še ni dvanajst odbila,
je fantič mrtev bio,
njega so pokopali
na britof žegnani.

Na tretji večer pride
k svoji ljubi materi:
»Al spite al bedite,
al vam bleda luč gori?«

»Jaz ne morem spati,
mi lučka ne gori,
življenje premišlujem
od sina ljubega.«

»Cajt je premišljevat
od sina svojega,
te rajtengo dajali
na strašni sodni den!«⁴

Pogosto pa se zgodi, da odnosi niso tako miroljubni, bližina mrtvih je za žive strašna in nevarna. Mrtvi Anzej pride k Micki po pušeljce, kakor je bil obljubil, ko je bil še živ; Micka, zaslepljena od sreče, gre z njim in od groze umre, ko se razkrije, da je njen ljubi mrlič.⁵ V drugi različici je dekle rešeno strašne smrti le zato, ker odbije polnoč in zapojejo petelini, maščevalni mrlič pa zgubijo svojo moč nad njo:

»Ko b ne biwa jewa ura dvanajst biti,
petelin ne bli jeli peti,
petelin ne bli jeli peti,
tok te bli raztrgali te mrtli,
koker kamen v mlinu moko.
Le prid zetró na žegnan britof,
in poglej po tvoj obleki,
na vsakem grob jo je an kosec.«⁶

Ne samo mrlič, tudi sama mrtvaška kost je nevarna, če se do nje človek ne vede s potrebno spoštljivostjo; objestni fant sreča mrtvaško kost, »božjo modrost«:

³ J. Glonar: *Stare žalostne*, Ljubljana 1939, str. 132.

⁴ *Slovenske ljudske pesmi I*, Ljubljana 1970 (SLP), 40/1.

⁵ Motiv Lenore, SLP 59/A 6.

⁶ SLP 59/A 3.

Sunu jo je s ta levo nogó,
vrgu jo je s ta desno rokó.

Mrtvaška kost pa spregovori:
»Zakaj me suješ, fantič ti?

Tvoj očka že zdavnaj v pèklu gori,
napréden bo tri dni, bóš pa še ti.«⁷

V belokranjski različici pridejo mrtvaške kosti celo na večerjo k objestnežu (motiv Mrtvaškega gosta) in le modremu župnikovemu nasvetu se ima mladenič zahvaliti, da ostane živ; ves čas obiska ni namreč spregovoril niti besedice:

»Da si samo besedo dal,
zdrobile bi te na sončni prah.
Kod boš rajžal ino hodil,
pust mrtvačke kosti stat.«⁸

V tej pesmi je ohranjena še stara vera o delu telesa, ki ima posebno moč, da v sebi zadržuje življenjsko silo. Poleg drobovine in srca je kost, posebej še lopatica, odlikovana s posebnimi analogičnimi pomeni: rabi za vedeževanje, njeni ostružki povečujejo rodovitnost, omogočajo zanositev itn. in so bili prav zato zelo cenjeni v ljudskem zdravilstvu.⁹

Tudi živi se lahko spustijo v svet mrtvih: v kraje teme, v htonično območje, v pekel, ponavadi zato, da rešijo iz pekla svojce, ki tam zaradi svojih grehov strašno trpijo:

»Twa mate e ta nuw paklë
obišana za lase
anu tvöj očó obišan za azèk
nu te dwa jüba brátra
ni dánčata ta po paklë.«

(»Tvoja mati je v peklu
obešana za lase
in tvoj očé je obešen za jezik
in tvoja ljuba brata
plešeta tam po peklu.«)¹⁰

Sredstvo za rešitev je godba — na gosli ali na trobento, piskanje na pero; godba ima nad gospodarjem temin posebno moč, prisili ga, da za plačilo godcu izroči svoje ujetnike:

⁷ SLP 39/10.

⁸ SLP 39/3.

⁹ V. Möderndorfer: *Ljudska medicina pri Slovencih* (LMS), Ljubljana 1964, str. 191—192; tudi M. Matičetov: *Sežgani in prerojeni človek*, Ljubljana 1961, str. 80, 81. — Sem spada tudi balada *Gosli iz človeškega telesa izdajo umor*, ki je razširjena po vsej Evropi, gl. SLP I, št. 52, str. 301.

¹⁰ SLP 48/21.

Tan bon si igraw tak lepou,
kai de se čülo gor v nebou.
Tan de me pitaw šatan vrag:
»Pa kaj za plačo ščeš ti met?«¹¹

Po svojem pomenskem sklopu je navedena pesem *Godec pred peklom* nadaljevanje antičnega orfejskega izročila, ki pa se je samo verjetno pojilo iz še starejših virov. Obisk podzemlja, kjer prebivajo duše umrlih, je pogosta sestavina herojskega mita in je v dvojni pomenski zvezi bodisi z obnovitvenimi obredi bodisi z obredi prehoda (inicijacije); v pekel se spusti Gilgameš, Herakles obiše vrt Hesperid, Odisej sprašuje sence v Hadu, pred pekel gre Kristus. Največkrat je obisk podzemlja podoba za (simbolično) smrt, iz katere izvira novo življenje ali vsaj globlji vpogled v usodno določenost sveta in posameznika. Pri tem se pojavlja vprašanje, ali godec pred peklom v resnici prejme plačilo za svojo godčevsko spretnost, ki tako ugaja gospodarju podzemlja, da se čuti njegov dolžnik? Ali ni ta godba morda obrambni trušč, ki naj bi varoval pred zlimi podzemeljskimi silami? *Godec gode »note tri«*, ki jih enakih ni na svetu, in te imajo izrazito rušilno moč:

Zapýskow no zatrombatów,
paklö te gnálo w tróge...

(Zapiskal in zatrobil,
pekel je gnalo v drobce...)¹²

Ali pa godec zatuli (raz. 25), strese se ves črni pekel (raz. 29), nakar pride »šatan-vrag« in reče:

»Kaj vač imet za en von,
ke tkó kruleš pred pekwam?« (raz. 5)

»Li pojd notri in vzem duš, kolkor jih hoč,
mi tebe ne mormo poslušat več.« (raz. 3)

»Če le še kej dowh godu boš,
sej vse hudobe en konc bo,
sej vse hudobe en konc bo!« (raz. 9)

Niso to izrazi strahu, ni plačilo dano pod pritiskom? Lahko rečemo, da je godba za peklenščke neznosna, ker poje o Jezusu in Devici Mariji, vendar je prav lahko ta razlaga kasnejša; od mnogih rezijanskih različic pesmi o godcu Sintilavdiču se niti ena ne poslužuje te razlage, vse govorijo samo o rušilnem učinku piskanja in trombotanja. Pripravljenost hudobe, da godcu prepusti svoje, je tako tudi razumljivejša.

Nikakor ne trdim, da je taka razlaga pravilna; rada bi le opozorila na to, da območje *Godca pred peklom* vsebuje še nekaj podrobnosti, ki bi jih bilo

¹¹ SLP 48/14.

¹² SLP 48/12, gl. tudi 18 B, 21—26, 28, 29.

zelo zanimivo raziskati. Kako se rešitev iz pekla sklada z veljavnim cerkvenim naukom? Zakaj se v nekaterih različicah mati huduje ali celo preklinja sina, da jo je rešil iz pekla, kjer se ji je dobro godilo: v peklu je točila vince in nosila ključke, doma bo pa »petlarca« (beračica)? Kako »doma«? Kje je to? Kako je mogoče, da je pekel kraj blagostanja? In zakaj se duše, ki se oprijemljejo svetnika, da bi jih potegnil iz pekla, ozirajo nazaj?

Če so se ga bl prjemale,
bl so se nazaj vazirale. (raz. 5)

Mater se prime bl odzad,
nezaj se je ozierala
nezaj se je ozierala.

Če bl se je nezaj ozierala,
bl se je w peku vdierala,
bl se je w peku vdierala. (raz. 15)

Vemo, da je prepoved oziranja pogosta pri kultu mrtvih in pri magičnih stikih s podzemeljskimi silami. Ob vseh takih priložnostih je oziranje lahko smrtno nevarno. Če je dekle iz Roža hotela zvedeti za bodočega moža, je morala položiti na mizo hleb kruha in nož, nato pa naga pometati, ne da bi se ozrla. Ko je приметla do vrat, je morala med nogami pogledati nazaj k mizi, za katero je zagledala namenjenega ji ženina — nato pa hitro pobegniti, sicer bi ji priletel nož v hrbet in bi še tisto leto umrla. V Slovenj Gradcu bi tisti, ki bi na kresni večer tekkel trikrat okrog hiše, ne da bi se ozrl, in vsakokrat pogledal skozi srednje okno, videl v sobi vse, kar se bo v letu zgodilo; za njim bi se podili črni psi, žareče mačke in črne svinje.¹³ Pri »letečih procesijah« na Koroškem, ki naj bi ugodno vplivale na rodovitnost, se udeleženci na določenih mestih niso smeli ozirati nazaj, ker so verjeli, da se z njimi podijo čez drn in strn tudi duše umrlih.¹⁴ Itn. Analogične zveze, ki jih šege prinašajo, so jasne: preroški pogled v prihodnost se človeku lahko odpre le v stiku s podzemeljskimi silami, ki zagotavljajo plodnost. Kruh je obredni dar prednikom, kot so črni psi in svinje ter žareče mačke, njihova splošno znana simbolična utelešenja. Kdor ima opravka s smrtjo, se lahko okuži z njeno nevarno močjo, zato je ne sme gledati. Po isti analogični logiki je tudi Orfej za vedno izgubil svojo Evridiko, ko so je ozrl nazaj. Očitno imamo v *Godcu pred peklom* opraviti z zelo starimi, mitskimi prvini, ki so v izrazitem nasprotju s krščansko preobleko.

Kako razvejeno in mnogopomensko mrežo plete analogika, lepo vidimo, če pogledamo, katerim svetnikom je naše pesemsko izročilo naložilo vlogo godca pred peklom. Poleg nedoločenih oseb (pobič mlad, Francelj, Deveti kralj — ta žalostni) in zgodovinskih figur (Kralj Matjaž) je ta vloga pripadla sv. Vidu in sv. Tomažu (razen rezijanskih, ki so to vlogo brez izjeme

¹³ N. Kuret: *Praznično leto Slovencev* (PLS) II, Celje 1967, 1971, str. 122, 123.

¹⁴ J. Šašel: *Leteče procesije ob Gosposvetskem polju*, Slovenski etnograf V, Ljubljana 1952, str. 148.

pripisale sv. Davidu-Sintilavdiču). Vid goduje v neposredni bližini poletnega sončnega obrata (15. junij), na Vidovo se začne »kmečko poletje«. Nanj je zato odpadla vrsta dolžnosti, ki jih je v poganski dobi po vsej verjetnosti opravljalo neko staro božanstvo poletnega kresa. Pogost Vidov spremljevalec je črni petelin (kar je poleg belega konja stalen atribut Svetovita) in na njegov dan so po nekaterih krajih še do nedavnega veljale prepovedi, značilne le za prav velike praznike: strogi »nedel«, tj. prepoved dela, in prepoved plezanja na drevo, posebej še na češnjo.¹⁵ Vid je eden izmed štirinajstih pomočnikov v sili, varuje pridelke pred škodljivci, pomaga pri različnih boleznih, posebno pri padavici in boleznih oči, je varuh ovčjih čred — moččen svetnik, ki ima na skrbi blagostanje ljudi, živine in pridelkov.

Še zanimivejši je sv. Tomaž. Njegov god je (pred reformo liturgičnega koledarja) 21. december, začetek zime; na ta dan se vedežuje: s čevljem, copato, prašiči itn.¹⁶ Brani tudi pred točo in hudo uro: s Tomaževo nitjo, ki so jo spredli na njegov god, so njivo »zagradili« pred točo.¹⁷ Dekleta svetnika prosijo za moža:

Sveti Tamaš,
saj me dobro poznaš:
za tabo bon hodila,
jajca, mast nosila,
vendar za moža
sprosu mi boš!¹⁸

Je zelo priljubljen svetnik, ki ga je ljudska pesem okrasila s presenetljivimi potezami: Jezus je postavil Tomaža v »deželo Vindijo«, to pa je »Indija Komandija«, srečna dežela, kjer nikoli ne pade ne dež ne sneg, pa pšenica dvakrat ali celo trikrat na leto rodi — dežela nezaslišanega blagostanja:

Okolo hodi spečan vol,
v ledjah ma zaboden nošč,
de lahko si odreže
kdorikoli hošč.

Na rogah pa sodič ma,
polhen vina sladčega,
de lahko se napije
kdorikoli hošč.

Oj Indija, oj Indija,
ti srečna dežela,
z špeha rante cepijo,
z klobas pa (ob)ručē delajo.¹⁹

¹⁵ PLS II, str. 81.

¹⁶ PLS IV, str. 110.

¹⁷ PLS II, str. 204.

¹⁸ P. Merku: *Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji*, Trst 1976, št. 282, str. 218.

¹⁹ Š 577/1.

Ta prečudežna dežela Indija ni naš svet. V njej »nobenga znanga ni« in Tomaž se pritožuje pri Jezusu:

»Kaj si mene lēt postavil,
ne vidim nobeniga romarja,
ne slišim tud nobeniga zvona.«²⁰

Tudi smrti ni v Indiji, saj jo je Tomaž lastnoročno zabil v sod, ko je hotela zastonj vince piti:

Tomaž se pa razsrdi,
pa božjo deklo v sod zmaši.
Boh je pa Tomažu djal:
»Kam si pa božjo deklo djal,
ker po celem svetu ne zgoni,
obene duše v svet raj ni?«²¹

Po obeh potezah, po blagostanju in po tem, da izigra smrt, je Tomaž izrazito kurentovski lik²² in kot Godec pred peklom družji v sebi dva različna, a v temelju stikajoča se kulta: falični kult rodovitnosti in kult mrtvih. Obeh kultov dejansko ni mogoče ločiti; v njuni povezanosti se dogaja značilno mitsko pretapljanje smrti v življenje, kar nam po svoje ponazarjajo tudi različne mrliške šege.

Smrt je prehod in kot vsi prehodi nevarna (nečista, sveta). Če je umrl gospodar in če se je to zgodilo ponoči, so zbudili živino v hlevu, čebelam pa oznanili dogodek s trkanjem po panjih.²³ Žalost svojcev ni bila zasebno čustvo, temveč dolžnost, morala se je kazati tudi na zunaj, javno: žalujoči so si trgali obleko, se bili po prsih, na ves glas tožili. Posebna navada je bilo narok(ov)anje, ko so med jokom naštevati dobra dela pokojnikova, mu dajali navodila, kako naj hodi na svoji poti in podobno; spomin na to se je do nedavna ohranil v Reziji in v Beli krajini.

»Jojli mama, mila majčice, kam grete od mene na dalke pote, na dalke pote nespovratljive. Iz črne gori v ravno pole, saj čete tam najt tri hladne zdence. Kada pridete k prvemu zdenci, ne pite mi vi une vodi, od une vodice glavica boli.« Itn.²⁴

Vse to naj bi mrtvecu nazorno pokazalo, kako hudo je prizadel družino, ko jo je zapustil. Dostikrat se je z različnimi dejanji ponazoril vdor kaosa, ki ga je prinesla smrt: prevrnili so mizo, zmetali iz hiše stole in klopi, izlili vodo itn.,²⁵ kar je imelo verjetno tudi obrambni značaj; porušil se je svet, ki je pokojnika obdajal za živa, in duša ga ne bi več prepoznala, če bi se hotela vrniti. Mrtveca je bilo treba pripraviti na dolgo pot: umiti, preobleči v boljše obleko (ponavadi je bila to poročna obleka), ga položiti na mrtvaški

²⁰ S 571.

²¹ S 579.

²² Mogoče je seveda tudi, da gre za dva različna lika, povezana z imenom zgolj naključno. Vendar imajo taka naključja ponavadi tudi svojo notranjo logiko.

²³ V. Novak: *Slovenska ljudska kultura* (SLK), Ljubljana 1960, str. 187.

²⁴ S 6346.

²⁵ SLK, str. 189.

oder, prižgati okrog njega sveče; sveča je v tesni simbolni zvezi s človekovim življenjem, njen očiščujoči plamen naj bi mrtvecu omogočil prebujenje »onkraj«. Podobna svetila so pri različnih kultih in misterijih uporabljale tako rekoč vse stare kulture.

Ker mrtvi preži na vsako priložnost, da bi se vključil nazaj v svet živih, je bilo treba nanj paziti, da ne bi ušel in se povampiril. Nevarnost bi bila še posebej huda, če bi čezenj preletela ptica, ga preskočil pes, mačka, kokoš ali miš; vse našteje živali imajo htonično naravo in so simboli duše.²⁶ Varovanje (vahtanje) mrliča je bila zato šega, ki ni zadevala le ožje družine, ampak celo sosesko in je bila družabni dogodek prvega reda. Razpoloženje pri takih varovanjih je bilo kaj živahno: pili so, peli, največ mrliške, nabožne, polagoma pa tudi kakšno posvetno, si pripovedovali grozljive zgodbe o strahovih in demonih, igrali družabne igre, kot na primer »rihtarja bit« ali »rinčke talat«, si zastavljali uganke itn. Nič nespodobnega ni bilo, če so se med družino ob mrliču oglašale tudi šale in smeh, prej nasprotno: smeh je izraz življenja in radoživosti in zato močna magična obramba pred nevarnimi silami, ki jih sproži smrt.²⁷ Iz istega razloga so bile zgodbe, igre in šale včasih izrazito erotsko obarvane; na Dolenjskem je bila še v Trdinovih časih najbolj priljubljena igra pri vahtanju »ženitev«, čeprav je cerkev to navado hudo preganjala in obsojala.²⁸

Pomemben dejavnik pri kultu mrtvih je bila hrana. Pogrebna gostija je bila dar mrtvim, več kot se je na njej pojedlo in popilo, bolj so bili mrtvi zadovoljni; ta vera je dostikrat našla izraz v pravem razsipanju.²⁹ Rajni je imel pri mizi svoj prostor, nalili so mu vina v kozarec itn., hrana je bila obredno sklepanje zveze, združitev z mrtvecem, in je omogočala, da se bodo nekoč prepoznali, ko se spet srečajo. Isti pomen je imela tudi delitev kruha na grobu ali ob različnih obletnicah.³⁰ Utelešenje mrtvih so bili zlasti berači in popotniki, kar je nalagalo obveznost darežljivosti in gostoljubja. Predniki so se radi utelešali tudi v živalih, posebej v pticah, kačah, psih, miših, ovcah, čebelah itn.; če je taka žival v svetem času sama prišla h hiši, je bila »božji gost« in jo je bilo treba pogostiti. Tudi »božični gost«, žival (najbolj pogosto petelin, jagnje, vol), ki so jo na božični dan povabili k praznični mizi in jo z vsem spoštovanjem pogostili, je predstavljala prednike. Ponekod (Kosovo) so iz istega razloga na ta dan odnesli hrano pred hišo in z obrednimi besedami povabili na gostijo vse divje živali.³¹

Ob vseh svetih časih so se mrtvi vračali v svet živih, prinašajoč vanj kaos in grozo in hkrati blagostanje in plodnost. Tudi šeme so bile zbori mrtvih, ki so imeli po vsem indoevropskem prostoru iste značilnosti: njihovi obhodi so bili vezani na mrliške zadušne dni, maske so bile pogosto živalske

²⁶ V. Čajkanović: *Mit i religija u Srba* (MRS). Beograd 1973, str. 303–306.

²⁷ O pretirani veselosti ob varovanju in pogrebi gl. V. Gašpariková: *Pričanje priča pri čuvanju mrtvih*, Rad XI kongresa Saveza folklorista u Novom Vinodolskom, Zagreb 1966, str. 340–345; tudi MRS, str. 108–127.

²⁸ J. Trdina: *Izbrano delo III*, Ljubljana 1968, str. 81–95, posebej 92–93.

²⁹ Zlasti pri Srbih slava, ki je zadušnica, slavje prednikov, gl. MRS, str. 202 do 205.

³⁰ SLK, str. 192–193.

³¹ MRS, str. 224.

in so še potem, ko so se antropomorfizirale, ohranile živalski naglavni okras (rogovi, perutnice, perje) in obleko iz kožuhovine; zmeraj so zganjale strašen hrup, kar je bilo njihovo naravno oglašanje (»Geisterstimme«), sicer so molčale ali govorile s spremenjenim glasom (šepet, falzet); zahtevale so darove, njihovo obnašanje je bilo nasilno in razuzdano.³² Pogosto so se pojavljale v družbi živali, ki so že v paleolitiku igrale važno vlogo pri kultu mrtvih, to sta predvsem konj in medved³³ (prekmurska rüsa, kamela itn., vodenje medveda).

Divjanje mitskih demoničnih sil so tudi redno spremljali pretepi in poboji, kar mu je dajalo poseben obstret groze in vrednosti; več ko so jih ob takih priložnostih »zaštihali«, več se je o tem govorilo in bolj pomembno je bilo. Simbolična klavna žrtev se je neštetokrat krvavo uresničila.³⁴ Še danes v vasi Logjé pri Breginju vedo za grobišče »pustičev«, kjer so menda pokopali 12 našemljencev, ki so se pobili med seboj. Iz vsakega groba je zrasla leska, sveto drevo.³⁵ Zato sta te šege preganjali tako cerkev kot država, vsaka s svojega stališča in s svojimi metodami, pa vendarle nista mogli iztrebiti vseh sledov.

Tako so mrliške šege izrazito ambivalentne: po eni strani brez sentimentalnosti izganjajo mrtve iz sveta živih in jim branijo dostop vanj, po drugi strani zahtevajo in organizirajo njihovo vračanje. V tem dvoumnem prostoru prepovedi in kršenja prepovedi se življenje vrača smrti in narobe — v večnem antitetičnem procesu obstajanja.*

³² MRS, str. 278—281; tudi Kuret: *K fenomenologiji maske*, Traditiones 2, Ljubljana 1973, str. 111, 116—117.

³³ M. R a p h a e l: *Wiedergeburtsmagie in der Altsteinzeit*, Frankfurt am Main str. 190.

³⁴ N. Kuret: *Ljubljanska igra o paradizu in njen evropski okvir*, Razprave II/IV, Ljubljana 1958, str. 226—227. — Morda bi to razložilo podoben običaj pri Srbih, po katerem se pri srečanju dveh obrednih skupin nobena ni hotela prostovoljno umakniti drugi; isto pravilo je veljalo tudi za dve skupini svatov, torej je moralo priti do boja. Žrtve takih spopadov so pokopavali na posebnih prostorih, ker je cerkev odklanjala pokop, češ da so žrtve umrle pri opravljanju pregrešnih poganskih obredov. Srbsko izročilo govori o koledarskih (koleda), lazariških (lazariče), rusaljskih (kraljice), svatovskih »grobiščih« — gl. S. Z e č e v i č: *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*, Zenica 1973, str. 97.

³⁵ E. G a s p a r i n i: *Il matriarcato slavo*, Firenze 1973, str. 450.

* To je poglavje iz doktorske disertacije »Filozofsko umevanje slovenske ljudske pesmi, njenih mitskih elementov in možne estetske funkcije«, ki jo je avtorica obranila na Filozofski fakulteti v Ljubljani dne 10. decembra 1980. (Op. ur.)

Zusammenfassung

DER TOTENKULT IM SLOWENISCHEN VOLKSLIED

In der Sphäre mythischer Vorstellungen sind die Welt der Lebenden und die Welt der Toten miteinander verflochten: die Toten kehren in die Welt der Lebenden zurück als gütige Wesen, die Erfolg und Fruchtbarkeit gewährleisten, gleichzeitig erscheinen sie aber auch als schreckenerregende, rachsüchtige und vernichtende Kräfte. Deshalb ist das Verhältnis zu den Toten ein ausgesprochen ambivalentes Gemisch von Angst und Vertrauen, Abwehr und Verehrung, Gedenken und Vergessen.

Diese Ambivalenz tritt in manchem Volkslied zutage, z. B. im Zyklus des Spielmanns vor der Hölle. Nebenbei enthält derselbe Zyklus eine Reihe sehr alter mythischer Elemente, die mit dem christlichen Äusseren keineswegs in Einklang stehen. Die Rolle des Spielmanns vor der Hölle ist in unserer Liedüberlieferung zunächst den hl. Vitus und Thomas zugeordnet. Beide sind mächtige Heilige, die für das Wohl der Menschen, des Viehs und der Ernte Sorge tragen. Besonders ist Thomas eine dionysische Figur, die zwei verschiedene, im Grunde jedoch sich berührende Kulte vereint: den phallischen Kult der Fruchtbarkeit und den Totenkult.

Der bezeichnende mythische Übergang vom Tod ins Leben ist auch in mehreren Bräuchen erhalten geblieben: in der Totenwacht, wo die Trauer nach dem Verstorbenen oft in erotisch gefärbte Spiele und Scherze übergeht; in den Opfergelagen zu Ehren der Toten — die Speise als rituelles Eingehen in den Bund mit den Toten; in den Faschingsmasken (dem Heer der Toten, der Ahnen, der Dämonen), die mit ihrem wilden und ausgelassenen Gebaren das Chaos versinnbildlichen, aus welchem neues Leben spriessen wird.

Die Liedüberlieferung sowohl wie das Brauchtum vertreiben ohne Sentimentalität die Toten aus der Welt der Lebenden und wehren ihnen den Zutritt, andererseits aber heischen und bewerkstelligen sie ihre Rückkehr.

PORTRET VAŠKEGA GLEDALIŠČNIKA

Marija Stanonik

Franc Dovžan, po domače Režunov (1907), nekdanji gozdni in železarski delavec z Dovjega v Zgornjesavski dolini,¹ ne more zatajiti velike ljubezni do gledališča. »Umrli bi na odru,« pravi. Nenavadno oživi, kar obraz zajame v dlani in ves vztrepeta, ko začne pripovedovati o svojem sodelovanju pri domačem odru, kjer ni le igral, ampak tudi režiral, prirejal in pisal zanj besedila in se veliko ukvarjal z mladino.

1.

V gledališko življenje svoje rojstne vasi, ki je ni hotel zapustiti nikdar, se je vključil že zelo zgodaj, kakor zvemo iz *Mojih spominov*,² v katerih je opisal del svoje z revščino zaznamovane trde življenjske poti. Iz njih tokrat povzemamo odlomke, ki so v zvezi z »dramatiko«³ in iz njih odseva velika zavzetost za gledališče. Sicer pa so ti zapisi pomemben vir za spoznavanje posameznih sestavin socialne in duhovne kulture na vasi — v Zgornjesavski dolini v času med prvo in drugo svetovno vojno.

Po Dovžanovih besedah se je »dovška dramatika« začela pri Železniku. Prva igra, ki so jo uprizorili povečini študentje pri tej hiši na verandi, je bila *V Ljubljano jo dajmo*. V njej je njegov oče igral harmoniko. Spominja se še *Fotografija* in nekaj šaljivih prizorov, za katere pa ne vé več naslovov.

Kako je sam prišel h gledališču, pa Režunov Franc piše takole: »Po prvi svetovni vojni se je l. 1919 spet začela šola. Takratni župnik Jakob

¹ Spoznali smo ga na terenu kot enega od avtorjev slovenskega NOB pesništva. Svojo prvo partizansko pesem je napisal v mesečni noči na grobu svojega padlega brata Štefana, po katerem je prevzel partizansko ime Štefan.

² »Moji spomini« so nastali proti koncu šestdesetih let. Nekaj jih je pisal sam, nekaj sta zapisovala po nareku njegova hči Francka in neki študent z Dovjega. Rokopis v dveh zvezkih obsega 95 strani.

³ »Dramatika« je Dovžanov priljubljen in pogost izraz za vse, kar je v zvezi z gledališčem.

Aljaž⁴ je začel preurejati Govóčev hlev v gledališko dvorano.⁵ In začele so se igre. Prva je bila *Mala pevka*, ki so jo igrali Jeseničani. Jaz sem imel posebno veselje do dramatike. In tako smo tudi z mojimi prijatelji uprizorili igro *Logar*, na trati, kjer se je trl lan.« Kmalu po tem so se dogovorili, da jo bodo ponovili v njegovi domači hiši pri Režunu. Dečki so bili maskirani s sajami in imeli brade iz lanu, deklice so bile namazane z rdečimi svinčniki. V »hiši« so napravili oder, na katerega so stopali skozi vrata iz kamre.⁶ Hiša je bila prenapolnjena gledalcev in gledali so tudi skozi okna. Med njimi so bili nekateri, ki so se v novi dvorani že učili prvo igro, Finžgarjevega Divjega lovca. Tudi režiserjev pomočnik Viktor Janša⁷ je bil vmes in ta je šest let mlajšega sovaščana povabil, da bi v omenjeni igri nastopal v vlogi pastirčka Jurčka. Ta dogodek in srečanje z župnikom Aljažem je avtorju še po toliko letih očitno v dragem spominu, saj ga prav natančno popisuje in končuje: »In tako sem postal pevec in igravec za dramatiko, ker je bilo to moje posebno veselje.«

Z igranjem je nadaljeval, ko je šel k Blašču za pastirja. Zvečer, ko je bil prost, je hodil k vajam. Kadar so imeli vlogo za mlajšega fanta, jo je vedno dobil on: »Ne bom našteval iger, koliko sem jih preigral kot mladenič. A to je bilo moje edino veselje.«

Odrskih desk ni zapustil tudi kot mlad gozdni delavec. Pozimi, ko so sekali in cepili drva pri raznih kmetih, je imel spet priliko za igranje: »Igral sem statiste ali kako malo vlogo... Ah, kako sem bil srečen, če sem dobil malo vlogo.« Potem je poleti delal »po vseh gozdovih okrog Triglava, na Pokljuki, Jelovici, Mežaklji, Jeseniški planini« in pozimi je bil spet doma: »V mojo domačo hišo pri Režunu so v zimskih večerih hodili fantje in dekleta na prejo ali domačo zabavo... Jaz nisem bil vnet plesalec, zato sem le malokdaj zaplesal. Sedel sem pri mizi in prebiral knjige, igre ali če sem imel vlogo pri dramatiki, sem bil ves zamaknjen v njo.« Devetnajst let star je dobil prvo glavno vlogo pri igri *Reka* in tedaj se je po njegovih besedah začela njegova gledališka kariera. Nato iz njegovega pisanja zvemo, kako se je zaljubil v »lepega dekliča in priljubljeno igralko«, vendar brez upanja,

⁴ Jakob Aljaž (1845—1927), roj. v Zavrhu pod Šmarno goro, je veliko storil za razmah slovenskega zborovskega petja in planinstva. Dovžani vedo povedati, da je bil na Triglavu petinpetdesetkrat.

⁵ Dvorano pri Govóču (lastnik Jože Zima) je imel najprej v zakupu J. Aljaž in jo je, po pripovedovanju, sam opremil in vzdrževal, pa tudi pridrževal denar od predstav. Po veliki povodnji l. 1929, ko je voda odnesla v Mojstrani gasilski dom, v katerem so igrali člani Sokola iz Mojstrane in Dovjega, so začeli v tej dvorani igrati tudi člani te organizacije.

⁶ Takega igranja je bilo včasih precej, le podatkov o njem nimamo kaj prida. Prim.: Sedemdesetletnica Marje Boršnikove, JiS XXI, 1975/76, 98; Pavla O m a n , Takole igramo v Podkorenu, ITD, 23. 5. 1976, 9. V Žireh vem za več hiš, da so otroci igrali na skednju ali domači verandi, npr. pri Primožiču v Žireh, pri Cenétu na Selu, pri Tomincu in Kolišarju na Dobračevi (predstave: Zvezdica Zaspanka, Lonček kuhaj, Žirovski lintvarn = zmaj).

⁷ Viktor Janša je bil eden glavnih organizatorjev gledališkega življenja na Dovjem. Nekaj let je bil v šoli v Ljubljani, postal je čevljar.

ker je bil »čeprav ugleden igralec in pošten fant, vendarle le ubogi Režunček, kjer so imeli zatočišče vsi prosjaki in cigani.«⁸

Tudi po vrnitvi od vojakov se je takoj aktivno vključil v dramsko delo in pevski zbor. »Po ljubljennem dekletu sem še vedno hrepenel z vsem srcem, čeprav sem bil prepričan, da ne bo nikoli moja, ker nisem bil kmečki fant, ampak le ubogi gozdni delavec... Ravno zato sem se posvetil še z večjo vnemo dramatik, kjer sem našel svoje zadoščenje in veselje. Žrtvoval sem veliko in sem hodil pozimi dve uri daleč k vajam iz drvarskih koč, kjer smo stanovali med tednom. Za vse to sem bil poplačan s tem, da sem igral glavne vloge v igrah, ki so bile polno obiskovane.«

⁸ Njegova mati je bila znana kot zelo dobrega srca in je brez razlike dajala prenočišča vsem, ki so jo prosili, tako da so drugi prebivalci Dovjega popotnike, do katerih so bili nezaupljivi, usmerili kar k Režunu.

Spomladi l. 1930 se je Franc Dovžan zaposlil v cementarni v Mojstrani, da bi bil doma in bi se tako lahko čim bolj »posvetil prosveti in kulturi na vasi«. Po propadu cementarne, ko so se že začela pojavljati znamenja svetovne gospodarske krize, se je vrnil v gozdove. Pozimi, ko tudi bornega zaslužka ni bilo, »ko je človeško srce hrepenelo po ljubezni in toplem domu«, so se zbirali pri pevskem in dramatičnem društvu Jakoba Aljaža,⁹ kjer so v delu pozabljali na težave v življenju: »Dramatika v našem društvu je začela cveteti in ob razumevanju občinstva smo se še z večjim veseljem zagnali v delo. Graditi smo začeli prosvetni dom s prostovoljnimi delom vseh vaščanov in ga okrog leta 1932 dokončno zgradili.¹⁰ Za otvoritev novega Kulturno-prosvetnega doma smo igrali igro *Zlatorog*, kjer sem igral glavno vlogo, Toneta.¹¹ Igro je odlično zrežiral¹² Viktor Janša in gledalci so bili navdušeni.

Ob otvoritvi tega doma so nastopili igralci Dovjega in tudi iz drugih krajev v narodnih nošah, godba na pihala z Jesenic in moški pevski zbor iz Zabreznice. Pri igri *Zlatorog* je sodelovalo tudi nekaj igralcev z Jesenic in to kaže, da smo se povezovali s sosednjimi igralskimi društvi. Igrali smo tudi v drugih krajih: v Ratečah, Zabreznici, Gorjah, na Hrušici, Kranjski gori, dvakrat na Jesenicah in tako krepili prijateljske odnose s sosednjimi igralskimi društvi.

⁹ Ustanovljeno je bilo l. 1931. Od ustanoviteljev so bili izvoljeni v vodstvo: Andrej Smolej, predsednik, Franc Dovžan, podpredsednik, Janez Ponikvar, pevodvoja in režiser, Viktor Janša, režiser in vodja vseh prireditev. Svoje funkcije so obdržali do druge svetovne vojne.

¹⁰ Aljažev prosvetni dom so »prosvetarji«, kakor so imenovali člane orlovskega društva, sklenili postaviti zato, ker so dvorano pri Govoču po Aljaževi smrti dobili v zakup Sokoli. Po drugi svetovni vojni ima v njem prostore KUD Jaka Rabič.

¹¹ Še po toliko letih pravi avtor: »Lepšega trenutka ni bilo v mojem življenju.«

¹² Na Dovjem namesto glagola (z)režirati, vsi, ki so imeli včasih opravka z gledališčem, govorijo »(z)režisirati«. Tako se sliši tudi pri starih igralcih v Senčurju pri Kranju.

¹³ Seznam uprizoritev, ki so jih — po spominu domačinov — igrali na Dovjem nekako od začetka 20. stol. do druge svetovne vojne. Razvrščene so po abecednem redu avtorjev, čeprav se informatorji spominjajo le naslovov. Drugi podatki so povzeti po Repertoarju slovenskih gledališč 1867—1967, popis premier in obnovitev, Slovenski gledališki muzej v Ljubljani, 1967 (skrajšano RSG) in F. Koblarja Slovenski dramatik I in II, Lj. 1972, 1973.

1. J. Alešovec, Dimež, strah kranjske dežele. Izv. igra s petjem v 2 dej., v 5 podobah, s predigro in konečno igro. Prva uprizoritev 1873 (RSG št. 107, Koblar I, 127—8); 2. Baumbach, R. Brauer-C. Golar, *Zlatorog*, opera v 4 dej. Prva uprizor. 1921 (RSG št. 2022, Gledališki list Drama-opera 1920/21, št. 26, 8); 3. Mož Simone, po pripov. F. Dovžana je avtor (dramatizator?) te igre Pavel Bobnar (Prim. št. 16!); 4. F. Detela, Dva prijatelja, 1905 (Ali v tem primeru res gre za Detelovo avtorstvo, je nekolikanj vprašljivo. Prim. Koblar I, 211.); 5. L. Deutsch-F. S. Finžgar, Kristusovo trpljenje = Trpljenje in smrt Jezusa Kristusa. Uprizarjanje Pasijona v 11 slikah. (Dopolnilni podatki so z naslovne strani tipkopisa pasijona, ki ga hrani dr. N. Kuret.); 6. F. S. Finžgar, Divji lovec, narodni igrokaz s petjem v 4 dej. Prva uprizor. 1902 (RSG št. 578, Koblar I, 215—6); 7. Isti, Naša kri, igrokaz v 4 dej. Prva uprizor. 1912 (RSG št. 827, Koblar I, 216—7); 8. Isti, Veriga, ljudska igra v 3 dej. Prva uprizor. 1919 (RSG št. 937, Koblar I, 217); 9. Isti, Razvalina življenja, ljudska drama v 3 dej. Prva uprizor. 1921, (RSG št. 999, Koblar I, 218—9); 10. C. Golar, Vdova Rošlinka, komedija v 3 dej. Prva uprizor. 1925 (RSG 1080, Koblar II, 92);

Imel sem tudi glavno vlogo v igri *Njega ni* na Jesenicah, kar mi je bilo v veliko poplačilo za moj trud. Režiser je bil Vinko Mazi, učitelj na Dovjem. Srce mi je trepetalo, ko sem prvič stopil pred širše občinstvo, toda po prvi tremi smo zaigrali dobro in poželi zaslužen aplavz...

Igralci Dramatičnega društva pa nismo igrali samo lahkih iger, ampak tudi vsebinsko težke in zahtevne,¹³ pa tudi igre, v katerih je nastopilo čez petdeset igralcev.¹⁴ Jaz sem šel na krajši režiserski tečaj v Ljubljano,¹⁵ ki mi je zelo koristil pri nadaljnjem delu.«

Tu se ustavijo zapiski o dovški dramatik, ki segajo nekako do druge svetovne vojne in slediti moramo prostemu pripovedovanju zagnanega gledališnika.

Med vojno je sodeloval pri partizanski straži, ki je imela svoj tabor tudi v Orlovem gnezdu¹⁶ nad Dovjim in je spadala pod komando mesta Bled. Ko sta komandir Janko Pristavec in politkomisar Stanko Grčar zvedela za njegove igralske sposobnosti in veselje ter njegove partizanske pesmi, sta ga na pomlad l. 1945 nagovarjala, naj gre v Bohinj, od koder bi mu bila lažja pot h kateri od obstoječih partizanskih gledaliških skupin, vendar se F. Dovžan za to ni mogel odločiti, ker je bil preveč navezan na Dovje.

11. F. Govekar, *Legionarji*, igra s petjem iz Napoleonovih časov. Prva uprizor. 1903 (RSG št. 610, *Koblar I*, 224); 12. E. Gregorin, *V času obiskanja*, 8 postaj o Jezusovem poslanstvu. Prva uprizor. 1935, (RSG št. 1286, *Koblar II*, 216); 13. Dekle z biseri. Neznani dramaturg se je prejkone opiral na istoimenski prevod knjige, ki je izšla l. 1910 v Lj. Prevedel J. M. Njen avtor je Anglež Haggard sir Henry Rider (1856—1925) in ima v izvirniku naslov *Marie*; 14. A. Hamik-F. Albrecht, *Repoštev*, vesela pravljica za velike in male v 5 sl. Prva uprizor. 1936 (RSG št. 1321); 15. M. Halbe-M. Govekarjeva, *Reka*, drama v 3 dej. Prva uprizor. 1911 (RSG št. 821); 16. *Ljubavi cvet je zamorjen*. Drama s petjem v 8 slikah. Po povesti Janez iz Visokega (spisal Dr. Jaklič), dramaturg Pavel Bobnar, založil Ivan Mohar. Tako piše na edinem izvodu omenjene igre, ki ga hranijo pri Moharjevih v Senčurju na Gorenjskem. Toda E. Bojc piše, da je P. B. dramaturg v igro z omenjenim naslovom novelo *O ta testament* (DS XIII, 1900, 12—24) Frana Jakliča-Podgoričana. (Prim. F. J.-Podgoričan kot pripovednik, *Zbornik občine Grosuplje III/1971*, 151—168.) Starejši ljudje v Senčurju se P. Bobnarja (1912—1940) še spominjajo kot zelo nadarjenega, da je imel veliko knjig in lepo pisavo. Obžalujejo, da ga niso dali v šole, ker zaradi pohabljenosti itak ni dobil kmetije. F. Dovžan se spominja, da si je prišel ogledat uprizoritev svoje igre na Dovjem. 17. M. Komarova, *Prisega o polnoči*, 1929 (Prim. *Koblar II*, 204—5); 18. A. Medved, *Za pravdo in srce*, narodna igra v 5. dej. iz časa kmetijskih uporov. Prva uprizor. 1899 (RSG št. 521, 164—7); 19. *Isti*, Črnošolec, narodna igra v 5. dej. Prva uprizor. 1909 (RSG št. 747, *Koblar I*, 172—4); 20. Ks. Meško, *Henrik, gobavi vitez*, DS 1934 (*Koblar I*, 200); 21. *Karl Morré*, *S Nullerl*-J. Bedenek, *Revček Andrejček*, narodna igra s petjem v 5. dej. Prva uprizor. 1887 (RSG št. 304); 22. J. N. Nestroy-J. Alešovec, *Lumpacij vagabund*, = *Hudobni duh Lumpacij-vagabund*. Čarobna burka s petjem v 3. dej. s predigro. Prva uprizor. 1871 (RSG št. 43, *Koblar I*, 127); 23. J. Ogrinec, *V Ljubljano jo dajmo!* Izvirna vesela igra v 3. dej. Prva uprizor. 1870 (RSG št. 24, *Koblar I*, 85—6); 24. W. Shakespeare - S. Domicelj, *Romeo in Julija*, tragedija ljubezni v 5. dej. Prva uprizor. 1901 (RSG št. 550); 25. J. Stante, *Mlada Breda*, DS 1925 (*Koblar II*, 162—4); 26. M. Strogoff-F. Kobal, *Carški sel* = *Carjev kurir* (?). Velik opretni igrokaz z dejanji, petjem in plesom v 9. sl. po romanu J. Verna. Prva upriz. 1905 (RSG št. 660); 27. J. Spicar, *Miklova Zala*. Zgodovinska narodna igra z godbo v 4. dej. in 4. sl. po povesti J. Sketa. Prva upriz. 1910 (RSG št. 775, *Koblar I*, 226 in *II*, 215); 28. *Župnik iz cvetočega vinograda*.

Danes to svojo odločitev komentira z besedami: »Ni mi žal, saj smo doma dovolj igrali. Na prvi prireditvi po vojni so hoteli igrati vsi.«

Toda tedaj je njegovo igranje vendarle prehajalo na stranski tir. Prêcej po vojni je še igral v nekaterih igrâh, nazadnje, sredi petdesetih let vloga Luka Burnika v igri *Zaklad*.¹⁷

Nato je zaenkrat vse pojenjalo, dokler ga k delu niso znova zvalili otroci. V začetku šestdesetih let so dovški taborniki, med katerimi je bil tudi njegov sin, hoteli ob praznovanju 29. novembra pripraviti skeč vojne vsebine in prosili so ga za pomoč. Po drugi strani je srečno naključje hotelo, da je tedaj postala predsednica Društva prijateljev mladine¹⁸ Francka Mertelj, knjižničarka na Dovjem in predvojna igralka na Jesenicah, Franc Dovžan pa referent za delo pri tem društvu in v svojem prizadevanju za otroke sta se lepo ujela. DPM je bilo zelo aktivno. Prirejalo je praznovanje Dedka Mraza (prej je hodil Dedek Mraz z Jesenic). Kmečki fantje so radi sodelovali z okrašenimi vozovi, vaščani so sami na roke risali plakate. Veliko veselja je bilo na izletih in ob sankoških tekmovanjih. Enkrat so povabili v goste otroke iz Ljubljane in pripravili skupno folklorno prireditev. Ko je tovarišica Mertljeva opazila, da se ob nedeljah popoldne otroci dolgočasijo, jih je

Doslej še neznan dramatikar se je brzkone opiral na knjigo, ki je v prevodu Z. Kneza in R. Ložarja izšla l. 1931. Njen avtor je Felix Timmermans (1886—1947). 29. J. Vombergar, Voda, komedija v 3 dej. Prva uprizor. 1932 (RSG št. 1234, Koblar II, 205—6).

Za naslednja dela so podatki še neznan, kljub temu, da je bila pregledana tudi Slovenska Talija, zbirka dramatičnih del in iger. Dramatično društvo v Ljubljani, 1867—1896 (I—LX), vendar brez posebnega uspeha. Nužen bi bil pregled uprizoritev po časopisih, vendar se za ta prispevek tega ni bilo mogoče lotiti. 30. Fotograf, 31. Kapelica na gori, 32. Mala pevka, 33. Napoleonov oficir, 34. Nigana, 35. Njega ni, 36. Pod Golico, 37. Tri sestre (Iz RSG št. 1605 je razvidno, da je bila drama A. P. Čehova pri nas prvič uprizorjena po vojni, tako da je malo verjetno, da bi jo na Dovjem igrali prej.), 38. Za čast in kri, 39. Zagorski zvonovi, 40. Zloba in zvestoba, 41. Ženin iz Amerike, 42. Živa zakopana.

¹⁴ *Seznam igralcev pred II. svetovno vojno*, kot se jih domačini spominjajo še danes: Rezka Ancelj, Dolfka Brence (mati igralca ljubljanske drame Rudija Kosmača), Kristl Cuznar, Franc Dovžan, Ivan Dovžan, Drčova Zofka, Drčova Tina, Filunova Katrica, Gregor Jakelj, Jerca Guzelj, Angela Hlebanja, Jože Janša, Viktor Janša, Mina Klinar, Mila Kocjančič, Kočančov Franc, Janez Ponikvar, Angela Rabič, Stanka Skumavc, Andrej Smolej, Jaka Smolej, Minka Smolej, Vladimir Smolej, Jaka Šmid, Janez Zima, Nace Zupan. *Seznam režiserjev*: Rudolf Abruč, Vinko Mazi, učitelj na Dovjem, Franc Dovžan, Viktor Janša, Mirko Kunčič, Jeseničan Albin Noč, Janez Ponikvar.

¹⁵ Na režiserski tečaj v Ljubljano ga je sredi tridesetih let poslalo Prosvetno društvo J. Aljaža in je trajal le nekaj dni. Vodil ga je Niko Poženel.

¹⁶ F. Dovžan še danes rad pove, da je temu taboru on dal tako ime.

¹⁷ *Seznam iger, ki so jih igrali na Dovjem po II. svetovni vojni*: 1. K. Brenkova, Modra vrtnica za princesko, pravljica veseloigra za otroke, Mladi oder 29/32, Lj. 1963. (Kot kažejo letnice, so bili Dovžani s to igrico zelo ažurni.) 2. M. Kunčič, Triglavska roža, pravljica igra v 3 dej. in 1 sl. Prva uprizor. 1944 (RSG št. 1481, Koblar 229). Na Dovjem pripovedujejo, da so to igro igrali že tudi pred vojno. Mogoče je bila prva uprizoritev res pri njih, kjer se je njen avtor veliko zdrževal zaradi svojih tamkajšnjih sorodnikov. 3. M. Malenšek, Pesem polja (glej nadaljev. besedila!). 4. K. Meško, Pri Hrastovih, prva uprizor. 1924 (Koblar I, 200). 5. J. Puhar-ps. Ksaverij Andrejev, Zaklad, prva uprizor. 1909, (Koblar I, 220—1). 6. Revček Andrejček (glej op. 13, št. 21).

¹⁸ Domačini govore okrajšano »depeem« (DPM).

kar zbrala in šli so v dvorano KUD Jaka Rabič, kjer so nastajale improvizirane ure pravljič. Vzela je namreč primerno knjigo (pregled nad njimi je imela, saj je bila knjižničarka) in jim brala iz nje. Prav tako je skušala ustreči prizadevanju njihovih starejših vrstnikov. Ob njihovih predstavah *Kraljeviča Marka* in *Peričic* na vaških skednjih je sklenila, da jih mora pri njihovem veselju voditi kdo od odraslih. Kdo drug je bil za to bolj primeren kot Franc Dovžan! Tako je spet oživelo že zamrlo gledališko življenje na Dovjem.

Ob praznovanju novega leta 1976 so otroci pod njegovim vodstvom uprizorili otroško igrico *Pričakovanje Dedka Mraza*, ki jo je on sam tudi napisal za to priložnost. Leto pozneje ob pričakovanju novega leta 1964 pa je režiral *Modro vrtnico za princesko*. Največjega odobravanja je bila deležna predstava *Pesem polja*, za katero je sam pripravil besedilo že l. 1959, vendar se jo je opogumil dati na oder šele po prigovarjanju domačina Kristla Langusa. V njej nastopa okrog trideset igralcev. »Stari so bili od dvajset do trideset let. Z njimi je bilo veliko truda, a uspeh je bil izreden,« pripoveduje njen režiser. »Scenarij zanjo je napravil Janko Guzelj.« Videti je, da so najbolj živi spomini na to delo. Zadnja igra, ki jo je režiral, je bila l. 1968 *Ženin iz Amerike*. Medtem je pisal tudi skeče in sodeloval pri njihovi pripravi, toda o njih ni nobenih otipljivih dokumentov. Še naslovov zanje ni mogoče navesti. Toda tudi poslej, ko se je z gledališčem prenehal ukvarjati, Francu Dovžanu ustvarjalna žilica ni dala miru. Ne le kadar se je njemu samemu zahotelo, tudi če ga je kdo prosil, je rad ustregel želi po verzificiranem besedilu ob posebnih priložnostih, dokler se ni lotil že omenjenih Mojih spominov.

2.

Da bi bil portret popoln, bi morali razkriti vse tri plasti Dovžanovega gledališkega delovanja: 1. igralsko, 2. režisersko, 3. dramaturško in avtorsko. Pri prvih dveh témah post festum nismo mogli storiti kaj več kot kolikor mogoče natančno poizvedeti, v katerih igrah je igral in katere predstave je režiral. Pač pa lahko malo podrobneje obravnavamo njegovo poustvarjalno delo, ki se kaže iz dramaturške povesti *Pesem polja*, in njegovo lastno igrico *Pričakovanje Dedka Mraza*.

Pesem polja je najprej v nadaljevanjih izhajala v mesečniku *Naša moč*, list za člane vzajemne zavarovalnice v Ljubljani (od št. 4/1936 do št. 6/1937), nato pa je l. 1937 izšla še v knjižni obliki. Avtorica dela je *Mimica Konič*, kakor se je s svojim dekliškim imenom podpisala pod svoj prvenec *Mimi Malenškova*.¹⁹

V doživeto opisani, njej domači gorenjski pokrajini v menjavah letnih časov med vsem letom se dogaja romantična ljubezenska zgodba s tragičnim koncem: Podlesnikov Tine in Korenova Ančka se rada vidita, vendar svojo ljubezen pred drugimi skrivata. Tóda v dekle je strastno zaljubljen tudi žandarSKI narednik Mirko, ki Tineta spravi s poti tako, da ubije pri prepove-

¹⁹ Mimi Malenšek (1919, Dobrla vas na Koroškem).

danem divjem lovu Ančkinega brata Tončka, in krivo priča, da je to storil Tine. Ančka zaradi žalosti za Tončkom in Tinetom shira in umre, še prej pa pripravi Mirka, da prizna svoj zločin in tako reši Tineta dosmrtno ječe. Pisateljica je v tragični naravnosti zgodbe dosledna in ne dopusti srečnega konca.

Berljiva zgodba, predvsem pa opisi narave, kmečkega dela in življenja so kmetu in vaškemu okolju knjižico približali,²⁰ zato ni čudno, da se je Franc Dovžan lotil njene dramtizacije.

Rezultati primerjave obeh besedil

Dramtizator je devetnajst poglavij predloge strnil v pet dejanj (1. dej.: 1—3 pogl., 2. dej.: 4—6 pogl., 3. dej.: 7—9 pogl., 4. dej.: 10—15 pogl., 5. dej.: 16—19 pogl.), pri čemer je temeljno nit dogajanja sicer pustil nedotaknjeno, a ji ni sledil nekritično. Najprej je seveda pretekli čas spremenil v sedanjega, saj se to, o čemer se v knjigi pripoveduje, da je bilo, sedaj dogaja pred gledalčevimi očmi. Novi literarni vrsti ustrezno so poetični opisi narave izpuščeni in le v skopih obrisih preneseni na opis prizorišča, funkcijsko pa jih nadomešča petje deklet in fantov, ki ga je Dovžan ponekod dodal zaradi ustvaritve primerne ozračja in funkcionalno ohranil že v povesti omenjene pesmi.

Primerjava dialogov kaže, da dobesedni prevzem sicer obstaja, vendar so tudi v takih primerih navadno izpuščeni posamezni vmesni ali končni stavki, kar daje misliti na dramtizatorjev občutek za mero, racionalnost:

Konič: »Ej, slabo gospodari mladi Kožar, slabo,« je starec nejevoljno zmajal z glavo. »Ko je bil še stari gospodar, je bilo tod zaraščeno, da je bil gozd kar teman. O, Jurij je bil ponosen na ta gozd; še drv se mu je zdelo škoda nasekati tod. Zetu pa se gozd ni smilil. Kar precej prvo leto, ko je prišel k hiši, je Dobrava padla. To je bilo hrastov tod! In kakšnih! Eh, mladi rod ne zna gospodariti. Ne sme in ne more človek dati vajeti iz rok, če je še bolj potreben počitka...« (str. 3)

To je del monologa, ki ga je Dovžan uporabil kot del dialoga in pri tem izpustil tu podčrtane stavke.

Največ je takih dialogov, ki se na prvi pogled ujemajo s tistimi v knjigi, a podrobnejša analiza odkriva drobne spremembe, največ v besednem redu in zamenjavi nekaterih besed. To kaže na avtorjevo prilagajanje besedila domači narečni podlagi v dikciji in besedišču.

Konič: »To pa to! Grunta iz rok ne dam in ga ne dam, pa naj začnejo hoditi po glavah, mesto po nogah.« (str. 4)

Dovžan: »To pa to! Grunta ne dam pa ne dam iz rok, pa če začnejo hoditi po glavah namesto po nogah.« (str. 1)

²⁰ V razgovoru 25. 5. 1976 je avtorica povedala, da je neki kmet izpod Šmarne gore celo knjižico prepisal na roke še sedaj po vojni, ker je ni mogel več kupiti. Ob obisku pri njej se je navduševal predvsem nad opisom nedelje na vasi. V nekem mlinu nad Savo nekje pri Naklem pa so ljudje skupno prebiralali to priljubljeno delce. To priča, da se je neke vrste bukovištvo ohranilo še v naš čas prav v predverju Ljubljane.

Konič: »Hvala Bogu, kruha nam bo letos ostajalo, tako lepo je žito. Krme se bo tudi naseklo prav dosti in krompir istotako lepo kaže...« (str. 4)

Dovžan: »Kruha nam bo letos ostajalo, tako lepo je žito. Krme se bo dosti nakosilo, pa tudi krompir lepo kaže...« (str. 1)

Konič: »Ančka, drevi pojdeva z vašim Tončkom lovit ribe.« (str. 8)

Dovžan: »Kje je Tonček? Nocoj greva lovit ribe.« (str. 2)

Konič: »Škoda, škoda« (je prikimal Tine.) »O, pa mu bova že še plačala, ne boj se, Tonček. Zdaj mu pokaževa, po čem so številke.« (str. 25)

Dovžan: »Škoda res, Pa mu bova že še pokazala. Zdaj mu pokaževa, po čem so hruške.« (str. 9)

Takih primerov je največ, a toliko jih je za ilustracijo dovolj.

V dialoge in monologe je spreminjal tudi pripovedne stavke:

Konič: »Tako bom ovenela tudi jaz!« *Tako težko ji je bilo srce, ko je zrla na Jelovico, že vso orumenelo in je videla po tleh ležeče liste, sama znamenja smrti. Temni oblaki so se podili po nebu. Ančka je otožno zrla za njimi. Kako lepa je bila letos pomlad, polna življenja in vriska. Vsa smejoča se je prelila v poletje, žarko in veselo. Srce ji je bilo tedaj polno skrivne sreče. V mislih je obnovila vse one večere, ko je Tine prihajal pod njeno okence. In potem Mirko! Odkar je ta malopridnež začel laziti za njo, ji je sreča umrla. In potem! Tine je šel za mesec dni v zapor. Komaj par dni potem je Mirko ubil Tončka in krivo pričal čez Tineta. In zdaj Tine čaka na vešala. Vsak dan pričakuje, kdaj bo zvedela grozno novico, da je Tine obešen. Kdaj ji bo še ta poslednji meč predril srce? ...* (str. 41)

Dovžan je ta odstavek spremenil v monolog tako, da je izpustil podčrtane stavke, ostale pa dal govoriti Ančki, le da je zadnja dva nekoliko spremenil. S tem razpoložensko retrospektivnim razmišljanjem je neposredno označil Ančino hiranje.

Še večkrat je opisne stavke iz predloge prenesel v didaskalije:

Konič: »Ančka, povej mi, ali me imaš kaj rada?« ... Tinetov glas se je tresel. (str. 9)

Dovžan: Tine: Ančka, povej mi, ali me imaš kaj rada? ... (*S tresočim glasom*) Povej mi dekle! Odgovori! (str. 2)

Konič: »In ti si se razgovarjala z njim? O, Ančka!« je Tine trpel v *neumni ljubosumnosti*. (str. 25)

Dovžan: Tine: (*Ljubosumno*) In ti si se razgovarjala z njim? (str. 9)
O Ančka!

Konič: »Nevarno je! Pustita!« je prosila deklica. (str. 26)

Dovžan: Ančka: (*Proseče*) Pustita lov. Nevarno je. (str. 9)

Pri oblikovanju znane snovi je dramaturg toliko sproščen, da z drobnimi popravki prevzetih dialogov ne polaga na usta zmeraj istim osebam, kot jih govorijo v povesti, zamenjuje vrstni red dialogov, vikanje preide v tikanje, vendar v besedilu to ni dosledno (verjetno pa se je pri predstavi to izenačilo) in neznatno spreminja imena nekaterih oseb (Žumrova Ivanka postane Žurmanova Francka, Golčeva Jelka je Galčeva Julka in Ziko je zamenjam z Žikom).

Toda to so le zunanje spremembe, pomembnejše so notranje — vsebinske in oblikovne.

Ob novici, da je Tonček ubit, je njegov oče Koren v Dovžanovi označbi veliko bolj pokončen in priseben, saj govori, »da bo treba iti ponj. Jok ne pomaga nič« in Ančki naroča: »Ančka, matere ni več, zato se zberi, da boš mogla prevzeti gospodinjstvo v tej težki uri« (str. 10), medtem ko ga Koničeva opisuje vsega skrušenega: »Oče je sedel za mizo in sklanjal sivolaso glavo, kakor bi ga na tilniku tiščalo težko breme. V nekaj minutah ga je upognilo, da je bil videti za deset let starejši...« (str. 33) O Tinetu pri Koničevi skoraj ni besede, pri Dovžanu pa je kar pregostobesedno uslužen, ko hiti pripovedovati, da je že on poslal fante po mrtvega Tončka in tudi po orožnike in mrliškega oglednika dr. Brinarja, ki dobi to ime šele pri Dovžanu, medtem ko je pri Koničevi govor le na splošno o komisiji. Ta popravek sodi k tistim, ki so verjetno nastali zaradi scenaričnega prikazovanja snovi. V tem, da po vrnitvi iz zapora v povesti Tine Ančko poljubi »na rdeče ustnice«, pri Dovžanu pa jo le objame, je sicer slutiti malo moralistične zadrege, a prizor pogovora očeta Korena in bolne Ančke o njeni veliki lju-bezni do Tineta je dobro izpeljan;

Konič: Korenu je bilo preveč hudo, da bi mogel še dalje ostati pri hčeri. Solze so mu silile v oči, vstal je in stopil v hišo. (str. 50)

Dovžan: Koren (Solze mu silijo v oči, vstane in poljubi Ančko na čelo): Uboga moja Ančka. (Potem hitro odide.)

Prav tako prizor s pismom, saj je za občinstvo važno, da zve njegovo vsebino, zato ga Dovžan dá prebrati Korenu na glas, ko pade Ančki iz rok in ona omedli.

Opozoriti je treba še na idejno korekturo. V predlogi je Korenova tolažba hčerke, da se bo resnica o Tinetovi nedolžnosti slejkoprej izkazala, navezana na konfesionalno vero, pri Dovžanu pa je ta zakrita s starodavno človeško izkušnjo... Narava se sama maščuje nad zločincem.²¹

Toda največja Dovžanova kreativnost pri oblikovanju tega besedila se pač kaže v dodajanju posameznih prizorov. Najvažnejši med njimi so prizori med dodano osebo Jernejevo Ivanko in Ančkinim bratom Janezom, ki tudi skrivaj pestujeta svojo ljubezen, le da je v tem primeru dekle bolj vneto kot fant. S tem je dogajanje na odru bolj razgibano; ta ljubezenska zveza brez motenj je nekakšno ravnotežje prvi, ki se razpleta tragično. Ivanka izpolnjuje tudi pomembno funkcijo povezovalca Ančke s svetom. Ona prva pove Ančki, da se je Tine (prvič) vrnil iz zapora, napoveduje dodan množičen prizor z godbo in plesom, ko slavijo Ančkin god in konec žetve, iz pogovora med njo in Janezom se zve o pretepu med njim in Mirkom, ona obvesti Ančko, naj se pripravi na Mirkov zadnji obisk, sporoči njenim domačim novico o njegovem priznanju zločina in njegovi hitri smrti, pripelje Tineta k njeni smrtni postelji ipd. Funkcionalno dodan se zdi tudi prizor v prvem dejanju, v katerem Ančka prosi Tineta, naj s Tončkom prenehata z divjim lovom, in mu pripoveduje o svojih mučnih sanjah, ki utegnejo napovedovati nesrečo. Pač pa Dovžan ni vzdržal pri dosledno tragičnem raz-

²¹ Martin Slivka, O fenoménoch ľudovosti na príklade analýzy folklórneho divadla, Slovenský národopis 2 (21), Bratislava 1973, 250.

pletu zgodbe v predlogi. Omilili in nagnil v melodramo ga je s tem, da je še pravi čas pripeljal k umirajoči Ančki tudi Tineta, da ga je ta lahko še vsaj enkrat videla in mu še zadnjikrat izpričala svojo ljubezen do njega in umrla pred njegovimi očmi. Dodanih je še več drugih manjših prizorov z drugimi osebami (nekateri dogodki iz knjige pa so strnjeni ali tudi izpuščeni) in za večino velja, da so primerno postavljeni na svoja mesta. Dvojno avtorstvo je mogoče spoznati le po tem, da so nekateri Dovžanovi samostojni dialogi oblikovani nekoliko manj spretno.

Sklepna ugotovitev je, da je Dovžanova dramatisacija dokaj z zavestjo opravljeno delo, uspešno predvsem zato, ker je imel stalno pred očmi oder in domačo publiko.

In kako je s *Pričakovanjem Dedka Mraza*? V prvem dejanju je prizorišče kmečka soba. Nastopajo Metka, Janez, Polonca in Štefan. Pripravljajo se za šolo in se pogovarjajo o Dedku Mrazu. Ob branju Cicibana se domislijo, da bi ga šli čakati še sami gor pod planine še taisti večer. Janez se obotavlja, češ kaj bodo rekli starši, ki so šli v mesto nakupovat (Štefan pa že vé, da za Dedka Mraza). Metka predlaga, da gresta ona in Janez v gozd že ponoči, in Štefan jima naroča, naj se varujeta divjih živali, sicer sta lahko brez skrbi, saj ju bo varoval Dedek Mraz, ki ga bodo pričakali v dvorani KUD Jaka Rabič na Dovjem.

Drugo dejanje, ki se dogaja v gozdu med skalami, je najboljše, saj vsebuje kar sedem prizorov. Janez in Metka vsa premražena iščeta Dedka Mraza in se že bojita, da sta ga zgrešila. Usedeta se pod jelko, da bi se spočila, pojedta kruh, ki ga imata s sabo, in zaspita. Tedaj priskačejo živali: (zajčka, pingvini, medved, snežinki) in vile in ju milujejo. Zbudijo ju. Dedek Mraz prihaja. Živali mu napravijo špalir, Metka pa ga poprosi, naj gre v dolino, kjer ga čakajo otroci.

V tretjem dejanju priteče na oder pionir v narodni noši in vse v dvorani prosi, naj s petjem pomagajo klicati Dedka Mraza. Nato priplešejo vile pojoč: »Zapustile smo pečine / z Dedkom Mrazom smo prišle, / srečo, radost smo prinesle / vsem, ki tukaj zbrani ste.« Tako pride Dedek Mraz s spremstvom med otroke.

To ni čisto navaden skeč, ampak kar otroška igrice, saj vsebuje tri dejanja. Na dokaj omiljeni ravni moremo govoriti o ekspoziciji (odločitev za odhod v gozd), zapletu (otroka Dedka Mraza ne najdetaj) in razpletu (najdejo ju gozdne živali, snežinke in bajna bitja — vile, ju rešijo in pripeljejo Dedka Mraza). Realni in irealni svet avtor razločuje predvsem z govorom. Živali, snežinke, vile govore v verzih ali vsaj ritmizirano, medtem ko otroci govore v vsakdanjem, sicer knjižnem govoru, le ob srečanju z Dedkom Mrazom tudi Janez in Metka govorita v rimah. Ustrezno realnemu dogajanju je prizorišče konkretno, Dovje, gore nad njim, dvorana KUD Jaka Rabiča, pri irealni resničnosti je kraj dogajanja manj ostro zamejen (gozd). Ustrezno ozračje si avtor prizadeva ustvariti tudi s petjem, pri čemer prave pevce nadomestujejo plošče.

Verjeti je, da s takole uprizoritvijo prihod Dedka Mraza, ki ni omejen le na vsako leto enake kostume in novoletno jelko, ni tako enoličen, ampak pogloblja novoletno razpoloženje in doživetje otrok.

3.

Pričujoči prispevek o gledališkem življenju na Dovjem od začetka tega stoletja do konca šestdesetih let je morebiti primerna priložnost za premislek o nekaterih načelnih vprašanjih.

1. Kaj lahko od takega preučevanja pričakuje etnologija?

Dajo se ugotoviti pomembni podatki za socialno kulturo: o odnosu posameznika in vaše skupnosti do igranja in gledališča sploh in vplivi gledališča na oblikovanje medsebojnih odnosov med posameznimi interesnimi skupnostmi in socialnimi skupinami ter tudi na medkrajevne odnose v času pred drugo svetovno vojno in po njej. Pri tem ne gre zanemarjati razločkov med prvim in drugim obdobjem. — O tem je govor v prvem poglavju.

2. Za specialneje zainteresirano vedo, folkloristiko, so pomembni podatki v zvezi z duhovno kulturo. Avtoritativnemu pritisku kolektivne družbene zavesti se ne podrejata le igralec in gledalec,²¹ ampak tudi oblikovalec besedila, kot kaže analiza v drugem poglavju. To ni tako neosveščeno, saj smo pri F. Dovžanu naleteli na zametke njegove osebne poetike, ki se kaže v premišljanju, da je »za igre, ki so napisane za določen kraj, najprimernejše igranje, govor v narečju («Triglavske rože M. Kunčiča smo igrali v dovškem narečju») in da se je v vlogo treba vživeti«.

3. Poleg tega bi z malo širine amaterska gledališka dejavnost mogla zanimati tudi gledališko zgodovino in prav toliko sociologijo in psihologijo gledališča. Pomembna vprašanja odpira že sama izbira del, repertoar na amaterskih odrih (prim. op. 13!), številčno razmerje med posameznimi vrstami gledaliških del, njihova zgodovinska in sociološka motiviranost ipd. Potrebno bi bilo raziskati posamezne plati igranja, odnose med igralcem posameznikom in celo igralsko skupino, režiserjem, dramaturgom, repertoarjem na eni strani in gledalci na drugi. Prav tako ni mogoče zanemariti vpliva poklicnega gledališča na amaterske odre, medtem ko obratno vplivanje za sedanjost ne pride v poštev.

Toda slovenska amaterska gledališka dejavnost večinoma ni deležna pozornosti gledališke zgodovine (razen če ne gre za začetke slovenskega gledališča sploh ali za slovenske čitalniške uprizoritve iz prejšnjega stoletja, ki so imele svojo zgodovinsko vlogo pri oblikovanju slovenske narodne zavesti), ker se ta stroka ukvarja z estetiko in inovacijskimi pojavi v slovenskem gledališču. Po drugi strani je odrski amaterizem ostajal tudi zunaj strokovnega zanimanja etnologov-folkloristov, saj jih je zaposlovalo predvsem *ljudsko gledališče*, po katerega definiciji²² amaterska gledališka dejavnost vanj ne spada. Na drugi strani zgodovina slovenske dramatike opredeljuje pojem

²² »Ljudsko gledališče obsega mimično-dramatske stvaritve, ki živijo ali so živele med ljudstvom določenih pokrajin kot spremljevalke letnega prazničnega krogoteka, bodisi poganskega, bodisi krščanskega, so zato obred in običaj, le deloma zabava, se izvajajo v sporočenih in stalnih oblikah in v ustaljenem slogu, samo mimično ali pri tem kvečjemu z nedramatskim besedilom, navadno pa z večidel starimi, v pretežnem številu v baroku nastalimi in pozneje preoblikovanimi dramatskimi besedili.« N. Kuret, *Ljudsko gledališče pri Slovencih*, SE (II), Lj. 1958, 17—18.

*ljudske igre*²³ tako, da kljub navidezni bližini ni med njima nobene strukturalistične povezave, pač pa obstaja kolikor toliko sociološka. Pri ljudskem gledališču in pri ljudski igri so njuni nosilci praviloma nižji družbeni sloji, toda pri prvem so, dokler je še resnično živo, pasivni prenašalci tradicionalnega izročila, medtem ko se za ljudske igre odločajo aktivno in je treba med drugim vloge individualno naštudirati, pripraviti oder, zgraditi dom itd.

In kam med tema dvema definicijama uvrstiti Dovje in druge kraje, kjer je šlo v bistvu za tako igranje, ki se mu je N. Kuret upiral?²⁴ To področje je še danes zunaj vsakršnega raziskovalnega zanimanja, čeprav ga je mogoče postavljati v okviru preučevanj o gledališču na isto ali tudi na nekoliko višjo raven kot bukovništvo, polljudsko/polustno slovstvo na meji med literaturo in ljudskim/ustnim slovstvom, torej na sredo/prehod od poklicnega do ljudskega gledališča. Ustrezno temu tudi njegova funkcija ni prvenstveno estetska, ampak tudi družabna, zabavna, kritična, ekonomska, religiozna, kar je navajal že Bogatyrev.²⁵

Literatura in viri so omenjeni že v opombah, pripovedovali pa so: Franc in Francka Dovžan, Mila Kocjančič, Angela Kofler, Francka Mertelj, Minka Smolej z Dovjega, Alojz Prosen, Vera Mohar in Katka Kolar iz Šenčurja. Vsem najlepša hvala! Prav tako vsem v Slovenskem gledališkem muzeju.

(Prispevek je bil napisan in oddan uredništvu leta 1976.)

²³ Ob realizmu se je kot posebna dramatska zvrst razvila ljudska igra ali kakor so prvotno rekli »narodna igra s petjem«. V bistvu je to igra iz ljudstva in namenjena predvsem ljudstvu. Označuje jo preprosta in učinkovita zgodba in živ ljudski govor. To dramatiko moramo ločiti od del, ki prvotno niso bila namenjena za ljudstvo, pa so s časom dobila širšo veljavo ter postala last izobraženega in preprostega občinstva. Tak premik sta doživeli Linhartova Županova Micka in Ogrinčeva V Ljubljano jo dajmo. Francè Koblar, Slovenska dramatika I, Lj. 1972, 213. Prim. tudi F. K. Novejša ljudska igra, Slov. dram. II, Lj. 1973, 196.

²⁴ Prim. Niko Kuret, Pravi ljudski oder, Kranj 1934, 31–82.

²⁵ P. G. Bogatyrev, Voprosy teorii narodnogo iskusstva, Moskva 1971, 30–49.

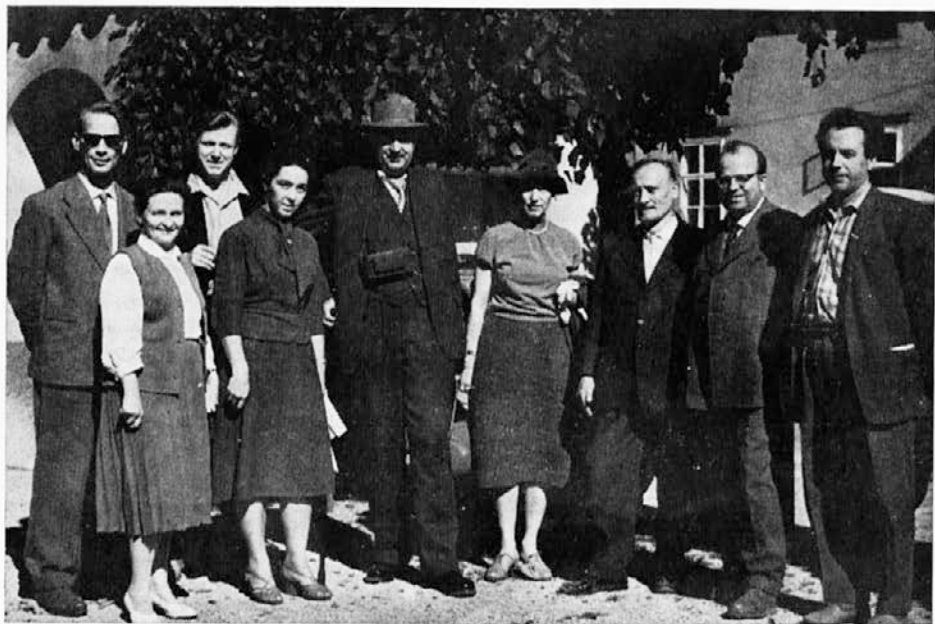
Zusammenfassung

DAS BILDNIS EINES DÖRFlichen SPIEL- UND THEATERLIEBHABERS

Der Beitrag berichtet über den dörflichen Theaterliebhaber Franc Dovžan aus Dovje in Oberkrain. Er spielte nicht nur auf der Bühne seines Dorfes, sondern betätigte sich auch als Spielleiter, redigierte und schrieb Bühnentexte und betreute die Jugend.

Der erste Abschnitt behandelt die Beziehungen Dovžans zum Theater und die Funktion des Theaters in der Dorfgemeinschaft (ethnologischer Aspekt), wofür als die hauptsächlichste Quelle die handschriftlichen Memoiren (»Moji spomini«) Dovžans dienen. Es folgt die Analyse der Texte Dovžans — der Dramatisierung einer Erzählung und eines Spiels für Kinder (literarhistorischer Aspekt).

Zuletzt berührt Verf. einige Fragen über Untersuchungen des Liebhabertheaters in Slowenien.

Prof. dr. Erich Seemann, upravnik Arhiva nemških ljudskih pesmi (Deutsches Volksliedarchiv) v Freiburgu i. Br., se je kot gost udeležil 6. kongresa Zveze društev folkloristov Jugoslavije na Bledu (14.—17. septembra 1959) s predavanjem »Die deutsche Volksballade und das slowenische Erzähl lied«. Po kongresu smo ga povabili tudi v Ljubljano, kjer je nastal tale posnetek v družbi s slovenskimi folkloristi (od leve proti desni): Valens Vodusek, Marija Suštar, Uroš Krek, Zmaga Kumer, Erich in Margret Seemann, Ivan Grafenauer, Niko Kuret, Milko Matičetov.

(Foto: Božo Štajer, SAZU)

DAVNA DIASPORA SLOVENACA U TIROLU

Milovan Gavazzi

Opstojanje Slovenaca u negdašnjem Tirolu — i pitanje s tim u vezi — bili su uočeni već prije neko 200 godina, uglavnom tada od nekih austrijskih historika, među njima i poznatoga A. Schlözera i drugih nekih¹ (pače s po kojim nategnutim tumačenjem ili slutnjom o tome u ona davna vremena). Kako je prije neko sto godina zastalo dalje raspravljanje o tom predmetu (i u samoj slovenskoj javnosti), bit će opravdano poslije ovih sto godina vratiti se k njemu odnosno osvježiti ga napose zbog jedne značajne spoznaje, koja slijedi iz iznošenih podataka o ovom ogranku Slovenaca i o stanovništvu negdašnjega Tirola uopće, a može izazvati dosta dalekosežan zaključak, kakav do sada nije bio uočen i bit će izveden potkraj ovoga priloga.

Časopis »Slavische Blätter« Karlovčanina Abela Lukšića objavljuje 60-ih godina prošloga stoljeća značajnu raspravu Hermanna Ignaza Bidermanna o tim Slovincima² (v. i dalje), a malo poslije toga izdan je »Tirolisches Idiotikon« J. B. Schöpfa i A. I. Hofera, gdje se našlo okupljeno sve do tada poznato jezično (leksičko) blago tamošnjega domorodnog stanovništva. Taj rječnik koristi zatim uveliko Davorin Trstenjak u radu »Slovenske besede v tirolskei nemščini« (»Kres« 1884); istih 80-ih godina bave se tom temom u više navrata i A. Unterforcher (1885.—1890.) pa J. Patigler (1887) a još 1879. g. J. C. Mitterrutzner (v. i dalje),³ kada iste godine i A. N. Veselovskij objavljuje svoju opširniju raspravu o ovim Slovincima na temelju do tada objavljene građe o njima.⁴

¹ Schmeller, Mannert i još neki.

² Slavische Blätter (Karlovac, 1866.) s natpisom »Slavenreste in Tyrol«.

³ V. za radove ove trojice potanje u niže navedenom radu H. I. Bidermanna u časopisu »Globus« 59 (Braunschweig, 1891). — Rad J. C. Mitterrutznera je izdan i preveden na slovenski pod natpisom »Slovani v iztočni Pustriški dolini na Tirolskem« (Novo Mesto, 1880). Osim svega toga je i slovenski znanstvenik Ivan Kunšič (1874—1899) napisao rad o slovenskim toponimima u Tirolu (ostao neobjavljen — v. Slovenski biografski leksikon I — Ljubljana 1925—1932., str. 590), za koji podatak zahvaljujem asist. Z. Šmitku a za podatak o prijepodu Mitterrutznerovu prof. S. Kremensku.

⁴ Oněmčennoe slavjanskoe poselenie v Tirolě. — Žurnal Ministerstva nar. prosvěščenija CCVI, otd. 2., str. 71—83.

Tako su se tokom druge polovice 19. stoljeća taj predmet i pitanja dosta često pojavljivali, većinom u stručnim izdanjima, dok već spomenuti H. I. B i d e r m a n n ne objavi završnu verziju svoje spomenute rasprave s natpisom »Übersicht der Slavenreste in Tirol«,⁵ našto će se javiti još i Dr. G r a b o w jednom raspravom⁶ kritičkoga, uglavnom jezičnoga značaja, pobijajući neke tvrdnje o nekim riječima u tirolskim govorima kao o slovenskima.

U većini spomenutih spisa iznose se u prilog tamošnjoj nazočnosti Slovenaca, napose za Pustertal pa Iseltal, podaci iz historijskih dokumenata, brojni osobito u 16. stolj. Posebno su značajna imena lokaliteta na onom prostoru, pa prezimena (kao Globotschnig, Pospodor, P(r?)ossenig, Plasisker idr.), koja dijelom evidentno svjedoče o tamošnjoj nazočnosti Slovenaca (premda su neka pri dokazivanju toga ostala promašena zbog promašenih njihovih etimologija ili bar posve nepouzdana bilježenih izraza tirolske dijalektske nijemštine).

Tako je već toponim tirolskoga mjesta Windisch-Matrei izrazit svjedok za nazočnost bez sumnje velikoga broja Slovenaca u tom mjestu, gdje se ne bi moglo inače objasniti dugo upotrebljavano i administrativno postojano *Windisch*, kad tu ne bi bilo mještana, koji su se negda označivali kao *windisch* = slovenski. Ali i znatan broj drugih tamošnjih toponima s forantom *-itz*: Is(o)litz, Belitz, Mellwitz idr. tome je u prilog, i vrlo razumljiv. A i znatan broj riječi, zabilježenih u tamošnjem tirolskom njemačkom govoru u 19. stoljeću (glavno u spomenutom »Tirolisches Idiotikon«) potvrđuje to — kako može jasno pokazati samo ograničen izbor:

Obletzen »gekochte ganze Rüben« (zabilježeno u Unter-Pustertalu) = slov. oblice (kuhana drobna repa; repa v oblicah) (Wolf-Pleteršnik)

Gruschkitze = slov. *kruškica*

Schützen »Schale der Hülsenfrüchte« = slov. *ježice* (ein stachlichtes Fruchtgehäuse; bodljivo kostanjevo oplodje) (Wolf-Pleteršnik)

Geislitz »Haferbrei« = slov. *kiselica*

Proseck »Weiler bei Windisch-Matrei (!)« = slov. *prosek*

Rob »Bergrand« = slov. *rob*

Pogratte (Pogrite, Pongritte) »schlechte Schlafstätte — Lager für Holzknechte« = slov. *pograd* (daščani odar uza zid kao postelja; slamna postelja planinskih koliba)

Pötsche »Höhle unter den Felsen« = slov. *peč(ina)*

Britsch »flaches Brett zum Breitschlagen des Düngers« = slov. *perič (?)*; *perača* (der Waschbläuel) (Wolf-Pleteršnik)

Klupp(en) = slov. *klup(a)*

Laß »Acker« = slov. *laz* (nova njiva, novina, cjelica; čistina u šumi, krčevina)

Dober »gut« = slov. *dober*

Promašeno je bilo objašnjavanje nekih tirolskih njemačkih izraza kao slovenizama, jer su se mogli objasniti drukčije pravilnije — kao napr. *Arl*

⁵ Übersicht der Slavenreste in Tirol. — Globus 59 (Braunschweig, 1891), svez. 19—20, str. 292—295, 310—313.

⁶ Slovenische Forschungen über Tirol. — Globus 60 (Braunschweig, 1891), str. 220 i d.

»ralo« (jer je *Arl* vrlo rasprostranjeni germanski izraz za tu oraču spravu) — osim drugih nekih sličnih slučajeva.

Što se međutim još može iskoristiti od cjelokupne do sada poznate građe o stanovništvu Tirola prošlih vremena, to je, među ostalim, u dokumentima često bilježeno opstojanje obiteljskih zadruga, zvanih »Mithauserei« (pored toga jamačno administrativno i sudski »Hauskommunion« ili »Kommunhausung«) a njihove starješine »Vorhauser«.

Prije 15-ak godina objelodanjena je dosta opsežna studija Hermanna Sendele o negdašnjim obiteljskim zadrugama upravo u (Windisch) Matrei u istočnom Tirolu,⁷ a to je u vezi s gornjim izlaganjima osobito značajno. Tako se brojne zadruge bilježe tamo napr. u 1558. godini. Vlasti ih tada štite, za razliku od vremena Napoleonovih, kada francuske vlasti podupiru njihovo raspadanje. Značajan je jedan posvjedočeni slučaj obiteljske zadruge iz 1820. g., kada se podijelila a brojila je 38 zadrugara (na žalost neoznačene narodnosti).⁸ Iz rada ovoga autora proizlazi pouzdano da pristaje uz dokazanu već nazočnost slavenskoga (= slovenskog) stanovništva u spomenutom dijelu Tirola, kojemu se tokom dugoga vremena simbioze i asimilacije s njemačkim austrijskim stanovništvom izgubio slavenski značaj, u prvom redu gubitkom slovenskoga jezika, ali s dosta održanih slovenskih relikta, pozajmljenica u tamošnjim njemačkim govorima (u izboru iznesenih ovdje prije). Ali premda gornja studija osvjetljava brojnim konkretnim slučajevima upravo obiteljske zadruge ovoga tirolskoga stanovništva u prošlosti sasvim općenito — ne bilježi se nijednom, da bi tu bilo upravo izrazito slovenskih obiteljskih zadruga. Ima međutim indicija pa i jedan pouzdaniji podatak, iz čega se može zaključiti da ih je tamo moralo također biti. Tako se brojni konkretno pojedinačno zabilježeni slučajevi obiteljskih zadruga nalaze upravo (u sudskim spisima) spomenutoga mjesta Windisch-Matrei, napose spomenute 1558. godine, što navodi na vrlo opravdanu pretpostavku, da je upravo tu moglo biti i zadruga slovenskog stanovništva. Koje su značajke zadruga tamo uočene, svjedoči citat iz potonjega vremena, iz 1821. godine, sa sažetom karakterizacijom: »Hier waren die anderswo unbekanntenen sogenannten Mithausereien, eine Art patriarchalischer Hausverfassung. Die grössten Höfe, beinahe ganze Ortschaften gehörten nur einer oder zwei Familien. Sie lebten auf denselben, liessen nur so viele heiraten, als das Gut Arbeitsleute brauchte, oder fehlten diese, zog eine andere Familie, die solcher mehrere hatte, zu. Einer regierte, die andern gehorchten, hatten nichts als Kost für die Arbeit und im Alter die Abhalt. Töchter erbten vom ganzen Grundbesitz nichts. Heiratete eine, so hatte die Beste zur Ausfertigung eine Kuh, vier bis fünf Schafe, eine Truhe mit Schloss und Band, ein altes Bett, ein lodenes Kleid und die Morgensuppe.«⁹

Zabilježeno je osim toga u jednom dokumentu za mjesto Stribach podno Iselberga (kod Lienza), gdje su sve do 19. stoljeća potvrđene brojne obiteljske

⁷ Über die Hausgemeinschaften (Mithausereien) von Matrei in Osttirol. Jahrbuch des österreichischen Alpenvereines 61, 1966, str. 85—90.

⁸ A u jednom spisu iz 1807. g. se izjavljuje, da su u Windisch-Matrei u ono vrijeme same zadruge (rad H. I. Bidermanna naveden u napomeni 5, str. 312).

⁹ H. Sendele, o. c., str. 86.

zadruga, značajno prezime *Pospodor*¹⁰ — pri čemu ne može biti sumnje da je to preinačen (iskrivljen) slovenski (i inače općenito slavenski) izraz *gospodar*. Znači to dalje, da je dotična obitelj dobila ondje prezime po nekom predstavniku (ocu, djeđu ili pradjedu?) te obitelji, koji je u krugu te obitelji pa bez sumnje i u široj zajednici tamošnjega mjesnog stanovništva nosio naziv »gospodar« obitelji. A naziv *gospodar* je tipan izraz za starješinu obiteljske zadruge sjeverozapadnih Hrvata (gdje je dobro potvrđen za ove sve do naših dana),¹¹ pače i mnogo dalje na istok (kod Srba planinaca podno Fruške gore).¹² Ako ništa drugo, to upućuje na mogućnost, da je i kod negda susjednih Slovenaca bio taj izraz uobičajen za starješinu obitelji, vjerojatno upravo veće obiteljske zajednice, zadruge. Ako uspije daljim argumentima dokazati ovu misao, imalo bi to dvostruko značenje: umnoženje dokaza za nazočnost i ulogu Slovenaca među stanovništvom spomenutoga dijela Tirola i to upravo tipnim južnoslavenskim oblikom obitelji, zadrugom.

Ovakav posljedak iz gornjih činjenica i izlaganja ne može biti protivan tezi Adolfa Dopscha, da iz onih vremena poznate obiteljske zadruge u Tirolu (i šire u alpskom prostoru) nisu upravo slavenskog podrijetla od davnine¹³ — kako su nastojali dokazivati neki drugi autori, uglavnom August Meitzen¹⁴ pa se A. Dopsch toj generalizaciji vrlo kritički i historijskim dokumentima usprotivio, ne dirajući pri tome u onda još nekima nedovoljno dokazanu nazočnost Slovenaca u Tirolu.

Kada su se ovi Slovenci doselili u Tirol i otkuda potječu, to nije izveo uvjerljivo na čisto nijedan od autora, koji su se tim bavili. Hipoteza je H. I. Bidermanna (s kojom se slažu i J. Mitterutzner pa H. Wopfner i A. Auer),¹⁵ da su se ovamo odselili zajedno sa seobom Ladina iz Friuli pa bi prema tome ovo bio ogranak zapadnih (jugozapadnih) Slovenaca.¹⁶ Sa druge strane navodi H. Sendele, da su u ranom srednjem vijeku Slovenci iz Koruške — dakle drukčijega podrijetla i doba — selili u Pustertal i Iseltal.¹⁷ Nema sumnje da će se moći na osnovi daljih

¹⁰ H. I. Bidermann, o. c. u napomeni 5, str. 310.

¹¹ Tako potvrđeno napr. u »Zadruzi Domladovac« — Zbornik za nar. život i običaje južnih Slavena 27 (Zagreb 1930.), u brojnim opisima drugih zadruga u ovom »Zborniku« i u drugim izdanjima i rukopisnoj građi o obiteljskim zadrugama.

¹² M. Đ. Škarić: Život i običaji »Planinaca« pod Fruškom Gorom. — Srpski etnografski zbornik 54 (Beograd, 1939), str. 81/82.

¹³ Kako to zastupa u djelu: Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-slaven (Weimar, 1909).

¹⁴ Kako to nepristrano nastoji dokazati u djelu: Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen I—III (Berlin, 1895).

¹⁵ U radu H. I. Bidermanna, navedenu u napomeni 5, str. 313 i u radu H. Sendele u napomeni 7., str. 89.

¹⁶ Podupire to donekle hipoteza P. S. Leichta, da je krajem 13. stolj. u Cividale (Cedad) bilo slovenskih zadruga (po interpretaciji odlomka u dokumentu iz 1288. g., koji može svjedočiti o odnosima u zadrugi). — Studi in onore di Biagio Brugi (Palermo, 1910).

¹⁷ B. Weber: »Das Land Tirol« — III, str. 148, 157 — prema navodu u radu H. Sendele, navedenu u napomeni 7, str. 90.

proučavanja historijskih dokumenata i drugih brojnih tragova, napose ne-osporno slovenskih prezimena i jezičnih elemenata u tirolskim govorima, sigurnije odrediti i vrijeme i prostor, otkuda je i otkada ova slovenska dijaspora — kao takva već davno asimilirana — u Tirolu.

Zusammenfassung

EINE SLOWENISCHE DIASPORA IN TIROL

Die schon längst (seit dem 18. Jahrhundert) mehrmals behandelte Anwesenheit einer slowenischen Diaspora im (östlichen) Tirol, vor allem im Pustertal im Gebiet um den Iselberg, mit dem in dieser Beziehung besonders bedeutsamen Ort Matrei (vormals Windisch-Matrei) erweckte ein wiederholtes Interesse einer Reihe Verfasser in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (H. I. Bidermann, D. Trstenjak, A. Unterforcher, J. C. Mitterrutzner, A. N. Veselovskij u. a.) Auf Grund einer Reihe unwiderleglicher Tatsachen festigte sich die Annahme der erwähnten Anwesenheit der Slowenen in Tirol. So zeugt davon unleugbar schon der ehemalige (auch amtliche) Name der Ortschaft *Windisch Matrei* (*windisch* im ehemaligen allgemein geltenden Ausdruck für »slowenisch«), weiter eine Reihe Ortsnamen mit Endung *-itz*, dazu besonders eine nicht unbedeutende Zahl Familiennamen und in den neuzeitlichen Dialekten Tirols erhalten gebliebener Wörter gesichert slowenischer Herkunft (vgl. oben).

Darüber hinaus zeugt eine Reihe geschichtlicher Angaben aus den Dokumenten des 16. sowie der folgenden Jahrhunderte höchst überzeugend von der Lebensart der dortigen Einwohner in Mehrfamilien (Mithausereien), worüber eine Aussage aus dem Jahr 1821. knapp Auskunft gibt (vgl. oben). Die hier auftauchende, noch nicht in Angriff genommene Frage bezieht sich darauf, ob es darunter auch slowenische Mehrfamilien gab. Auf Grund der bisher bekannten Tatsachen kann diese Frage vorurteilslos positiv beantwortet werden, vor allem auf Grund des in Stribach im Iseltal bezeugten Familiennamens *Pospodor*, welcher auf einer geringen Entstellung des slowenischen Wortes *gospodar* »Familienältester, Wirt, Herr« fusst. Die Frage bezüglich der Zeit sowie der Herkunft dieser Niederlassung der Slowenen in Tirol bleibt infolge der bestehenden unterschiedlichen diesbezüglichen Ansichten noch ungelöst.

(Windisch) Matrei
ok. leta 1930

Imenu tega vzhodnotirolskega trga (v najstarejših listinah, od 1160 do začetka 14. stol., nastopa samo) se leta 1334 prvič pridruži prilastek *Windisch*, ki ga potem zvesto spremlja celo še v začetna desetletja našega stoletja. *Handbuch der Historischen Stätten Österreich 2* (Stuttgart 1966, 490; ur. F. Huter) začne geslo *Windisch Matrei* takole: »Der Name ist, da das erste Compositum erst 1334 auftritt und der Flurnamenbefund dagegenspricht, nicht auf windische (slawische) Besiedlung und Bevölkerung, sondern auf die einstige Zugehörigkeit zum ‚windischen‘ Erzht. Kärnten zurückzuführen.« Bistveno drugače je *Einige Osttiroler Ortsnamenprobleme* predstavil E. Kranzmayer («Lienzer Buch.« Beiträge zur Heimatkunde von Lienz und Umgebung, Innsbruck 1952, 199—207). Pri nas pa je nedavno iskal *Slovenska krajevna imena na Koroškem in Vzh. Tirolskem* D. Čop (Onomastica Jugoslavica 5, Zagreb 1975, 21—33). Upajmo, da bo v zvezi z mikavnimi vprašanji, ki od časa do časa oživijo in nato spet potonejo v pozabo, tukajšnji prispevek prof. Gavazzija (razširjeno predavanje pri PZE za etnologijo na ljubljanski univerzi dne 8. dec. 1980 — gl. Glasnik SED 21/1, 1981, 31) sprožil nove, čustveno neobtežene raziskave. [Prof. B. Grafenauerju najlepša hvala za opozorilo na zadevno literaturo.]

M. M.

POGLAVJA IZ ETNOLOŠKEGA DELA STANKA VRAZA NA SLOVENSKEM

Angelos Baš

Matija Murko je sodil, da je imel Stanko Vraz (rojen 30. junija 1810 v Cerovcu pri Ljutomeru, umrl 24. maja 1851 v Zagrebu) pri svojem etnološkem delu v razvidu »Skoro ... vse, kar se šteje danes (tj. 1896) k narodopisu«,¹ da je bil, z drugimi besedami, predmet Vrazovih etnoloških hotenj v drugi četrtini 19. stoletja malone enak predmetu slovenske etnološke vede še v času proti 1900. Pozneje je bil Vraz pri nas deležen naslednjih označb svojega etnološkega dela. France Kotnik je omenil v tej zvezi edinole Vrazovo izdajo Narodnih pesni ilirskih.² Podobno je menil Boris Orel: »Najzaslužnejši zbiralec pesmi in hkrati najbolj kritičen folklorist med romantiki je Stanko Vraz.«³ Vilko Novak pozna prvino več v Vrazovi etnološki dejavnosti, ko je zapisal, da je Vraz poleg pesmi »zbiral tudi opise noš«.⁴ In Slavku Kremenšku je Vraz eden tistih, ki je »gojil spoštovanje do ljudskega pesemskega izročila in se je po možnosti tudi sam lotil zbiranja tako imenovanega narodnega blaga«, ali, drugače rečeno, bil je, poleg drugih, posebno zaslužen v tem, da »je imel ... poseben odnos do ljudskega duhovnega izročila in je ... tudi sam sodeloval pri zbiranju«, ali, še drugače, »v glavnem (se je) res zanimal(i) le za folkloro, posebej za t. i. narodno pesem«.⁵

Na Hrvaškem je Vesna Čulinović-Konstantinović navedla Vrazova zapisovanja ljudskega pesništva in drugih vrst ustnega slovstva, njegove opise ljudske noše in šeg in pa pričevanja o posameznih značilnostih nekaterih

¹ M. Murko, Narodopisna razstava češkoslovska v Pragi l. 1895., Letopis Slovenske Matice za leto 1896., Ljubljana 1896, str. 133.

² F. Kotnik, Pregled slovenskega narodopisja, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, str. 28.

³ B. Orel, Etnografija (etnologija). Slovenija, Enciklopedija Jugoslavije III, Zagreb 1958, str. 275.

⁴ V. Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960, str. 7.

⁵ S. Kremenšek, Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli, Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978, str. 20 d; isti, Veda (Razvoj etnološke misli), Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 11; isti, Etnološka misel v obdobju romantike, Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1981, str. 529.

etničnih skupin.⁶ Maja Bošković-Stulli je omenila Vrazovo zapisovanje ljudskih pesmi in pripovedi in njegove opise šeg, ni pa bila dovolj jasna, ko je še dodala, da je prispeval Vraz obilo poročil o »življenju in šegah Slovencev, besedila pesmi, verovanj in izročila.«⁷

Pesnik in eden najvidnejših glasnikov in aktivistov ilirskega gibanja Stanko Vraz je pomemben tudi po tem, kar je ustvaril v svojih etnoloških prizadevanjih. Tu je posebno tehtno delo, ki ga je opravil pri zbiranju in izdajanju ljudskih pesmi; te je zbiral skupaj z napevi. Manj obsežno je Vrazovo zbiranje in objavljane drugačnega etnološkega gradiva. Ta, druga sestavina Vrazove etnološke dejavnosti je v slovenski etnologiji praviloma neznana in neizrabljena, obenem pa tudi Vrazovi fragmentarni pogledi na etnološko vedo. — Pričujoče vrstice skušajo predstaviti slednje etnološko gradivo, ki ga je zbral Vraz, ali tisti skromnejši del njegove etnološke bere, ki ne obsega ustnega slovstva, glasbe in jezika. Pri tem se omejujejo na slovensko gradivo, ki je tako rekoč vse objavljeno; nekaj malega ga je v rokopisni zbirki Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.⁸ Drugo slovensko gradivo, ki je v rokopisnih zbirkah zunaj Slovenije, tu ni bilo izrabljeno.

I

Vraz je jasno povedal, kaj ga je pripeljalo k etnološkemu delu. Leta 1836 je zapisal: »Jas sem že od mladih nog te mile z lepih duš zvirajóče pesmi rad slišal. Ko pak so mene dorašene leta v neme kraje odegname; ko sem z detejih let v mladenečke stopil, se ljubav do domovine obudila ter ž njo nekšna želja in sila se z domačimi rečmi zabavlati: za korist in poštenje svojega narodeka skerbeti, sem po jesenih na kratke čase domovino obhajóč lete proste glaseke spet slišavši zapisaval, kde bila se meni koli prilika podala.«⁹ Ljudske pesmi je vrednotil takole: »Narodne pesmi, ki jih deklice in fantje v pameti in na vustah nosijo, so naj veliči zaklad naše narodnosti, naj dražja troha jenega nekdašnjega bogastva...«¹⁰

Vraz je razložil namen, ki naj bi ga dosegalo zbiranje ljudskih pesmi, ta namen pa je presegal samo akademsko naravo zbiranja: »Več su odavna

⁶ V. Čulinović-Konstantinović, Stanko Vraz, Narodno stvaralaštvo-folklor XI, Beograd 1972, str. 201 d. — V tem spisu ni mogoče iti mimo dvojnega spodrsllaja, da naj bi bil Vraz v stikih m. dr. tudi s Štrekljem; ta naj bi bil Vrazu tudi prispeval svoje gradivo (str. 200 d)?! Karel Štrekelj, ki so bili z njegovim delom in delom Matija Murka ustvarjeni temelji slovenske etnološke vede v sodobnem pomenu besede, je bil rojen 1859! In Vrazov pravi priimek se ne piše Frass (str. 199), temveč Fras, prav kakor je napačna pisava Sreznjewski (str. 201) namesto Sreznjevski.

⁷ M. Bošković-Stulli, Usmena književnost, M. Bošković-Stulli — D. Zečević, Usmena i pučka književnost, Zagreb 1978, str. 291.

⁸ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka, ostalina Stanka Vraza, Ms 481; I. Prijatelj, gradivo o Stanku Vrazu in ilirizmu, Ms 1008.

⁹ Navuk v peldah. Lépe zgodbe in koristne povésti za otroke od P. Ilga Jaisa. Po predélaní, popravljeni in pomnoženi Buchfelnarjevi zdači z némškega poslovéní Janes Dragólin Šamperl. V Gradci 1836. Predgovor, Pridavek: Jakob Cerovčan (Stanko Vraz), str. VIII.

¹⁰ Prav tam.

razboritje glave naroda našeg spoznale, da za izkorenit slavjansku neslogu, nevalja srodnu bratju na krive naočare tudjinacah gledati, nego narodni njihov život iztraživati, i polag pravoga ih značaja razsudjivati. Na putu svojega iztraživanja srčetoše naravno najprije narodne pjesni, budući da su one (tako rekuć) na površju narodnih dragocnostih položene.«¹¹ (Ljudske pesmi so potemtakem Vrazu pomenile vrhunsko prvino ljudskega življenja.)

Na podlagi navedenega načela je izdal Narodne pjesni ilirske: »Za skiniti bratji s očuh onu staru koprenu; za iztrčbiti tudje lažljive vėsti; za razvedrit istinu; za podkrčpit narodnu ljubav; za dovođit jednoplemenost gornje i dolnje bratje; za priložiti barem kamenčak k slozi sveilirskoj, odlučio sam, da sastavim jedno zārčalo, u kojem će polag mogućnosti sakupljene biti sve zraka narodnoga života gornjih Ilirah.«¹² (V tej knjigi je bil objavljen le del njegove zbirke ljudskih pesmi.)

Ugotovitev, da se je raziskovalec ljudskega življenja najprej srečal z ljudskimi pesmimi, je Vraz dopolnil z ugotovitvijo (v nenatisnjeni oceni 1846), da je temu sledilo spoznavanje nadaljnjih prvin ljudskega življenja: »Produbjenjem narodnosti slov. stali su umni pisaoči slov. potraživati, što je to narod i što je u njeg narodno. I tako su udarili na pjesme njegove, malo iza toga i na ostalo blago prirodjenog njegova uma...«¹³ Neposredneje je izrazil slednjo ugotovitev v pismu Emilu Korytku iz Gradca 28. julija 1838; v tem pismu pravi, da je treba za zbiranje ljudskih pesmi dobro poznati m. dr. »ostanke od običajev, pučneh mnčnjah i ost...«¹⁴

Po takšni poti pri etnološkem delu je hodil tudi sam. Kakor je povedal, je 1833 začel zbirati ljudske pesmi skupaj z napevi in posamezne druge vrste ustnega slovstva kakor tudi druge sestavine ljudskega življenja.¹⁵ Leto pred izidom Narodnih pjesni ilirskih je, pred 24. majem 1838, nastal njegov spis Geo-, ethno- u. topographische Uebersicht der Slaven in Steiermark, ki ga je poslal P. J. Šafáriku v Prago.¹⁶

Kakor pove naslov, sestavljajo ta spis trije deli. Etnografski del obsega nekaj manj ko 4 tiskane strani. Najprej so navedene skupine prebivalstva po manjših geografskih enotah: Pohorci; Goričani v Slovenskih goricah; Pesničarji ob Pesnici od Biša in Trnovec naprej; Ščavničarji ob Ščavnici; murski Poljanci na Murskem polju med Ljutomerom in Radgono (te in Ščavničarje je imel Vraz v fizičnem in intelektualnem pogledu za »najmočnejše« med štajerskimi Slovenci); dravski Poljanci v »ptujski ravnini«; Haložani v Halozah; Kranjci se »navadno imenujejo prebivalci celjskega okrožja«.

¹¹ S. Vraz, Narodne pjesni ilirske, koje se pčavaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske, Zagreb 1839, str. VII.

¹² S. Vraz, Narodne pjesni ilirske..., str. XVI.

¹³ R. Meixner, Neobjelodanjeni Vrazovi članci i dokumenti, Građa za povijest književnosti hrvatske XX, Zagreb 1951, str. 41.

¹⁴ F. Kidrič, Paberki o Vrazu, Časopis za zgodovino in narodopisje VII, Maribor 1910, str. 227.

¹⁵ S. Vraz, Narodne pjesni ilirske..., str. XVI d.

¹⁶ I. Kunšič, Doneski k zgodovini književne zveze mej Čehi in Slovenci, Zbornik Slovenske Matice I, Ljubljana 1899, str. 95 d. Tu je šele bil objavljen ta Vrazov spis; Šafárik ga je v knjigi Slovanský národopis porabil v »zelo omejenem obsegu«: F. Petre, Začetki korespondence med Vrazom in Šafárikom, Slavistična revija IV, Ljubljana 1951, str. 281.

Sledi temeljna označba noše na štajerskem jugovzhodu in ob Savinji, nato pa je razmeroma nadrobno opisano, kako so se nosili v omenjenih skupinah prebivalstva. Prav kratka so izvajanja o hrani, gospodarstvu (poljedelstvu, rudarstvu, konjereji, lesni trgovini, perutnini, čebelarstvu), šegah in verovanju, povedkah, petju in glasbilih in pa slovstvu (slovnica, molitvenikih, pridigah, basnih oziroma Volkmerjevih pesmih).

Etnografski del spisa je daljši ko geografski (topografski del ni objavljen), je pa kljub temu kratek. Ne glede na takšen obseg pa etnografski del spisa ni poučen le zavoljo empiričnega gradiva, ki ga vsebuje, temveč tudi še drugače.

Če je Vraz poleg zbiranja ljudskih pesmi in napevov in posameznih drugih vrst ustnega slovstva zbiral tudi drugo gradivo iz ljudskega življenja, še ni bilo iz tega jasneje razvidno, kako je pojmoval predmet vsega etnološkega dela. Iz njegovega spisa, katerega en del ima naslov »etnografski pregled«, pa se v poglavitem lahko poučimo o tem, kaj je štel Vraz za predmet etnologije ali, kakor je imenoval to vedo, etnografije. Predmet te vede so po obravnavanem delu spisa sestavljale skupine prebivalstva po manjših geografskih enotah, noša, hrana, gospodarstvo, šege in verovanje, ustno slovstvo, glasba in slovstvo. O stavbah tu ni poročal, pač pa je pozneje objavljaval gradivo o njih. Ker je objavljaval gradivo o stavbah v kontekstu z drugim etnološkim gradivom ali z gradivom, ki ga je štel za etnološko v obravnavanem besedilu, je šlo v našem primeru po vsem videzu za nedoslednost ali za še nezadostno izdelan pogled na predmet etnografije oziroma etnologije. Iz istega razloga ali pa zato, ker nemara dotlej še ni posvetil kaj več pozornosti gradivu o družbenem življenju, ni poročal v etnografskem pregledu Slovencev na Štajerskem o tej temi, pač pa je storil to v skromnem obsegu pozneje. O plesu, ki ga v omenjenem pregledu ni upošteval, je tudi pozneje zelo malo pisal.

Niti tri tedne potem, ko je Vraz poslal iz Gradca Geo-, etno- in topografski pregled Slovanov na Štajerskem P. J. Šafáriku, je poljski pregnanec Emil Korytko 10. junija 1838 v Ljubljani napisal članek, v katerem se je obrnil na kranjsko javnost s prošnjo, naj mu pomaga pri zbiranju etnološkega gradiva. Korytko je imel pri tem v načrtu naslednje teme: šege; glasbo, ples in igre; verovanje; vremenoslovje in ljudsko medicino; ustno slovstvo, nošo; družbeno, zlasti rodbinsko življenje.¹⁷ Ker je Korytko nekaj pozneje objavil še članek, v katerem je označil to prošnjo kot prošnjo »za prispevke k etnografiji Kranjskega« (»um Beiträge zur Ethnographie von Krain«),¹⁸ je torej v prvem članku obsegel svojo opredelitev o predmetu etnologije.

Tème v Korytkovi prošnji so tukaj le povzete, ne dobesedno ponovljene. Razmeroma nadrobna razčlenitev v formulacijah tém kaže, da je avtor imel

¹⁷ Ein Slave aus Norden (E. Korytko), Den Freunden des Slaventhums in Krain, Illyrisches Blatt, 23. junija 1838, št. 25, str. 97 d. — Gl. o tem nadrobneje V. Novak, Emila Korytko nemški članki o slovenskem ljudskem izročilu, Traditiones I, Ljubljana 1972, str. 30 d.

¹⁸ E. Korytko, Slowenische Volkslieder aus Krain (Slovenske pesmi kranjskiga naroda), Illyrisches Blatt, 28. julija 1838, št. 30, str. 118.

že določeno etnološko izobrazbo.¹⁹ Nadalje je imel Korytko v načrtu obširnejše delo s torišča duhovne kulture, kakor pa ga poznamo pri Vrazu, in je snoval tudi zbiranje gradiva o vremenoslovju in ljudski medicini in pa o igrar in plesu. In imel je v razvidu tudi še družbeno življenje, ki se ga je lotil Vraz, kot rečeno, šele po 1838. V tem so bile prednosti Korytkovega pojmovanja etnologije pred Vrazovim. Po drugi strani pa je Vraz v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem spregovoril tudi o hrani in gospodarstvu. V tem pogledu je bil širši ko Korytko, ki tudi ni posebej ugotavljal skupin prebivalstva po manjših geografskih enotah.

Drugi del obravnavanega Vrazovega spisa je naslovljen kot »etnografski pregled« (»ethnographische Uebersicht«); tu je po našem dosedanem znanju prvič na Slovenskem uporabljena beseda »etnografski« oziroma »etnografija«. Korytko je zapisal besedilo »etnografija« (»Ethnographie«) dva meseca za Vrazom, kmalu zatem (15. avgusta 1838) pa je zapisal še besedo »etnograf« (slovenska transkripcija).²⁰ V vseh treh primerih je šlo za nemško besedilo. Vraz pa je prvič pri nas uporabil besedo »etnografija« tudi v slovenščini, in sicer 1839 kot »ethnografia«; vendar na tem mestu zvečine ni mogoče razvideti, kako jo je pojmoval, saj je v zvezi z etnografijo omenil samo to, da zahteva le-ta (poleg zgodovine) natanko takšno zapisovanje ljudskih pesmi, kakor se pejejo.²¹ Hkrati je Vraz v hrvaščini zapisal besedo »narodoslovje«, ²² očitno kot prevod etnografije. In Vraz je v pismu Prešernu iz Bistrice v Zagorju 15. decembra 1840 prvič pri Slovencih uporabil tudi besedo »etnolog« (»Aber jeder umsichtige illyr. Ethnologe muss dem Gedeihen der wend-illyrischen Literatur nichts Dauerndes voraussagen«).²³ Iz navedka se ne dá razbrati, kaj je štel Vraz za etnologijo. V svoj etnografski pregled Slovanov na Štajerskem je zajel tudi slovstvo. Če naj bi potemtakem sodilo slovstvo v predmetni okvir etnografije in če naj bi se (tudi) etnologija ukvarjala s slovstvom, se zdi mogoče, da je imel Vraz etnologijo za soznačnico etnografije.

Ob tem naj dopolnimo, da pri Vrazu ne najdemo neposredne, pojmovno zgoščene opredelitve o predmetu etnografije oziroma etnologije (to je bilo značilno za njegov čas, pa tudi še dolgo pozneje). Po zgornjih navedkih iz predgovora v Narodnih pèsnih ilirskih bi lahko sodili, čeprav ne čisto določno, da je Vrazu te vrste opredelitev pomenilo ljudsko življenje, kakor ga je takrat omenjal. Toda takšno mnenje je treba umakniti. Kajti Vraz je 1841 v potopisu Put u gornje strane ločeval »življenje« in »šege« (»o životu i običajih«),²⁴ po drugi strani pa je v pismu harkovskemu profesorju I. I. Sreznjevskemu iz Ljubljane 11. maja istega leta opisoval Jožefa Rudeža iz Ribnice kot človeka, ki zna ceniti »ljudske pesmi in šege, z eno besedo ljudsko

¹⁹ O tem F. Kidrič, Paberki o Korytku in dobi njegovega delovanja v Ljubljani, Ljubljanski zvon XXX, Ljubljana 1910, str. 431; Grf. (I. Grafenauer), Korytko Emil, Slovenski biografski leksikon I, Ljubljana 1925—1932, str. 522.

²⁰ Navedeno po: V. Novak, Emila Korytko nemški članki o slovenskem ljudskem izročilu, str. 46 d (Ost und West [Prag], 21. novembra 1838, št. 93, str. 380).

²¹ S. Vraz, Narodne pèsni ilirske..., str. XXIV.

²² S. Vraz, Narodne pèsni ilirske..., str. X.

²³ F. Kidrič, Prešeren I, Ljubljana 1936, str. 348.

²⁴ S. Vraz, Dèla V, Zagreb 1877, str. 69.

življenje« (»narodnje pšme, običaje [jednom rečju] narodnji život«).²⁵ In 25. decembra 1841 je v pismu iz Zagreba prosil Sreznjevskega, naj mu pošlje iz Srbije »dopis o ljudskem življenju, jeziku, rodbinskih razmerah itd.« (»o narodnem životu, jeziku, obiteljnem stanju itd.«).²⁶ Vrazu torej izraz »ljudsko življenje« ni pomenil natančneje določenega pojma, nikar da bi bilo prek tega izraza mogoče ugotoviti njegovo neposredno ali pojmovno zgoščeno opredelitev o predmetu etnografije oziroma etnologije.

To nadalje spričuje zagrebški časopis Kolo, ki je Vraz uredil njegovih prvih 7 knjig (I—VII, 1842—1850). Kolo je imelo podnaslov Članci za literaturo, umetnost i narodni život. Prispevki o ljudskem življenju so obravnavali šege, zabave, verovanje, objavljali potopise in pisali o tujih ljudstvih. Seveda se iz tega ne dá razvideti, kaj vse naj bi tedaj v Kolu načelno zajemalo ljudsko življenje.²⁷

V zvezi s tem je poučno, da je Vraz prvi uporabljal v slovenski etnologiji izraz »način življenja« (dobesedno ali samo po smislu), vendar mu je ta izraz pomenil podobno malo določen pojem kakor »ljudsko življenje«. — V potopisu Put u gornje strane, 1841, je Vraz poročal, da je šel iz Metlike čez Kolpo v neko vas, da bi tam videl, »kako ljudstvo živi« (»kako narod živi«).²⁸ V istem spisu je tudi povedal, da je v Dragah pri Hrastu nad Metliko razlagal, da želi spoznati »jezike in šege ... in razne načine življenja« (»jezike i običaje ... i razne načine življenja«).²⁹ V pismu Dragojli Štauduar iz Kranja 14./15. aprila 1841 je pisal, da se odpravlja z dr. Crobathom v neko vas pogledat, »kako tam ljudstvo živi« (»kako tamo puk živi«).³⁰ In v poročilu o delu Pogled u Bosnu ili Kratak put u onu krajino pravi, da je našel v njem obilo »podatkov o načinu življenja, o šegah, o političnem in rodbinskem življenju naših bratov« (»podataka o načinu života, o običajima, o političkom i porodičnom životu naše braće«).³¹

(Morda se je³² pojmu »način življenja« približal Urban Jarnik z izrazom »Slovan, ves, kakršen živi«? V pismu Korytku iz Blatograda [Moosburga] na Koroškem 10. julija 1838 je Jarnik ocenil Korytkovo nameravano delo kot »izdajo slovenskega narodopisja [= etnologije]« [»einer slowenischen Volks-

²⁵ M. Živančević, Prilozi proučavanju hrvatske književnosti XIX stoleća, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, odj. za suvremenu književnost XII, Zagreb 1969, str. 12.

²⁶ M. Živančević, nav. delo, str. 16.

²⁷ Ne glede na nakazano vsebino tega razdelka v Kolu je Vraz tu nekoč vnovič ločeval »življenje« in »šege« (»po životu i običajima«), Trebine (uvod), Kolo VII, Zagreb 1850, str. 3.

²⁸ S. Vraz, Děla V, str. 65.

²⁹ S. Vraz, Děla V, str. 70.

³⁰ S. Vraz, Děla V, str. 221.

³¹ S. Vraz, Pregled književnosti južnih Slavena za 1842. godinu, Pjesnička djela III, prir. S. Ježić, Zagreb 1955, str. 332.

³² Tudi Sreznjevski je uporabil izraz »način življenja«, a tudi pri njem ni mogoče jasneje razbrati, kaj vse je s tem obsegel, Slaven in Italian, Carniolia, 23. avgusta 1844, št. 68, str. 269: iz besedila je razvidno, da je po njegovem sodila v način življenja (»Lebensweise«) hrana, ne dá pa se nedvoumno ugotoviti, ali je Sreznjevski prišel k načinu življenja tudi nošo, praznovanja, pesmi z napevi, ples in glasbila in morebiti še vraževerje.

kunde»; to je pri nas nemara prva raba nemškega imena za to vedo;³³ »Takšen spis bi izpričal Slovana, vsega, kakršen živi in kar je še ohranil od starih šeg svojega daleč razširjenega ljudstva« [»Eine solche Schrift würde beurkunden, wie der Slawe leibt und lebt, und was er von den alten Sitten seines weit verbreiteten Volks noch erhalten hat«].³⁴ Ob izrazu »Slovan, ves, kakršen živi« je Jarnik odštel stare, do njegovih dni ohranjene šege [zato tudi sedanjik: »Slovan, ves, kakršen živi«].)

Ko naposled prehajamo k pregledu tistega Vrazovega etnološkega gradiva, ki nas zanima v teh odstavkih, ugotavljamo, da je zbral Vraz (ne upoštevaje rokopisne zbirke zunaj Slovenije) največ pričevanj o šegah in noši; razmeroma precej je tudi pričevanj o verovanju, gospodarstvu in stavbah, medtem ko je drugo gradivo skromno. Pri Vrazu je, tudi po njegovih besedah, šla določena prednost gradivu o šegah, ki jih je ponekod povezoval z verovanjem.³⁵

V konceptu pisma grofu Draškoviću iz Bistrice 20. januarja 1841 je Vraz med svojim zbiralnim delom od 1833 naprej poimensko navedel edinole zapisovanje ustnega slovstva in šeg.³⁶ V oglasu za Narodne pesni ilirske je sporočil, da namerava po tej knjigi izdati slovenske pravljice, pregovore, šege, ljudske noše in preostale pomembne ljudske dragocenosti (»pričiće, prirěčja, obiçaje, narodne nošnje i ostale značajne dragocnosti narodne«).³⁷ V pismu Sreznjevskemu iz Ljubljane 11. maja 1841 pravi, da se mu je na potovanju precej povečala zbirka ustnega slovstva, »šeg, starih izročil« (»običajah, starih predanjah«),³⁸ prav kakor je v pismu Dragojli Štauduar iz Zagreba 14. decembra 1841 zapisal, da je potoval tisto leto v Slovenijo, da bi tam raziskoval in zapisoval »ljudske pesmi in šege« (»narodnje pësme i obiçaje«),³⁹ vendar je tedaj zapisal tudi dosti drugega (to bo razvidno spodaj).

Vraz je imel pri zbiranju gradiva o šegah razmeroma izostren pogled. V konceptu pisma, ki je nastal v Gradcu med 4. in 10. aprilom 1838 in bil namenjen Jarniku, je tega prosil za podatke o ohranjenih »ostankih naših šeg pri rojstvih, ženitovanjih in pogrebih, nadalje o koledovanju, preji in žetvi« (»Ueberresten unserer Gebräuche bei Geburten, Hochzeiten und Begräbnissen, ferner von dem Koledovanje, dem Spinnen, und des Getreideschneidens«) na Slovenskem Koroškem; ob tem je tudi želel zvedeti, ali so žanjice prinašale domov venec iz klasja (»Aehrenkranz«) itn.⁴⁰ S takšnimi

³³ Gl. V. Novak, Emila Korytka nemški članki o slovenskem ljudskem izročilu, str. 34.

³⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka, Korytkov zbornik I, Ms 455/I, str. 289.

³⁵ Prim. M. Živančević, Vraz i Sreznjevski, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik XV/2, Novi Sad 1967, str. 263.

³⁶ S. Vraz, Dëla V, str. 208.

³⁷ S. Vraz, Književni oglas, Danica ilirska, 29. junija 1839, št. 26, str. 103.

³⁸ M. Živančević, Prilozi proučavanju hrvatske književnosti XIX stoleća, str. 12; prim. S. Vraz, Dëla V, str. 72.

³⁹ S. Vraz, Dëla V, str. 279.

⁴⁰ S. Vraz, Dëla V, str. 176 d.; gl. o dataciji koncepta pisma F. Kidrič, Bibliografija Vrazovih spisov in korespondenc, Časopis za zgodovino in narodopisje VII, Maribor 1910, str. 357 d. — Ni znano, da bi bil Jarnik poslal Vrazu podatke, za katere je ta prosil: Pisma Jarnikova Stanku Vrazu, Letopis Matice Slovenske za leto 1877., Ljubljana 1877, str. 154 d.

vprašanji o šegah je Vraz le malo zaostajal za zadevnimi vprašanji, kakršna je oblikoval Korytko.

Ta koncept pisma je poučen tudi zato, ker pričuje, da je Vraz skušal dobiti etnološke podatke, kakršni so predmet teh vrstic, tudi od drugih. Vendar je gradivo, ki ga tu objavljamo, zbral sam. (To so po veliki večini podatki iz avtopsijske in podatki, ki jih je dobil na podlagi ustnih poročil iz prve roke.)⁴¹

Njegovi zapisi o noši so nekaj manj obsežni ko zapisi o šegah. — V navedenem oglasu za Narodne pèsni ilirske je v načrtu nadaljnjih izdaj omenil nošo za šegami, in v naslednji knjigi naj bi bili natisnjeni dve sliki: »Slovenka od Drave (Štajerska Ilirka) i Slovenka od Save (Kranjska Ilirka).«⁴² Tudi pozneje je Vraz poleg tega, da je zapisoval podatke o noši na svojih potovanjih, zbiral upodobitve noše v tistem obdobju (deloma pod Korytkovim vplivom?).⁴³ Tako vemo, da mu je iz Ljubljane Prešeren 29. julija 1843 poslal dve upodobitvi »kranjske ljudske noše« (»Die 2 Blätter der kranischen Volkstrachten«),⁴⁴ Crobath pa 12. decembra istega leta Goldensteinovo upodobitev Ziljanke (»die Abbildung der Ziljanka in Nationaltracht«).⁴⁵ (Te upodobitve sodijo »med izgubljene«.)⁴⁶ In Luka Jeran je iz Ljubljane 16. maja 1844 poslal Vrazu bakroreze⁴⁷ »kranjskih noš«⁴⁸ (ali so ohranjeni v Zagrebu?). — Poznamo dva, ki sta Vrazu poročala tudi o noši: Matija Majar⁴⁹ in Emerih Bratuša.⁵⁰

II

Vrazovo etnološko gradivo, ki ga tu objavljamo, pričuje o manjših ali malce večjih območjih, o slovenještajerskem, pa tudi o vsem slovenskem ozemlju. — Za gospodarstvo na Slovenskem Štajerskem najdemo v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem, 1838, kar najbolj strnjeno označbo. Tamkajšnji Slovenci so se po Vrazu tedaj ukvarjali povečini s poljedelstvom »v vseh njegovih vejah«, v celjskem okrožju tudi

⁴¹ Prim. V. Novak, Ivana Kunšiča prezrti etnološki oris Slovencev, Slovenski etnograf XI, Ljubljana 1958, str. 185.

⁴² S. Vraz, Književni oglas, str. 103 d.

⁴³ Gl. S. Vraz, Dèla V, str. 32.

⁴⁴ F. Kidrič, Prešeren I, str. 351.

⁴⁵ F. Kidrič, Prešeren I, str. 352.

⁴⁶ F. Kidrič, Korytkova smrt in ostalina, Ljubljana 1947, str. 22, op. 63.

⁴⁷ Risbe slovenske ljudske noše je po zgledu grofa Ostrowskega v Gradcu dal 1838 narediti tudi Davorin Trstenjak, in sicer 14 po številu in po svojih podatkih (najverjetneje so izgubljene): pismo Davorina Trstenjaka Vrazu iz Gradca 14. decembra 1838, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka, I. Prijatelj, gradivo o Stanku Vrazu in ilirizmu, Ms 1008.

⁴⁸ I. Prijatelj, Nekaj Vrazovih slovenskih dopisnikov, Časopis za zgodovino in narodopisje VII, Maribor 1910, str. 305.

⁴⁹ Pismo Matija Majarja iz Zabnic 31. julija 1843, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka, I. Prijatelj, gradivo o Stanku Vrazu in ilirizmu, Ms 1008.

⁵⁰ Pismo Emeriha Bratuše iz Ljutomera 25. januarja 1845, F. Ilešič, Korrespondenca iz dobe našega preporoda, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XIX, Ljubljana 1909, str. 98; gl. o tretjem, ki je Vrazu poročal o noši, J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, Ljubljana 1884, str. 120.

z železarstvom in rudarstvom, medtem ko je bila obrt manj pomembna. Ukvarjali so se tudi s konjerejo, zlasti okoli Veržeja, na Pohorju z lesno trgovino, ki je šla do Turčije, s perutnino, čebelarstvom itn.⁵¹

Zanimivo je, da je obsegel 1838 etnografski del Vrazovega spisa že podatek o železarstvu in rudarstvu, ki je tudi sam zase poučen. Posredno je potrdil tedaj plavža v Planini pri Sevnici⁵² in Mislinji⁵³ v celjskem okrožju, ne pa tudi manj pomembnih pohorskih plavžev v Lovrencu in pri Primožu⁵⁴ v mariborskem okrožju. Od takratnih premogovnikov v celjskem okrožju je omenjeni podatek upošteval vsaj največje, se pravi Trbovlje,⁵⁵ Hrastnik,⁵⁶ Liboje,⁵⁷ Zabukovico⁵⁸ in Govce,⁵⁹ če ne tudi manjših.⁶⁰ Navedba o razviti konjereji na Murskem polju je potrdila tamkajšnji vzpon konjereje od terezijanske dobe naprej, ko so začeli rediti toplokrvne konje, ki so se odlično obnesli.⁶¹ Vraz je poznal tudi splavarsko lesno trgovino s Pohorja, ki se je razcvetela prav v njegovem času.⁶² Štajerske steklarne⁶³ je Vraz prvotno uvrstil v rokopis, a jih je pozneje prečrtal, ker je očitno sodil, da so že zajete v omembi obrti.

Svojo rodno deželico, svet med Muro in Dravo, je Vraz 1840 v opombah k Đulabijam (II) označil v gospodarskem pogledu s tem, da ima dobra vina, da se tam dobro živi in da imajo tam lepe konje.⁶⁴ Ta označba pa je presplošna, da bi jo lahko porabili v etnološki smeri. Bolje je z Vrazovim zapisom v opombah k njegovemu prevodu Mickiewiczzeve pesnitve Dziady, 1850, o tem, kako so takrat pri nas vrednotili sadno drevje in sadje na njem in pa grozdje in kako so na podlagi tega ravnali z navedenima pridelkoma nasproti tujcem. V tistem času so po Vrazovem pričevanju imeli na slo-

⁵¹ I. Kunšič, nav. delo, str. 99: »Die Beschäftigung (delo) des Slovenen ist grösstentheils Landwirtschaft in allen ihren Zweigen, im Cillierkreise auch Bergbau auf Eisen u. Steinkohle. Auch Pferdezucht besonders um Verže ist ein Artikel seiner Beschäftigung, Holzhandel vom Pacher bis in die Türkei, Glaserzeugung (prečrtano s svinčnikom), Geflügelzucht, Bienenzucht etc.«

⁵² C. Schmutz, Historisch topographisches Lexicon von Steyermark II, Gratz 1822, str. 566.

⁵³ C. Schmutz, nav. delo, str. 553.

⁵⁴ F. Gestrin-V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 51; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda V, Ljubljana 1974, str. 231.

⁵⁵ J. Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, Trbovlje 1958, str. 303 d.

⁵⁶ J. Orožen, nav. delo, str. 342.

⁵⁷ C. Schmutz, nav. delo I, Gratz 1822, str. 419.

⁵⁸ Krajevni leksikon Slovenije III, Ljubljana 1976, str. 537.

⁵⁹ C. Schmutz, nav. delo I, str. 547.

⁶⁰ Gl. F. Gestrin-V. Melik, nav. delo, str. 57; B. Grafenauer, nav. delo, str. 238.

⁶¹ A. Baš, Ljutomerske konjske dirke, Maribor 1976, str. 17; gl. za nekaj poznejši čas A. Krempl, Dogodivšine štajerske zemle, V Gradci 1845, str. 246.

⁶² F. Leskoschek, Schiffahrt und Flösserei auf der Drau, Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark LXIII, Graz 1972, str. 129 d.

⁶³ F. Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966, str. 25; sredi 19. stoletja je bilo na Slovenskem Štajerskem 11 steklarn, od tega 6 na Pohorju.

⁶⁴ S. Vraz, Dĕla I, Zagreb 1863, str. 237: »Krajina izmedju Mure i Drave... Imade sladka, vatrena i blagomirisna (aromatična) vina; čila, čista žitka; lĕpih, brzih, plemenitih konjicah«.

venskem podeželju, razen v bližini mest in velikih cest, sadno drevje za »splošno premoženje«, ki je lahko sadje na njem trgal vsak. Med Muro in Dravo so takšno ravnanje utemeljevali s tem, ker je sadje uspevalo, ne da bi se bili kmetje zanj kaj trudili.⁶⁵ Do druge polovice 19. stoletja so na Slovenskem kmetje večinoma le še malo vedeli o sadjarstvu in zato le malo skrbeli za sadno drevje.⁶⁶ Zato je opisano ravnanje zadosti umljivo.

Z grozdem je bilo drugače. Zanj je bilo treba truda in stroškov, tako da je tujec lahko dobil grozdje samo s silo ali tatvino, če ni zanj poprosil in niso ugodili njegovi prošnji.⁶⁷

Ko je bil Vraz spomladi 1841 pri Uskokih na območju Hrasta in Drag nad Metliko, je v potopisu Put u gornje strane ugotovil, da so le-ti lahko na tamkajšnji kamniti zemlji pridelovali samo najnujnejšo mero krompirja in ovsa, pa še tega je včasih primanjkovalo.⁶⁸ Njihovo edino premoženje so (po Vrazovem pismu Dragojli Štauduar iz Novega mesta 4. aprila 1841) bile ovce.⁶⁹ V navedenem potopisu je nadalje pripomba o lepo obdelanih poljih in travnikih, ki jih je Vraz uzrl pred Novim mestom, ko se je pripeljal z Gorjančev.⁷⁰ In dva in pol meseca pozneje je v pismu Dragojli Štauduar z Bleda 18. junija 1841 zapisal, da je na poti iz Rezije pred Tabljo videl njivice, ki so bile približno štiri metre dolge in dva metra široke⁷¹ in ki je na njih rastla koruza; njihovi furlanski lastniki so bili, kot se je zdelo, nanje zelo ponosni.⁷²

V opombah h Guslam i tamburi, 1845, je Vrazov podatek o tem, kako je bilo priporočljivo ravnati z mlinarji. Da bi mlinarji kmetom kar najhitreje mleli, so jim ti poleg plačila nosili za spodbudo še žganja, vina, zabele, lana ipd.⁷³ Pri mlinarjih je bilo, kot je podoba, treba precej časa čakati, kar

⁶⁵ S. V r a z, Dēla IV, Zagreb 1868, str. 145: »I dan današnji još svi Slovenci, živući podalje od gradovah i carskiah velikiah drumovah, rod voćnoga drvetja drže blagom sveobćiem, koje brati može svatko, ma i nebio iz kuće, koja drži zemlju i voćnice one (dapače ni straniem ljudima n.pr. putnicima, nekrti se slobodno uživanje rećenog voća). Slovenci murodravski kažu: „pa zašto da kratimo ljudima božjim užitak roda, koji višnji od prevelike milosti svoje proizvodi bez ikakvog našeg nastojanja, bez muke i žuljeva ljudskiah?“

⁶⁶ V. V a l e n č i č, Sadjarstvo, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I (Agrarno gospodarstvo), Ljubljana 1970, str. 331 d.

⁶⁷ S. V r a z, Dēla IV, str. 145 d: »... nedozvoljavaju dragovoljno uživanje i ostalog poljskog roda, za koji se svake godine hoće i truda i troška, kao što je n.p. groždje, jerbo treba za vinsku lozu, da rodi, pomnje i rada, t.j. treba ju svake godine obrezati, dva puta okopati, nakoliti, svezati itd. što se bez truda i troška stat nemože. Ako dakle tu hoćeš da okusiš grozd, treba da ga ili na silu otmeš, il ukradeš il uz molbu od dobrog naroda stečeš.«

⁶⁸ S. V r a z, Dēla V, str. 77: »Zemlja je kršna i neplodna, te jedva toliko obrodi krumpira i ovsa, da se godina kako tako preživari, višeputah i s gladom i nevoljom.«

⁶⁹ S. V r a z, Dēla V, str. 215: »Njihovo jedino blago su ovce.«

⁷⁰ S. V r a z, Dēla V, str. 78: »... lēpo obdēljana polja i livade...«

⁷¹ S. V i l f a n, Prispjevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero, Zgodovinski časopis VIII, Ljubljana 1954, str. 59, 65: seženj je meril nekaj manj ko 2 m.

⁷² S. V r a z, Dēla V, str. 246 d: »... njivice po dva sežnja duge a sežanj široke. Na tih njivah raste kukurus, oko kojeg Furlan s ponositim obrazom šetje i oholo kao kakov Krōsus na svoje blago gleda.«

⁷³ S. V r a z, Dēla II, Zagreb 1864, str. 124: »... nose bake mlinarom (vodeničarom) kojekakvih mitah, da jim što brže samelju, a ono po najviše rakiye, vina, zabēli, lana itd.«

je hodilo narobe zlasti oddaljenejšim kmetom. Z navedenimi darovi so skušali doseči, da bi prišli čimprej na vrsto, verjetno pa tudi to, da bi lahko videli, kaj so jim mlinarji mleli.

V pismu Dragojli Štauduar iz Blatograda (Moosburga) na Koroškem 25. maja 1841 je Vraz omenil, da je videl železarno pri Malem Ljubelju in otroke, ki so zanjo nosili oglje.⁷⁴ Otroško delo v železarskih obratih je bilo v tistem času na Slovenskem splošno, saj so prav tako v Kropi, Kamni gorici in Železnikih delali takrat poleg mož in žen tudi otroci od 10. ali 12. leta naprej.⁷⁵

Najobsežnejši od Vrazovih odstavkov o gospodarstvu so tisti o trgovini. V njegovem spisu Béli Kranjci, 1841, ki je nastal po potovanju skozi Belo krajino, so omenjene naslednje značilnosti tamkajšnje trgovine z vinom. Vino, ki je bilo poleg pšenice pglavitni belokranjski pridelek, je izgubilo precej cene, odkar so lahko s Slovenskega Štajerskega brez mitnine izvažali vino na Kranjsko. In zavoljo vina je obstajala tudi v Beli krajini revščina poleg bogatije. Vinski pridelek je neko leto boljši, drugo slabši. Premožni vinogradniki so zato lahko postali še premožnejši, ker jim ni bilo treba prodati vina prej, preden se ni njegova cena povečala zavoljo slabe letine, in so tako dobro nadomeščali nerodovitna leta, Revni kmetje pa so morali prodajati vino vsako leto sproti; tudi najboljše vino so morali zato prodajati razmeroma poceni.⁷⁶

V Vrazovem pismu Dragojli Štauduar iz Blatograda (Moosburga) 25. maja 1841 je zapis o srečanju z istrskimi Čiči, ki so prihajali prodajat kis na Koroško, do Trga in Osoj.⁷⁷

Potopis Put u gornje strane, 1841, vsebuje tudi podatek o trgovini s suho robo. Aprila 1841 je Vraz na poti iz Karlovca v Metliko videl večjo skupino Dolenjcev, ki so se peljali z vozovi v Karlovac. Na Dolenjskem so čez zimo izdelovali veliko sodov, rešet, sit, zibelk ipd., ki so jih vozili v Karlovac in Zagreb, od tam pa s krošnjarji raznašali po vsem Hrvaškem, Slavoniji in

⁷⁴ S. V r a z, Dēla V, str. 235: »... kretju se kola gvoždane, zveči nakov; oko stanja vidiš pogdēkojeg crnog flegmatičnog kovačnog dētića nosit ugljēvlje; izvorni kip obrtnosti.«

⁷⁵ F. B a š, Iz zgodovine hiše v Kropi, Zgodovinski časopis VI—VII, Ljubljana 1952—1953, str. 642; isti, Eine historische Schmiedesiedlung in Kropa (Jugoslavien), Stahl und Eisen LXXV, Düsseldorf 1955, str. 1396.

⁷⁶ S. V r a z, Dēla V, str. 53: »Pšenica i vino su kod svih, osim Kostela, najplemenitiji proizvodi njihova truda; a ipak je vino puno od svoje prve cēne izgubilo, odkako Štajersko slobodno bez svake harmice u Kranjsku dolazi, jerbo si Gorenac (Oberkrainger) laglje Štajerskoga vina s manjimi troškovi po Savi dovede. Vinstvo je i ovdē uzrok da siromaštvo tik velikoga bogatstva prebiva; jer vino nerodi svagda. Jednu plodnu godinu, slēdi često više, ako ne sasvim neplodnih, barem slabih lētah. Premožnomu i bogatomu to neškodi; dapače to mu puno prudi, da još bogatije postati može, jer on kupi obilje plodne godine, te ga neprodaje prie, dok vinu cēna poradi slaboga lēta neposkoči. Takovim se načinom nestaja i pomanjkanje neplodnih godina obilno nadomēstuje. Siromašni kmet nasuprot mora svake godine lētinu prodati, on mora dakle i najbolje vino u času obilnosti jevtino prodati, i kada opet nastupi nedaća, mora jadan stradati.«

⁷⁷ S. V r a z, Dēla V, str. 235: »... sretjali smo hrpu Čičah naroda ilirskog, Istrianskog, koj od granice Primorske tja u gornju Korošku u Trg (Feldkirchen) u Oževe (Ossiach) sa sirčetom dotrži, kojeg na tovorih (Saumpferden) donosi. Možeš si domisliti, koliko se pri tom dobiti može.«

zahodnem Ogrskem.⁷⁸ Spričo tega podatka ne bo držalo, da »se je zibelka pojavila v Beli krajini precej pozno, okoli leta 1900.«⁷⁹ To ne bo držalo tudi spričo podatka o izdelovanju suhe robe v Ribnici, ki ga je Vraz natisnil v spisu *Dopis prijateljski iz Krajnske, 1841*. V tem spisu pravi, da so takrat v Ribnici povečini izdelovali lonce, rešeta, sita, zibelke ali pa so se ukvarjali s kakšno drugo obrtjo, kajti samó od premalo plodne zemlje niso mogli živeti.⁸⁰

O belokranjskih krošnjarih je Vraz objavil v spisu *Béli Kranjci, 1841*, pričevanje, po katerem so možje in fantje iz Bele krajine v jesenskem času odhajali krošnjarit na Ogrsko, v Vojno krajino in Nemčijo.⁸¹ Vrazovo kratko pričevanje se ujema s tem, kar je o belokranjskih krošnjarih povedal Janez Trdina 1873/74 v obširnem spisu *Sprehod v Belo krajino*.⁸² Po Trdini je bilo pglavitno torišče belokranjskih krošnjarjev v Nemčiji in sploh na nemškem jezikovnem ozemlju, radi so hodili tudi v Vojno krajino, malo pa na Ogrsko.⁸³ Začetki pomembnejšega krošnjarstva v Beli krajini segajo po Trdinovih podatkih v leta Napoleonovih Ilirskih provinc.⁸⁴

Kočevarskemu krošnjarstvu, ki je bilo starejše, je namenil Vraz samo en stavek, in sicer v spisu *Dopis prijateljski iz Krajnske, 1841*, kjer pravi, da so se ukvarjali Kočevarji s trgovino, se pravi s krošnjarstvom, s katerim so številni obogateli, drugi pa propadli.⁸⁵

In v *Guslah i tamburi, 1845*, je Vraz v opombah ohranil ime, ki so ga tedaj na Slovenskem Štajerskem uporabljali za trgovce. Pravili so jim Latini. Po Vrazovem mnenju so tako imenovali trgovce zato, ker naj bi bili Italijani prvi pri nas vpeljali trgovino ali tisto njeno zvrst, kakršna je bila takrat povečini v navadi po štacunah.⁸⁶ Ta razlaga ni sprejemljiva ne za novejšo

⁷⁸ S. V r a z, *Děla V*, str. 62: »Putem sastajali smo takodjer množinu Kranjacah, koji su pėvajuci išli s natovarenimi koli u Karlovac. Bit će ti poznato, da se u Kranjskoj kroz zimu načini sila bačavah, rešetah, sitah, kolėvkah itd.; koj se tovar vozi osom u Karlovac i Zagreb, pa odtuda na ledjama raznosi po čitavoj Horvatskoj, Slavonii i zapadnoj Ugarskoj. S takovim tovarom smo se i mi tu sastajali.«

⁷⁹ M. J a g o d i c - M a k a r o v i č, *Zibelka na Slovenskem, Slovenski etnograf XII*, Ljubljana 1959, str. 24.

⁸⁰ S. V r a z, *Děla V*, str. 34: »... je sve (v Ribnici) u obrtnost zamaknjeno. Koi děla lonce, koi rešeta ili sita, drugi grade bednje, kolėvke, a opet drugi tēra drugi zanat, od kojega se živi; jerbo zemlja neplodi onoliko, da bi toliki svēt nahraniti mogla.« Gl. tudi M. H e i n k o, *Skizzen aus Krain II. Reifnitz, Carniolia*, 28. marca 1842, št. 95, str. 378 d, 1. aprila 1842, št. 96, str. 381 d.

⁸¹ S. V r a z, *Děla V*, str. 52: »Trudoljubivost i priskrbljivost čini se da im je prirodjena, jer, čim dečak počne svitice nositi, već nastoji, da si šta pribavi; jeseni odlaze muževi i mladići, kojim okolnosti dopuste, po trgovini, něki u Ugarsku, něki u Krainu (militar), něki u Nėmačku, i takovim načinom imadu svojoj obrtnosti zahvaliti, da prem ako su mnogobrojni i primorani u neplodnom kraju živěti, vėndar neoseću nikakve skudosti.«

⁸² J. T r d i n a, *Sprehod v Belo krajino, Zbrano delo XI*, ur. J. L o g a r, Ljubljana 1958, str. 184—408.

⁸³ J. T r d i n a, nav. delo, str. 190 d, 324 d, 336, 374.

⁸⁴ J. T r d i n a, nav. delo, str. 323.

⁸⁵ S. V r a z, *Děla V*, str. 37: »Zanat Kočevarah jest trgovina, po kojoj su se mnoge kuće obogatile, a druge opet upropastile.«

⁸⁶ S. V r a z, *Děla II*, str. 125 d: »Kod nas (na Malom Štajeru) štacunare (dućandžije) zovu Latine, a ono valja porad toga, što su prvi u nas zaveli trgovinu Latini (Talijani) (ili barem onaj način, kojim se u sadašnje vrėme tēra po dućanah...).«

dobro ne za srednji vek. Vsekakor pa je bila v Vrazovem času (in v 17. in 18. stoletju)⁸⁷ na Slovenskem znana dejavnost severnoitalijanskih krošnjarjev in obrtnikov, ki so jih imenovali Lahe.⁸⁸ Krajevno ime Laško ni v nikakršni zvezi z Italijani,⁸⁹ pač pa s predсловanskim prebivalstvom.^{89a}

Prav kakor za gospodarstvo najdemo v Geo- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem, 1838, tudi za hrano na tem ozemlju kar najbolj strnjeno označbo. Po Vrazu so v njegovem času štajerski Slovenci uživali več zelenjave, močnatih jedi in stročja kakor mesa. Za »nacionalne« ali značilne domače jedi so šteli pogače (bilo jih je več vrst: kvasenice, povitice, krapci, pétkovice, zlévanjke, mlinci in gíbanice; slednje so bile najboljše) kakor tudi ajdove žgance. V zadnjih treh letih je bilo precej v navadi uživanje vina.⁹⁰

Navedeni Vrazov povzetek obsega poglavitne značilnosti hrane, kakršna je bila na Slovenskem Štajerskem ne samo v tistem obdobju, temveč tudi še dlje čas pozneje. Nadrobnejši in najbolj poučen je podatek o močnatih jedeh. Prav kakor skoraj pol stoletja pozneje Josip Pajek⁹¹ je tudi Vraz vedel, da so na Slovenskem Štajerskem ali vsaj na večjem delu tega ozemlja uporabljali za močnate pečene jedi ali, natančneje, za pečene jedi, ki so bile narejene iz pšenične moke in z dodatki, zbirno ime pogače. Od vrst, ki jih je naštel Vraz, so pri nas splošno znane povitice, tj. potice,⁹² medtem ko so druge⁹³ uživali in jih deloma še dandanes uživajo na vzhodnem Slovenskem Štajerskem in v Prekmurju.⁹⁴

Vraz je opredelil tudi temeljne prvine hrane v dveh delovnih okoljih. Na vzhodnem Slovenskem Štajerskem je v okviru plačila za mlatiče ocenil njihovo hrano (v opombi h Guslam i tamburi, 1845). Mlatiči so tam za svoje delo dobivali mertik, tj. vsak 11. ali 12. vagan tega, kar so omlatili, in pa precej skromno hrano in pijačo. Boljša je bila hrana drugih težakov: oračev,

⁸⁷ Ustno sporočilo univ. profesorja dr. Sergija Vilfana.

⁸⁸ S. V r a z, *Déla II*, str. 125: »Talijske, koji dolaze iz Italije k nam kao zamatlije ili prodavajuci od kuće do kuće koješta, zovemo Lahe (Vlahe) ...«

⁸⁹ Prav tam: »Od tog dolaze i mnoga méstna imena n. p. Laško (Tüffer), Laška Gorica (Görz) itd.«

^{89a} O tem M. K o s, *Vlahi in vlaška imena med Slovenci*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XX, Ljubljana 1939, str. 226 d, 231.

⁹⁰ I. K u n š i č, nav. delo, str. 99: »Die Nahrung (strošek) der Slovenen besteht mehr aus Gemüse, Mehlspeisen u. Hülsenfrüchten, als aus Fleisch. Als Nationalspeisen rechnet man die pogače, die verschiedenartig bereitet u. darnach benannt werden, als kvasenice, povitice, krapci, petkovicke, zlevanjke, mlinci; u. die vorzüglichste u. schmackhafteste darunter die gibanca — dann Sterz aus Haidenmehl (žganjki, žganci). Dass Weintrinken, war seit drei Jahren ziemlich Gewohnheit, da diese glücklich waren.«

⁹¹ J. P a j e k, nav. delo, str. 62; gl. o tem za druga slovenska območja R. L o - ž a r, *Ljudska hrana, Narodopisje Slovencev I*, Ljubljana 1944, str. 198; V. N o v a k, *Slovenska ljudska kultura*, str. 168.

⁹² M. P l e t e r š n i k, *Slovensko-nemški slovar II*, Ljubljana 1895, str. 197.

⁹³ Kako so jih delali, je opisal J. P a j e k, nav. delo, str. 60 d.

⁹⁴ J. v. C s a p l o v i c s, *Croaten und Wenden in Ungern*, Pressburg 1829, str. 72 d; V. N o v a k, *Ljudska prehrana v Prekmurju*, Ljubljana 1947, str. 78 d, 82; isti, *Slovenska ljudska kultura*, str. 168.

kopačev, žanjcev ipd. Pač pa je bila ob koncu mlatve malone gostija, imenovana domlatki.⁹⁵

Če je Vraz zapisal, da so mlatili za mertik na Slovenskem Štajerskem (»na Malom Štajeru«), je to preširoka označba, kajti izraz mertik (iz madž.) za plačilo mlatičev v omlatenem žitu je bil v navadi na vzhodnem Slovenskem Štajerskem.⁹⁶ Vagan, ki ga je Vraz ob tem omenil kot mero, je obsegal dva mernika, mernik pa je tedaj pomenil 30,5 litra »ali nekaj malega več«.⁹⁷ Se pravi, da je bilo plačilo mlatičev v Vrazovem času skorajda enako kakor v obdobju okoli 1900 in tudi še pozneje. Izpričano je, da je v času okoli 1900 dobival na Murskem polju par mlatičev »vsako deseto drevenko zrnja«,⁹⁸ drevenka pa je bila enaka vaganu.⁹⁹ Da je bilo to plačilo za dva mlatiča, je nedvomno razvidno iz navedenega pričevanja, saj je v njem rečeno, da sta ga dobila »oba vküp«. Tako je bilo tudi med svetovnjima vojskama, ko so dobivali v Slovenskih goricah mlatiči »vsak deseti mernik«,¹⁰⁰ ta pa je obsegal pol vagana.

Vrazov podatek o skromni hrani mlatičev naj dopolnimo za čas okoli 1900 s pričevanjem, da so takrat na Murskem polju dobivali mlatiči ob sobotah zvečer, preden so šli domov, kos kruha, med mlatvijo pa »K sakšemi vršaji ... pogače«.¹⁰¹ Domlatki so bili slejkoprej neke vrste pojedina za mlatiče in znani v 18. stoletju¹⁰² prav kakor dosti pozneje. Iz časa okoli 1900 je sporočeno pravilo, da se pri domlatkih mlatičem »kak najbolj postreže z jedjoj in pijačoj«; če pa kmet ob koncu mlatve ni imel vsega potrebnega za domlatke, »te pa to naredi po zimi, gda že svinje kole in ma tudi domače pijače«.¹⁰³ Spričo tega je zmotna trditev, da naj bi bili domlatki soznačnica za obilnejšo vsakdanjo večerjo mlatičev.¹⁰⁴

⁹⁵ S. Vraz, *Děla II*, str. 124: »Kod nas na Malom Štajeru mlatci služe (što no kažu) za mertik (mértuk), a ono po svaki 11. ili 12. vagan od svega što namlate. Medjutim daje jim se jelo podosta kukavno, pivo ili same vode ili kadkad kiselicice kakve, kruškovice, jabučnice ili zavrčelice, gđe se u kući sprama njih puno bolje hrane svi drugi poljski težaci, n.p. orači, kopači, žeteoci itd. Nu kad domlate, daje jim domačica čestitu čast, gotovo kao pir; a čast tu zovu domlatki.«

⁹⁶ M. Pleteršnik, nav. delo I, Ljubljana 1894, str. 572; gl. tudi V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 49.

⁹⁷ S. Vilfan, *Pravno življenje, Slovensko ljudsko izročilo*, Ljubljana 1980, str. 154.

⁹⁸ V. Habjanić, *Žetev in mlat*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena XIX, Zagreb 1914, str. 192; gl. tudi S. Vilfan, *Delavci v agrarnem gospodarstvu, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II (Družbena razmerja in gibanja)*, Ljubljana 1980, str. 384.

⁹⁹ M. Pleteršnik, nav. delo I, str. 171: drevenka = metzen. Po sredi 18. stoletja se je pri nas uveljavila dunajska mera, »katere temeljna enota je bil metzen, imenovan v krajih ob hrvaški meji vagan... (ta) je veljal za dva mernika«: S. Vilfan, *Pravno življenje*, str. 154.

¹⁰⁰ I. Koprivec, *Kmetje včeraj in danes*, Sv. Lenart v Slovenskih goricah 1939, str. 182; gl. tudi R. Ložar, *Poljedelstvo, Narodopisje Slovencev I*, Ljubljana 1944, str. 136 (napačna razlaga drevenke, ki naj bi bila plačilo za enega mlatiča); V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 49.

¹⁰¹ V. Habjanić, na nav. mestu. — Vršaj = kup omlatenega žita (vzh. Sl. Štajersko): M. Pleteršnik, nav. delo II, str. 799.

¹⁰² J. Pajek, nav. delo, str. 37.

¹⁰³ V. Habjanić, na nav. mestu.

¹⁰⁴ R. Ložar, *Poljedelstvo*, str. 136.

V potopisu Put u gornje strane, 1841, je Vraz omenil hrano Uskokov z območja Hrasta in Drag nad Metliko, kakršna je bila, kadar so opravljali svojo službo v Vojni krajini. Ti Uskoki so, kot rečeno, pridelovali le nekaj krompirja in ovsa. Do Vojne krajine so imeli 5 do 6 milj¹⁰⁵ ali več deset kilometrov daleč, in tam so ostajali marsikdaj po 3 do 4 tedne. Za ta čas so si prinašali tja hrano s seboj. Krajišniki, ki so jim pri tem pomagali sinovi, so si v ta namen naložili na hrbet toliko krompirja, kolikor ga je bilo mogoče nositi. Če ni bilo sinov, so krajišnikom pomagale nositi krompir njihove žene; medtem je bilo posestvo na skrbi otrok in starčkov.¹⁰⁶

O uživanju vina sta poleg tega, kar je povedal o tem za Slovensko Štajersko, ohranjeni še dve Vrazovi pričevanji. V spisu Béli Kranjci, 1841, je zapisano, da so v Kostelu ob Kolpi na veliki šmaren po maši pili veliko (zlasti primorskega) vina, niso pa bili zato kaj bolj razposajeni; ko so odhajali zvečer domov, so veselo prepevali, in nekateri so si privoščili vina tolikanj čez mero, da niso mogli ravno hoditi, toda do česa hujšega ni prišlo.¹⁰⁷

V pismu Dragojli Štauduar iz Bistrice na Zilji 31. maja 1841 je sporočeno, da so na tamkajšnjem proščanju pili po hišah samo vino, čeprav je bilo tudi najcenejšo vino drago. Če bi bili komu postregli s pivom, bi bila to huda sramota.¹⁰⁸ Pravo alkoholno pijačo je pomenilo vino, ne pivo, in imelo je tudi večjo ceno, kar ga je še posebej določalo kot pijačo za obed na praznični dan, kakor je bilo proščanje.

Od gradiva, ki ga je Vraz zbral o stavbah, naj bo najprej navedeno njegovo pričevanje o dimnicah. Te je 1840 omenil v opombah k Đulabijam (II) v zvezi z nesnago v stavbah; ugotovil jih je ob slovensko-nemški narodnostni meji, »kjer se Slovenec stika z Nemcem in z njim občuje«. Na tem območju so imeli Slovenci »nemške dimnice (Rauchstuben), tj. sobe, v katerih se kuri, kuha, je in ki jih nikoli ne belijo. V njih so prebivali ljudje, je piskala perutnina in je včasih krofkal kak prašič. Takšna in še bolj črna je bila podoba hiš na nemški štajerski strani, kjer nihče nikoli ni belil hiš, dokler se niso podrle.«¹⁰⁹

¹⁰⁵ S. Vilfan, Prispjevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero, str. 59: dunajska poštna milja = 7,5859 km.

¹⁰⁶ S. Vraz, Dĕla V, str. 77: »Največma oddaljen od suhe granice, ima do svog korduna 5—6 miljah puta, a tu trĕba, da čuva višeputah do tri četiri nedĕlje. I medjutim trĕba da tu živi, zato valja ponesti sa sobom hrane za to vrĕme. Zato na polazku zaprti i na sebe i na ledja sina svoga krumpira koliko može ponesti. Ako neima sina, trĕba da podje žena. A medjutim ostane gospodarstvo na dĕci i nemoćnih starinah.«

¹⁰⁷ S. Vraz, Dĕla V, str. 52: »... na blagdan velike gospoje u Kostelu... na svršetku božje službe mnogo se vina popi, osobito primorskog, ljudi biše veseli, prijazni, a na večer otidje sve mirno kući veselo pĕvajući, koji pako nemogaše ravno ići, mrvičak od više ponapit, taj bi izpod ramenah nježno odveden.«

¹⁰⁸ S. Vraz, Dĕla V, str. 241: »Pije se samo vino, premda najgore ovdĕ vino cvanciku stoji. Pivom koga dvoriti, drži se za najveću sramotu.«

¹⁰⁹ S. Vraz, Dĕla I, str. 238: »Nečistoća se samo nalazi... te na granici, gdĕ već Slovenac s Nĕmcem sudara i obći. Na medji proti Nĕmačkoj imade Slovenac već nĕmačke dimnice (Rauchstuben) to jest sobe, gdĕ se vatra loži, kuva, ruča te nikad nebĕli. U njoj stoji i spava čeljad, pišti perad i hroće kadkada gdĕkoje prase. Ovo isto i još crnije lice imadu kuće na nĕmačkoj strani Štajerske, gdĕ kuća ostaje, bez da ju itko bĕli, dok se nesruši.«

V tem opisu je Vraz zajel pogloblitve značilnosti dimnic. Kajti dimnice so bile stanovanjske hiše brez dimnika in so bile praviloma enocelične; v enem prostoru so združevale kuhinjo z ognjiščem in pečjo in pa spalnico, jedilnico, delavnico in prostor za malo živino.¹¹⁰

Vrazov opis je naš najstarejši opis dimnic, kar jih doslej poznamo. Toda Slomškov opis dimnice, ki je bil objavljen malenkost pozneje ko Vrazov, in sicer 1842 v knjigi Blaže ino Nežica v nedelski šoli, se nanaša še na čas pred 1824, ko je Slomšek končal bogoslovje v Celovcu. Svoj opis je namreč začel: »Ko sim študent iz šol čres hribe domu hodil, pridem v neko bajto blizo Nemškiga.« Sam opis dimnice pa se glasi: »Vsa vkajena dimnica je bila, črna ino temna ko noč. V enim koti so prasci jedli, v drugim so kure zobale. Dvoje otrok na ognjiši (kameni) sedí in muha, ker gospodinja kosilo kuha.«¹¹¹ Slomšek ni enako značilno opisal dimnice ko Vraz, saj ni razločneje omenil njene značilne prvine, da se peč in ognjišče v dimnici kurita v stanovanjskem prostoru.¹¹² Pač pa je Slomšek v nadaljnjih stavkih nazorno spregovoril o nesnažnem življenju v dimnici.

Dimnice so bile na Slovenskem znane do konca 18. stoletja, razen na Primorskem in na nižinskih območjih.¹¹³ Od srede 18. stoletja naprej so si oblasti prizadevale odpraviti dimnice.¹¹⁴ Okoli 1800 naj bi po mnenju Viktorja Geramba segalo ozemlje naših dimnic (tu ni upoštevano Prekmurje) na vzhodu do Ptuja, na jugu do Konjic, Šoštanja in Mozirja, do severnih pobočij Savinjskih Alp in Karavank, medtem ko naj bi na zahodu zajemalo skrajni spodnji del Ziljske doline.¹¹⁵ To mnenje pa ni dovolj natančno, saj so bile v tistem času dimnice tudi v okolici Laškega.¹¹⁶

Podobno je z Gerambvim mnenjem o razširjenosti naših dimnic okoli 1915, ko naj bi jih bilo na severu Slovenskih goric 1 do 5 %, na Pohorju

¹¹⁰ M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXXVI, Wien 1906, str. 22 d; isti, Hiša Slovencev, Izbrano delo, Ljubljana 1962, str. 264 d; F. Baš, Kóbarski hram, Časopis za zgodovino in narodopisje XXIII, Maribor 1928, str. 28 d; isti, Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 272; S. Vurnik, Kmečka hiša Slovencev na južno-vzhodnem pobočju Alp, Etnolog IV, Ljubljana 1930/31, str. 46 d; A. Melik, Slovenija I/2, Ljubljana 1936, str. 568; F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943, str. 31 d; R. Ložar, Kmečki dom in kmečka hiša, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, str. 83 d; S. Vilfan, Kmečka hiša, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I (Agrarno gospodarstvo), Ljubljana 1970, str. 562 d; T. Cevc, Stavbe, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 100.

¹¹¹ A. Slomšek, Blaže ino Nežica v nedelski šoli, v Celi 1842, str. 51; F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, str. 33.

¹¹² S. Vilfan, Kmečka hiša, str. 563.

¹¹³ F. Baš, Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem, str. 272.

¹¹⁴ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, str. 33 d; S. Vilfan, Kmečka hiša, str. 585 d.

¹¹⁵ V. Geramb, Die geographische Verbreitung und Dichte der ostalpinen Rauchstuben, Wiener Zeitschrift für Volkskunde XXX, Wien 1925, str. 106 d, zemljevid; S. Vurnik, nav. delo, str. 47; F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, str. 33.

¹¹⁶ A. Stegenšek, ocena dela M. Murka, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, Časopis za zgodovino in narodopisje IV, Maribor 1907, str. 180.

in na Kóbanskem 10 do 25 0/0, južnozahodno od Pohorja 5 do 15 0/0 in na Koroškem južnovzhodno od Celovca pod Dravo 1 do 5 0/0.¹¹⁷ To mnenje je bilo sprejeto z ugovorom zoper navedeni odstotek dimnic na severu Slovenskih goric, na Pohorju in južnozahodno od Pohorja.¹¹⁸ Na začetku 20. stoletja so ugotovili v Slovenskih goricah le še 3 dimnice,¹¹⁹ medtem ko so bile tedaj na Kóbanskem in na Pohorju dimnice še razmeroma številne, vendar so marsikje že v precejšnjem obsegu izginjale (zlasti na južnem in še bolj na vzhodnem Pohorju); obstajale so tudi še v Mežiški dolini.¹²⁰ Konec 19. stoletja pa so dimnice še prevladovala na Kóbanskem in v Dravski dolini;¹²¹ v vuzeniški župniji so na začetku 20. stoletja pomenile polovico tamkajšnjih hiš.¹²² Na prehodu 19. v 20. stoletje in v naslednjih letih so dimnice na Pohorju povečini izginile, tako da so bile med svetovnjima vojskama izjemne. Podobno je bilo tudi na Kóbanskem.¹²³ Po drugi svetovni vojski na Slovenskem ne najdemo več dimnic.¹²⁴

Vraz je opisal dimnice ali v Dravski dolini, verjetneje pa na Kóbanskem. Takoj za opisom naših dimnic je opredelil dimnice na Nemškem Štajerskem, vrh tega pa je omenil, da so bile naše dimnice ob slovensko-nemški narodnostni meji (zato jih je imel za nemško značilnost); ta meja je bila na ozemlju, kjer so obstajale dimnice in ki je bilo za Vraza najbližje, na Kóbanskem. Dimnic v severnih Slovenskih goricah Vraz tu ni opisoval (čeprav bi bilo to v načelu mogoče), ker jih po vsem videzu ni poznal ali pa se mu niso zdele vredne omembe, ker so bile takrat očitno že prav redke. V svojem opisu hiš v severnem delu Slovenskih goric (o tem bo takoj beseda) ni namreč nikjer navedel dimnic.

V opombah k Đulabijam (II), 1840, je Vraz izpričal tudi nekaj prvin o hišah na ozemlju med Muro in Dravo, se pravi v svojih domačih krajih. Omenil je tamkajšnje hiše, ki so bile raztresene po hribočkah, in večje vasi v ravninskem svetu, tj. na Murskem in vzhodnem Ptujskem polju, in v dolinah med Tomažem in Polenšakom. Hiše na vsem imenovanem ozemlju je ločeval po treh manjših geografskih enotah. Na severu Slovenskih goric hiše niso bile velike. Belili so jih tudi zunaj, poleg tega pa barvali okoli

¹¹⁷ V. Geramb, nav. delo, str. 82 d, zemljevid; S. Vurnik, nav. delo, str. 47; F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, str. 33.

¹¹⁸ F. Baš, ocena nav. dela S. Vurnika, Časopis za zgodovino in narodopisje XXV, Maribor 1930, str. 251.

¹¹⁹ M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, str. 23; isti, Hiša Slovencev, str. 266.

¹²⁰ M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, str. 22; isti, Hiša Slovencev, str. 265; gl. o pohorskih dimnicah v drugi polovici 19. stoletja in okoli 1900 J. Pajek, nav. delo, str. 222; J. Koprivnik, Pohorje, Maribor 1923, str. 92.

¹²¹ F. Baš, Kóbanski hram, str. 29.

¹²² M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen, str. 22; isti, Hiša Slovencev, str. 265.

¹²³ F. Baš, Kóbanski hram, str. 29; gl. o razširjenosti dimnic tudi A. Melik, na nav. mestu; R. Ložar, Kmečki dom in kmečka hiša, str. 84.

¹²⁴ F. Šarf, Kmečka hiša v slovenskem panonskem svetu, vodnik po razstavi v Slovenskem etnografskem muzeju, Ljubljana 1971, str. 8 d, poroča za čas do prehoda v 20. stoletje o t.i. dimničnih hišah v okolici Rogaške Slatine in Smarja pri Jelšah in v Obsotelju, toda te vrste hiše niso bile dimnice: gl. V. Geramb, nav. delo, str. 107 d; R. Ložar, Kmečki dom in kmečka hiša, str. 76, 84.

oken, vrat, praga in vogalov rdeče ali modro (večkrat rdeče in modro). Na jugu Slovenskih goric so bile hiše večje, z večjimi okni; v tistem času so tamkajšnje hiše povečini že zidali. Še lepše so bile hiše v ravninskih krajih, v katerih so si gospodinje zelo prizadevale za snago in belile hiše po trikrat, štirikrat na leto, znotraj in zunaj, in jih tudi (kjer je bila takšna šega) barvale (drugače kakor na severu Slovenskih goric je bilo tod oboje žensko delo). Na tem, slednjem območju prav kakor drugod pri premožnejših Slovincih so bile postelje visoke; posteljno perilo je bilo belo in snažno.¹²⁵

Če so okoli 1840 na jugu Slovenskih goric hiše povečini že zidali in če vemo, da so na našem panonskem območju na splošno zlasti proti koncu 19. stoletja postavljali namesto lesenih hiš zidane,¹²⁶ je bil potemtakem navedeni del ozemlja med Muro in Dravo v tem pogledu precej napreden. Za Goričko v Prekmurju je sporočeno, da so tam začeli na zahtevo grofa Batthyánija postavljati zidane hiše nekaj pred 1820,¹²⁷ toda to je bila fevdalčeva pobuda. Te na bližnjem slovenještajerskem ozemlju pri prevladujoči zidavi hiš v času okoli 1840, kot je podoba, ni bilo, temveč so tam zidali hiše po svojem, kmečkem preudarku.

Barvanje hiš, kakor ga je opisal Vraz v Slovenskih goricah, je bilo znano še v letih po prvi svetovni vojski.¹²⁸ Enako ali podobno so barvali hiše v obravnavanih ravninskih krajih, čeprav je Vraz to barvanje samo omenil, ni ga pa kaj bolj opisal. Barvano zunanost hiš poznamo na našem panonskem območju tudi v Prekmurju, kjer so do obdobja po drugi svetovni vojski barvali sprednje dele hiš z nižjim »pojasom« modre, rjavkaste ali črne barve.¹²⁹ In na Bizeljskem se je prav tako do obdobja po drugi svetovni vojski ohranila na hišah »barvana zunanost, zlasti rdeča.«¹³⁰ Tamkajšnja posteljnina je bila pisanih barv,¹³¹ medtem ko je Vraz poročal za ravninski svet med Muro in Dravo o beli posteljnini. V slednjih krajih je bilo po hišah očitno precej posteljnine, saj je Vraz zapisal, da so imeli tam »visoke« postelje.

Snaga v hišah v obravnavanih ravninskih krajih je bila v drugi četrtini 19. stoletja velika, prav kakor je tudi drugod med Muro in Dravo po Vra-

¹²⁵ S. Vraz, *Děla I*, str. 237 d: »U ovom dražestnom kraju (med Muro in Dravo) imade po brdih raztrešenih kućah (što nudja ležaja iziskuje); nu po ravninah (Murskom i Doljno-Dravskom polju) i po širjih dolinah (medju sv. Tomom i Polenštakom) imade i dosta znatnih vesih (selah). Kuće grade Slovenci različito. Gorenac nestroji velikog stanja, nego kućicu sa srednjimi prozori, koju si lépo pobéli i pošara, t. j. on ju pobéli te izvana oko prozora, vratoh, praga i ugalah koje-kako zemljom crvenom ili modrom (više putah sve zajedno) pomaže. Kuća od Dolenca je prostranija, imade širjih i višjih prozorah, te se sada već ponajviše zidje. Jošte više na gospodski način grade si kuće Poljanci. Slovenka ovih krajevah gleda na čistoću kao podlasica (mustella) . . ., svake godine kuću po tri, četiri puta izvana i iznutra pobéli, i (gdi je običaj) pošara. Postelje u Poljanca i drugih bogatijih Slovencah visoke su, běle i čiste.«

¹²⁶ V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 115.

¹²⁷ J. v. Csaplovics, nav. delo, str. 60.

¹²⁸ Ustno sporočilo akademika univ. profesorja dr. Antona Slodnjaka.

¹²⁹ M. Maučec, *Podstenj in priklet v prekmurski hiši*, *Časopis za zgodovino in narodopisje XXXIV*, Maribor 1939, str. 178; V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 111.

¹³⁰ F. Baš, *Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem*, str. 284.

¹³¹ Prav tam.

zovem pričevanju ni manjkalo, vsaj v večji meri ne. Za celjsko okrožje je Vraz v opombah k Đulabijam (II), 1840, sodil deloma drugače. Tam ponekod v hišah ni bilo snage; to je bilo v revnih krajih.¹³² Vraz je imel tu v mislih po vsej verjetnosti Kozjansko in nekatere kraje v njegovi bližini.

K notranji podobi hiš med Muro in Dravo je Vraz v opombah v zbirki Gusle i tambura, 1845, prispeval poučen podatek. Pravi, da so tedaj na vzhodnem Slovenskem Štajerskem in v Medmurju imenovali srednji prostor v hiši priklet ali prikletje. Ta prostor je bil med kletjo in hižo ali sobo in je imel nasproti vhodnih vrat še druga, poleg teh pa še dvojne vrat ob straneh, in sicer v hižo in klet. Iz prikleta so bile stopnice ali lestve na podstrežje. Ta prostor se je pri korotanskih Slovencih in Hrvatih na zahodnem Ogrskem imenoval veža. V prikletu je bil komen,¹³³ pri katerem je gospodinja kuhala ali kurila peč. Hiši so rekli hiža, majhni hiši in sobi v njej pa hižka ali hižica.¹³⁴

Navedeni zapis spričuje hiše, v katerih srednji prostor še ni bil predeljen, temveč je obstajal samo iz kuhinje, ni pa imel tudi posebne veže. Nenavadno je ime za ta prostor, kajti niso ga imenovali po njegovem poglavitnem, temveč po manj pomembnem namenu, saj so mu pravili priklet, ne kuhinja. Drugače kakor na vzhodnem Slovenskem Štajerskem¹³⁵ se je imenoval ta prostor v Prekmurju: tam se je glasilo njegovo ime preklit, kar je pomenilo vežo pred kuhinjo, ne veže in kuhinje hkrati.¹³⁶ Po Vrazovem pričevanju smemo soditi, da je priklet, kakor je razviden iz njegovega opisa, tj. kuhinja in veža v enem prostoru, izrečno prevladoval, če ni bil pravilo, v krajih med Muro in Dravo še v drugi četrtini 19. stoletja. V Prekmurju ali, natančneje, na Goričkem pa je okoli 1820 v dimničnih hišah po vsem videzu izrečno prevladoval preklit ali veža pred kuhinjo;¹³⁷ na Dólskem se je začejala v tistem času predeljevati kuhinja v dva prostora, v kuhinjo in

¹³² S. V r a z, Dēla I, str. 238: »Nečistoća se samo nalazi u gděkojih kućah Celjskog kotara, a tamo proizilazi iz prem velike sirotinje (sirotinja i nečistoća — dvě rodjene sestre) ...«

¹³³ M. P l e t e r š n i k, nav. delo I, str. 427: komen je vzhodnoštajerska beseda, ki pomeni ognjišče; gl. tudi J. P a j e k, nav. delo, str. 33; R. L o ž a r, Kmečki dom in kmečka hiša, str. 89.

¹³⁴ S. V r a z, Dēla II, str. 81 d: »Priklēt ili priklētje zovu na Malom Štajeru i Medjimurju prostor srēdišni od kuće, Priklēt dēli klēt od hiže (sobe). Unj se ulazi s vana kroz dvojna vrata, koja stoje jedna sprama drugim. Iz priklētja vode opet dvojna druga vrata, jedna u hižu a druga u klēt, a po stubah ili lēstvah ulazi se na nahižje (pod krov). Priklēt Slovenci korutanski i Hrvati u zapadnoj Ugarskoj zovu veža ... Kod mene zovu hižom i kuću i sobu, a hižkom ili hižicom kućicu ili sobicu ... Komen (tal. comino?) znači u nas ono uzvišeno mēsto u priklēti, gdě se mētju lonci, lući i koješta. Pri komenu stoji Slovenka kuhajući ili ložeć peč.«

¹³⁵ M. P l e t e r š n i k, nav. delo II, str. 311.

¹³⁶ M. M a u č e c, nav. delo, str. 177 d, 183 d; isti, Kmečka hiša in njena funkcija v Prekmurju, Etnografija Pomurja I, Murska Sobota 1967, str. 20 d, 27 d, 35; V. N o v a k, Slovenska ljudska kultura, str. 113; isti, Nekaj popravkov, Slovenski etnograf XIII, Ljubljana 1960, str. 233.

¹³⁷ J. v. C s a p l o v i c s, nav. delo, str. 61 d, 64; gl. tudi R. L o ž a r, Kmečki dom in kmečka hiša, str. 72 d; M. M a u č e c, Kmečka hiša in njena funkcija v Prekmurju, str. 20 d.

posebno vežo, in nastal je preklit,¹³⁸ ki se je pozneje še razvijal.¹³⁹ Še z drugimi besedami: hiše med Muro in Dravo so pri predeljevanju kuhinje nekoliko zaostajale za prekmurskimi.

Drugi Vrazovi podatki o hišah ne izvirajo s Slovenskega Štajerskega. V potopisu Put u gornje strane, 1841, je zapisal, da je na poti z Gorjancev proti Novemu mestu ugotovil na obeh straneh ceste »prelepe kmečke zidane hiše«, malo dalje od ceste in na bližnjih hribovskih pa »mile cerkvice«.¹⁴⁰

Nekaj potem, ko je zapisal navedeni podatek, je Vraz v pismu Dragojli Štauduar iz Kranja 14./15. aprila 1841 poročal, da so se hiše v okolici Kranja razločevale od hrvaških: »Kranjska hiša je vsa lepa, vsa snažna. V njih so pomite mize, stoli, klopi in celó stene, kjer so lesene.«¹⁴¹ Vendar je treba pripomniti, da je nastal ta zapis po ogledu neke vasi v kranjski okolici na velikonočno nedeljo.¹⁴²

Iz Vrazovega pisma Dragojli Štauduar iz Bistrice na Zilji 31. maja 1841 zvemo, da je ta vas štela takrat 100 hiš; hiše in pohištvo v njih je bilo po Vrazovi sodbi takšno kakor »pri nas«, tj. v Prlekiji.¹⁴³

In ko se je Vraz kmalu zatem vrnil iz Rezijske, je v pismu Dragojli Štauduar z Bleda 18. junija 1841 sodil, da so rezijanske hiše takšne kakor italijanske (se pravi furlanske). Te pa so bile po njegovih vtisih s poti iz Rezijske v Tabljo takele. Na Bili, v Klužah in Dunji so bile ozke in visoke hiše s položnimi strehami, kar je imel Vraz za italijanske (natančneje furlanske) prvine. O imenovanih naseljih je sicer vedel povedati, da so bila čudnega videza, »kakor da bi jih bil sezidal kak norec. Vse je brez reda, hiše so pregosto postavljene druga ob drugi«; v teh naseljih ni bilo ulic, tako da se je bilo težko znajti v njih. »Pri vsaki hiši, pri kateri so dvoriščne stopnice iz kamna, imajo brajdo, ki zopet nekoliko popravlja nered in nesnago... Italijanska mesta so bolj poetična ko naša in še bolj ko nemška«; toda naša in nemška so dosti bolj praktična.¹⁴⁴

Od Vrazovih pričevanj o noši je po obsegu na prvem mestu spis Geo-, etno- in topografski pregled Slovanov na Štajerskem, 1838. V tem spisu je po-

¹³⁸ M. Maučec, Podstenj in priklet v prekmurski hiši, str. 184.

¹³⁹ M. Maučec, Podstenj in priklet v prekmurski hiši, str. 184 d; isti, Kmečka hiša in njena funkcija v Prekmurju, str. 27.

¹⁴⁰ S. Vraz, Dĕla V, str. 78: »...krasne seljačke zidane kuće, što su stale s obe strane druma, i mile crkvice sagrađjene podalje druma i po brdih.«

¹⁴¹ S. Vraz, Dĕla V, str. 223: »Nu s druge strane ne slažu se Kranjci s Hrvati (Bezjaci). Kranjska je kuća sva lĕpa, sva čista. Stoli, stolci, klupi, dapače i stĕne oprane su, gdje su drvene.«

¹⁴² S. Vraz, Dĕla V, str. 220 d.

¹⁴³ S. Vraz, Dĕla V, str. 240: »Sama Bistrice, selo brojeće 100 kućah... I kuće i pokućtvo one iste kao kod nas.«

¹⁴⁴ S. Vraz, Dĕla V, str. 246: »I u Resii vladaju već talianske kuće... Varošinci ovi (Na Bili, Kluže, Dunja) imadu čudno lice. Sve kao da jih je kakov ludak sazidao. Sve bez reda, natrpana je kuća uz kuću. Uzki nu visoki podi, plosni krovci na italianski način. A kad zabludiš jedanput medju ove mršave zidine — kuće kao rode — neznaš ni kuda ni kamo, jerbo nima nikakvih ulicah; nego se valja izručiti u ime Božje, te koračiti dalje dok izlaziš na koj kraj. Kod svake kuće, na kojih su stube iz dvora kamene, imade i jedne brajde, koje opet ono ponešto poprave, šta nered i nečistoću od slave njihove na ništa nese. — Varoši talianski su poetičnii od naših i još više od nĕmačkih; nu ja volim ostati za naše i nĕmačke, jerbo su mnogo praktičnii.«

večini beseda o noši na vzhodnem Slovenskem Štajerskem, medtem ko je manj podatkov o noši na drugih slovenještajerskih območjih. Tako zvemo o noši v celjskem okrožju najprej le to, da so v Vrazovem času nosili tam moški tesno oprijete hlače.¹⁴⁵ (O noši v celjskem okrožju proti sredi 19. stoletja pričujejo precej zgovorneje drugi viri.¹⁴⁶)

Za omenjenim podatkom je Vraz povzel poglavitno označbo noše na Slovenskem Štajerskem v tistem obdobju, ko je zapisal, da je tamkajšnja noša »zelo različna«, in to razložil: od Radgone do Ormoža, nato ob Dravi navzgor prek Zavrča in Borla do vzhodnih Haloz, nato prek Ptuja v dolini Pesnice in večidel v brežiškem okraju nosijo obleko, ki je krojena po hrvaško. Ob Savinji se približujejo kranjskemu, na Pohorju koroškemu kroju.¹⁴⁷ Odstavek prej pa je Vraz ob navajanju skupin prebivalstva na Slovenskem Štajerskem pripomnil, da so bili Haložani pod Ptujem, se pravi vzhodni ali spodnji Haložani po noši in jeziku skoraj enaki sosednim Hrvatom.¹⁴⁸

Navedeno označbo noše na Slovenskem Štajerskem je Vraz posnel po zadevnem opisu v delu Neueste Länder- und Völkerkunde, 1823.¹⁴⁹ Kljub temu, da je sam neposredno poznal zlasti še vzhodne kraje na Slovenskem Štajerskem, je za poglavitno označbo slovenještajerske noše porabil omenjeni opis, ki je bil očitno natančnejši ko Vrazovo lastno znanje. Vsekakor pa je Vraz tolikanj poznal nošo na Slovenskem Štajerskem, posebej na vzhodu, da je s tem, ko je posnel omenjeni opis, potrdil njegovo temeljno vsebino. Zato potrjujejo to njegovo označbo drugi viri, ki pričujejo o takratni noši v vzhodnejših krajih na Slovenskem Štajerskem.

Tu je šlo zvečine za belo ali, po Vrazu, za hrvaško nošo; njeno ozemlje je bilo ugotovljeno v poglavitnem enako ko pri Vrazu prvikat 1834¹⁵⁰ in — v posrednejši obliki — večkrat pozneje (o tem bo še spregovorjeno), medtem ko so posamezni ustrezni podatki na voljo od začetka 19. stoletja naprej.¹⁵¹ — V Vrazovem času se je, kakor je razvidno iz Gerambovih raziskav, ki slonijo praviloma na arhivskem gradivu,¹⁵² omenjeno ozemlje te noše začelo

¹⁴⁵ I. Kunšič, nav. delo, str. 97; M. Ložar, Slovenska ljudska noša, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952, str. 189: »Krajnci werden schon gewöhnlich die Bewohner des Cillier Kreises genannt. Krajnci werden ohne Unterschied der Nation Alle genannt, welche enganschliessende Beinkleider tragen.«

¹⁴⁶ V. Geramb, Steirisches Trachtenbuch II, Graz 1935/1939, str. 240 d.

¹⁴⁷ I. Kunšič, nav. delo, str. 97: »Die Tracht (nošnja) der Slovenen ist unter sich sehr verschieden. Die südöstliche Spitze von Radkersburg bis Friedau, dann auf der Drau aufwärts über Sauritsch u. Ankenstein bis in die Kolles, dann über Pettau durch das Pössnitzthal in die windischen Bücheln, sowie auch der grösste Theil des Bezirkes Rann trägt kroatische Kleidung dem Schutte nach. Im Sannboden nähert man sich dem krainischen, die Gegen des Pachters dem kärnthnerischen Kleiderschnitte.«

¹⁴⁸ I. Kunšič, nav. delo, str. 97: »... die Bewohner der sogenannten Kolles unter Pettau, gleichen beinah in Tracht u. Sprache ihren Nachbarn den Bezjaken.«

¹⁴⁹ Neueste Länder- und Völkerkunde. Ein geographisches Lesebuch für alle Stände. 18. Bd. Kaiserthum Oesterreich. Prag 1823. Navedeno po: F. Kotnik, O narodni noši v ptujski okolici, Naš dom XIX, Maribor 1927, str. 113.

¹⁵⁰ (Nepodpisano), Ueber die Slawen in der Steyermark, Der Aufmerksame, 3. maja 1834, št. 53, b. str.

¹⁵¹ V. Geramb, Steirisches Trachtenbuch II, str. 232 d; M. Ložar, nav. delo, str. 174 d.

¹⁵² V. Geramb, Steirisches Trachtenbuch II, str. 267.

krčiti proti slovensko-hrvaški narodnostni meji; v 20. stoletju na vzhodnem Slovenskem Štajerskem ni več te noše.

Poglavitni označbi noše na Slovenskem Štajerskem sledi nadrobnejši opis po manjših in večjih geografskih enotah. — O Ščavničarjih in prebivalcih Murskega polja je Vraz povedal, da so nosili kratko srajco, imenovano robača, hlače, imenovane breguše, telovnik, imenovan proslík, ki je bil ali iz sukna ali bombažnega blaga, in zelo visok klobuk; samo pozimi so nosili črno barvan kožuh ali plašč (metén, okolor, plajš), škornje, imenovane črevle ali čizme, tudi ob delavnikih kepenjek ali gaban, tj. plašč iz belega lodna.

O praznikih so bile pri mladih moških v navadi boljše breguše, srajca iz perkala, svilen telovnik, ki se je spredaj zapenjal s svetlimi bleščečimi in gosto našitimi gumbi, jopič iz boljšega sukna, imenovan rokavač, svilena ruta okoli vrata (židani ali svilnati robec okoli šinjaka), druga okoli pasu (okol pojasa), škornji iz kordovanskega usnja, polsten klobuk (zavečji klobuk) in na njem velik dišeč šopek (pušelec), ki ga je dajalo dekcle (ljuba, ljubica) ali sestra. Ženske so ob delavnikih nosile kratko srajco (rokavce), belo ali barvano plateno krilo (janjko), bombažno, rdeče progasto ruto čez prsi (na nadrah), belo ruto na glavi (pečo), špenzer¹⁵³ (proslík, žpenzar), pozimi kožuh in škornje, imenovane čizme, poleti podvezanke (punčuhe). O praznikih so nosile krilo iz pisanega bombažnega blaga (pisano jajnko), moder ali črn predpasnik (fortuh) iz svile, čez prsi svileno ruto, na glavi belo ruto iz perkala, ki se je zavezovala zadaj, široke rokavce iz perkala, svilen špenzer, pozimi čizme, poleti podvezanke; čez čelo so imele trak iz žameta; deklice do 10. leta so imele lase spletene v kiti, odraslejše deklice in žene v dolgo kito, ki je po navadi visela pod pečo čez tilnik, v novejšem času pa se je na tilniku tudi zavijala okoli glavnika.

Pesničarji so se oblačili kakor Ščavničarji in prebivalci Murskega polja, z razločkom, da so nosili daljšo srajco, imenovano srajca ali srakica, moder plašč in čepico iz kožuhovine (kosmata kapa). Ženske so se nosile malone kakor Ščavničarke in prebivalke Murskega polja.

Goričani so o praznikih nosili ovčje, kozje, premožnejši tudi jelenje irhaste dokolenske hlače, imenovane tudi irhice, modre mogavice (žoke, štunfe), jopič ali jankar iz sukna ali manchestra in čevlje (šolnje), ob delavnikih platnena, modro barvane dolge hlače, imenovane bregeše, čeprav so bile ože krojene, in hlače, ki so jih zatikali v škornje (hlače za sare), bel kožuh, nizek klobuk in škornje. Goričanke so se nosile kakor na Murskem polju in v dolini Ščavnice in Pesnice, z razločkom, da so zavezovale pečo na temenu in niso nosile škornjev, temveč podvezanke.

Dravski Poljanci, zgornji Haložani in Slovenci v celjskem okrožju so nosili zmerom črne ali črnorjavo barvane hlače, pogosto tudi takšno vrhnjo obleko ali kožuh, škornje, ki so bili redkokdaj osnaženi, medtem ko so v dolini Ščavnice, Pesnice in na Murskem polju škornje zmerom snažili in jih celó loščili. Ženske so nosile avbo (obo), čez njo tudi pečo, široko krilo, špenzer, kožuh, širok čelni trak iz žameta, okoli ledij dolgo vrstico, na kateri je visel nož, prav kakor so moški v stranskih hlačnih žepih (ažar, žep) zmerom nosili pribor.

¹⁵³ Špenzer = oprijeta ženska jopica.

Pohorci so nosili dolge hlače iz sivega lodnastega sukna, prav takšen jopič (jankar), škornje in torbo iz lisičje, jazbečje ali volčje kože, ki jo je nosil vsak Slovenec, samo da je bila ta v dolini Ščavnice, na Murskem polju in v dolini Pesnice iz sukna in tudi iz kordovanskega usnja, pri Haložanih pa iz platna in obšita s številnimi rdečimi resami. Pohorke so se nosile kakor dravske Poljanke in Slovenke v celjskem okrožju, pa tudi kakor Korošice.¹⁵⁴

¹⁵⁴ I. Kunšič, nav. delo, str. 97 d: »Die Savničari u. murski polaneci tragen ein kurzes Hemd (robača), Gatjen (breguše), eine Weste entw. aus Tuch od. Zeug (proslík), Hut (klobuk), der sehr hoch ist; als Oberkleid, das sie nur im Winter zu tragen pflegen, einen schwarz gefärbten Pelz (kožuh) od. Mantel (metén, okolor, plajš), Stiefeln (črevle) od. Tschischmen (čizme) auch an Wertagen den sogenannten Kepenjek (gaban), einen weisslodenen Mantel wie die slowak. Platničari.

An Fest u. Kirchtagen, wenn der junge Savničar u. murski polanec in Galla erscheinen, tragen sie eine feine breguše, ein perkallnes Hemde, eine seidene Weste, von vorn mit hellglänzenden, sich dicht an einander reihenden Knöpfen (gumbe) zusammengeheftet, eine Jacke von feinem Tuch (rokavač), um den Hals ein seidenes Tuch (židani ali svilnati robec okol šinjaka), ein zweites um die Lenden (okol pojasa), kordaunene Čizmen, einen Filzhut (zavečji klobuk), hinter demselben einen grossen wohlriechenden Buschen (pušalc), welchen er von seinem Liebchen (ljuba, ljubica), od. in deren Ermanglung von seiner Schwester bekommt. Das weibliche Geschlecht kleidet sich an Wertagen in ein kurzes Hemde (rokavce), linnenen weissen od. gefärbten Küttel (janjka), ein baumwollendes rothgestreiftes Tuch um den Busen (na nadrah), ein weisses Tuch um den Kopf (peča), einen Spenser (proslík, žpenzar), im Winter Pelz u. čizme, im Sommer Bundschuhe (punčuhe). An Kirch u. Festtagen tragen sie einen Küttel von verschiedenem bunten Zeuge (pisana jajnka), ein blau od. schwarzseidenes Vortuch (fortuh), ein seidenes Tuch auf dem Busen, ein weisses perkallnes auf dem Kopfe, welches rückwärts gebunden wird, perkallene weite rokavce, einen seidenen Spenser, im Winter čizme, im Sommer Bundschuhe; um die hellglänzende Stirne eine samtene Stirnbinde (žamet), die Haare der Mädchen bis 10 Jahren sind in zwei Zöpfe geflochten, Mädchen über zehn Jahre u. Weiber tragen das Haar in einem langen Zopf (»rep« prečrtan in sè svinčnikom pripisano »kita«), welcher gewöhnlich unter der Peča über den Nacken freihängt, geflochten, in neuerer Zeit wird er auch am Hinterkopfe um den Kamm (glavnik) gewunden.

Der Pešničar kleidet sich so wie erstere, nur dass er ein längeres Hemde, das er srajca od. srakica nennt, trägt, einen blauen Mantel, als Kopfbedeckung eine Pelzkappe (kosmata kapa). Das weibliche Geschlecht kleidet sich wie obige mit kleinen Abweichungen.

Die Gorčani tragen Hosen (hlače) aus Schaff-, Ziegen-, die wohlhabenden auch aus Hirschfellen, auch irhice genannt bis zum Knie, blaue Strümpfe (žoke, štunfe), ein fuchernes oder manchisternes Oberkleid jopič, jankar, u. Schuhe (šolnje) an Festtagen, an Wertagen tragen sie linnene blaugefärbte Pantallons von ihnen breguše genannt, obschon sie den Schnitt der Hosen haben, auch Stiefelhosen (hlače za sare), einen weissen Pelz, niederen Hut, u. Stiefeln (škornje). Das weibliche Geschlecht kleidet sich wie obige, nur die Peča wird am Scheitel des Kopfes zusammengebunden; auch trägt das w. Geschlecht keine čizme, črevlje od. škornje, sondern Bundschuhe.

Die dravski polanci der obere Theil der Halužani, so wie die Slovenen im Cillierkreise, tragen immer schwarz od. schwarzbraun gefärbte Hosen, oft ebenfalls ein solches Oberkleid, od. Pelz, Stiefeln (škornje), die selten bei ihnen geputzt sind, da hingegen bei den Sav. Peš. u. m. pol. immer geputzt, ja sogar gewischt werden. Die Weiber tragen Hauben (obe) über denselben auch die Peča, einen weiten Küttel, Spenser, Pelz, eine breite samtene Stirnbinde, um die Lenden eine lange Schnur, an der ein Messer angebracht ist, so wie die Männer stets ein Bestek an den Seitentaschen (ažar, žep) der Hosen tragen.

Die Pohorci tragen Panntallons aus grauem lodenen Tuche, so wie einen solchen jankar, Stiefeln (škornje), eine Torba aus Fuchs-, Dachs- oder Wolfsfelle, die ein jeder Slovenc trägt, nur dass dieselben bei den Sav. u. m. pol. u. peš. aus

Podoba je, da je Vraz napisal slednja izvajanja o noši na podlagi svojega neposrednega znanja o vzhodnih, pa tudi zahodnih krajih na Slovenskem Štajerskem. Preden je nastal Geo-, etno- in topografski pregled Slovanov na Štajerskem, je jeseni 1837 šel iz Celovca peš v Celje in nato na Hrvaško;¹⁵⁵ na tej poti je najverjetneje ugotovil vrsto podatkov, ki jih je pozneje porabljal za pričevanja o tamkajšnjem življenju. Seveda bi bilo mogoče, da je v ta namen zajemal tudi od drugod, vendar se zdijo njegovi zgornji podatki tako oblikovani, da jih imamo za rezultat lastnega nabiranja.

Pri gradivu iz druge roke je Vraz tu lahko računal skoraj izključno le na pisana ali ustna poročila, medtem ko pred 1838 malone še ni bilo ustreznih objav. Za svoja slednja pričevanja o noši bi se bil lahko okoristil z objavljenim virom, in sicer z navedenim spisom v graškem časopisu *Der Aufmerksame*, 1834, ki ga je bil nemara tudi prebral. Toda Vrazova pričevanja so napisana samostojno ali neodvisno od omenjenega spisa; v tem je beseda o dveh poglavitnih prvinah tedanje noše na Slovenskem Štajerskem, o prvi, ki je bila blizu nemški noši, in o drugi, v kateri so bile sestavine tujega izvira le redke, ne da bi bila hkrati noša opisana približno tolikanj nadrobno kakor pri Vrazu.

Glede rokopisnih del bi bilo mogoče, da je Vraz poznal *Bürgerliches Lesebuch* (iz 20. let 19. stoletja) ptujskega beneficiata Simona Povodna¹⁵⁶ in uporabljal njegove podatke o noši.¹⁵⁷ A Vraz tega ni storil, njegova pričevanja o noši v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem so napisana neodvisno od Povodna, ki je obravnaval nošo na manjšem ozemlju ko Vraz, v tistih primerih pa, ko sta oba opisovala isto nošo, niso njuni podatki enaki. Pač pa je bilo Povodnovo gradivo o noši objavljeno z nekoliko drugačnimi besedami v spisu, ki je izšel v graškem časopisu *Steyermärkische Zeitschrift*, 1821.¹⁵⁸

Pričevanje o noši v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem so bila nekajkrat potrjena. Zvečine je tako opisal takratno nošo na Slovenskem Štajerskem tudi Anton Krempl, 1845.¹⁵⁹ Nadalje je Vraza potrdil R. G. Puff, 1847, s podatki o noši na mariborskih sejmi v tistem času.¹⁶⁰ Oroslava Cafa opis noše Pesničarov, 1848, ki se nanaša na drugo četrtino 19. stoletja,¹⁶¹ je v poglavitem takšen kakor zadevni Vrazov opis.

Tuch auch aus corduan Leder, bei den Halužanen aus Leinwand mit vielen rothen Franzen besetzt, gemacht ist. Die Weiber tragen sich wie die dravske pol. u. slovenkinje in Cillier, auch wie die Koroškinje.« — V teh stavkih je vrsta pravopisnih napak in krajsanj, ki kažejo, da Vraz ni do kraja izdelal besedila.

¹⁵⁵ I. Prijatelj, Vrazova popotovanja po Slovenskem, *Casopis za zgodovino in narodopisje* VII, Maribor 1910, str. 156.

¹⁵⁶ B. Saria, *Narodopisno iz Simon Povodnovega dela »Bürgerliches Lesebuch«*, *Etnolog* V/VI, Ljubljana 1933, str. 255 d.

¹⁵⁷ Tako se je spraševal V. Novak, Ivana Kunšiča prezrti etnološki oris Slovencev, str. 185.

¹⁵⁸ (Nepodpisano), *Ansichten und Bemerkungen auf einer Reise durch den südöstlichen Theil von Steyermark, Steyermärkische Zeitschrift* II, Grätz 1821, str. 98; V. Geramb, *Steirisches Trachtenbuch* II, str. 235.

¹⁵⁹ A. Krempl, nav. delo, str. 235 d.

¹⁶⁰ R. G. Puff, *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte* I, Grätz 1847, str. 252.

¹⁶¹ Cafov (O. Caf), *Slovenska oblaka pravih Pésničarjev na Štajarskim*, *Kmetijske in rokodelske Novice*, 11. oktobra 1848, št. 41, str. 173.

Franc Hrašovec, 1852, je poročal o tedanji noši v dolini Ščavnice, na Murskem polju, v Ljutomeru, ob Dravi, v Halozah in dolini Pesnice¹⁶² in ugotovil tam prav podobne oblačilne razmere kakor Vraz 14 let prej.

Puff, 1853, je tudi še obširneje pisal o noši na Slovenskem Štajerskem sredi 19. stoletja.¹⁶³ Toda v tem primeru je le malce parafraziral ustrezno vsebino omenjenega spisa v časopisu *Der Aufmerksame* in Vrazovega Geo-, etno- in topografskega pregleda Slovanov na Štajerskem in ju nekaj dopolnil. Tako teh izvajanj ponajveč ne moremo šteti za samostojno delo, pač pa za neke vrste potrdilo Vrazovih pričevanj o noši, saj je Puff prepotoval in poznal vse Slovensko Štajersko.¹⁶⁴ Da bi bil, denimo, Vraz porabil morebitno Puffovo rokopisno gradivo za Geo-, etno- in topografski pregled Slovanov na Štajerskem, ni mogoče, ker se je, kot je poročal v pismu Dragogli Štauduar iz Podčetrka 15. julija 1841,¹⁶⁵ seznanil s Puffom šele tistega leta ali tri leta potem, ko je poslal omenjeni spis Šafáriku, ki ga ni ne objavil ne vrnil. Ali je Vraz posredoval Puffu svoje rokopisno gradivo? Za to domnevo ni dokazov. Da pa bi bila oba, Vraz in Puff, uporabljala isti vir, se tudi ne zdi verjetno. Vprašanje, kako je prišel Puff do istih podatkov o noši na Slovenskem Štajerskem kakor Vraz, ostaja do nadaljnega nerazrešeno.

Davorin Trstenjak, 1857, je na kratko naštel prvine bele noše v dolini Pesnice, Ščavnice in na Dravskem polju sredi 19. stoletja¹⁶⁶ in v tem potrdil Vraza (podobno kakor Krempl, Puff, Caf in Hrašovec). — Fevdalno nošo na slovenještajerskem podeželju v njenem zadnjem obdobju, ki se je v poglavitnem izteklo v 50. letih 19. stoletja, je Vraz v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem opisal zanesljivo in razmeroma obširno. Kajti za slovensko štajersko ozemlje ni iz tega časa (če odmislimo Puffa) natisnjena dela, ki bi pričevalo o noši obsežneje ko Vrazov spis; objavljenih pa je bilo nemalo drobnejših podatkov. S Kranjskega poznamo iz prve polovice in srede 19. stoletja več pričevanj o noši, nekatera so tudi nekoliko daljša¹⁶⁷ ko Vrazovo pričevanje. Izvajanja o noši¹⁶⁸ v okviru etnološke upo-

¹⁶² (Nepodpisano) F. Hrašovec, Novičar iz slovenskih krajev, Novice kmečkih, obertnijskih in narodskih reči, 14. avgusta 1852, št. 65, str. 259 d; J. Pajek, Črtice o Slovencih v štajerskem Podravju, s posebnim ozirom na narodno nošo, Kres III, Celovec 1883, str. 370 d.; isti, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, str. 120.

¹⁶³ R. G. Puff, Marburger Taschenbuch für Geschichte, Landes- und Sagenkunde der Steiermark und der an dieselbe grenzenden Länder I, Graz 1853, str. 18 d, 20 d, 30, 34; gl. tudi isti, Die Slaven in der Steiermark, Carinthia, 7. januarja 1843, št. 2, str. 10.

¹⁶⁴ (F.) Baš, Puff Rudolf Gustav, Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana 1932—1952, str. 594.

¹⁶⁵ S. Vraz, Déla V, str. 266.

¹⁶⁶ Vitomar (D. Trstenjak), Pisma o Slovencih in Slovenkah, Novice gospodarske, obertnijske in narodske, 12. decembra 1857, št. 99, str. 394.

¹⁶⁷ Npr. H. G. Hoff, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien I, Laibach 1808, str. 35 d; E. G. Woltersdorf, Die Illyrischen Provinzen und ihre Einwohner, Wien 1812, str. 92 d; M. Heinko, Skizzen aus Krain III. Volkstrachten in Unterkrain, Carniolia, 4. novembra 1842, št. 54, str. 213 d, 7. novembra 1842, št. 55, str. 217, 11. novembra 1842, št. 56, str. 221 d, 14. novembra 1842, št. 57, str. 226 d.

¹⁶⁸ J. v. Csaplóvics, nav. delo, str. 75 d.

dobitve Prekmurja, 1820, so približno enakega obsega kakor zadevni odstavki v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem.

O slovenještajerski noši je Vraz v opombah k Dulabijam (II), 1840, zapisal še tri podatke, ki dopolnjujejo gradivo o noši v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem. V teh opombah je omenil, da so se na dobršnem delu ozemlja med Muro in Dravo v njegovih otroških letih nosile ženske o prazničnih dneh povsem v belem platnu, medtem ko so tedaj, 1840, hodile v cerkev v svili in žametu, v Prekmurju pa je bila še v navadi bela platnena noša.¹⁶⁹ Podatek v tej obliki ni najbolj natančen, saj so v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem omenjene kot svilene sestavine v ženski praznični noši med Muro in Dravo špenzer, predpasnik in ruta čez prsi, iz žameta pa je bil čelni trak. Navedeno označbo prekmurske noše v poglavitem potrjuje Košič oziroma Čaplovič.¹⁷⁰

Poučno je zvedeti, da je bila v prvi četrtini 19. stoletja ženska praznična noša med Muro in Dravo vsa iz belega platna in da se je nedolgo zatem daljnosežno spremenila. Tudi Vraz je torej ugotovil, da je v njegovi rodni deželici v njegovem času izginjala bela ali, kakor jo je tudi imenoval, hrvaška noša. Ta ugotovitev izvira iz njegovih opazovanj sodobnega življenja, zanjo ni mogel uporabljati Georga Götha zbirke štajerskega krajepisja, ki je nastala 1810—1847 (in je rabila Gerambu kot poglaviti vir za raziskave takratne noše na Slovenskem Štajerskem);¹⁷¹ v Štajerski deželni arhiv je prišla več ko dve desetletji po Vrazovi smrti.

Nadalje je Vraz v navedenih opombah poročal o telesni snagi žensk in o njihovi snažni, zlasti praznični noši v ravninskem svetu med Muro in Dravo: pogosto so se umivale, preoblačile perilo vsak teden in se postavljale s snažno nošo o prazničnih dneh.¹⁷² L. 1838 je bila tudi v drugem viru izpričana snažna noša v okolici Ljutomera in na spodnjem Ptujskem polju; Haložani so se ji skušali približati.¹⁷³

Snaga zlasti v praznični noši in skrb za dognan oblačilni videz je bila takrat značilna tudi za moško nošo v Vrazovi rodni deželici. V imenovanih opombah beremo, kakor že v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem, o novih oblačilnih materialih v moški praznični noši, nov je

¹⁶⁹ S. Vraz, *Děla I*, str. 238: »...krasohlepnost (se) osobito po neděljah na vidik postavlja. Slovenka za moga dětinstva sasvim u bělo platno obučena, što se samo još kod sestarah u železnoj i saladskoj stolici nalazi, hodi sada u nedělju u svili i kadifi u erkvu.«

¹⁷⁰ J. v. Csaplovics, nav. delo, str. 77 d.

¹⁷¹ Spisa J. G. Seidla, *Bilder aus Untersteyer*, Wiener Zeitschrift für Kunst 1836, št. 81, str. 644 d, ki m. dr. kratko pričuje o beli noši na Slovenskem Štajerskem v tistem času (navedeno po: V. Geramb, *Steirisches Trachtenbuch II*, str. 236 d), Vraz ni poznal; primerjava besedil kaže, da je Vraz pisal o beli noši, ne da bi se bil ob tem oprl na Seidla.

¹⁷² S. Vraz, *Děla I*, str. 238: »Ona (Poljanka) ti svaki skoro put nad vodom visi umivajuć si lice i ruke kao věverica... Rublje se mēnja svake nedělje. Nu Slovenska se čistoljubnost i krasohlepnost osobito po neděljah na vidik postavlja.«

¹⁷³ G. Mally, *Luttenberg und die Kolles*, *Steiermärkische Zeitschrift NF V/2*, Grätz 1838, str. 54.

podatek o čisto tankih klobukih in vnovič zvemo za snažno in brezhibno položeno obuvalo.¹⁷⁴

Splošnejše podobe o snagi v noši na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja ni mogoče ugotoviti, ker je na voljo premalo virov. Poznamo le nekaj kar najbolj strnjjenih podatkov iz Prekmurja, Bele krajine in drugod s Kranjskega. Za prvo četrtino 19. stoletja je bilo objavljeno, da so se Prekmurke nosile snažno tudi pri delu.¹⁷⁵ Nasprotno je bilo za Uskoke v Beli krajini na začetku 19. stoletja posredno¹⁷⁶ in 1842 neposredno¹⁷⁷ sporočeno, da je bila njihova noša umazana. Gorenjska ženska noša je bila po opisih tistih desetletij snažna, navedena je bila bleščeča belina ženskih oblačil, snaga ženskega perila, 1804,¹⁷⁸ 1808,¹⁷⁹ 1812,¹⁸⁰ 1840,¹⁸¹ in bleščeča belina ženskega perila, 1843.¹⁸² Moška noša na Kranjskem je bila opredeljena kot snažna, 1812,¹⁸³ tako tudi noša med Novim mestom in Ljubljano, 1841.¹⁸⁴

Vraz pa ni pričeval samo o noši na Slovenskem Štajerskem. V opombah k Đulabijam (II), 1840, pravi, da so Slovenke, ki niso živele v mestih, nosile bele rute, peče, ki so jih ovijale okrog glave drugače, kakor je bilo v navadi na Hrvaškem.¹⁸⁵ Do 1840 je Vraz potoval tudi po Kranjskem, Slovenskem Koroškem in Prekmurju,¹⁸⁶ tako da je lahko objavil zgornji, splošni podatek.

In na svojem potovanju po Kranjskem in Slovenskem Koroškem, 1841, je nabral še vrsto drugih pričevanj o noši. Za nošo v Metliki je v pismu Dragojli Štauduar iz Novega mesta 4. aprila 1841 sporočil, da je bila tamkajšnja ženska noša lepa; zobuni¹⁸⁷ so bili iz belega sukna in obšiti z modro ali rdečo volno, se pravi z ozkimi tkanimi trakovi iz modre ali rdeče volne.

¹⁷⁴ S. Vraz, *Děla I*, str. 238: »A momeci u svojih bělih bregušah (gatjah) i košuljah, preko kojih je obučena lěpo našivena ječerna, nose sada posve več tanahne šešire. Nu osobito pameti su dostojne kod njih cipele, koje su tako lašte, da im niti najbistriji Gradački ili Bečki petit-maitre mahnje našo nebi.«

¹⁷⁵ J. v. Csaplovics, nav. delo, str. 79.

¹⁷⁶ H. G. Hoff, nav. delo, str. 35.

¹⁷⁷ M. Heinko, *Skizzen aus Krain III. Volkstrachten in Unterkrain, Carniolia*, 14. novembra 1842, št. 57, str. 226.

¹⁷⁸ (Nepodpisano), *Völkerbeschreibung der österreichischen Monarchie. Charakteristik der Winden und Krainer in körperlicher Hinsicht. — Kleidungsart, Laibacher Wochenblatt* 1804, št. 11, b. str.

¹⁷⁹ H. G. Hoff, nav. delo, str. 37.

¹⁸⁰ E. G. Woltersdorf, nav. delo, str. 93.

¹⁸¹ (Nepodpisano), *Zur Charakteristik der Winden und Krainer, Illyrisches Blatt*, 7. maja 1840, št. 19, str. 90.

¹⁸² A. A. Schmidl, *Volkstrachten im Königreiche Illyrien*, *Illyrisches Blatt*, 7. septembra 1843, št. 36, str. 148 (navedeni spis je ponatisnjen iz: A. A. Schmidl, *Das Kaiserthum Oesterreich I*, Stuttgart 1840, str. 65 d).

¹⁸³ E. G. Woltersdorf, nav. delo, str. 95.

¹⁸⁴ Pismo Sreznjevskega materi 5. marca 1841: I. Prijatelj, *Vrazova popotovanja po Slovenskem*, str. 169.

¹⁸⁵ S. Vraz, *Děla I*, str. 240: »Slovenke, koje nestoje u varoših, nose na glavi běle marahme, peče nazvane, kojimi si na osobiti od hrvatskoga razlučujućim se načinom glave ovijaju tako, da okrugli obraz izpod njih viri...«

¹⁸⁶ I. Prijatelj, *Vrazova popotovanja po Slovenskem*, str. 147, 153, 155 d, 160, 162.

¹⁸⁷ Zobun = daljši, odpet telovnik.

Všeč mu je bila ženska pričeska. Ugotovil je tudi, da so v metliški okolici nosile žene in dekleta rdeče nogavice in nenavadno obuvalo.¹⁸⁸

V potopisu Put u gornje strane, 1841, je Vraz ponovno omenil žensko pričesko v okolici Metlike; zelo mu je ugajalo, kako so si spletale lase.¹⁸⁹

Ta Vrazova pričevanja so skromnejša; rabijo lahko le kot dopolnilo ali potrdilo poglavitnih tiskanih¹⁹⁰ in arhivskih¹⁹¹ virov o belokranjski noši proti sredi 19. stoletja. Teh virov je razmeroma lepo število, predvsem pa so obsežnejši in poučnejši.

Nadrobnejši so Vrazovi opisi uskoške noše na območju Hrasta in Drag nad Metliko. O tamkajšnji moški noši je povedal v potopisu Put u gornje strane, 1841, tole. Srajce so bile razgaljene na vratu in prsni. Hlače so bile iz belega ali pepelnato sivega sukna in oprijetega kroja. Nosili so črne kratke nogavice in nogavice in pa opanke, v Hrastu največ usnjene škornjice. Pas, s katerim so si prepasovali hlače, je bil iz usnja; če Uskok ni bil v Krajini, je bila na tem pasu možnja za denar. Čez srajco so oblačili telovnik iz črnega ali pepelnato sivega sukna; telovnik je bil vezen s črno, modro ali rdečo volno. Vrhnji oblačili sta bili suknja ali kožuh. Pokrivali so se z rdečimi kapami; te so nosili tudi otroci in dekleta.¹⁹²

Nošo Uskokinj na območju Hrasta in Drag je Vraz opisal dvakrat. V omenjenem potopisu beremo, da so njihove srajce segale čez kolena in bile pisano vezene okrog vratu in ob prsnem razporku in pa na robovih širokih rokavov; prepasovale so se z rdečim pasom. Čez srajco so nosile zobun ali dolg ženski plašč, ki je bil krojen kakor zobun. Predpasnik je bil tkan

¹⁸⁸ S. Vraz, *Děla V*, str. 215: »I njihov narodnji nošaj lěp je i pristao, tako da bi sve naše blagorodne Ilirke njega bez uštrba svojega blagorodstva za uzor primiti mogle. Zobun krojem na način ruskih sarafanah od běle je čohe i modrom ili crvenom vunom našiven. A opletak (coifure) — krasota. U okolici Metličkoj nose žene i dčvojke crvene čarape kao kanonici Zagrebački, i cipelje od čudovate podobe.«

¹⁸⁹ S. Vraz, *Děla V*, str. 65: »Šta mi se je u Metličkih krasotah pored očjuh i zubih dopalo, mogu kazati način, kojim spletaju kosu. Opletak (Coiffure) takav dragota je gledati, i čėnim da bi vrlo dobro odgovarao i najlěpšoj glavi izobraženih lěpoticah bez uštrba lěpote i blagorodstva.«

¹⁹⁰ M. Heinko, *Skizzen aus Krain III. Volkstrachten in Unterkrain*, Carniolia, 11. novembra 1842, št. 56, str. 221 d, 14. novembra 1842, št. 57, str. 226; M. Delimarič (J. Kobe), *Beli Kranjci unikraj Kerke in Save od Kostanjevice do Jesenic, Kmetijske in rokodelske Novice*, 22. januarja 1845, št. 4, str. 15; L. Kordesich, *Erklärung der heutigen Bilderbeigabe, Carniolia*, 1. julija 1844, št. 53, str. 212 (Poljane, sl.); isti, *Sitten der krainischen Culp-Bewohner, Carniolia*, 26. avgusta 1844, št. 69, str. 274; J. Kobe, *Beli Kranjci unikraj hribov Gorjancov in Kočevarjev ob reki Kólpi od Metlike do Osilnice, Kmetijske in rokodelske Novice*, 13. oktobra 1847, št. 41, str. 164, 17. novembra 1847, št. 46, str. 182; J. Korban, *Kratek ozir na Poljance, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 8. avgusta 1849, št. 32, str. 139 d.

¹⁹¹ Poročili okrajnih gospok Krupa in Poljane novomeški kresiji, 1838; ti poročili sta obsegali m. dr. tudi podatke o noši na svojem ozemlju (Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, prezidialni arhiv, prepisa sta v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani). L. 1838 je prezidij ljubljanskega gubernija naročil kresijam v Ljubljani, Novem mestu, Postojni, Celovcu in Beljaku, naj mu pošljejo za predvideni obisk cesarja Ferdinanda v Ljubljani (obisk je bil pozneje odpovedan) poročila o posebnostih svojega prebivalstva, tudi o noši. Naročilo je bilo nato po okrajih izpolnjeno v različnem obsegu ali pa sploh ni bilo izpolnjeno (v ljubljanski kresiji): B. Orel, *Novo gradivo o slovenski ljudski noši iz prve polovice 19. stoletja, Slovenski etnograf II*, Ljubljana 1949, str. 68 d.

iz volne, ponajveč modre in rdeče barve, kakor preproga, z resami ob robovih. Nosile so nogavice iz temnega in kratke nogavice iz modrega in rdeče vezenega sukna. Za obuvale so rabili čevlji. Pokrivalo se se s pečo, medtem ko je bila rdeča kapa pokrivalo deklet. Ta so si spletala lase v kito, ki je visela na hrbet in ki so vanjo vpletala trak s školjčnimi lupinami, steklenimi koralami in biseri. Žene so si spletale lase v kiti, ki sta viseli na prsi in ki sta bili ozaljšani z enakim trakom. Poleg tega je vsaka Uskokinja nosila ovratnico iz koral in stekla.¹⁰³

Ta opis je Vraz ponovil v pismu Dragojli Štauduar iz Novega mesta 4. aprila 1841, z razločkom, da je bil na tem mestu dolg ženski plašč, krojen kakor zobun, naveden kot kožuh enakega kroja.¹⁰⁴ Z zgornjimi pričevanji je Vraz prispeval nadroben opis uskoške noše v Beli krajini, s katerim soglašajo tako tiskana vira iz začetka¹⁰⁵ in iz 40. let¹⁰⁶ 19. stoletja kakor arhivski vir iz l. 1838,¹⁰⁷ ki pa so manj nadrobne narave kakor Vrazovi podatki.

Maja 1841 je bil Vraz v Ribnici. Od tod izvira naslednje pričevanje o noši, in sicer v spisu Dopis prijateljski iz Krajnske, 1841. Pri Jožefu Rudežu je videl votivni kip, na katerem je bil upodobljen Ribničan v začetku 18. stoletja v dolgih hlačah in modrem suknjiču, ki je imel rdečo podlogo in bil rdeče vezan. Še na začetku 19. stoletja so na Kranjskem peli otroci, če so srečali Ribničana: »Anže, Anže iz Ribence / Nosi lonce piskerce, / Rejne pokrivače, / Ima duge hlače — / Hlače dopetače.« Ob Vrazovem obisku v Ribnici pa ni nihče več nosil dolgih hlač, temveč vsi samo dokolenske hlače

¹⁰² S. Vraz, Dēla V, str. 75: »Košulje na vratu i prsiuh razgaljena, hlače skrojene od bēle ili sure čohē uzke tako da tēsno na noge prilēžu, crne čarape i hlačice i opanke (u Hrastu vidio sam ponajviše mestve). Hlače pripasuje kožnim pasom, i ako ide po poslu izvan službe — čemerom. Na košulju oblači ječermu od crnog ili surog sukna izšivenu crnom, modrom ili crvenom vunom sa putci. Vrh toga metje na pletja haljnu ili kožuh. A na glavu metje crvenu kapu, koju nose i dēca i dēvojke neudate.«

¹⁰³ S. Vraz, Dēla V, str. 75 d: »Košulja njihova dugačka, dopirući do prēko kolēna, izšivena šareno oko vrata, po nēdrih na razporku i na kraju širokih rukavah, i crvenim je pasom nad kućtima pripasana. Vrh košulja nose zobun ili šubu skrojenu na način zobuna. Pregaču si tku od vune šarenolike, nu najviše ima modre i crvene boje, na način saga (kobera) s fransami na okrajih. Pored toga nose hlačice od mrklog i čarape od sukna modrog, crveno navezenog. Na to obuvaju postole (Schuhe). Na glavi stoji peča (premećica). Isto tako odēvaju se i dēvojke s tom razlikom, da pokrivaju glavu mēsto peče s crvenom kapom i splētju crnu kosu u jednu kitu (perčin) s uplētnejakom od raznih igraćicah od ljušturah, staklenih koralah i biserah, koja visi niz ledja, dočim ju žene splētju u dvē kite s istovrstnim uplētnejakom, koje jim vise spreda s obe strane po prsiuh. Pored toga ima svaka Uskokinja oko vrata djerdan od koralah i stakla na način koralah bojadisanih.«

¹⁰⁴ S. Vraz, Dēla V, str. 216.

¹⁰⁵ H. G. Hoff, nav. delo, str. 35 d.

¹⁰⁶ M. Heinko, Skizzen aus Krain III. Volkstrachten in Unterkrain, Carniolia, 14. novembra 1842, št. 57, str. 226; gl. tudi J. K o b e, nav. delo, Kmetijske in rokodelske Novice, 13. oktobra 1847, št. 41, str. 164.

¹⁰⁷ Poročilo okrajne gosposke Krupa.

¹⁰⁸ S. Vraz, Dēla V, str. 34; M. L o ž a r, nav. delo, str. 183 d.: »Kod g. R. imade votivan kip, na kojem je slikovan Ribničan od početka prošastoga stolētja, — u dugih hlačah i modroj crveno postavljenoj i izšivenoj suknji, kakove su se nosile i još se nose dan danas oko Kupe i Korane. I na početku tek. vēka pripēvala su

črne barve. Tako je bilo tedaj tudi drugod na Kranjskem, razen ob Kolpi, kjer so še nosili dolge hlače iz platna in dolge hlače iz belega sukna.¹⁹⁸

Tu je izpričan razvoj hlačnega kroja v prvi polovici 19. stoletja. V zvezi s tem naj ponovimo, da so še proti sredi 19. stoletja na Murskem polju, ob Ščavnici in Pesnici, na Pohorju in deloma v severozahodnem delu Slovenskih goric nosili dolge hlače iz platna (tudi modrega) in sivega lodna. Kar pa zadeva celotnejšo podobo noše v Ribnici in okolici proti sredi 19. stoletja, je na voljo njen nadrobni opis v drugem tiskanem¹⁹⁹ viru.

Maja 1841 je bil Vraz tudi v Kočevju. Od tam je njegov zapis o noši Kočevark, objavljen v spisu *Dopis prijateljski iz Krajnske, 1841*. Kočevarke so tedaj nosile nabrane srajce, imenovane foit, s črnim svilenim pasom, ki je en njegov konec visel do peta. Čez srajco so oblačile bel ali svetlomoder zobun, kakršni so se nosili na Hrvaškem. Nogavice so bile rdeče, čevlji črni in podloženi z rdečimi jermeni, rute na glavi pisane. Vrazu se je zdela ta noša takšna kakor kje na Hrvaškem. Kočevarke so potemtakem prevzele slovensko nošo in jo ohranile tudi še potem, ko so jo bile Slovenke opustile. Vraz je sodil, da so Kočevarji prevzeli od Slovencev tudi kres, svatbene šege, koledo idr.²⁰⁰

Navedeno pričevanje je Vraz posredoval v nekoliko drugačni obliki tudi v pismu Dragojli Štauduar iz Ribnice 10. maja 1841.²⁰¹ Enako sodbo ko Vraz o izviru takratne kočevske noše idr. je izrekel o izviru takratnih kočevskih šeg ipd. že Korytko, in sicer v pismu, ki ga je pisal uredniku praškega časopisa *Ost und West* iz Ljubljane 6. oktobra 1838.²⁰² Pozneje so o kočevski noši podobno ali enako sodili tudi drugi.²⁰³

kranjska děca, kad je prošo koi lončar iz Ribnice: ‚Anže, Anže iz Ribence / Nosi lonce piskerce, / Rejne pokrivače, / Ima duge hlače — / Hlače dopetače.‘ Nu sada nitko više nenosi dugih hlačah, nego li sve kratke crne dokoljenjače kao po ostaloj Kranjskoj — izvan Pokupske, gdje su još gatje i do glježnja dopirajuće hlače od běle čohe do danas cěnu zadržale.«

¹⁹⁸ M. Heinko, *Skizzen aus Krain II. Reifnitz, Carniolia*, 28. marca 1842, št. 95, str. 378; gl. tudi A. A. Schmidl, na nav. mestu.

²⁰⁰ S. Vraz, *Děla V*, str. 36 d.: »Oděća jim je, běla nabrana košulja (foit), oko pojasa pripasana crnom svilenom tkanicom, od koje jim dobar komad visi s traga niz košulju tja do petah kao kita ili rep. Překo košulje obučen je běli ili světlomodri zobunac, kao što se nosi po Horvatskoj. K tomu jim nategni crvene nogavice (čarape), natakní crne s crvenimi remenci podstavljené postole (cipele), metní šarenu maramu na glavu, — pa eto ti prave Kočevarke. Ti češ reći, da sam ti opisao Horvaticu koju; nu bez šale: istina je, što ti kažem. Kočevarke su primile odjeću od Kranjicah, te ju još dan danas čuvaju, gdje su ju već susěde Kranjice ostavile. Taj značaj leži u tvrđosti němačkoj. Kao što oděću, tako su isto i mnogo koje šta drugoga primili Kočevari od Slavjanah, n. p. kries, svatbene običaje, koledu i druga, što oni tvrdje brane nego isti Slovenci.« — Gl. tudi M. Ložar, nav. delo, str. 184.

²⁰¹ S. Vraz, *Děla V*, str. 229.

²⁰² F. Kidrič, *Donesek k zgodovini kočevske narodne pesmi, Carniola III*, Ljubljana 1912, str. 32: Korytko je imel v načrtu napisati za ta časopis monografijo o Kočevarjih.

²⁰³ Npr. H. Grothe, *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien*, Münster i. W. 1931, str. 136; S. Šantel, *O izvoru kočevske narodne noše, Kočevski zbornik, Ljubljana 1939*, str. 336 d, 347; deloma tako, deloma pa tudi drugače sodi o tem vprašanju M. Kundgraber, *Die Gottscheer Frauenfesttracht, ein Relikt mittelalterlicher Mode, Zeitschrift für Waffen- und Kostümkunde XII*, München-Berlin 1970, str. 19 d, 29; ista, *Gedanken zur Volkskultur der Gottscheer, 640 Jahre Gottschee, Klagenfurt 1970*, str. 31, 33.

Vraza je zanimala noša Kočevark predvsem toliko, kolikor je ugotovil v njej slovenski kulturni vpliv in kolikor se je takšna noša ohranila pri Kočevarkah dlje časa kakor pri Slovenkah. Ni pa zaokrožil svojih izvajanj v opis vse kočevske noše, všteti njenih različic. Zato se lahko o kočevski noši v prvi polovici 19. stoletja bolje poučimo iz drugih tiskanih virov, iz začetka 19. stoletja,²⁰⁴ iz l. 1838,²⁰⁵ 1842,²⁰⁶ 1843²⁰⁷ in 1844²⁰⁸ in iz arhivskega vira iz l. 1838.²⁰⁹

Na Vrazovem potovanju po Kranjskem spomladi 1841 so nadalje nastali njegovi zapisi o noši na Gorenjskem. V pismu Dragojli Štauduar iz Kranja 14./15. aprila 1841 je poročal, da so bile v okolici Kranja ženske v nedeljo v cerkvi »lepo in snažno oblečene«, medtem ko mu moška noša ni ugajala zavaljo črnih irhastih hlač in visokih škornjev.²¹⁰ To je nadaljnji podatek o snažnosti gorenjske ženske noše, vendar je treba opomniti, da je šlo tu za nošo na velikonočno nedeljo. In to je nadaljnji, a posredni podatek o prevladujoči noši dokolenskih hlač na Kranjskem proti sredi 19. stoletja.

V pismu Dragojli Štauduar iz Blatograda (Moosburga) 25. maja 1841 je podatek o pokrivalih Gorenjk med Tržičem in Ljubeljem. (O Tržiču je vedel Vraz tu povedati, da je »tesno in dolgo mestece«, v katerem kujejo, poganjajo mehove in vozijo ali nosijo rudo in se ukvarjajo z usnjarstvom; »vse je bogato in zamišljeno v svoje račune.«²¹¹) Ta pokrivala so bila čudno oblikovana; izpod njih »so... visele kite ko mačji repi.«²¹² To je pričevanje o avbah zavijačah, ki so bile takele: »trioglat kos belega blaga ima srednji ogel preganjen navznoter, ob nastalem robu pa je našit form« ali čelnik, ki ga »obdajajo, prav kakor pri avbi, ozke čipke od vseh štirih strani... Zadaj je zavijača z globokimi gubami stisnjena«, da se prilega glavi. »Gube... so pritrjene z modrim trakcem.«²¹³

V pismu Dragojli Štauduar z Bleda 18. junija 1841 je Vraz opisal takratno žensko nošo v Kranjski gori. Ni mu bila najbolj všeč, vendar je priznal,

²⁰⁴ H. G. Hoff, nav. delo, str. 38.

²⁰⁵ Pismi župnika Mihaela Wolfa, po rodu Kočevarja, Korytku iz Mozlja 8. novembra 1838 in 4. decembra 1838: F. Kidrič, Donesek k zgodovini kočevske narodne pesmi, str. 30 d.

²⁰⁶ M. Heinko, Skizzen aus Krain III. Volkstrachten in Unterkrain, Carniolia, 14. novembra 1842, št. 57, str. 226 d.

²⁰⁷ A. A. Schmidl, nav. delo, Illyrisches Blatt, 14. septembra 1843, št. 37, str. 152.

²⁰⁸ L. Kordesch, Erklärung der heutigen Bilderbeigabe, Carniolia, 4. oktobra 1844, št. 80, str. 320 (sl.).

²⁰⁹ Poročilo okrajne gosposke Kočevje, Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, predizidni arhiv, prepis je v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani.

²¹⁰ S. Vraz, Déla V, str. 223: »A Kranjica, kad polazi u nedelju crkvi, lépo ti je i čisto obučena... Kranjske mužke glave istina nisu lépo obučene, nu tomu su krive one proklete némačke crne kožne hlače, i one još prokletnie škornje, u kojih malo ne pol Kranjca stoji.«

²¹¹ S. Vraz, Déla V, str. 233: »...do Tržca... méstašca téсна nu dosta dugačka, gđe sve žumi ob obrtnosti. Sve, šta imade ruke ili kuje, ili méh goni, ili rudo vozi i nosi. Pored kovačah imade i kožarah. Sve je bogato i zamišljeno u svoje račune.«

²¹² S. Vraz, Déla V, str. 234; M. Ložar, nav. delo, str. 232 d: »...na glavi nekakovog čudnog kroja kape nose, izpod kojih jim vise kite kao mačji repi.«

²¹³ M. Ložar, nav. delo, str. 232; M. Makarovič, Slovenska ljudska noša, Ljubljana 1971, str. 30.

da se je podala mladim dekletom. Ponajveč so se nosila krila z modrcem; bila so črna in imela moder spodnji rob, ki je bil širok štiri prste; modrc je bil kratek. Srajce so bile bele, snažne in nabrane na prsih; okrog vratu, ob zapestjih in na ramenih so imele našit moder trak. Pokrivale so se z belimi avbami, kakršne so se nosile tudi v okolici Tržiča.²¹⁴ Tu sta navedeni sestavini ženske noše na Gorenjskem v prvi polovici 19. stoletja. Kajti krilo z modrcem šteje kot tedanja »krojna značilnost ženske noše« v naših alpskih krajih.²¹⁵ Če je bilo to oblačilo iz napol lanenega, napol volnenega blaga, so ga imenovali mezlanka.²¹⁶ Za avbe zavijače pa sodimo tudi na podlagi Vrazovih pričevanj, da so bile v navadi na severnem Gorenjskem.²¹⁷

Vraz je za gorenjsko nošo svojega časa napisal poučna pričevanja o posameznih njenih prvinah, podobno kakor o noši v Beli krajini, Ribnici in Kočevju, vendar je bila bera o slednji noši v enem primeru obsežnejša (Uskoki). To so bili torej največkrat odlomki, ne kaj bolj zaokrožene podobe o tem, kako so se tedaj nosili na nekaterih kranjskih območjih. Takšno, širše zasnovano upodobitev je Vraz prispeval samó za vzhodno Slovensko Štajersko, v okviru svojega Geo-, etno- in topografskega pregleda Slovanov na Štajerskem. Glede noše na Dolenjskem in v Beli krajini je Vraza prekosil Heinko, ki je sestavil razmeroma zelo nadroben pregled takratne noše kar v dveh slovenskih pokrajinah.²¹⁸ Druga slovenska območja nimajo opisov te vrste. Za gorenjsko nošo v prvi polovici 19. stoletja pa so ohranjeni številni nekoliko manj obsežni in drobnejši tiskani²¹⁹ in pa drugi viri.

²¹⁴ S. Vraz, *Děla V*, str. 250: »Nose ponajviše crne mezlanke s plavetnim četiri prste širokim skutom; běle čiste nabrane na dojčkama košuljice, koje su oko vrata, pri šakah i na ramenah s modrim vrpceem prišivenim nakitjene; na glavi bělu naglavaču (Haube) na način kao što se nose oko Tržca... Nu mojdric (Leib) jedva je pet prstah dug, tako da se pašu baš pod pazduhama. Nu sasvim time je u toj oděci lěpa Kranjica, ako je mlada.« — Gl. tudi M. Ložar, nav. delo, str. 233.

²¹⁵ M. Ložar, nav. delo, str. 191; M. Makarovič, nav. delo, str. 23.

²¹⁶ M. Pleteršnik, nav. delo I, str. 579: mezlan iz ital. mezzalana; mezlanka = eine Art Weiberkittel.

²¹⁷ Gl. tudi M. Ložar, nav. delo, str. 232 d; M. Makarovič, nav. delo, str. 30.

²¹⁸ Gl. op. 167.

²¹⁹ Npr. H. G. Hoff, nav. delo, str. 37; (nepodpisano), *Reisen, Brief eines Officiers der Marine, Laibach 28. März 1810*, izšlo v: *Sin otečestva*, St. Petersburg 1821, prev. J. Zupan, *Illyrisches Blatt*, 18. januarja 1822, št. 3, str. 10; E. G. Woltersdorf, nav. delo, str. 92 d; L. Kordes, *Die Tracht der alten krainischen Slaven, Carniolia*, 4. oktobra 1839, št. 45, str. 177 d; isti, *Erklärung der heutigen Bilderbeigabe, Carniolia*, 2. februarja 1844, št. 10, str. 40 (Smlednik, sl.), 2. avgusta 1844, št. 62, str. 248 (Bohinj, sl.), 2. septembra 1844, št. 71, str. 284 (Škofja Loka, sl.); isti, *Altslavische Trachten in Krain, Illyrisches Blatt*, 15. avgusta 1848, št. 66, str. 261 d; (nepodpisano), *Die Wallfahrtskirche U. L. Frauen zu Ehrengruben in Oberkrain, Illyrisches Blatt*, 5. marca 1840, št. 10, str. 48; (nepodpisano), *Zur Charakteristik der Winden und Krainer*, na nav. mestu; A. A. Schmidl, nav. delo, *Illyrisches Blatt*, 7. septembra 1843, št. 36, str. 148; P., *Od Bohinja kaj Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 8. januarja 1851, št. 2, str. 8; (nepodpisano), *Stara obleka Gorencov, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči*, 2. novembra 1853, št. 88, str. 350; Križnogorski, *Šeprun ali pastirski deževni plašč in cokle, Novice gospodarske, obertnijske in narodske*, 13. februarja 1856, št. 13, str. 49 d.

Ocena Vrazovih zapisov o noši na Kranjskem velja v poglavitnem tudi za njegove zadevne zapise s Slovenskega Koroškega. Ko je prišel 1841 čez Ljubelj v Košentavre v Rožu, je nastalo njegovo pričevanje o tamkajšnji ženski noši. V pismu Dragojli Štauduar iz Blatograda 25. maja 1841 je o tej noši povedal, da mu je manj ugajala ko kranjska in da je bila zanjo ponajveč v navadi črna ali temna barva. Črne so bile avbe, jope in predpasniki, temna so bila krila z modrcem, le rute so bile zvečine rumene. Vse je kazalo »nemški način« noše. Najmanj so bili Vrazu všeč ženski klobuki, ki so se mu zdeli kakor »grobi klobuk ali širokokrajni klobuk hrvaškega moža«. Te klobuke so ženske nosile samó na poti, medtem ko so bile sicer v navadi črne avbe. Zavoljo opisanih klobukov so se kvarili lasje. Koroške Nemke pa so nosile klobuke, tudi kadar so prale, predle, kuhale, nosile vodo ipd. Zato se (baje) niso česale od nedelje do nedelje; temu primerna je bila pri-česka.²²⁰

Črne kape, ki jih je izpričal Vraz, so bile avbe, kakršne so navedene v omenjenih poročilih okrajnih gospodk iz l. 1838 po Slovenskem Koroškem, razen v Ziljski dolini. Po teh navedbah so bile precej enake oblike: oprijete, spredaj iz črne tkanine ali čipk, zadaj obložene »z zlato ali srebrno čipkasto ali pisano svilenó tkanino«.²²¹ Klobuki, s kakršnimi so se takrat pokrivala koroške Slovenke, so pomenili enega od vplivov nemške noše,²²² kar je verjetno tudi bil razlog, da niso Vrazu ugajali.

In Vraz je opisal še nošo v Bistrici na Zilji. Tako ni nihče pri nas v 19. stoletju obravnaval noše na enako obsežnem ozemlju kakor Vraz, saj je zbiral o njej pričevanja na vseh slovenskih območjih, razen na Primorskem. V pismu Dragojli Štauduar iz Bistrice na Zilji 31. maja 1841 je poročal o tamkajšnji noši na dan proščenja. Predvsem je pisal o ženski noši. Dekleta so nosila rdeča, žene črna krila z modrcem, ki so bila položena v več ko stotere gube in so segala komaj do kolen, tako da se je videl del podvezece za nogavice. Nogavice so bile bele ko sneg, čevlji lahki, črni in rdeče vezeni. Pasovi so bili iz usnja, črni in vezeni z rdečimi, zelenimi ali modrimi usnjenimi trakci; konec pasu, na katerem je bil nožiček, je visel do kolena. Okoli vratu je bil drobno naguban ovratnik, ki je zadaj segal do pasu, medtem ko je bila na prsih rdeča ali modra ruta, pripeta z zaponko. Na glavi so nosile čudno oblikovane avbe s širokimi in bogato nabranimi čipkami, ki so

²²⁰ S. V r a z, *Děla V*, str. 236: »Polag mojeg je ukusa Korutanka gore obučena negoli Kranjica. Nosi ponajviše sve crno ili mrklo. Kapa crna, dušogrejka crna, pregača crna, haljina mrkla, marama ponajviše žuta sve već na němački način. A najmanje se mi dopada klobuk; predoči si grubi šešir ili škrljak Horvatskog muža, eto ti klobuka Tvoje sestre Korutanke. Taj šešir se samo nosi na putu, kada se ide ili u crkvu ili u varoš i kod kuće se nosi napomenuta crna kapa. Taj jim klobuk jednu glavnu stranu njihove lěpote štrbi — naime kosu, koja se pod tim debelim šešišrom zamrsi, te dugačka i jaka porasti nemože. A još veću štetu načini němačkoj dami ove pokrajine. Němačkoj naime Korutanki klobuk uvěk sědi na glavi i ona pere, prede, kuha, vodu nosi (možbiti i spava, šta ipak potvrditi nemogu) u klobuku. S toga i nose kosu od jedne nedělje do druge bez da se razčese, da izgleda kao kaštrun.« — Gl. tudi M. L o ž a r, nav. delo, str. 199.

²²¹ M. M a k a r o v i č, nav. delo, str. 32.

²²² M. L o ž a r, nav. delo, str. 199.

obdajale obraz ko dve krili. Moška obleka je bila ponemčenega videza. V navadi so bile (irhaste) nemške črne hlače in črni visoki škornji.²²³

Črne in dokolenske irhaste hlače, ki jih je Vraz omenil v okolici Kranja in v Bistrici na Zilji, so v resnici pomenile vpliv bližnje nemške noše,²²⁴ podobno visoki škornji.²²⁵ V ziljski ženski noši pa so bili razvidni neposrednejši vplivi višjega oblačilnega območja, se pravi nekaj ali tudi precej starejših oblačilnih razmer pri fevdalcih in premožnejših meščanih (npr. krila z modrcem, drobno nagubani ovratniki, avbe).

Vrazov opis noše ob Zilji se nanaša na praznično nošo v enem kraju, a tudi v tem okviru ni prav natančen, zlasti ne pri moški noši. Dopolniti ga je treba z drugimi viri; ti tudi praviloma potrjujejo prvine, navedene v Vrazovem opisu noše v Bistrici na Zilji. To so tiskana poročila iz l. 1804,²²⁶ 1812,²²⁷ 1819,²²⁸ 1840,²²⁹ 1843²³⁰ in 1844²³¹ in pa omenjeni arhivski viri iz l. 1838²³² (poleg drugih, zunaj naših arhivov). O noši na drugih območjih Slovenskega Koroškega v prvi polovici 19. stoletja pričujejo poleg navedenega Vrazovega poročila iz Roža tiskani poročila iz Labotske, 1820²³³, in Mežiške doline (povzetek ustnega izročila za sredo 19. stoletja)²³⁴ in pa omenjeni arhivski viri iz l. 1838²³⁵ (poleg drugih, zunaj naših arhivov).

Poleg zgornjega Vrazovega gradiva o noši sta ohranjeni še pismi Vrazu, v katerih sta dopisnika poročala o noši. Matija Majar je v pismu iz Žabnic

²²³ S. Vraz, *Děla* V, str. 239 d: »Halina crvena (udate žene nose crne istog kroja haline) više nego stogubo složena dopirajuća tek do kolénah tako, da se komad od veza čarapnoga vidi. Niže běle čarape čiste kao sněg, a na noguh lahki crni, crveno izšiveni postoci (Schuhe). Oko pojasa prikopčan je kožni (crni) s crvenimi ili zelenimi ili plavetnimi kožnimi remenci navezen pas, od kojeg visi jedan širok komad doli do kolěna. Na koncu visi nožić (britvica). Oko vrata sědi kres, straga do pojasa dopiruć. Na nědrah titrenkom prikopčana crvena ili plavetna marama. A na glavi? Na glavi stoji čudnovate forme kapa (Haube), koje široki i bogato nabrani žipci (Spitzen) u lice udaraju kao dvoje hlad pripahajućih kri-lah... Nu njihova (moška) je ođěća već sasvim poněmčena. I kod njih su one prokletne švabske crne hlače običajne i oni još prokletni crni doprěko kolěna dopirajuć škornji, koji polovinu čověka požderu, kad njih na noge navuče.«

²²⁴ M. Makarovič, nav. delo, str. 38 d.

²²⁵ M. Makarovič, nav. delo, str. 42.

²²⁶ (Nepodpisano), *Völkerbeschreibung der österreichischen Monarchie. Charakteristik der Winden und Krainer in körperlicher Hinsicht. — Kleidungsart*, na nav. mestu.

²²⁷ E. G. Woltersdorf, nav. delo, str. 92.

²²⁸ M. Borejčeva, *Slovenske noše na Koroškem*, *Etnolog* V/VI, Ljubljana 1933, str. 7.

²²⁹ (Nepodpisano), *Zur Charakteristik der Winden und Krainer*, na nav. mestu.

²³⁰ A. A. Schmidl, nav. delo, *Illyrisches Blatt*, 7. septembra 1843, št. 36, str. 147 d.

²³¹ M. Borejčeva, nav. delo, str. 7 d.

²³² Poročila okrajnih gospok Podkloster, Beljak in Grünburg, Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, prezidialni arhiv, prepis poročila okrajne gosposke Grünburg je v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani.

²³³ J. G. v. Gallenstein, *Tracht, Sitten und Gebräuche des Lavantthalers, Carinthia*, 29. aprila 1820, št. 18, b. str.

²³⁴ F. Kotnik, *Narodna noša v Mežiški dolini*, *Naš dom* XVIII, Maribor 1929, str. 74 d.

²³⁵ Poročila okrajnih gospok Ženek, Leonštajn pri Porečah, Kapla, Važenberk in Telenberk, Pliberk, Dobrla ves, Humperk, Kriva Vrba, Gospa Sveta in Vetrinj, Arhiv SR Slovenije v Ljubljani, prezidialni arhiv, prepisi so v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani.

31. julija 1843 povedal, da so tedaj na proščanju v Ovčji vesi rajali pod lipo z golimi sabljami in z dlan širokimi rdečimi trakovi iz svile okoli klobukov.²³⁶ In Emerih Bratuša je v pismu iz Ljutomera 25. januarja 1845 sporočil, da je na primiciji Davorina Trstenjaka nosila mladina surke.²³⁷

Slednje pričevanje je zanimivejše. Če so v Ljubljani 1848 vpeljevali oblačilne prvine s Hrvaškega, kakršne so izrečno izražale pripadnost narodnemu gibanju, ali zlasti surke,²³⁸ se je po navedenem podatku dogajalo to na vzhodnem Slovenskem Štajerskem že malce prej.²³⁹ Na Hrvaškem so nosili surke Gajevi privrženci;²⁴⁰ surko je nosil tudi Vraz.²⁴¹ Podoba je, da je del mladine na vzhodnem Slovenskem Štajerskem, ki je bil privržen narodnemu gibanju, prevzel za izbrane priložnosti od Vraza in hrvaških Ilircev surke kot zunanje znamenje svoje usmeritve.

O družbenem življenju so Vrazova pričevanja naslednja. — O Uskokih na območjih Hrasta in Drag nad Metliko je v potopisu Put u gornje strane, 1841, povedal, da se niso ženili oziroma možili zunaj svoje narodnostne skupine. Tudi s premožnimi Slovenkami in Slovenci niso sklepali zakonskih zvez, kljub prizadevanjem svojih duhovnikov. Ne glede na to so živeli s Slovenci »složno in bratsko«. Razložek v veri ni vplival na takšno razmerje. Če se je Uskok mudil po opravkih med Slovenci v nedeljo ali na praznik, je šel v katoliško cerkev. In Slovenci iz Hrasta so hodili v uniatsko cerkev, ki je bila med Hrastom in Dragami, ker jim je bila najbližja.²⁴²

²³⁶ Gl. op. 49.

²³⁷ Gl. op. 50.

²³⁸ A. Baš, Iz pričevanj Janeza Trdine o noši, Janez Trdina — etnolog, Ljubljana 1980, str. 31.

²³⁹ Surke so bile krajši ali daljši suknjiči, ki so bili spredaj počez izvezeni po vsej površini.

²⁴⁰ F. Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835—1849), Ljubljana 1939, str. 202.

²⁴¹ V pismu Dragojli Štauduar iz Ljubljane 8. aprila 1841 pravi Vraz, da so ga v Ljubljani vsi gledali, ker je nosil temno, rdeče podloženo surko, kakršna je bila v navadi ob Kolpi («... kad idemo ili u biblioteku ili iz biblioteke, gdje sve što prolazi i gdje mi prolazimo, na me [ili bolje rekuć na moju narodnu haljinu] gleda; koja se ovdě tako dopada, da će u dojduću zimu dva doktora iz Zagreba jednake doněti... To ti je mrkla, crveno podstavljena surina, kao što se nose oko Kupe. Vidić će se jih dojduću zimu više u Zagrebu.»): S. V r a z, Děla V, str. 218. Takšno oblačilo je bilo v Ljubljani takrat nekaj posebnega, saj je bilo tu pravilo, da se je nosila obleka po srednjeevropski modi. Podobno pozornost je zbujala Vrazova surka, kakor beremo v pismu Dragojli Štauduar iz Blatograda (Moosburga) 25. maja 1841, tudi v Tržiču («... je moja nar. halina mnogu k prozoru [poštnega voza] dobavila.»): S. V r a z, Děla V, str. 234. Vrazove surke se je iz 40. let 19. stoletja, iz Rogaške Slatine, spominjala L. P e s j a k o v a, Iz mojega detinstva, Ljubljanski zvon VI, Ljubljana 1886, str. 680: »V množici se je pokazala in očitno odlikovala ‚zurka‘ — to je bila suknja od jako fine tkanine, obšita z ognjeno-rdečim robom in z enakimi vrvkami — nosili so jih hrvaška gospoda, možki in ženske.«

²⁴² S. V r a z, Děla V, str. 77: »Isto tako nedaju da se poměša krv njihova sa krvlju srodnih susědah, i svi trudovi biahu u zaludo, kojimi nastojahu sveštenici njihovi, da si uzimaju za žene bogate Kranjice, ili da koja Uskokinja pojde za imućega Kranjca. Nu medjutim žive sa Kranjci u slozi i bratinstvu, i, što se tiče vćerozakona, vrlo su slobodnomisleći. Ako Uskok ide poslom po Kranjskoj, stega tu zateče nedělja ili svetac, a on ide u katoličku crkvu, da se pomoli Bogu. Isto tako i svi Kranjci iz Hrasta hode k liturdjii u crkvu uniatsku, koja stoji izmedju Hrasta i Dragah, jerbo im je najbližja.«

V istem delu beremo o razmerju Uskokov do tujih popotnikov. Poznali so vodilo, da se ni spodobilo prositi tuje popotnike za denar, kajti ti so ga po njihovi sodbi posebej potrebovali na tujem, kjer niso imeli nobenega svojca.²⁴³

O odnosih v rodbini kot skupnosti sorodnikov je Vraz poročal v pismu Dragojli Štauduar iz Bistrice na Zilji 31. maja 1841. Tega dne je na tamkajšnjem proščenju ugotovil, da je bila pri Ziljanih »rodbinska ljubezen dosti bolj iskrena kakor pri nas«. Razvidel jo je iz tega, kako so vabili daljne sorodnike, ki so prišli na proščenje, na obed in kako so jih gostili.²⁴⁴

V istem pismu je Vraz tudi poročal, kako so Ziljani cenili predzakonsko devištvo. »Nedolžnost se ne sme prodati za nikakršno ceno«; pri njem doma je bilo drugače. »Dekle, ki se je v tem pregrešilo, je bilo izpostavljeno velikemu javnemu sramotanju. Ni smelo več plesati pod lipo, kar je bila največja kazen, ki si jo je bilo tu mogoče misliti.«²⁴⁵

Vraz je v navedenih zapisih o družbenem življenju povedal, kar je videl ali zvedel iz prve roke. Tu je šlo za pravila, ki o njih doslej ne poznamo drugih pričevanj iz tega časa in s tega in siceršnjih naših območij. Ob teh pravilih je Vraz le enkrat omenil izjemen ali drugačen, morda pa tudi prav pritrđen primer, ko je v imenovanem potopisu poročal, da ga je neki star Uskok prosil v nemščini za denar, a so ga drugi potem, ko so doumeli, kaj je hotel, zavrnil na podlagi nasprotnega pravila.²⁴⁶

O vrednotenju predzakonskega devištva pri Ziljanih se je Vraz morda poučil v Bistrici na Zilji od tamkajšnjih prebivalcev, verjetneje pa od Matija Majarja, ki je prišel tja z njim²⁴⁷ in ki je podobno pisal o zadevnih sankcijah.²⁴⁸ Vendar je treba Vrazove podatke dopolniti, kajti na Koroškem je bilo l. 1829 2639 nezakonskih rojstev,²⁴⁹ medtem ko je bilo po popisih od 1850 do 1910 vsaj 34 %, povečini pa nad 40 % otrok nezakonskih.²⁵⁰ Tako se ob slednjih dveh in ob Vrazovem podatku zastavlja vprašanje, ali je bila Ziljska dolina v tem pogledu tedaj drugačna ko druga območja na Koroškem ali pa ni bil Vraz o tem pravilno obveščen.

²⁴³ S. Vraz, *Děla V*, str. 71: »...da se nepristoji napastovat putnike, koji trěbaju novce po světu, u tujih krajevih, gđe neima nikog od njihovog roda i kolěna.«

²⁴⁴ S. Vraz, *Děla V*, str. 240 d: »Rodbinska je ljubav puno iskrenia negoli kod nas. Da ti je viditi kako stanovnici daljnu rodbinu, koja je došla na proštenje, pozivlju na oběd. I da ti je viditi kako jih časte. Na stolu ti ima kula od bogato i obiljno priredjenih jestvinah.«

²⁴⁵ S. Vraz, *Děla V*, str. 241: »I nedužnost se ovdě neprodava za nikakvu cěnu, koja kod nas prodje za lahku cěnu. Děvojka, koja je u tom obziru sagrěšila, velikoj je javnoj sramoti izložena. Nesmě više tancati pod lipom; a to je najveća pedepsa, koja se ovdě misliti može.«

²⁴⁶ S. Vraz, *Děla V*, str. 71: »Domaćica i Angjelija nerazumivši, što on govori, mirno slušaše, nu kad mi otvorimo kese, i njemu pružimo dar, da ti je sad viděti opet žene, kako ti navale na siromaha starca, psujući ga i kažući, da se nepristoji napastovat putnike...«

²⁴⁷ S. Vraz, *Děla V*, str. 241 d.

²⁴⁸ M. Majar, *Visoki raji, Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 26. aprila 1865, št. 17, str. 135.

²⁴⁹ A. A. Schmidl, *Das Kaiserthum Oesterreich I*, str. 72.

²⁵⁰ S. Vilfan, *Delavci v agrarnem gospodarstvu*, str. 367.

V opombah h Guslam i tamburi, 1845, je Vraz poročal o slovenskih gosposčinskih županih. Gospostva so jih izbirala med kmeti. Njihova naloga je bila ocenjevati zemljo ob prodaji ali gospodarjevi smrti, ko je zemlja dobila njegova rodbina in je gospostvo pobralo primščino, ki jo je Vraz imenoval desetino. Na gospostvih, na katerih dotlej še ni bilo odkupa tlake, so ti župani največkrat brez milosti gonili podložnike na tlako.²⁵¹

Izviren je podatek o tem, kako so ravnali gosposčinski župani s podložniki na tlaki, vendar ničesar ne zveemo o krajih, v katerih je bilo tako. Sicer pa je to pričevanje potrdilo znana dejstva. Ko je omenilo gosposčinske župane, ne tudi drugih, je naštel njihovi poglavitni nalogi: ocenjevanje zemlje ob prodaji ali gospodarjevi smrti in njihovo vlogo na tlaki. Ni pa neposredno navedlo, da so ti župani pobirali in oddajali gospostvom dajatve, prav kakor ni navedlo, da so pripravljali sestanke podložnikov, ki so se jih udeleževali tudi predstavniki gospostev; k slednji nalogi gosposčinskih županov je ponekod sodilo tudi oskrbovanje predstavnikov gospostev.²⁵²

Vraz je tu omenil tudi primščino ali laudemij (dajatev ob prevzemu kmetije) in posredno še kupščino (dajatev za pridobitev pravice do dedovanja in prodaje kmetije).²⁵³ Primščina je obsegala do 15 % vrednosti kmetije, se pravi, da so zanjo plačevali, kakor pri prodaji kmetije, »deseti in dvajseti denarič od ocenjene vrednosti zemljišča.«²⁵⁴ Takšno plačilo je Vraz napačno poimenoval z domačo besedo kot desetino, pravilno pa z latinsko besedo kot laudemium. In tudi iz tega pričevanja se zdi razvidno, da je nekaj pred l. 1848 zavzemala pri nas relucija ali sprememba tlake v denarno dajatev²⁵⁵ precejšen obseg.

Zdi se, da je Vraz o gosposčinskih županih povedal, kar je videl ali zvedel iz prve roke, čeprav ni mogoče razumeti napačne domače označbe za primščino. — Enakega izvira so njegova pričevanja o šegah; slonijo na gradivu, ki ga je povečini nabral na potovanju po Slovenskem 1841, nekaj pa ob podobnih priložnostih prej in tudi pozneje.

Največ Vrazovih zapisov o šegah je veljalo ženitovanju. V opombah h Glasom iz dubrave žerovinske, 1841, beremo o poglavitnih nalogah, ki jih je imel pri ženitovanju starešina, beseda pa je tudi o družicah in drugih, oboje glede na širše slovensko ozemlje. Ženin in nevesta sta imela vsak svojega starešina. Ženinov starešina je zasnubil dekle in šel na dan poroke

²⁵¹ S. Vraz, *Dela* II, str. 126 d: »Nu ime župan poznato je još i kod naroda u gornjih stranah. Tu je župan dostojanstvo pučko (něm. Amtmann). Ljude te gospostina (Herrschaft) izabire izmedju puka. Njih ide služba procenjivati zemlju, koju tko prodaje drugomu ili kad umre gospodar njezin ostavljajuć ju rodbini svojoj, od čega vadi gospostina desetinu (Laudemium). U onih gospostinah, u kojih se nisu još odkupili poddajnici od robote (tlake, kuluka), županov je poso, da tēra narod na robotu, šta on čini ponajviše bez ikakvog pomilovanja...«

²⁵² S. Vilfan, *Zemljiška gospostva, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II (Družbena razmerja in gibanja)*, Ljubljana 1980, str. 171.

²⁵³ P. Blaznik, *Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II (Družbena razmerja in gibanja)*, Ljubljana 1980, str. 250, 258; S. Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, prav tam, str. 422.

²⁵⁴ P. Blaznik, nav. delo, str. 258, 262.

²⁵⁵ Gl. P. Blaznik, nav. delo, str. 272 d.

s svati po nevesto. V cerkvi je stal ob ženinu in na svatbi je sedel poleg njega. Nevesto je njen starešina varoval do poročnega dne; tedaj jo je izročil svatom, ki so prišli ponjo. Pri mizi je sedel poleg neveste. In tudi za doto sta se pogodila starešina.²⁵⁶

Družici ali svatevci sta bili ozaljšani z rožami ipd. Stali sta ob nevesti in ženinu. V cerkev sta ju vodila druga, ki sta nato sedela poleg njiju na svatbi in ju stregla, tj. jima dajala na krožnik jedi in jih razrezovala. Na Slovenskem je štelu za sramotno dejanje, če si je svatevca sama kaj vzela na krožnik; to je moral storiti drug, ki je tudi razrezal posamezne kose. Svatevci se tudi ni spodobilo veliko jesti, temveč je morala pustiti, da so jo silili in prosili. Zato se je glasil pregovor o ženskah, ki pri mizi niso hotele jesti: »Drži se kakti svatevca (družica).«²⁵⁷

Vraz je tu naštel pglavitne naloge starešina, ne da bi bil omenil tudi njegove naloge na svatbi.²⁵⁸ O nalogah druga in družice²⁵⁹ ni povedal skoraj ničesar, temveč je zapisal malone samo to, kako sta se vedla na svatbi drug proti drugemu. In če pravi Vraz, da se ti pričevanji nanašata na vse slovensko ozemlje, ga je treba omejiti, kajti nikoli ni bil na Notranjskem in na zahodnejših naših območjih, z izjemo Rezije, prav kakor ni znano, da bi mu bili iz tamkajšnjih krajev pošiljali etnološke podatke, kakršne objavljamo v pričujočem spisu. Če je Vraz tu in podobno drugod omenjal slovensko ozemlje, je lahko to v resnici pomenilo Prekmurje, Slovensko Štajersko, Dolenjsko z Belo krajino, Gorenjsko, Slovensko Koroško in morda tudi Rezijo. Zadnji stavek zapisa o drugu in družici, se pravi podatek o zadržanosti družice pri jedi na svatbi, izvira tudi iz njegove rodne Prlekije, saj se glasi pregovor, ki ga je ob tem navedel, v tamkajšnjem narečju. Podatek je nenavaden, ker doslej ne poznamo drugih pričevanj o takšni zadržanosti družice, temveč edinole neveste.

Ob kratkem: z obravnavanima zapisoma je Vraz malo prispeval k podobi ženitovanja na širšem slovenskem ozemlju v drugi četrtini 19. stoletja. Tolikanj obsežno zasnovanih opisov ženitovanjskih šeg takrat pri nas sicer tudi ni bilo. Pač pa so bili približno v istem času sestavljeni razmeroma po-

²⁵⁶ S. Vraz, *Děla II*, str. 108: »Starešinom zovu po čitavoj gornjoj strani naše domovine věnčanoga kuma (Trauungsbeistand). Imade i nevěsta svoga starešinu kao i mladoženja. Dužnost mladoženjina starešine jest: zaprositi dēvojku, i poči na dan věnčanja kao kolovodja sa svatovi po nju u kuću majčinu. U crkvi stoji uz mladoženju, a kad se piruje, sēdi za stolom prvi do njega. Poso nevěstina starešine jest: čuvati dēvojku do dana věnčanoga, da se nesbije kakova golema sramota; te je taj dan običnim narodnim načinom izručuje svatom, kad dodju po nju. Kod stola (mislím) da i on sēdi prvi do nje. I za miraz valja da se pogode starešine.«

²⁵⁷ S. Vraz, *Děla II*, str. 109: »Družice ili svatevce zovu se one dvě lēpo cvětjem ili koječim izkiltjene dēvojke, koje kao drugarice stoje uz nevěstu i mladoženju. Njih u crkvu vode do dva druga (dēvera, Brautführer) koji i kod stola uz njih sēde dvoreći jih, t. j. predlažuć na tanjir jēstvine, i na drobno razrežuć kamade. U gornjih naših stranah za veliku se drži sramota, ako svatevca koja što uzme svojom rukom na svoj tanjir, nego ona valja da čeka, dok joj drug ne predloži in ne razkomadi, pa i mnogo jēsti nepristoji se, nego valja, da se dade mnogo nukati i ponudjati. Zato se kaže prirēčje o ženskih glavah, koje kod stola neće da jēdu: 'Drži se kakti svatevca (družica)'.«

²⁵⁸ Gl. B. Orel, *Slovenski ljudski običaji*, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, str. 281.

²⁵⁹ Gl. B. Orel, *Slovenski ljudski običaji*, str. 280 d.

učni opisi ženitovanjskih šeg za Slovensko Štajersko in posamezna tamkajšnja območja,²⁶⁰ za posamezna območja na Kranjskem²⁶¹ in za Ziljsko dolino na Slovenskem Koroškem²⁶² (poleg še neobjavljenih zadevnih podatkov v Göthovi zbirki štajerskega krajepisja²⁶³ in v naših arhivih in pa opisa ženitovanja na območju Loškega potoka v Korytkovi ostalini²⁶⁴). Opise te vrste je pomnožil tudi Vraz.

Tu gre predvsem za opisa ženitovanja v Beli krajini in Kanalski dolini. Prvi je izšel v spisu *Beli Kranjci*, 1841, in zanj je zbral Vraz podatke, ko se je mudil tistega leta v Beli krajini. Opis velja ženitovanju v Poljanah. Tam so na dan poroke ženin in njegovi svatje zarana prišli na nevestin dom. Nekdo od nevestinih svatov jih je moral z besedo in šalo zadržati, da niso takoj vstopili in da jim je bilo čakanje kratkočasno. Ko so vstopili v hišo, so sedli na klopi, ne k mizi. Na mizi je bila zanje že pripravljena polna skleda orehov in lešnikov. Nevesto so pripeljali vso plašno iz kakega kota ali spalnice. Ko je stopila k ženinu, je ta odložil plašč z ramen, vzel skledo z lešniki in jih vrgel proti vratom otrokom. Nato je dal nevesti roko; obe

²⁶⁰ J. Rank, *Sitten und Gebräuche in Untersteiermark*, *Der Aufmerksame*, 8. marca 1842, št. 28, b. str., 10. marca 1842, št. 29, b. str.; A. Krempel, nav. delo, str. 240 d; D. Trstenjak, *Ueber das geistige und poetische Leben der Slaven in Steiermark*, *Steiermärkische Zeitschrift NF VIII/1*, Grätz 1845, str. 105 d; (nepodpisano), *Snubljenje pri štajerskih Slovencih*, *Slovenska bčela III*, Celovec 1852, str. 164 d; R. G. Puff, *Marburger Taschenbuch...*, str. 71 d; K. Mulec, *Običaji štajerskih Slovencev pri snubljenju in svatbah*, *Novice gospodarske, obertnijske in narodne*, 12. januarja 1856, št. 4, str. 14 d, 16. januarja 1856, št. 5, str. 18 d, 19. januarja 1856, št. 6, str. 23 d; V. Dragan (D. Trstenjak), *Zenitva v Verbovcu*, *Novice gospodarske, obertnijske in narodne*, 7. aprila 1858, št. 14, str. 109 d; J. P. Vijanski, *Iz Valenja na Štirskem*, *Glasnik slovenski I/1*, Celovec 1858, str. 95; D. F. Ripšl, *Svatbine navade štajerskih Slovencev okoli Laškega*, *Glasnik slovenski I/2*, Celovec 1858, str. 164 d, 178 d, 196 d; J. Žurman, *Narodne šege štajerskih Slovencev*, *Novice gospodarske, obertnijske in narodne*, 19. januarja 1859, št. 3, str. 20 d, 26. januarja 1859, št. 4, str. 29 d; F. Š., *Še nekaj za svate*, *Zgodnja Danica*, 3. februarja 1859, št. 3, str. 22; S., *Narodne šege*, *Novice gospodarske, obertnijske in narodne*, 9. marca 1859, št. 10, str. 77 d.

²⁶¹ J. Buchenhain (A. J. Babnik), *Hochzeitgebräuche der Unterkrainer*, *Carniolia*, 19. avgusta 1839, št. 32, str. 125 d, 23. avgusta 1839, št. 33, str. 130 d, 26. avgusta 1839, št. 34, str. 133 d; B. Thomschitsch, *Gebräuche der Weinizer bei den Hochzeiten*, *Carniolia*, 17. aprila 1840, št. 101, str. 417 d, 20. aprila 1840, št. 102, str. 421 d; A. A. Schmidl, *Das Kaiserthum Oesterreich I*, str. 76 d; (nepodpisano), *Eigenthümliche Gebräuche der Südslaven*, *Illyrisches Blatt*, 6. julija 1843, št. 27, str. 111 d; L. Kordesch, *Sitten der krainischen Culp-Bewohner*, *Carniolia*, 26. avgusta 1844, št. 69, str. 274, 30. avgusta 1844, št. 70, str. 277 d; J. Kobe, nav. delo, *Kmetijske in rokodelske Novice*, 27. oktobra 1847, št. 43, str. 171, 3. novembra 1847, št. 44, str. 175, 10. novembra 1847, št. 45, str. 178 d, 17. nov. 1847, št. 46, str. 182; Larnavi, *Prijateljske vošila mojim rojakom*, *Kmetijske in rokodelske Novice*, 29. decembra 1847, št. 52, str. 206 d; -c, *Nekaj za svate*, *Zgodnja Danica*, 6. januarja 1859, št. 1, str. 5.

²⁶² A. A. Schmidl, *Das Kaiserthum Oesterreich I*, str. 76; (nepodpisano), *Eigenthümliche Gebräuche der Südslaven*, str. 111; M. Majer, *Vile*, Kolo IV, Zagreb 1847, str. 15 d; J. Wagner, *Das Herzogthum Kärnten*, *geographisch-historisch dargestellt nach allen seinen Beziehungen und Merkwürdigkeiten*, *Klagenfurt* 1847, str. 63.

²⁶³ Štajerski deželni arhiv v Gradcu; kserografirane kopije v Inštitutu za slovensko narodopisje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani.

²⁶⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka, Korytkov zbornik I, Ms 455/I, str. 143 d, 163 d.

roki je starešina polil z vinom, ju tako krstil in dejal: »U ime otca i sina i duha svetoga«, drugi pa so odgovorili: »amen«. Šele tedaj so posedli okrog mize, po vrsti glede na čast, ki so je bili deležni; na čelu sta bila ženin in nevesta, ki takrat še ni imela na glavi nikakršnega okrasa, razen parte (traka) iz steklenih biserov. Preden so odšli k poroki, je dala nevesta vsakemu svatu robec in se šla ozaljšat. Ko si je nadela svilene vrvice in se olepšala še z vencem iz steklenih biserov in krono iz ponarejenih čeških kamnov, so svatje vstali od mize in začeli streljati in peti. Nevesta je dala vsakemu, ki jo je srečal, iz žepa belega kruha.

Po poroki so se svatje počasi odpravili iz cerkve na nevestin dom in peli pesem o Kraljeviču Marku, nevesta pa je z vojačico odhitela v hišo in zaprla vsa vrata. V kuhinji ji je sedel na kolena 7 ali 8 let star deček, ki se je zavoljo tega imenoval kolenčič in bil prisposodba želje, da naj bi bil prvi otrok moškega spola. Potlej je nevesta sedla za mizo in se v odsotnosti svatov najedla in napila, da se je lahko pozneje postavljala, češ da malo je in pije. Kmalu so se zaslišali klici: Dajte nam naše blago! Na to so zaman odgovarjali, da ni tu nikakršnega blaga. Naposled so le odprli vrata in iz hiše je stopila med svate stara ženska, narobe oblečena v grd kožuh, in zaplesala z zastavnikom. Ker pa ni bila pravo blago, so jo vrgli na tla. Znova so zaklicali: Dajte nam naše blago, nakar je prišla iz hiše družica in zaplesala z zastavnikom, ki jo je po končanem plesu obdržal pri sebi. In tretjič so zaklicali: Ovo je naše blago, ma nije još pravo! Tedaj je prišla iz hiše nevesta v sijaju svojih ozaljškov; vsi so se je razveselili. K njej pa ni stopil zastavnik, temveč ženin, ki jo je nežno prijel pod rameni in se z njo tako hitro zavrtel, da jo je, če je bil pravi junak, nesel samó na rokah.

Po tem prizoru, ki ga je pogosto prišla gledat vsa vas, so šli v hišo; zastavnik je zunaj privezal zastavo pri hišnem vogalu, da se je videlo, kje je bila svatba.

Nad mladim parom je do večera visela na pisanem platnu velika pogača, okrašena s podobami vseh mogočih zveri. Zvečer so se v nevestini hiši zbrala dekleta iz vse vasi, se dobro najedla in začela po dve in dve peti: Mrkla noč je na zemljicu pala, ali: Tri mi se grada béliju itn. Ko so videla, da se bliža slovo, so pela: Stante na noge svatovi! vaša je doba odhadjat, naša je doba ostajat itn. Ko so svatje to slišali, so vstali; vsak je držal v rokah svoj leseni pladenj. Z mize so odnesli jedi in jo pogrnili z drugim belim prtom; na sredo mize so dali hlebec pšeničnega kruha, ki je bil zgoraj izvrtan (vrtanj). Svatje so nato trkali s pladnji ob mizo in peli: Ait' k darom, ait' k darom. / Pristupajte, darovajte, / Našu mladu nevěsticu / Svaki barem po šesticu / Ait' k darom, ait' k darom.

Ta pesem se je ponavljala tako dolgo, dokler so obdarovali nevesto. Potem so dekleta po dve in dve pela z ljubkim glasom: Daruj čače, čerku svoju zakon ti je, zakon ti je; / Ako l' nećeš, al' se kratiš zamer ti je, zamer ti je; / Daruj majko, čerku svoju zakon ti je, zakon ti je, / Ako l' nećeš, al' se kratiš zamer ti je, zamer ti je. / Daruj bratce seku svoju zakon ti je, zakon ti je, / Ako l' nećeš, al' se kratiš zamer ti je, zamer ti je.

To pesem so pela dekleta, dokler ni bilo konec obdarovanja; nagovarjala so tudi še druge nevestine sorodnike. Vsak darovalec se je poljubil z mladim parom; kdor je daroval denar, je novce zabodel v kruh, kdor pa je prinesel

kaj drugega, je dal to na mizo. Sosede so darovale predivo ali prtenino. Vsak je hotel obdariti mladi par. Naposled so vse, kar je bilo na mizi, zavezali v prt in odnesli za nevesto na novi dom; temu so pravili cula. — Ko so se svatje odpravljali z mladim parom od hiše, so dekleta pela: svoje čačke pozabluj девојко, tudje čačke poznavaј nevesto; svoje majke pozabluj девојко, tudje majke poznavaј nevesto. Nevesta in vsi njeni sorodniki so začeli jokati, pa tudi mnogi drugi so bili ob tem žalostnem prizoru ganjeni do solz, tako da se je veselje sprevrglo v žalost. Ko so šli čez hišni prag, so dekleta pela: »Poznavaј девојко, kuda te svati vodijo(e): Čez one gore visoke, čez one vode gliboke«. To so pela tudi, če se je dekle omožilo k bližnjemu sosedu. Skozi vas so dekleta spremila nevesto s pesmijo: »Naša je, naša девојка, našu je junak prevaril(io)«. Spremljala so jo, dokler se niso srečala z dekleti, ki so prišla ženinu naproti iz njegove vasi; če jih ni bilo, večkrat iz jeze, ker se je šel ženit drugam, so šla prva v sramoto drugih vse do tiste vasi.²⁶⁵

²⁶⁵ S. V r a z, *Děla V*, str. 54 d: »Pirni običaji imadu něšto slična običajem starih Rimljanah. Na dan věnčanja iza rana, prie imadu danica pomoli lice, dojdou svatovi s zaručnikom na nevěstin dom. Da odmah neunidu, mora se nětko izmedju nevěstinih pirnikah naći, koī oštroumno, zboriti znade kratkočasno zabavljajući ih, da im prie prodje vrěme. Unišav u kuću sědnu, no ne okó stola, nego po klupah. Zdela puna orahah i lěšnjikah jurve čeka pripravljena na stolu. Nevěsta bude sva plaha iz kakova kuta, ili ložnice dovedena, te stupi k zaručniku, koī, metnuvši sa ramenah plašt, uhvati podatu mu zdelu s lěšnjaci, baci ih prama vratam medju dětcu, i posli toga, odrekavši se děčarii, pruži zaručnici desnicu, koju zajedno s zaručničinom sklopljenu starešina vinom poliva krsteći, i besedeći: ‚U ime otca i sina i duha svetoga,‘ našto ostali svi reknu: ‚amen‘. Sada stopram sědnu oko stola po redu svoje časti, prvo město obuzmu zaručnik i zaručnica, koja još sada nikakova uresa neima na glavi, osim parte (věnac, Stirnband) od bisera. Prie nego doba dodje, da otidju na zaruku, odpuste nevěstu iza stola, koja da svakomu svatu po rubac, i otidje se rěšiti za věnčanje. Kada se nevěsta svionimi vrbami nakiti, věncem od bisera i krunom od českoga kamenja uresi, dignu se svatovi na noge strěljajući i razne pěšni pěvajući, a nevěsta daje svakomu, koī joj na susrět dodje, malo běloga kruha iz džepa.

Po ovršenom věnčanju, dočim svatovi polagano od crkve kući idu Kraljevića Marka pěvajući, hiti vojačica (drugarica, paranympa) s nevěstom u stan, te kada unidu, zatvore vrata čvrsto sa svih stranah; nevěsti u kuhinji na kolěna sědne dečak 7 ili 8 lětah star, koī se toga radi kolěnič zove, i znamenuje želje, da bi joj prvi porod mužkoga spola bio. Nakon toga nevěsta za stol sědne u odbitnosti svatovah se najede i napije, da potle laglje mudrovati može, tobož, kao da malo jede i pije. Ali eto ti skoro krike i vike: Dajte nam naše blago! Tu se badava odgovara: ovdě neima nikakova blaga. Kada se već tomu nikako odoliti nemože, vrata se širom otvore te stara baka, u grđ kožuh naopako obučena, izide medju svatove, popleše malo sa zastavnikom, ali, budući nije pravo blago, na tlih bačena bude. Evo s nova zaori opet vika: Dajte nam naše blago! Našto izide drugarica, pleše opet sa zastavnikom, i on ju po dokončanom plesu kod sebe sadrži. Opet zagrmí i po tretji put krika: Ovo je naše blago, ma nije još pravo! Sada izide nevěsta i lašteča se svojim uresom, obveseli malo i veliko; ali tudě neima zastavnik nikakova posla, nego mladoženja k njoj ljubežljivo stupivši, nježno ju izpod ramenah primi, te se š njom zavrti s takovom hitrostju, da ju, ako je pravi junak, samo na rukama nosi.

Poslě dokončanoga ovoga prizora, kojega, da vidi često se čitavo selo sakupi, unidu u kuću, zastavnik priveže zastavu vani na kućnom uglu, da se znade, gđe se piruje.

Velik kolač, nakitjen slikami od svake vrsti zvěrih, visi na šarenom platnu nad mladim parom tja do večeri. Na večer se sakupe sve девојke cěloga sela u nevěstinu kuću, dobro se ponavečeraju, i počmu dvě po dvě pěvati: Mrkla noć je na zemljicu pala, ili: Tri mi se grada běliju i t. d. Kada pako vide, da se raztanak

Vraz je navedene pesmi slišal peti, saj pravi v istem spisu, da so bili ti napevi podobni tistim v Vojni krajini. Opis je sklenil s tem, da je zavrnil, da je vse, kar je povedal o ženitovanju v Poljanah, čista resnica.²⁶⁶ Ta opis je torej po vsem videzu nastal na podlagi poročil, ki so jih Vrazu prispevali domači ljudje. Da sam ni bil na opisanem ženitovanju, kaže to, da je v navedenem spisu poudaril, da je opis ženitovanja v Poljanah čista resnica, ni pa omenil, da bi se ga bil udeležil. Tudi v potopisu Put u gornje strane, 1841, in v pismu Dragojli Štauduar iz Novega mesta 4. aprila 1841, v katerem je prav tako popisoval, kar je nekaj prej videl v Beli krajini, ne najdemo zapisa o belokranjskem ženitovanju ali svoji udeležbi na njem. Če bi bil Vraz na belokranjski svatbi, bi bil to nedvomno obakrat vsaj omenil, najverjetneje pa vsaj z nekaj besedami tudi opisal. Ne glede na to pa je Vrazov opis ženitovanja v Poljanah za tisti čas zelo nadroben in je sad skrbnega zapisovanja; to je ustrezalo njegovi sodbi o pomembnosti šeg.²⁶⁷

Vrazov opis ženitovanja v Poljanah je potrdil tamkajšnji rojak Jurij Kobe. Ta je Vraza malone dobesedno prevedel in ga ob tem le nekaj malega dopolnil; samostojno pa je opisal zadnji del ženitovanja, ki je bil na ženinovem domu.²⁶⁸ Vrazovo pričevanje je potemtakem zanesljiv vir in dobro dopolnjuje druge vire o ženitovanju v Beli krajini v drugi četrtini 19. stoletja. Tomšič je opisal ženitovanje v viniškem okolišju razmeroma prav na-

približuje, pevaju: Stante na noge svatovi! vaša je doba odhadjat, naša je doba ostajat i t. d. Sto svatovi čuvši stanu svi, svaki svoj lesen pladanj u rukah držučii. Jestvine se sa stola odnesu, drugi beo stolnjak se prestre, i na sréd stola metne se hlěb pšeničnoga kruha ozgó izkružen. Za tim počmu svatovi s pladnji na stol trkati, pevajućii: Ait' k darom, ait' k darom. / Pristupajte, darovajte, / Našu mladu nevěsticu / Svaki barem po šesticu / Ait' k darom, ait' k darom.

I ta se pėsmica tako dugo ponavlja, dokle darovanje traje; odosad dēvojke dvē po dvē sa svojim ljubkim glasom prilazu: Daruj čače, čerku svoju zakon ti je, zakon ti je; / Ako l' nečeš, al' se kratiš zamer ti je, zamer ti je; / Daruj majko, čerku svoju zakon ti je, zakon ti je, / Ako l' nečeš, al' se kratiš zamer ti je, zamer ti je. / Daruj bratce seku svoju zakon ti je, zakon ti je, / Ako l' nečeš, al' se kratiš zamer ti je, zamer ti je.

Pėsmica ova traje do svršetka darovanja, samo što se primetju imena: Svače, ujče, striče, ujno, strino, teto i t. d. Svaki, koī dar donese, poljubi se s mladim parom, te ako novac daruje, zabode ga u hlěb, ako pako šta drugoga prinosi, stavi na stol. Susede daruju predivo ili šta od prtnjene prateži, svaki želi, da mladomu paru šta u dar dađe. Na svršetku se sve na stolu saveže u ruho i odnese se za nevěstom na novi dom pod imenom — cula. — Kada se svatovi sa mladim parom na put spremaju, pevaju dēvojke: svoje čačke pozabluj dēvojko, tudje čačke poznavaj nevěsto; svoje majke pozabluj dēvojko, tudje majke poznavaj nevěsto. Našto udri u plač nevěsta i sve što je rodbine njezine, dapače mnogi drugi pribitnici od toga žalostnoga prizora ganjeni suze rone, i evo sve veselje u žalost se preobrati. Idući preko praga iz kuće, pevaju dēvojke: „Poznavaj dēvojko, kuda te svati vodijo(e): Čez one gore visoke, čez one vode gliboke.“ I to se pēva, ako se baš i k bližnjemu susedu dēvojka udade. Kroz selo idući prate dēvojke svoju bivšu drugaricu nevěstu pevajućii:

„Naša je, naša dēvojka, našu je junak prevaril(io)“, te ju sprovede do sastanka s dēvojkami, koje na susrēt dojdū mladoženji iz njegova sela; ako li ih pako nije, jer su više puta srdite, što se drugamo ženiti išao, idu ove na njihovu sramotu tja do onoga sela i višekratu u nutra.“

²⁶⁶ S. Vraz, *Děla V*, str. 58: »Da to sve u Poljanah biva ovako, to je gola istina.«

²⁶⁷ S. Vraz, *Děla V*, str. 67.

²⁶⁸ Gl. op. 261.

pa so ostala vrata zaprta kljub trkanju in razbijanju. Naposled je nekdo v hiši (največkrat nevestin starešina) vprašal: Kdo je? Kaj hoče, da tako brezobzirno trka in razbija? Eden od ženinovitih svatov (navadno njegov starešina) je odgovoril: Odprite! mi iščemu tukaj ena lisica, ki nam je k vam ujšva. Znotraj so odgovorili, da je ni v tej hiši in da naj grejo naprej, iskat njeno sled. Zunaj so zopet dejali, da mora biti v tej hiši, ker vodi sled prav vanjo. Tedaj so jim odprli in porinili med svate suho deklo ali staro žensko, ki pa je starešina ni hotel sprejeti, ker ta ni bila tista, ki jim je ušla. Zato so jo poslali nazaj; deklo je kot nadomestilo za posmeh dobilo po navadi od ženina dvajsetico ali, če je bil bogat, tolar. Takrat so začeli svatje peti: Le wun, le wun z newiesticą / Z te liepe nôve kajžice: / Ciewa kajža je mirnata, / Samo pieč je liesana!²⁷¹

Medtem ko so peli, so jim izročili nevesto. Ta bi bila morala peti, toda namesto nje so peli njeni svatje: Čajte, čajte, svatiči, / Jaz sen še neki pozabiwa: / Ta stara moja britelca, / Da bon oblice dèrnkawa.²⁷²

Med petjem je nevesta z družicami razdelila kite (ali robce?) med svate, ki so šli tako ozaljšani z njo v cerkev. Po maši je duhovnik opravil poročni obred. Po poroki je vzel starešina oko²⁷³ vina, ki jo je bil prinesel s seboj in postavil na oltar, in natočil svatom, da so pili. Po poroki so takoj šli v gostilno pit in plesat. Svat (drug) je obkrožil s sabljo plesišče, napravil na njem tri križe in dejal: »Bog nam daj en dober raj!« Prvi raj je plesal svat z nevesto. Potem ko je trikrat plesal z njo, jo je izročil drugemu svatu; nevesta je morala trikrat plesati z vsakim svatom. Raj je trajal navadno do okoli štirih, ko so šli svatje na nevestin dom h kosilu. Znamenito je bilo pravilo za svate. Vsak svat je namreč imel s seboj žensko, ki ji je moral lepo streči, ji dajati jedi na njun skupni krožnik in jih razrezovati. Ženske si tu niso smele same rezati jedi, tudi niso smele veliko jesti, temveč so se morale držati tako, da so jim morali zmerom ponujati jesti. Kósili so navadno dve uri. Potem je svat, ki je zopet začel raj, prišel po nevesto in dejal tistim, ki so sedeli ob njej: »Dajte mi z vašo rožą rajat!« Odgovorili so mu: »Mi bi vam ja dali, pa ste malo preslabi ledje, bi se znala našej rože kakoršna nesrieča pergoditi z vami.« Svat pa je rekel: »Ako nam ne verjamete, pa vam damo poročjo (jemstvo).« In prinesel je na mizo oko vina in vprašal: Ali je to dovolj? Če so mu odgovorili, da je, so svatu izročili nevesto. Če pa ni bilo dovolj, je svat prinesel vedrico vode; v eni roki je držal vedrico vode, z drugo je prijel nevesto in jo popeljal čez mizo na plesišče. Potem ko je z njo zopet trikrat plesal, jo je izročil drugemu svatu; nevesta je zopet morala plesati z vsemi svati, kar je trajalo po navadi do okoli polnoči. Tedaj je zopet prišel svat, prijel nevesto za roko in stekel z njo v ženinovo hišo, kjer ji je sezul čevlje in nogavice in jo spravil v posteljo. Za to je navadno dobil dvajsetico, na bogatejši svatbi tolar. Potlej se je vrnil k drugim svatom v nevestino hišo, kjer so še zmerom plesali in peli do okoli treh, štirih zjutraj. Takrat je odšel ženin s svati na svoj dom, kjer je legel, medtem ko je začel svat s fanti pred hišo peti: Dober večer, lubca mô! / »Sam Bueh te sprimi, lubi

²⁷¹ K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi III, Ljubljana 1904—1907, št. 5434, str. 317.

²⁷² K. Štrekelj, nav. delo, št. 5435, str. 318.

²⁷³ J. Jurančič, Srbohrvatsko-slovenski slovar, Ljubljana 1955, str. 515: oka (tur.) = težinska in votla mera, 1283 g.

moj!« / Kak si postwawa, lubca mō, / Kak si postwawa postelca, / Da me pa riba swamica? / »Jáz sem postwawa postelca — / Da je ja! / Ti pa si puebič lubi moj / Da velá!« / Wohka noč ti, lubca mō, / Le zdrawa lieži, kar bowná!²⁷⁴

Ko so odpeli to pesem, so fantje zahtevali, da jim ženin nekaj plača in jih nagradi, ker so mu tako lepo peli. Navadno jim je ženin plačal. Če ni tega storil, je svat s fanti planil v hišo in vzel karkoli, če je le bilo mogoče vzglavje izpod ženinove in nevestine glave, in tekel v gostilno to zapit. Razume se, da je ženin drugi dan plačal, kar so popili, in tako zopet rešil svoj nesrečni vzglavnik.

Tako so slavili svatbo, če si je ženin izbral nevesto iz svoje vasi. Če pa jo je pripeljal iz druge vasi, so se zbrali tamkajšnji fantje in naredili iz nečesa verigo, ki so jo ovili z rožami (s tem so hoteli pokazati, da so žalovali za nevesto) in jo napeli čez pot, po kateri so svatje šli z nevesto iz vasi. Tu je moral ženin zopet plačati, da so ga pustili naprej, in je tako rekoč odkupil svojo ženo od fantov iz tuje vasi; takšna je bila šega malone pri vseh Slovencih.²⁷⁵

²⁷⁴ K. Štrekelj, nav. delo, št. 5458, str. 326.

²⁷⁵ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka, ostalina Stanka Vraza, Ms 481, XVI C/8; K. Štrekelj, nav. delo, str. 317 d: »Dva snubača (prosioca) dojdu u kuću dčvojke te je zaprose od otca, preporučujuć mladoženju kao čověka dobra i poštena. Onda se takojer porazgovore za imućtvo mladoženje. Ako snubači dčvojku izprose, to njoj dadu několiko škudah za poruku (na roćje dati nevesti). Ako si posle mladoženja odmisli, to ostanu novci nevesti. Ako si nevesta nadругo razmislí, to ona mora novce dvostruko povratit. Pri ugovoru se takojer odredi dan, kad će poći u Terbiš ustanovljat miraza dčvojke. Uredi se i ovaj poso, idu k popu da jih zapiše, izpita, spověda i tri nedělje jednu za drugom ozove, ako nima osobite sile; gdě (to), te se mora umoliti popu, da jih na jednu nedělju tri put ozove. Na dan včnčanja ili zarukah ide ženin sa svojimi svati pred kuću neveste, gdě stanu kucati i lupati na vrata zatvorena. Onda jeden iz kuće (ponajviše starašina nevestin) zapita: Tko je? šta oće, da tako brezobzirno kuca i lupa? Njemu odgovori jedan izmedju mladoženjinih svatovah (običajno njegov starašina): Oprite! mi išćemu tukaj enā lisica, ki nam je k vam ujšva. Iznutra odgovore, da je u toj kući nema, te da neka idu dalje slědit njezin trag. Izdvora se opet kaže, da u kući biti mora, budući da trag baš u tu kuću vodi. Time otvoru, te medju svatove jednu maršavu dčvojku ili babu izturaju, koje starešina neće da prime, govoreći, da nije ona ista, koja jim je ušla. Time ju vrate. Dčvojka za nadoměštenje ove poruge dobíe običajno od mladoženje cvanciku ili, ako je bogat, škudu. Tu počnu svati pěvati: Le wun, le wun z newiesticā / Z te liepe nōve kajžice: / Ciewa kajža je mirnata, / Samo pieč je liesana! Dok oni pěvaju, izrući se njim neviesta, koja bi slědeće pěvati imela; nu mēsto nje pěvaju njezini svatovi: Čajte, čajte, svatići, / Jaz sen še neki pozabiwa: / Tā starā moją britelca, / Da bon oblice dčrnkawa. Medju pěvanjem razdělí nevesta sa družicami kite (ili rubce?) izmedju svatova, koji š njom ovako nakitjeni u čarkvu podju. Posle mise jih pop poruči (včnča). Po včnčanju uzme starašina oku vina, koju je donio i na oltar postavio te ga natočio, ponudi svatovom, dok se izpije. Po včnčanju se ide odmah u karčmu pit i rajat (tancat). Svat (drug) odmah okruži svojom sabljom rajište, načini na njem tri križa, govoreć: »Bog nam daj en dober raj! Pārvi raj ide svatu s nevestom. Otancajući tripot izrući je drugomu svatu, te ona mora sa svakim tri put u okrog protancati. Raj traje običajno do oko četiri sata, u koje vrēme svati krenu kući nevesti na ručak. Tu se jěde. Znameniti je red, koj izmedju svatovah vlada. Svaki naime svat imade uza se po jednu žensku glavu, koju valja da liepo dvori, jestvine na tanjir, koj obojici služi, metje i reže. Žene si tu iz dvornosti ne smědu same rězati, niti mnogo jesti, nego se tako držati, da se njim mora uvijek nuditi. Ruča se običajno dva sata. Za tim svat, koj opet počne raj, dodje po nevestu, govoreć onim,

Vrazov opis ženitovanja v Kanalski dolini je nastal na podlagi poročil, ki so jih prispevali domači ljudje, torej tako kakor opis ženitovanja v Poljanah v Beli krajini. Vraz je bil junija 1841 dvakrat v Kanalski dolini: na poti iz Ziljske doline v Rezijo in na poti iz Rezije v zgornjesavsko dolino. V pismih Dragojli Štauduar iz Bile v Reziji 12. junija 1841 in z Bleda 18. junija 1841,²⁷⁶ v katerih je pisal o obeh poteh, ni omenil, da bi se bil udeležil ženitovanja v Kanalski dolini. Če bi bil tam na svatbi, bi bil nedvomno o tem vsaj nekaj sporočil. Pač pa je na podlagi drugega od navedenih pisem mogoče domnevati, da je nabral podatke o ženitovanju v Kanalski dolini v Ukvah. Kajti v tem pismu pravi, da je v Ukvah zapisal precej pesmi, ki so mu jih peli. Verjetno je ob tem stekla beseda tudi o tamkajšnjih ženitovanjskih šegah. Poleg Ukev je Vraz v Kanalski dolini zapisoval etnološko gradivo tudi v Žabnicah.

Podatek, da si družice ali sploh ženske na svatbi niso smele same rezati jedi in da so jih morali siliti in prositi, da so jedle, je našel Vraz ne le v Kanalski dolini, temveč tudi v Prlekiji (kakor je že bilo ugotovljeno). Glede podobnosti ali razločkov med ženitovanjem v Kanalski in bližnji Ziljski dolini v tistem času ni zadostne opore v virih; navedeni opisi iz Ziljske doline²⁷⁷ so, zlasti še v primerjavi z Vrazovim opisom iz Kanalske doline, vse premalo zgovorni, saj obsegajo le maloštevilne prvne v ženitovanju (predvsem prihod po nevesto in odhod z njo na konjih).

Drobnejši, toda dovolj poučen je Vrazov zapis o nekaterih naših šegah ob smrti, ki ga je objavil v spremni besedi k svojemu prevodu Mickiewiczze

koj už nju sède: ‚Dajte mi z vašo rožo rajat!‘ A oni odgovore: ‚Mi bi vam ja dali, pa ste malo preslabi ledje, bi se znala našej rože kakoršna nesrieča pergoditi z vami!‘. A svat kaže: ‚Ako nam ne verjamete, pa vam damo poročjo (jemstvo)‘. Te donese oku vina na stol, pitajući: ‚Je-li to dosta?‘ Ako odgovore, da jest, to se nevěsta svatu izruči. Ako nije, to svat donese vedricu vode, te dārži jednom rukom svoju prevaru, a drugom rukom nevěstu, prevede ju překo stola na rajište. Otancajući opet š njom triput u okrug, predade ju drugomu svatu, te opet nevěsta sa svimi mora protancati svati, što traje obično do oko ponoći. Onda dolazi opet svat, uhvati nevěstu za ruku, te š njom uteče u kuću mladoženjinu, gdě joj izvuče cipelje sa nogavicami i u postelju spremi. Za tu službu dobil obično cvanciku, pri bogatoj svatbi škudu. Poslē toga se vrati opet k ostalim svatom u kuću nevěste, gdě se još sveudilj tanca i pěva do oko tri-četiri satih u jutro. Onda se digno i mladoženja sa svati svojoj kući, gdě ulěže, a svat sa momcima stade pred kućom pėvati: ‚Dober večer, lubca mō! / ‚Sam Bueh te sprimi, lubi moj! / ‚Kak si postwawa, lubca mō, / ‚Kak si postwawa postelca, / ‚Da me pa riba swamica? / ‚Jāz sem postwawa postelca — / ‚Da je ja! / ‚Ti pa si puebič lubi moj, / ‚Da velá! / ‚Wohka noč, ti lubca mō, / ‚Le zdrawa lieži, kar bowná!‘

Dopėvavši pėsan ovu, zaištu momci od mladoženje, ne bi-li jim šta platio, te njim nagrudio, što su mu tako liepo pėvali. Obično i mladoženja plati. Ako ne plati, to svat sa momci navalil u kuću te ugrabe što god, — ako se ikako može — isto uzglavlje izpod njegove i nevěstine glave, s kojim grabežem odmah odtārče kārčmi te ga tamo zapiju. Razumi se, da mladoženja sutradan plati ono šta su popili, te time opet reši svoj kobni uzglavnik.

Tako se proslavlja svatba, kad si mladoženja sabere nevěstu iz svoga sela. Ma ako ju vodi iz kojeg drugog sela, to se nakupe momci onog sela, te načinišči verigu od koječesa i povivši ju ružami (čim oće da kažu, da žale za njom), prepnu ju překo puta, kud ju svati iz sela vode. Tu opet mladoženja mora platiti, da ga propuste, i tako rekuć izkupiti svoju ženu od momaka tudjeg sela, koj običaj malo ne kod svih gornjih Ilirah vlada.«

²⁷⁶ S. V r a z, Dėla V, str. 243 d, 245 d.

²⁷⁷ Gl. op. 262.

pesnitve Dziady, 1850. V njem je povedal tole: Pri Slovencih so se spominjali svojih rajnkih s šego, ki so jo med Muro in Dravo imenovali karmine, med Dravo in Jadranskim morjem sedmina in na Ogrskem trebine.²⁷⁸

Za izraz karmine je Vraz sodil, da ni slovanskega izvira, medtem ko se mu je zdelo, da je izraz trebine najustreznejši glede na vsebino šege, ki je po njegovi sodbi izvirala »iz najdavnije starine naroda slovenskog«.²⁷⁹

Nadalje je v tem zapisu rečeno, da so pri Slovencih, če je kdo umrl, prišli ljudje iz bližnjih hiš že tisti večer na dom, kjer je ležal mrtvec. Vsak, ki je stopil v sobo, je pokleknil pred mrtvecem in molil za njegovo dušo; nato je vzel vejico rožmarina, jo pomočil v skledico z blagoslovljeno vodo in pokropil mrtveca, potem ko ga je odkril in za trenutek pogledal. Potlej so sedli, peli in se igrali ob smehu in krohotu raznovrstne vesele igre. Tako je bilo vsak večer, dokler je bil mrtvec v hiši. Po pogrebu je bila pogostitev. Njeno ime trebine je Vraz razlagal iz besede triebiti = purgare, reinigen, ime sedmina pa iz tega, ker je v starih časih trajala pogostitev sedem dni. In Slovenci so se spominjali svojih rajnkih tudi ob dnevu vernih duš. V Vrazovih otroških letih, tj. v prvi četrtini 19. stoletja, je še živela šega, da so ljudje na predvečer dneva vernih duš dajali po večerji na okna hiš pogačice in vrč vina, da so se duše rajnkih lahko čez noč nasitile. Ko so šli naslednji dan v cerkev in na pokopališče, kjer so bili pokopani njihovi svojci, so gosposdinje prinesle s seboj belega kruha in pogače, včasih tudi vina in kak krajcar; to je bilo za berače, ki so čakali na pokopališču in molili za rajnke. V nekaterih krajih na Slovenskem so (Vraz je tu uporabil sedanjik, ki kaže, da je imel ob tem v mislih čas, ko je natisnil svoje pričevanje, se pravi obdobje okoli l. 1850) ta dan prinašali na pokopališče pogače in vino, berači pa so potem sami posegali po prinesenem in se gostili v imenu rajnkih.²⁸⁰

²⁷⁸ S. Vraz, Dēla IV, str. 128: »N. pr. u dolnjih stranah kažu . . . zadušje ili zadušnice; u gradjanskoj Hrvatskoj karmine (ovako se zove i kod Slovenacah murodravskih); Slovenci izmedju Drave i mora jadranskog imenuju obred taj sedmine, a oni u zapadnieh županijah ugarskiah trebine.«

²⁷⁹ S. Vraz, Dēla IV, str. 128.

²⁸⁰ S. Vraz, Dēla IV, str. 131 d: »U Slovenacah kada tko umre, požuri se već prvi večer čeljad iz poblížjih kućah u kuću, gdje leži mrtvac, te tu svatko kako udje u sobu, pokleknuv pred mrtva i pomoliv mu se za dušu, uzme ogranku ružmarinovu; umočiv ju u zdjelicu s posvetjenom vodom, i poškopiv njome lice mrtvolu, pošto ga odkrio i jedan čas motrio. Svršivši svatko posao taj, posjedaju u okolo, stanu pjevati pjesme, izvoditi uz veseli smieh i grohot svakojake vesele igre. I taj obred traje svaki večer, dok ima mrtca u kući. A pošto ga iznieli na groblje pak se opet vratili od pogreba, časte se, koja se čast zove u štajerskiah i hrvatskiah Slovenacah karmine (latinski carmina? slov. krmine?), kod Slovenacah ugarskiah trebine (od rieči triebiti = purgare, reinigen), a kod kranjskiah sedmine, jerbo bi u njih u staro doba čast ta na način pira trajala nedjelju danah. Poslje toga spominju se Slovenci dušah pokojnikah svojieh oko svakog dušnog dana. Bi-jaše za djetinstva moga još običaj, te bi na noć u oči dušnog dana poslje večere ljudi na prozore kućah svojieh metali pogačice i po ročku (vrč) vina, da se preko noći uboge duše mogu nahraniti. Sutradan išli bi crkvi i na groblje, gdje su im pokopani domari, i tu bi poniele gospodarice biela kruha i kolačah, kadkada i vina i po koju krajcaru za prosjake (koji ih tu dočekivaju), da se pomole za uboge duše njima dragieh pokojnikah. U gdjekojieh stranah obširne naše domovine metju se kolači i vino na groblje, te ih tu prosjaci sami beru, časteći se poslje u ime ubogieh dušah.«

Virov o naših šegah ob smrti, kakršne so bile v drugi četrtini 19. stoletja, je v primerjavi z viri o naših takratnih ženitovanjskih šegah manj, in manj zvemo iz njih. To so predvsem natisnjeni opisi za Prekmurje,²⁸¹ Slovensko Štajersko,²⁸² Dolenjsko z Belo krajino,²⁸³ Gorenjsko²⁸⁴ in Primorsko²⁸⁵ in pa opisa, ki se v poglavitem nanašata na širše slovensko ozemlje,²⁸⁶ poleg še neobjavljenih zadevnih podatkov v Göthovi zbirki štajerskega krajepisja²⁸⁷ in naših arhivih. V tem okviru sodi Vrazov zapis med obsežnejše in poučnejše.

Vrazu se je zdelo, da izraz karmine ni slovanskega izvira, in je imel v tem prav, ni pa tudi pozitivno določil njegovega izvira. Izraz karmine (in različice) je iz latinščine, v kateri so carmina pomenila pesmi, ki so jih peli za umrlimi.²⁸⁸ Napačna je Pajkova razlaga, po kateri naj bi izvirala beseda karmine iz glagola krmiti.²⁸⁹ Vraz nadalje ni čisto natančno določil območja, kjer je bila v navadi beseda karmine (in različice). Kajti poleg krajev med Muro in Dravo je ta beseda izpričana tudi v Prekmurju. Beli krajini in na Slovenskem Koroškem.²⁹⁰ Zmotil pa se je pri razlagi prekmurskih trebin in trbine, ki ne izvirata iz besede trebiti, temveč sta popačeni obliki besede karmine.²⁹¹ Izraz trbina je v Prekmurju do danes znan na Ravenskem in Goričkem, medtem ko je na Dólinškem v rabi izraz kermína.²⁹²

Vraz je dovolj nadrobno opisal kropitev mrliča in nočno vasovanje ob njem in tako potrdil ali dopolnil druga sočasna pričevanja. Najpomembnejša pa sta njegova podatka o pogostitvi rajnih na predvečer dneva vernih duš in pogostitvi beračev naslednji dan na pokopališču. Sicer so namreč znani le podatki, da so pripravili za mrliča hrano ali pijačo, ko je ležal na parah,

²⁸¹ P. Kozler, Slovenci na Ogorskem, Slovenija, 17. julija 1849, št. 57, str. 228.

²⁸² A. Krempl, nav. delo, str. 239; D. T(rstenjak), nav. delo, str. 107 d; R. G. Puff, Marburger Taschenbuch..., str. 80 d.

²⁸³ J. Buchenhain (A. J. Babnik), Gebräuche der Unterkrainger bei den Todten, Carniola, 30. septembra 1839, št. 44, str. 173; B. Thomschitsch, Gebräuche der Weinzer bei den Begräbnissen, Carniola, 27. aprila 1840, št. 104, str. 430; A. A. Schmidl, Das Kaiserthum Oesterreich I, str. 78; (nepodpisano), Eigenthümliche Gebräuche der Südslaven, str. 113; L. Kordesch, Sitten der krainischen Culp-Bewohner, Carniola, 30. avgusta 1844, št. 70, str. 278; J. Kobe, nav. delo, Kmetijske in rokodelske Novice, 17. novembra 1847, št. 46, str. 182.

²⁸⁴ A. A. Schmidl, Das Kaiserthum Oesterreich I, str. 78; (nepodpisano), Eigenthümliche Gebräuche der Südslaven, str. 113; J. Levičnik, Narodski običaji v Železnikah, Šolski prijatelj III, Celovec 1854, str. 133.

²⁸⁵ S. Kociančič, Zgodovinske drobtince po Goriškem nabrane v letu 1853., Arkiv za povjestnico jugoslavensku III, Zagreb 1854, str. 198.

²⁸⁶ (Nepodpisano), Kako so stari Slovani merliče pokopavali?, Vedež II/1, Ljubljana 1849, str. 94; Z., Narodni običaji, Novice gospodarske, obertnijske in narodske, 7. junija 1856, št. 46, str. 184 d.

²⁸⁷ Gl. op. 263.

²⁸⁸ M. Pleteršnik, nav. delo I, str. 388; F. Kovačič, Trg Središče, Maribor 1910, str. 17; B. Orel, Slovenski ljudski običaji, str. 312; V. Novak, Slovenska ljudska kultura, str. 192.

²⁸⁹ J. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, str. 218.

²⁹⁰ B. Orel, Slovenski ljudski običaji, str. 312.

²⁹¹ V. Novak, Ljudska prehrana v Prekmurju, str. 137.

²⁹² Prav tam.

ko so ga položili v grob in na sedmini ali po njej;²⁹³ ni pa drugih pričevanj o poznejši pogostitvi rajnkih ali o pogostitvi na predvečer dneva vernih duš, ki jo je izpričal Vraz (verjetno predvsem za rodno Prlekijo). Tudi so sicer znani le podatki, da so po pogrebu v več različicah delili hlebčke kruha in ob obletnici smrti dajali kruha revežem;²⁹⁴ ni pa pričevanj o pogostitvi be-račev na pokopališču na dan vernih duš. Oboje, pogostitev mrliča in takšna ali drugačna oblika mrliške gostije, izvira iz predkrščanskega verovanja, po katerem je bilo treba mrliča okrepčati z jedjo in pijačo in se z njim povezati v uživanju hrane.²⁹⁵

Preostali Vrazovi zapisi o šegah so manj pomembni in prav kratki. — Proščenje v Bistrici na Zilji je Vraz v pismu Dragojli Štauduar iz tega kraja 31. maja 1841 primerjal s proščenji na Hrvaškem. Poglavitni namen slednjih proščenj je bil po njegovi sodbi zlasti v molitvi, medtem ko je bila pri proščenju (»žegen ili sejem«) v Bistrici na Zilji molitev njegov »najmanjši del«, poglavitna prvina pa obisk sorodnikov in ples s petjem.²⁹⁶ Takšna je bila tudi splošna podoba proščenj na Slovenskem.²⁹⁷

V spisu Dopis prijateljski iz Krajske, 1841, je Vraz, kot povedano, sodil, da so Kočevarji prevzeli od Slovencev kres, svatbene šege, koledo idr.²⁹⁸ Korytko je, kot rečeno, enako sodil o izviru takratnih kočevskih šeg.²⁹⁹ Ne dá se dognati, kako je nastala ta Vrazova sodba. Vraz je bil v Kočevju, kot je povedal v pismu Dragojli Štauduar iz Ribnice 10. maja 1841, le nekaj ur ali eno dopoldne;³⁰⁰ tamkajšnjo nošo je, kot je sporočil v spisu Dopis prijateljski iz Krajske, 1841, sam videl;³⁰¹ ni pa razvidno, od kod je dobil podatke o kočevskih šegah. Ali mu jih je posredoval Jožef Rudež, pri katerem je bil gost v Ribnici in ki ga je morda spremljal v Kočevje? Vsekakor je iz takšnega ali drugačnega vira lahko dobil o kočevskih šegah le posamezne podatke, te pa je v svojem zapisu posplošil v navedeno sodbo. Novejše raz-

²⁹³ B. Orel, Slovenski ljudski običaji, str. 313; V. Novak, Slovenska ljudska kultura, str. 192.

²⁹⁴ B. Orel, Slovenski ljudski običaji, str. 313; H. Ložar-Podlogar, Sege življenjskega kroga, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 164.

²⁹⁵ B. Orel, Slovenski ljudski običaji, str. 313; V. Novak, Slovenska ljudska kultura, str. 192. Prim. za druga južnoslovanska ozemlja M. Murko, Das Grab als Tisch, Wörter und Sachen II, Heidelberg 1910, str. 80 d, 88 d.

²⁹⁶ S. Vraz, Dēla V, str. 239: »Najglavnija je svrha Hrvatskog proštenja molenje i koješta drugo. Ali ovdě je molitva najmanji dio proštenja. Glavna je strana veselje — posětjivanje svoje rodbine, krvne i ljubezne — tanac pod lipom s pěvanjem...« — Ziljsko proščenje na začetku 19. stoletja je nadrobneje opisal J. Arnik: (nepodpisano), Züge aus den Sitten der Gailthaler, Carinthia, 9. januarja 1813, št. 2, b. str., 16. januarja 1813, št. 3, b. str.

²⁹⁷ Gl. B. Orel, Slovenski ljudski običaji str. 344; V. Novak, Slovenska ljudska kultura, str. 216. — Klasični opis proščenja v tistem času je prispeval F. Levstik, Iz minule srečne mladosti, Zbrano delo IV, ur. A. Slodnjak, Ljubljana 1954, str. 174 d.

²⁹⁸ S. Vraz, Dēla V, str. 37: »...primili Kočevari od Slavjanah, n. p. kries, svatbene običaje, koledu i druga, što oni tvrdje brane nego isti Slovenci.«

²⁹⁹ F. Kidrič, Donsek k zgodovini kočevske narodne pesmi, str. 32.

³⁰⁰ S. Vraz, Dēla V, str. 229.

³⁰¹ S. Vraz, Dēla V, str. 36.

iskave so potrdile, da so bile v kočevskem kresu³⁰² in ženitovanjskih šegah³⁰³ slovenske prvine, niso pa ugotovile tamkajšnjih božičnih kolednikov.³⁰⁴

O nekaterih šegah na Slovenskem Štajerskem je Vraz sodil, da so značilno slovanske. V Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem, 1838, je napisal, da so slovenještajerske številne ceremonije pri ženitovanju, kolednice ob štefanovem, treh kraljih in novem letu, šege na jurjevo in kresovi na veliko noč, jurjevo in binkošti spričevale »slovansko narodnost«.³⁰⁵

In Vraz je prispeval tudi naslednji splošni sodbi o šegah. Za Uskoke na območju Hrasta in Drag nad Metliko je v potopisu Put u gornje strane, 1841, zapisal, da so se zvesto držali svojih starih šeg,³⁰⁶ za Rezijo pa je v pismu Dragojli Štauduar z Bleda 18. junija 1841 poročal, da so tamkajšnje šege takšne kakor italijanske (se pravi furlanske).³⁰⁷ Obe sodbi je lahko napisal le na podlagi posameznih podatkov, ki jih je dobil na kraju samem in ki jih je tudi posplošil.

O verovanju je Vraz nekaj povedal v okviru pričevanj, o katerih je bila že zgoraj beseda. Tako je npr. za uniatske Uskoke na območju Hrasta in Drag nad Metliko poročal, da razloček v veri ni vplival na njihovo »slogo in bratstvo« s Slovenci. To poročilo je dopolnjeno. V spisu Béli Kranjci, 1841, je omenil, da so bili Béli Kranjci katoličani, razen na območju Bojancev in Marindola, kjer so bili pravoslavci. Vendar ni bilo zavoljo različne vere nikakršnega sovraštva; drug k drugemu so hodili delat in si med seboj pomagali.³⁰⁸

Precej več je pisal Vraz o predkrščanskem verovanju in njegovih prežitkih. V opombah k Đulabijam (II), 1840, je v izvajanjih o Perunu domneval, da izvirajo slovenske besede para (»Ti para ti«), parast (»parasti človik«, »parasta žena«) in parteka iz besede Perun, ki je pri Slovanih pomenila ime za boga groma.³⁰⁹ Resda je podoba, da so tudi na Slovenskem gojili v predkrščan-

³⁰² R. Wolfram Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee, Wien 1980, str. 188 d, 201 d.

³⁰³ R. Wolfram, nav. delo, str. 111, 131 d.

³⁰⁴ R. Wolfram, nav. delo, str. 240.

³⁰⁵ I. Kunšič, nav. delo, str. 99: »Die vielen Ceremonien bei einer Hochzeit, die Kolednica zu Stephani, 3 König u. Neujahr; die vielseitigen Gebräuche zu Georgi, die Wachfeuer, kresi zu Ostern, Georgi u. Pfingsten zeugen noch laut für die slavische Nationalität.«

³⁰⁶ S. Vraz, Dēla V, str. 76: »... drže se verno starih svojih običajah...«

³⁰⁷ S. Vraz, Dēla V, str. 246: »I u Resii vladaju več talianske kuće i običaji.«

³⁰⁸ S. Vraz, Dēla V, str. 52: »Stanovnici su ovi, kao i ini Kranjci, věrozakona crkve zapadne, razmi Marendolacah i Bojančanah, koji crkvi iztočnoj prinadleže. Od mrzosti poradi věrozipovedanja ovdě se ništa neznade, idu bo jedan drugomu raditi i na uzaimnu pomoć.«

³⁰⁹ S. Vraz, Dēla I, str. 235, 237: »Perun u Slavjanah Bog groma i trëska... Valjda i gornjo-ilirska para, parasti od ove iste korenike izhodi, n. p. Ti para ti! To je parasti človik! parasta žena... Šaljivo se kaže i parteka.«

³¹⁰ Gl. npr. J. Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Celje 1930, str. 25, 273; J. Mal, Slovenske mitološke starine, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXI, Ljubljana 1940, str. 15; M. S. Filipović, Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slovena, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. III, Sarajevo 1948, str. 63 d; prim. F. Bezlaaj, Nekaj besedi o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih, Slovenski etnograf III—IV, Ljubljana 1951, str. 345.

ski dobi Perunov kult,³¹⁰ toda navedena Vrazova domneva o izviru besede para ipd. ostaja slejkoprej domneva brez utemeljitve.³¹¹

V opombah k Đulabijam (II), 1840, je Vraz objavil tudi pričevanje o morskih deklicah. Te so bile pri Slovencih tista bitja, ki so jih Hrvati imenovali vile. Pri nas so takrat pripovedovali, da so morske deklice iznašle petje in pesmi in da so bedele nad srečo kmetov. Razločevali so vodne morske deklice, ki so pazile, da so bili studenci, izviri, potoki in jezera čisti, in poljske morske deklice, ki so prebivale na poljih in pojoč plele žito na njivah. Kmetje so jim nosili na njive pogače in druge sladke jedi. Govorili so, da so deklice zmerom uživale te jedi. Ko je Vraz vprašal, zakaj v njegovem času ni bilo morskih deklic in kdaj so izginile, so mu odgovorili, da so morske deklice izginile, ko so iznašli biče in ko so začeli mlatiti snope s cepci; morske deklice so pobegnile v votline in loge, kjer so počasi izginile, z njimi pa tudi zlati časi. Po Vrazovem mnenju se je zgodilo to takrat, ko so Franki podjarmili Slovence.³¹²

V opombah h Glasom iz dubrave žerovinske, 1841, je Vraz povedal, da je navedeno besedilo o morskih deklicah napisal na podlagi tega, kar je slišal v svojem rojstnem kraju. Hkrati je to pričevanje dopolnil s pričevanji, ki jih je nabral na potovanju po Kranjskem in Slovenskem Koroškem tistega leta. — V Beli krajini so morske deklice imenovali vile, o katerih so pripovedovali to, kar je o njih napisal Vuk Karadžić v svojem slovarju. Tudi so povedali, da so nekateri videli vilo spati na križpotju v gozdu in so ji napravili senco iz zelenih vej, da ni nanjo sijalo sonce; zato jih je osrečila. (To je napisal Vraz tudi v spisu Béli Kranjci, 1841, kjer je bil natančnejši, ko je dejal, da je vila tistega, ki ji je napravil senco, v zahvalo obdarila z vsem, kar si je zaželel.)³¹³ Na Dolenjskem so vile imenovali rojenice in vedeli povedati, da je vsak človek dobil ob rojstvu svojo zvezdo in svojo rojenico, ki je napovedala njegovo prihodnost. Bajе so ženske, ki so kopale še ne-

³¹⁰ Gl. M. Pleteršnik, nav. delo II, str. 8; F. Bezljaj, na nav. mestu; drugače J. Mal, nav. delo, str. 16; isti, Pripombe k slovenskemu bajeslovju, Slovenski etnograf V, Ljubljana 1952, str. 254.

³¹² S. Vraz, Dēla I, str. 239 d: »Morske deklice su u gornjoj Iliriji ona ista divna bitja, koja se zovu u srednjoj i dolnjoj strani domovine naše Vile... samo da se od njih nekaže, da su komu zlo učinile. Kod nas u gornjih stranah pripovēda se, da su morske deklice iznašle pēvanje i pēsme, te da su stražale sreću od seljanah. Slovenci ih razdēlivaju na dvē vrsti: na vodene morske deklice, koje su čuvale čistoću studenacah, vrēlah, potokah i jezerah, i na poljske morske deklice, koje su obitavale na polju, po njivah pēvajuć plējući žito od drači. Seljani jim običavahu zdēle od pitah i drugih sladkih jestvinah na razgone nositi, za prehraniti ih. Deklice su (kažu) svagda od tih jelah blagovale. Kad sam ih zapitao: zašto sada neima više morskih deklicah i kada su izčeznule? odgovoriše mi, da kako su izmislili biče, te počeli snoplje na kolce vršiti, izčeznuše morske deklice, pobēgnuvši u špilje i usred lugah, gdē ih malo po malo i nestane, pa š njimi i zlatno vrēme. Polag moga mnēnja je to bilo, kada su Franki podjarmili Slovence...«

³¹³ S. Vraz, Dēla V, str. 58: »Vila je kod njih nēka gorska u bēlo obučena žena vitka i gorostasna struka, koja ima vlast sreću dēliti. Toga radi se čuje često pripovēdati, da taj, ili onaj samo iz toga uzroka toliko ovacah ili kozah imade, jerbo je našo vilu spavajuću, te joj je sēnu načinio. Vila probudivši se, opazi učinjenu joj dobrotu, i od goleme radosti prama dobročincu užēžena, traži ga brzimi koraci, te pita nadjena šta od nje zahtēva? zatim poda mu u izobilju, što je poželio.«

krščenega otroka, slišale, da je rojenica v kotu sobe tiho dejala, da bo ta otrok velik tat. Ena od žensk je hotela otroka rešiti te hudobne strasti in mu je pod palcem izrezala žilico, ki je, če je bila blizu denarja, začela plesati, skakati in se zvijati. Drugod na Kranjskem so pripovedovali, da so v hiše, v katerih so žene rodile, prihajale tri rojenice, vendar nihče ni mogel videti, kje so vstopale; pač pa jih je, če je svetil mesec, videla porodnica odhajati, potem ko so obdarile otroka; rojenice so nosile mavrično obleko.

Na Gorenjskem so ta bitja največkrat imenovali ajdovske deklice, pa tudi čiste žene in bele žene. Slednji imeni so imela tudi na Slovenskem Koroškem; v Ziljski dolini so jih imenovali tudi želik žene. Povsod tod so jih poznali po njihovih dobrih delih. Kmetom so svetovala, kdaj in kaj je bilo dobro sejati.³¹⁴ Vrazu je na Bledu pripovedovala stara Gorenjka, da je neki kmet dobro poznal takšno ženo, ki mu je svetovala, naj seje bob v neurju, kar je ta tudi storil. Namesto boba so nekaj zatem vzrastle same jelke, ki so bile tolikanj visoke, da so se vsi sosedje čudili in smejali takšnemu bobu. Kmet se je razjezil in posekal jelke. Iz vsake posekane jelke pa se je skotalilo toliko debelega boba, da ga je ta kmet imel tedaj več kakor vsi sosedje, ki so se mu smejali. In v Ziljski dolini so pripovedovali, da je neka poredna bela žena, ko je plela proso, izpulila vse latje, ki ga je potem narobe vsadila. Naželi pa so več prosa kakor sicer v dveh letih.³¹⁵

Navedena pričevanja je Vraz neposredno slišal ali pa so mu jih sporočili drugi, ki so jih sami slišali. Za ta izročila je iz Vrazovih objav deloma razvidno, da so tedaj obstajala v obliki določenih spominov, deloma pa so te objave premalo natančne, da bi lahko sklepali, ali so ljudje v Vrazovem času še verjeli v omenjena izročila in bitja v njih. Glede razlage iz Vrazovega

³¹⁴ Podobno izročilo je navedel Vraz v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem, 1838. I. K u n š i č, nav. delo, str. 99: »... die Meinung von einem besseren Zeitalter, wo die morske deklice (Vile) dem Landmann die Saaten selbst bestellt...«

³¹⁵ S. V r a z, Dēla II, str. 105 d: »Rēči, koje sam u Djulabijah... naveo o morskih deklicah, čuo sam od ljudih u mom zavičaju Štajeru. Nu na lētošnjem putu prikupio sam još mnoge različite vēsti o njih... běli Krajnci... i Vlasi... imenuju jih kao u donjih stranah domovine Vile, pa se o njih pripovēda ono isto, što pripovēda Vuk u svom rēčniku. Kažu takodjer, da imade ljudih, koji su Vilu vidēli na razkrštju u šumi, gdē je ležala i spavala, pa jih je sretne učinila, bivši oni nad njom (Vilom) načinili sēnku od zelenih granah, za da uklone žarke sunčane zrake, koji su joj udarali u prekrasno lice. — U ostaloj Dolenskoj nazivlju se Rojenice (Rodjenice), te se pripovēda, da svaki čovēk, odmah kako se rodi, dobije svoju zvēzdu na nebu i svoju Rojenicu na zemlji, koja proriče njegovu buduću sreću. ([Opomba:] Kažu, da su babe, koje su kupale nēkoje nekršteno jošte dēte, čule, gdē je Rojenica iz jednog kuta sobe tiho proiznesla rēč, da će biti to dēte velik kradljivica. Tu se iznajde odmah jedna izmedju tih babah, koja se prihvati posla, da izlēči dēte od te opake strasti, izreže naime njemu izpod palca malenu jednu žicu, koja, kad ju prinesoše k novčicu odmah stade igrati, skakati i previjati se... U drugih se opet stranah Krajske pripovēda, da tri Rojenice ulaze u kuću, kad koja žena rodi, no kuda ulaze? to nitko nemože vidēti; nego kad izlaze, ako mēsec svēti, to jih vidi rodnja obučene odčecom, kao što ju nosi dūga [Iris], gdē odlaze ostavivši dētetu dare.) U Gorenskom (Kranjske) zovu jih po najviše i najčēšće ajdovske dēklice. U drugih se opet stranah Gorenške kao i na Slovēnskom Koroške zovu: čiste žene, běle žene... Na Zilskom Koroške takodjer želik (selig?) žene. U svih tih stranah poznate su kao dobroćudna i blagotvorna bitja, koja čine seljanu mnogo službe, n. p. proriču mu, kad je vrēme, gdē valja sejati, i šta treba da sije. Pripovēdala mi je u Bledu... stara Gorenka, da

rojnega kraja, da so morske deklice izginile takrat, ko so iznašli biče in ko so začeli mlatiti s cepci, je treba pripomniti, da so morali pač že slovenski predniki v Zakarpatju poznati biče, medtem ko so se cepci v Srednji Evropi uveljavili v zgodnjem srednjem veku ali do 9. stoletja.³¹⁶ Če je Vraz sodil, da so morske deklice izginile potem, ko so Slovenci prišli pod frankovsko nadoblast, t.j. po sredi 8. stoletja, je imel prav toliko, kolikor so začetke frankovske nadoblasti spremljali začetki pokristjanjevanja, s pokristjanjenjem pa je začelo izumirati pogansko verovanje.³¹⁷

Če je bilo v Vrazovem rojstnem kraju v njegovem času ohranjeno izročilo o morskih deklicah, naj ta podatek dopolnimo. V 19. stoletju so se v ustnem izročilu na vzhodnem Slovenskem Štajerskem omenjale poleg morskih deklic tudi božje deklice, divje deklice in vile;³¹⁸ sodile so v isto vrsto bitij ko morske deklice, prav tako bele žene, ki so sporočene na Pohorju.³¹⁹ Zdi se, da so v 19. stoletju na Slovenskem Štajerskem na splošno pravili vilam bele žene, bela dekleta in morske deklice; ponekod so bile znane tudi ajdovske deklice.³²⁰

Rojenice-sojenice niso povsod sodile med vilinska bitja;³²¹ po Kelemini so bila »prvotno ... ta bitja gotovo ločena«.³²² Ime vila ni bilo znano le v Beli krajini, kakor je menil Vraz, in na vzhodnem Slovenskem Štajerskem, temveč tudi v Prekmurju, se pravi v nekaterih krajih blizu slovensko-hrvaške meje.³²³ Drugod so bila za ta bitja v navadi drugačna imena. Poleg tistih, ki jih je Vraz navedel za Kranjsko in Slovensko Koroško, so na Slovenskem Koroškem izpričane še sibile prerokile,³²⁴ žark žene, žal žene, častitljive žene, božje dekcle,³²⁵ divje deklice in rojenice-sojenice;³²⁶ nekatera od teh imen so

je bio neki seljanin dobro poznat s takvom jednom ženom, koja mu je světovala, da neka ide u nevrême sijati boba, šta on i učini. Nu malo posle toga izniknuše, eto čuda! město boba same jele, koje u malo vrême toli visoko porastu, da svekoliko susędstvo stade čuditi se i smijati nad tim divnim bobom. Nu seljanin razsrdi se i razljuti tako žestoko, da uze sękiru, pa udri po tom čudnom bilju. Nu eto ti drugoga čuda! Kako se koja od tih jelah obori, to se iz stabla skotura sam debeli bob, a to u tolikom obilju, da mu ga je to lęto više obrodilo, nego svemu kolikomu smijućemu se susędstvu. — A u Zilskom pripovędaju, da je nestašna jedna bela žena proso plęjući sve latovje izpočupala, pak opet naopako, t. j. město korenja vrhove u zemlju sposadila. Seljanin se nada tim začudi mnijući, da će sve propasti; nu sa svim time kad dodje vrême žetve, toliko ga za dvę druge godine nažeo nije.«

³¹⁶ B. Grafenauer, *Poljedelsko orodje, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog i (Agrarno gospodarstvo)*, Ljubljana 1970, str. 205.

³¹⁷ Podobno je sodil M. Majer, nav. delo, str. 16.

³¹⁸ J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*, str. 32 d.

³¹⁹ J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*, str. 205.

³²⁰ J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*, str. 248 d.

³²¹ J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*, str. 204 d.

³²² J. Kelemina, nav. delo, str. 19; gl. o izviru rojenic-sojenic I. Grafenauer, *Slovensko-kajkavske bajke o Rojenicah-Sojenicah*, Etnolog XVII, Ljubljana 1944, str. 47 d.

³²³ J. Kelemina, nav. delo, str. 21.

³²⁴ M. Majer, nav. delo, str. 9.

³²⁵ Prav tam; F. Kotnik, *Storije I, Prevalje 1924*, str. VII d; J. Kelemina, nav. delo, str. 21.

³²⁶ J. Kelemina, nav. delo, str. 21.

uporabljali tudi drugje.³²⁷ Pričevanja o obravnavanih bitjih so razmeroma številna.³²⁸

V opombah k Đulabijam (II), 1840, je Vraz spregovoril še o lipi v slovenskem predkrščanskem verovanju. Lipa je bila pri Slovanih posvečeno drevo, tako kakor hrast pri Nemcih. Skoraj na vseh območjih, kjer so živeli Slovani takrat ali nekoč prej, so imenovali po dva ali tri kraje po lipi; tudi ni bilo cerkve in hiše, da ne bi bila pred njo stala lipa ali bor, ki je bil v čislih takoj za lipo. Pod lipo so vaški starešine obravnavali svoje zadeve. Slovenske upodobitve bogov ipd. so bile iz lipovega lesa; tako se je še tedaj glasil izrek: drži se ko lipov bog, tj. leseno. Slovenci so pravili, da strela nikoli ne udari v lipo, ker je baje pod njo počivala na begu Mati božja z Jezusom. Ta povedka je po Vrazu poganskega izvira.³²⁹

Za prvi del tega besedila ni mogoče dognati, koliko ga je Vraz napisal po lastnih ugotovitvah in koliko po drugih, tudi slovstvenih podatkih. Da so Slovani spoštovali lipo, je znano, prav tako je znan pomen tega drevesa v našem vaškem življenju. Da pa bi navedeni izrek slonel na upodobitvah slovanskih bogov iz lipovega lesa, je le domneva, ki je brez utemeljitve. Mikavna sta izrečno slovenska podatka o tem, da je lipa varna pred strelo, in zadevna razlaga; žal Vraz ni povedal, kje je zvedel zanju. Njegova sodba o poganskem izviru omenjene povedke ni izključena, vendar je v dani obliki domneva brez prave utemeljitve.

In v opombah h Guslam i tamburi, 1845, je Vraz natisnil pričevanje o risu, se pravi o kraju, kamor so pri nas hodili zaklinjat hudiča, da bi storil kaj dobrega. Kdor je šel v ris, se je odpravil pod noč v gozd ali kako votlino, kjer je čakal do polnoči in napravil s palico okoli sebe krog. Opolnoči se je pojavil hudič, in sicer kot goreči prašič, lev ali zmaj, ki je bruhal ogenj. Tedaj človek ni smel do ene dati glasu od sebe ali za ped prestopiti ris, tj. krog, ki ga je napravil s palico. Sicer bi ga bil hudič takoj odpeljal s seboj v pekel; tistemu pa, ki je negiben ostal v risu čez polnoč, je prinesel denarja, kolikor je ta hotel, ali karkoli drugega. Vraz je poznal ljudi, ki so

³²⁷ Prav tam.

³²⁸ Poleg nav. mest pri Vrazu in J. Pajku gl. za sibile prerokile M. Majer, nav. delo, str. 16 d; za žalik žene F. Kotnik, Storijske I, str. 5 d; J. Kelemina, nav. delo, str. 196 d, 201 d, 204 d, 207 d; za vile J. Kelemina, nav. delo, str. 188 d, 191 d, 193 d, 206 d, 212 d; za morske deklice J. Kelemina, nav. delo, str. 199 d, 211 d; za bele žene M. Majer, nav. delo, str. 12 d; J. Kelemina, nav. delo, str. 203 d, 257 d, 260 d; za divje žene J. Kelemina, nav. delo str. 205 d; za rojenice-sojenice J. Kelemina, nav. delo, str. 163 d, 194 d, 203 d, 278; J. Mal, Slovenske mitološke starine, str. 18.

³²⁹ S. Vraz, Déla I, str. 234 d: »Kao što je Němcem dub, tako je Slavjanom lipa posvetjeno drvo, te kod njih u tolikoj čeni stoji, da neima skoro preděla (gdě oni stoje a i gdě su něgda stajali), da nebi po dva tri męsta polag nje krštena bila, ni crkve ni kuće, gdě nebi izpred njih posadjena bila ili lipa ili bor, koji prvo męsto iza nje zauzima. Pod lipami obiçavahu (kao što još u Hrvat-skoj biva) starešine seoske o domaćih dogovarati se poslovih. Iz lipovog drva krojiše Slavjani stupove od svojih Bogovah i svetacah, s česa ima i još danas šaljivo prirěčje kod njih: Drži se kô lipov Bog t.j. drveno... Slovenci pripovędaju, da u lipu tręsak nikad neudari, budući da je (kažu) pod njim Bogorodica, bęžeći od svojih progoniteljah, počivala sa čedom svojim. Jamačno je povęstica ova iz slovenskog poganstva u slav. krštjanstvo prešla, kao što je i mnogo drugih narodnih mněnjah i basanah primljeno.«

mu pravili, da so bili v risu, in govorili reči, da se mu je (takrat je bil še neuk deček) ježila koža.³³⁰

Izročilo o risu je izpričano v bistveno enaki podobi tudi drugod na Slovenskem Štajerskem; zvečine v Prlekiji.³³¹ Vraz je slišal o tem pripovedovati očitno v domačem kraju. Ne iz njegovega ne iz drugih zapisov pa ni mogoče ugotoviti, ali so takrat posamezniki v resnici hodili v ris ali pa je šlo tu samo za določeno ustno izročilo.

Naposled je Vraz v Geo-, etno- in topografskem pregledu Slovanov na Štajerskem, 1838, čisto na kratko omenil v tistem času »trdno vero v moro, čarovnice in rop deklic, ki ga je zagrešilo hudobno božanstvo«; ta vera naj bi izvirala »iz slovanskega mita«.³³²

O ljudskem znanju je Vraz prispeval naslednji podatek. V opombah h Glasom iz dubrave žerovinske, 1841, je omenil na Slovenskem Štajerskem kosce, se pravi vrsto zvezd, po katerih so se poleti ravnali preprosti ljudje. Po navadi sta gospodar ali gospodinja zjutraj pred hišo pogledala na nebo in se nato vrnila v hišo, rekoč: Kosci su že nizko, ta ili ta vūra je: deca stante!³³³

Kosci so tri zvezde v ozvezdju Oriona.³³⁴ Vrazov podatek o njih ni natančen. Drži, da so kosci znani na Slovenskem Štajerskem,³³⁵ toda poznajo jih tudi v Porabju, Prekmurju, na Slovenskem Koroškem in na Gorenjskem.³³⁶ In Vraz teh zvezd ni dovolj poznal, kajti Orion se pri nas vidi tik pred dnem šele avgusta, ne prej, vrh tega pa zjutraj šele vzhaja, tako da tedaj kosci niso »že nizko«, temveč še nizko.³³⁷

O plesu pa je Vraz napisal tole. V spisu Béli Kranjci, 1841, je na kratko spregovoril o kolu. Tedaj se je plesalo po starem in slovesno. Plesala so ga

³³⁰ S. Vraz, *Děla II*, str. 127: »Ris zove se u gornjih stranah město, na koje ide čověk zaklinjati djavola, kad hoće da mu donese novacah, ili tajnu kakvu da mu kaže. Tko ide u Ris, treba da se spremi pod noć u šumu ili špilju kakvu, i tu dočeka ponočno doba načinivši oko sebe štapom kolo ili krug (Kreis). Kad će ponoć te udari već dvanaest satih, pojavi se djavo u raznih prilikah, to kao gorući krmak, a to kao lav ili zmaj sipajući vatru. Tu čověk moj nemiše ni pisnuti, ni za dlaku prekoračiti ris (krug štapom načinjen) dok neiztuče jedan sat po ponoći, drugčije zlo po njega da gore bit nemože (djavo bi ga odmah poveo sa sobom u pako.) Nu koji tu ostane stalan i nepomičan do preko ponoći, tomu donese novacah, koliko se čověku uzhtije, ili čega mu drago. — Poznavao sam ljude, što su bili (kazivaše mi) u risu. Oni bi mi pripovėdali stvari, od kojih bi mi se (budući još dččak neuk) ježila koža.« — Gl. tudi J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*, str. 203.

³³¹ J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*, str. 12 d, 14, 15.

³³² I. Kunšič, nav. delo, str. 99: »Von der slavischen Mythe... der feste Glaube an die Mora, an Hexen, an den Raub junger Mädchen durch eine böse Gottheit sind noch Zeichen davon.«

³³³ S. Vraz, *Děla II*, str. 107: »Kosci zovu se u Štajeru jedan red od zvezdah, polag kojih se prosti narod po lětu noćju vlada. Obično izidje gospodar ili gospodarica izpred kuće, pogleda na nebo, udje opet u sobu kažuć: Kosci su že nizko: ta ili ta vūra je: deca stante! Dčkle podrane, te idju na svoj poso. Gospodar ide medju tim u konjušnicu zvati hlapce (sluge), neka urane i konjem polože, ako su već kod kuće.«

³³⁴ M. Pleteršnik, nav. delo I, str. 441.

³³⁵ J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*, str. 259 d; M. Matičetov, *Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci*, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike II, Ljubljana 1974, str. 51.

³³⁶ M. Matičetov, na nav. mestu in ustrezno rokopisno dopolnilo.

³³⁷ M. Matičetov, rokopisno dopolnilo k nav. delu in ustno sporočilo.

le dekleta, brez fantov; dekleta so se pri kolu držala z rokami drugo drugega za žepe svojih plaščev. Plesala so v krogu, in sicer dva koraka naprej, korak nazaj in pela: Sbiraj se, sbiraj lépi sbor / Prelépeh svéh mladéh dévojak.³³⁸

Vraz je bil 1841 v Metliki in na območju Hrasta in Drag; drugam v Beli krajini ni prišel.³³⁹ Za vse, kar je zapisal o območju Hrasta in Drag, je neposredno razvidno, da se nanaša na ta okoliš in ne na kak drug kraj. O svojem bivanju v Metliki pa je v pismu Dragojli Štauduar iz Novega mesta 4. aprila 1841 povedal tudi to, da je tam zapisal nekaj ljudskih pesmi in šeg.³⁴⁰ Zgornje pričevanje je torej očitno veljalo metliškem kolu; Vraz ga ni videl, ker je bil v Metliki teden pred veliko nočjo, tj. v postnem času, temveč ga je lahko opisal le po poročilih domačinov. Da gre pri njegovem pričevanju za metliško kolo, potrjuje nadrobnejši opis tega plesa izpod peresa J. Navratila, 1849,³⁴¹ medtem ko se opis belokranjskega kola, ki ga je prispeval Kobe, 1847, ne da bi bil kolo natančneje krajevno opredelil,³⁴² začenja s prevodom Vrazovega pričevanja in ga s tem potrjuje. Vrazov kratki zapis je za zapisom J. Vipavca, 1839,³⁴³ najstarejši zapis o metliškem kolu,³⁴⁴ kar jih doslej poznamo, in pomeni skromnejši vir o naših ljudskih plesih v 19. stoletju.³⁴⁵

V pismu Dragojli Štauduar iz Bistrice na Zilji 31. maja 1841 je Vraz poročal o visokem ali prvem reju. Ko je opisoval tamkajšnje proščenje, je, kot rečeno, omenil, da je bila njegova pglavitna prvina ples pod lipo s petjem, poleg obiskov sorodnikov.³⁴⁶ Nadalje je povedal, da je imela vsaka vas v Ziljski dolini lipo ali dve lipi, kjer so plesali na dan proščenja ljudski ples.³⁴⁷ Dekle, ki ni bilo več devica, ni smelo več plesati pod lipo.³⁴⁸ Ples, ki je o njem poročal Vraz, se je nadaljeval dan po proščenju; takrat so tudi Vraza peljali plesat.³⁴⁹

³³⁸ S. Vraz, *Déla V*, str. 53: »Kolo se u někojih krajevih i ovdě još u cěloj svojoj staroj svečanosti vodi tom razlikom, da dévojke u stranah ovih same bez momakah igraju; držeći se uzaimno rukama za džepove na dolamah počnu na okolo, dva koraka na přéd a jedán natrag stupajući, pěvati: Sbiraj se, sbiraj lépi sbor / Prelépeh svéh mladéh dévojak.«

³³⁹ S. Vraz, *Déla V*, str. 62 d.

³⁴⁰ S. Vraz, *Déla V*, str. 214: »...několiko narodnih pěsamah i običajah.«

³⁴¹ J. Navratil, *Vuzem v Metliki, Vedež II/1, Ljubljana 1849*, str. 116 d; gl. tudi isti, *Belokranjsko kolo, Ljubljanski zvon VIII, Ljubljana 1888*, str. 294 d, 337 d, 412 d.

³⁴² J. Kobe, nav. delo, *Kmetijske in rokodelske Novice*, 27. oktobra 1847, št. 43, str. 170 d.

³⁴³ J. Vipavca, *Die Ostern in Möttling, Carniolia*, 23. septembra 1839, št. 42, str. 165 d.

³⁴⁴ Natančneje o tem F. Marolt, *Slovenske narodnoslovne študije II, Tri obredja iz Bele Krajine, Ljubljana 1936*, str. 34 d; M. Ramovš, *Plesat me pelji, Ljubljana 1980*, str. 75 d.

³⁴⁵ Gl. za pregled teh virov M. Ramovš, nav. delo, str. 16 d.

³⁴⁶ S. Vraz, *Déla V*, str. 239: »...tanac pod lipom s pěvanjem...«

³⁴⁷ S. Vraz, *Déla V*, str. 240: »Ovdě ima svaka ves (selo) po jednu dvě lipe, gdě se u vrěme proštenjah tanca narodnji tanac...«

³⁴⁸ S. Vraz, *Déla V*, str. 241: »Dévojka koja je u tom obziru sagrěšila, velikoj je javnoj sramoti izložena. Nesmě više tancati pod lipom...«

³⁴⁹ S. Vraz, *Déla V*, str. 243: »1. lipnja na večer. Pod lipom se opet tanca i pěva. Kako izlazim iz sobe, uhvati me jedán momak za ruku, te me ktio nektio odvede pod lipu. Tamo došavši primora me da i ja pristanem u kolo. Ništa nepomaže izgovaranje da neznam tancati. Momak mi izrući svoju dévojku te ja ajde u kolo.«

Tu je šlo za visoki ali prvi rej. V začetku 19. stoletja je »visoki raj« opisal Jarnik.³⁵⁰ Za čas proti sredi 19. stoletja in nekaj pozneje ne manjka virov o tem plesu, ki pa niso natančnejši. L. 1840 je bil natisnjen podatek, da so plesali Ziljani »svoj zelo stari poskakujoči ples«, ki se je imenoval visoki rej;³⁵¹ isto ime za ta ples, toda samo v nemškem prevodu, je bilo zapisano 1847³⁵² in 1861³⁵³ (videz je, da slonijo slednji podatki na Jarnikovem opisu). Nekoliko nadrobneje je opisal ta ples M. Majar, 1850³⁵⁴ in 1865,³⁵⁵ ki ga je prav tako imenoval visoki raj. Plesali so ga na dan proščanja,³⁵⁶ po štehvanju;³⁵⁷ udeležili so se ga lahko »samo samični mladenči i deklice nespečane«.³⁵⁸ Naslednje ali druge plese so lahko plesale »tudi ostale samične ženstva«.³⁵⁹

Vraz ni opisal, kako se je plesal visoki ali prvi rej. Pač pa je povedal, da ga niso smela plesati »spečana« dekleta, vendar ob tem ni bil natančen, ko je dejal, da takšna dekleta niso smela več plesati pod lipo. Kot je bilo navedeno za 19. stoletje in kot je izpričano tudi za 20. stoletje,³⁶⁰ so se ta dekleta lahko udeleževala naslednjih ali drugih plesov. S svojim opisom visokega ali prvega reja v Bistrici na Zilji 1841 je Vraz izpričal, da se je ta ples plesal na dan proščanja, ki je bilo tu na binkoštni ponedeljek (31. maja 1841 je bil binkoštni ponedeljek³⁶¹). Hkrati je sporočil, da na dan proščanja ni bilo zmerom tudi štehvanja³⁶² in da tako visoki ali prvi rej ni bil zmerom povezan s štehvanjem. Kajti v njegovem opisu ni nikjer besede o štehvanju, čeprav je bil Vraz na dan proščanja v Bistrici na Zilji in je ta dan zadosti nadrobno popisal; če bi bili tam tedaj štehvali, bi bil Vraz to zagotovo vsaj omenil. In Vraz je posredno soglasen z drugim pričevanjem, ko je sporočil, da so ga kot tujca peljali plesat dan po proščanju, se pravi, da se poročeni kakor tudi tujci niso smeli udeležiti visokega ali prvega reja, pač pa so se lahko udeležili plesa, ki je bil naslednjega dne.³⁶³ Zdi se, da je bilo v tistem času in na začetku 19. stoletja v navadi ime visoki ra(e)j, medtem ko so ta ples v 20. stoletju imenovali prvi rej.³⁶⁴

Po tem, kar je bilo na začetku pričujočih vrst rečeno o Vrazovem pojmovanju predmeta v etnologiji, na prvi pogled ne bi mogli uvrstiti v gradivo,

³⁵⁰ (Nepodpisano) U. Jarnik, nav. delo, Carinthia, 16. januarja 1813, št. 3, b. str.

³⁵¹ A. A. Schmidl, Das Kaiserthum Oesterreich I, str. 74.

³⁵² J. Wagner, nav. delo, str. 58.

³⁵³ J. Wagner-V. Hartmann, Der Führer durch Kärnten, Klagenfurt 1861, str. 242.

³⁵⁴ (Nepodpisano) M. Majar, Raj pod lipo, Vedež III, Ljubljana 1850, str. 352.

³⁵⁵ M. Majar, Visoki raji, str. 135 d.

³⁵⁶ M. Majar, Visoki raji, str. 135.

³⁵⁷ (Nepodpisano) M. Majar, Raj pod lipo, na nav. mestu.

³⁵⁸ M. Majar, Visoki raji, str. 135.

³⁵⁹ Prav tam.

³⁶⁰ F. Marolt, Slovenske narodoslovne študije, I, Tri obredja iz Zilje, Ljubljana 1935, str. 14.

³⁶¹ Nova pratika za navadno leto 1841, Ljubljana, b. str.

³⁶² Prim. N. Kuret, Ziljsko štehvanje in njegov evropski okvir, Ljubljana 1963, str. 77.

³⁶³ (Nepodpisano) M. Majar, Raj pod lipo, na nav. mestu.

³⁶⁴ M. Ramovš, nav. delo, str. 186; natančneje o tem plesu F. Marolt, Slovenske narodoslovne študije I, Tri obredja iz Zilje, str. 9 d; M. Ramovš, nav. delo, str. 28, 186 d.

ki ga tu objavljamo, njegovega pričevanja o plesu v Ljubljani, 1841. In vendar imamo za potrebno ponatisniti to Vrazovo pričevanje, napisano v pismu Dragojli Štauduar iz Ribnice 10. maja 1841. Kajti iz opisa tega plesa se dá razbrati, kako je ocenjeval ravnanje ljubljanskih in deloma zagrebških meščanov, ki so se udeleževali takšnih prireditvev, ex contrario pa tudi še to, kako je ocenjeval poglobitve pri ustreznih prireditvah kmečkoga prebivalstva. Vraz je pri plesu cenil ognjevitost, strast in srčnost; vrh tega je, kot povedano, odklanjal obleko po sodobni srednjeevropski modi in se vneval za vzore kmečke noše; njegov jezikovni ideal je bil jezik ljudskih pesmi. Vsega tega ni našel na plesu v Ljubljani; podoba tiste prireditve je bila prav nasprotna ali opredeljena po pravilih tedanjih višjih plasti v družbi. Iz Vrazovih navedenih vtisov³⁶⁵ je mogoče razvideti, da je to, kar si je želel na takšnih ali podobnih prireditvah, našel pri kmečkem prebivalstvu, deloma pa tudi na plesih v Zagrebu.³⁶⁶

III

Tako smo predstavili dosegljivo Vrazovo etnološko gradivo, ki se nanaša na slovensko ozemlje, pri tem pa smo, kakor je bilo razloženo na začetku spisa, izpustili ustno slovstvo, glasbo in jezik. Prevod je praviloma bolj ali manj svoboden. Ker sodimo, da lahko rabi kot vir za znanstvene raziskave izključno le izvirnik, smo dodali prevodu izvirno besedilo. Naš poglobitveni sklep iz tega gradiva se glasi takole.

Vraz je štel za predmet etnologije gospodarstvo, hrano, stavbe, nošo, družbeno življenje, šege, verovanje, ustno slovstvo, glasbo, ples in slovstvo. V okviru gospodarstva je upošteval poljedelstvo, živinorejo, vinogradništvo, sadjarstvo, obrt, trgovino, železarstvo in rudarstvo. Od gradiva, ki smo ga tu objavili, je največ pričevanj o šegah in noši; razmeroma precej je tudi pričevanj o verovanju, gospodarstvu in stavbah, medtem ko je drugo gradivo skromno. Obravnavano gradivo je zbral Vraz sam. To so po veliki večini podatki iz avtopsije in podatki, ki jih je dobil na podlagi ustnih poročil iz prve roke. Zvečine pomenijo dovolj zanesljiva pričevanja.

³⁶⁵ S. Vraz, *Déla V*, str. 227 d; F. Petre, *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835—1849)*, str. 208: »Kad sam ja unišo, pune su već bile klupe bělih i zorolikih golubicah, i njezinih bezadjektivnih ili bezepitetnih materah. Baš je udario orkestar. Kolo se sastavi i uhvati. Nu to Ti nije bilo kolo, kao što smo naviknuti u Zagrebu. U Zagrebu ako i čověk vidi tudji valcer igrati, pa mu već zaigra u nogama, da i on htio nehtio očima traži, kamo bi išo te molio: ‚Izvolite, krasna gospodično, jednu turu‘, jerbo vidiš da tancajućim sěva vatra iz očiuh, jerbo oni tancaju duhom i tělom. A tũ? Děvojke lěpe, momci lěpi, da se jih skoro nagledati nemožež, a tancaju? bez svake strasti — baš kao da bi išlo za kuluk ili tlaku... tu sam Ti prviput podpuno uvidio, šta je narod bez narodnosti. — Tělo od dčovjakah krasno; dostojno za roditi spasitelja, ma duša? — nē! nema je! I junaci lěpi, tanki i visoki: momci od oka; nu izpod ovih tudjokrojnih halinah frakah itd. nekuca nikakvo srce. Iz ustiuh samo glase one po europejskom universalnom kalupu slivene rěči i prirěčja. Nisam mogo bez nčkakve tuge gledati ove krasne slovenske-ilirske stase, morao sam uzdahnuti: ‚Kud si pošla mati Slavo, iz ovih hramovah?‘ Istina Bog! čini se svaki takov momak kao crkva koju je ostavio Bog.«

³⁶⁶ Prim. F. Petre, *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835—1849)*, str. 209.

Celotno etnološko delo, ki ga je opravil Vraz, se pravi ne samo tisto, ki je predmet teh vrstic, je treba tako po zasnovi kakor po vsebini visoko oceniti. V prvi polovici 19. stoletja ga ni na Slovenskem nihče prekosil. Bera njegovih prizadevanj, ki smo si jo tukaj ogledali, pomeni drugoten, ne poglaviti del njegove etnološke dejavnosti in zaokroža podobo o etnologu Vrazu.

Čeprav je Balthasar Hacquet natisnil *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven* v prvih letih 19. stoletja (1801—1808), uvrščamo njegovo etnološko delo, ki zadeva (zahodne) Slovence, v 18. stoletje. Kajti to delo je zajelo ponajveč gradivo, ki ga je nabral Hacquet med leti 1766 in 1787, ko je živel na Slovenskem, medtem ko se je od pisanih virov oprlo na Valvasorja in Linharta.³⁶⁷

Poleg Vraza imamo za naše najpomembnejše etnologe v prvi polovici 19. stoletja Urbana Jarnika, Jožefa Košiča in Emila Korytko. — Slednjega ne moremo prav primerjati z Vrazom, ker še ne poznamo Korytkovega etnološkega dela v celoti. Natisnjene so njegove Slovenske pesmi, krajnski naróda (I—V, Ljubljana 1839—1844), v Slovenskem etnografskem muzeju je na voljo njegova zbirka upodobitev ljudske noše,³⁶⁸ ni pa še objavljena njegova rokopisna ostalina.³⁶⁹ V dveh letih, ki jih je prebil med Slovenci, je Korytko veliko ustvaril, saj je razvil živahno dejavnost pri zbiranju ljudskih pesmi in oskrbel s slikarjem Goldensteinom številne upodobitve naše takratne ljudske noše. Kaj vse je še storil drugega, bo mogoče presoditi po objavi ali obdelavi njegovega rokopisnega gradiva in tedaj skleniti oceno vsega njegovega etnološkega dela. Dotlej sodimo, da je Vrazovo etnološko delo po zasnovi v bistvu nekaj širše, po vsebini pa obsežnejše ko Korytkovo (Korytkova zbirka upodobitev ljudske noše ostaja premalo uporabna, ker njene upodobitve povečini niso krajevno določene).

Jarnikovo delo, kolikor ima izrečno etnološko vsebino, ni enakovredno Vrazovemu, pač pa mu je precej blizu po zasnovi. Jarnik je namreč v skromnejšem obsegu načeljal tudi vprašanja iz antropologije, gospodarstva, stavb, hrane, higijene, izobrazbe ipd.³⁷⁰ Več je pisal o šegah, verovanju, noši, ljudskih pesmih in plesu.³⁷¹ In ne sme se prezreti njegovo posredovanje zbranega etnološkega gradiva drugim.

Košičev spis o prekmurskih Slovencih, poslan 1820 Čaploviču (ta ga je z malenkostnimi spremembami objavil pod svojim imenom 1828 v madžarščini in 1829 v svobodnem nemškem prevodu, še prej pa ga je, 1824, Košič

³⁶⁷ V. Novak, Balthasar Hacquet in slovenska ljudska kultura, *Traditiones* III, Ljubljana 1974, str. 19, 26 d.

³⁶⁸ Gl. o njej F. Kidrič, Korytkova smrt in ostalina, str. 11 d.

³⁶⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisna zbirka, Korytkov zbornik I, II, Ms 455/I, 455/II.

³⁷⁰ Von einem Eingebornen (U. Jarnik), Ueber die Gailthaler in Kärnthen, *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, 2. junija 1813, št. 44, str. 257 d, 5. junija 1813, št. 45, str. 265 d, 9. junija 1813, št. 46, str. 271 d, 16. junija 1813, št. 48, str. 281 d, 28. avgusta 1813, št. 69, str. 407 d, 1. septembra 1813, št. 70, str. 415 d.

³⁷¹ Gl. za pregled Jarnikovega etnološkega dela Grf. (I. Grafenauer), Jarnik Urban, Slovenski biografski leksikon I, Ljubljana 1925—1932, str. 387 d; F. Kotonik, Pregled slovenskega narodopisja, str. 27.

natisnil anonimno³⁷²), je madžarska etnologija ocenila zelo pohvalno.³⁷³ Po naši sodbi zasluži Košičev spis priznanje že zavoljo svoje zasnove. Košič resda ni zbiral ustnega slovstva. A če pregledamo njegov spis po poglavitnih prvinah, ugotovljamo, da je zajel vse druge etnološke teme, o katerih je pisal Vraz, poleg tega pa je spregovoril tudi o naseljih, antropoloških značilnostih, zdravstvenih razmerah, izobrazbi, šolstvu in domači vzgoji. Še drugače: Košičev spis o prekmurskih Slovencih je zasnovan po eni strani ože, po drugi strani pa širše ko Vrazovo etnološko delo. Različna pa je vsebina njunih etnoloških prizadevanj. Vraz je opravil zelo tehtno delo pri zbiranju in izdajanju ljudskih pesmi. Tako ta kakor druga njegova etnološka dejavnost je potekala skoraj po vsem slovenskem ozemlju; česa takega ni bilo ne pred njim, pa tudi ne takoj za njim. Košičevo delo je veljalo samo Prekmurju. Bilo je razmeroma obsežno, obsežnejše ko tisto Vrazovo delo, ki smo se z njim seznanili na teh straneh.

Vrazovo in Košičevo zasnovo etnološkega dela je 1896 dopolnil Murko, ko je uvrstil v seznam naših etnoloških tém tudi ljudsko znanje, pravo in likovno umetnost.³⁷⁴ Hkrati s takšno razširitvijo zasnove se je poglobila vsebina slovenskega etnološkega dela. V Murkovem in Štrekljevem času so postajale pogostnejše tudi razlage gradiva. Dotlej so bila naša etnološka prizadevanja malone praviloma namenjena samo zbiranju in objavljanju gradiva. Te vrste je bila tudi Vrazova etnološka dejavnost.

³⁷² V. Novak, Gradivo Jožefa Košiča za etnografijo Prekmurja, Slovenski etnograf II, Ljubljana 1949, str. 100 d; isti, Jožef Košič prekmurski pisatelj, Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, razred za filološke in literarne vede III, Ljubljana 1958, str. 243; isti, Madžarski spisi o ljudskem življenju v Prekmurju, Traditiones IV, Ljubljana 1975, str. 156 d.

³⁷³ V. Novak, Jožef Košič prekmurski pisatelj, str. 245; isti, Madžarski spisi o ljudskem življenju v Prekmurju, str. 160.

³⁷⁴ M. Murko, Narodopisna razstava češkoslovanska v Pragi l. 1895., str. 133 d.

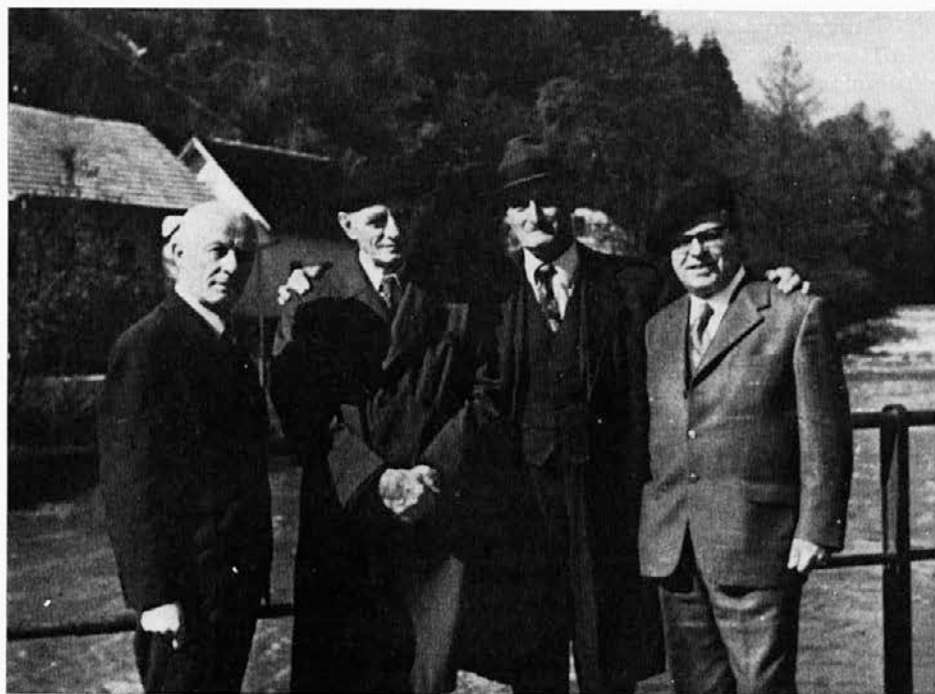
QUELQUES CHAPITRES DE L'ACTIVITÉ ETHNOLOGIQUE
DE STANKO VRAZ CONCERNANT LE DOMAINE SLOVÈNE

Stanko Vraz (1810—1851), poète et l'un des plus importants propagateurs du mouvement « illyrien », excelle aussi par ses efforts dans l'ethnologie. D'une importance particulière est le travail qu'il a assumé en recueillant et en publiant des chansons populaires; il les a notées avec leurs mélodies. Vraz c'est moins engagé dans les autres branches de l'ethnologie. Et c'est cette partie de son activité qui, dans l'ethnologie slovène, est restée presque inconnue et n'a pas été prise en considération.

Il s'agit de la partie du matériel ethnologique recueilli par Vraz, partie plutôt modeste, qui ne comprend pas de littérature orale, de musique et de langue populaire. Le présent travail essaie de le présenter. L'auteur se limite au matériel slovène qui, à vrai dire, a été publié presque complètement; il n'en reste que très peu dans la collection des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Ljubljana. L'auteur, enfin, n'a pas employé le reste des matériaux slovènes se trouvant dans des collections de manuscrits en dehors de la Slovénie.

Pour Vraz, l'ethnologie comprend l'économie, la nourriture, l'habillement, les bâtiments, la vie sociale, les coutumes, les croyances, la littérature orale, la musique et la littérature. Quant à l'économie, il prenait en considération l'agriculture, l'élevage de bestiaux, la viticulture, l'arboriculture, les métiers, le commerce, les fonderies et les mines. Dans son article, l'auteur s'arrête surtout sur les rapports de Vraz traitant les coutumes et l'habillement; relativement nombreux sont aussi ses rapports sur les croyances, sur l'économie et sur les bâtiments. Les données traitant les autres branches de l'ethnologie sont plutôt modestes. Le matériel en question a été recueilli par Vraz lui-même. Ce sont pour la plupart des données d'après autopsie et des données qu'il a eues d'après des relations orales, de première main. Elles sont en général assez authentiques.

Le concept d'une activité ethnologique, dû à Stanko Vraz et à son contemporain Jožef Košič, a été élargi en 1896 par Matija Murko qui ajouta aux thèmes ethnologiques aussi le savoir populaire, le droit et les belles arts. L'extension du concept fut suivie d'un approfondissement de l'activité ethnologique en Slovénie. C'est que dans l'époque de Murko et de Štrekelj, les interprétations du matériel devinrent plus nombreuses, car jusque-là l'activité ethnologique de chez nous se bornait, en général, à recueillir et à publier les matériaux. Stanko Vraz lui-même, ne le faisait pas autrement.

Med 13. posvetovanjem Etnološkega društva Jugoslavije na Otočcu (15.—20. oktobra 1973) so prireditelji med drugim pripravili tudi ekskurzijo po Dolenjskem in Beli krajini. Ob postanku v Žužemberku je fotograf »ujel« te štiri udeležence (od leve proti desni): Józef Burszta iz Poznanja, Vilko Novak, Milovan Gavazzi, Niko Kuret.

SLOVENCİ IN DRUGI JUŽNI SLOVANI V DELU JANA ČAPLOVIČA

Rudolf Brtáň

Ján Čaplovič (1780—1847), slovaški mali (podeželski) plemič (slovaško: zeman), je po šolanju v Baňski Bystrici, Lučencu in v Baňski Štiavnici postal jurist in uradnik na županijskem uradu v Baňski Bystrici. Opravil je odvetniške skušnje in se skušal zaposliti kot dvorni agent na Dunaju že junija 1808. Vendar se je zaradi napoleonskih vojn moral kmalu (11. 4. 1809) vrniti v rojstni kraj Horné Příbelce (okraj Vel'ký Krtíš na jugovzhodnem Slovaškem). Tedaj ga je povabil v Slavonijo srbski pravoslavni škof Jožef Putnik, da prevzame službo škofijskega tajnika in pravnega svetovalca na Pankracu pri Lipiku. Odšel je v Slavonijo 5. 9. 1809. Tu se je naučil srbsčine in hrvaščine, se ukvarjal s čebelarstvom, se zaljubil v škofovo sestro in se posvečal tudi glasbi in gledališču. Vendar je zaradi Putnikovega neprimerne vedenja — Putnik je bil svoj čas dijak liceja v Kežmarku na Slovaškem — zapustil 12. 5. 1812 Slavonijo in se, zrelejši zaradi novih spoznanj na bratskem slovanskem jugu, vrnil v domovino. Tu je živel kakšne tri mesece pri očetu učitelju v Ponivah, pri Plachem, podžupanu županije Hont, in pri prefektu Platthyju, kateremu je iz hvaležnosti posvetil tudi eno svojih pravnih del (*Nucleus Plani tabularis*...). Meseca septembra 1812 ga srečamo spet na Dunaju. Tu se je ponujal v službo prijateljem in znancem. Tako je npr. pomagal tudi prof. Juraju Palkoviču pri slovaškem časniku *Týdenník* (1812—1818). Ker pa se kot dvorni agent ne bi bil mogel preživljati, je sprejel 13. 4. 1813 tudi službo pri grofu Fr. Fil. Schönbornu kot tajnik, pozneje pa kot upravnik njegovih zakarpatsko-ukrajinskih posestev v Mukačevu in okolici. Tja je potoval vsako leto čez Slovaško in tako temeljito spoznaval slovaško ljudstvo. Ko je bil na slavanskem Pankracu, so bila njegova opažanja slavonskega ljudstva zgolj bežna in površna. Šele pozneje so se mu odprle oči in mu je bilo žal, da ni tedaj naslikal in opisal tamkajšnjega ljudstva, saj je začel topografsko opisovati toplice (tudi daruvarske) in kraje in se začel ukvarjati s »statistično etnografijo« in »fiziografijo«. Nazadnje si je našel leta 1816 in pozneje dvojce srečnih tém: svoje spomine na *Slavonijo in Hrvatsko* in etnografski opis *Slovakov*.

Tako so nastali leta 1816 *Erinnerungen aus Slawonien* (v bratislavski prilogi *Unterhaltungsblätter v Preszburger Zeitung in v Vaterländische Blätter*) in duhovita paralela Angležev in Slovakov na Ogrskem *Intermezzo über die Slowaken* (Slowaken sind Engländer in Ungern), ki jo je vstavil pred konec svojih *Erinnerungen aus Slawonien*. Toda tega zabavno dovtipnega opisovanja Slovakov bratislavski profesor Juraj Palkovič ni razumel in je napadel pisatelja v svojem *Týdenniku*; a prav Čaplovič je profesorju Palkoviču pred štirimi leti pomagal, da je dobil dovoljenje za njegovo izdajanje; Palkovič je namreč menil, da se Čaplovič norčuje iz Slovakov in jih sramoti, kakor so to delali domači ogrski (posebno madžarski in nemški) in tuji pisatelji, ki niso tako temeljito poznali slovaškega ljudstva.

Čaplovič pa se ni dal ustaviti, prav zato, ker je hotel pisati ravno v obrambo Slovakov. Zato je objavil poziv, naj mu pošljejo prispevke o Slovakah (*Bitte an die unterkarpatische Leser wegen Beiträge über die Slowaken*), o katerih je hotel napisati topografsko-statistično etnografijo. Prav Slavonija in Slovaška (pozneje glasovno in slovansko sorodno Slovensko, saj se rodna Slovaška v Čaplovičevem rodnem jeziku imenuje Slovensko, ob tem nazivu pa stoji ime Slovinsko kot poimenovanje Slovenskega) sta bili v središču njegovega pisateljskega zanimanja in ljubezni. Toda s svojimi članki (*Erinnerungen aus Slawonien*) je zaradi resnic v njih razburil proti sebi pravoslavne škofe in katoliško duhovščino, ker je iz avtopsije (in z bistrim očesom protestanta evangeličana) povedal nekaj grenkih resnic, pozivajoč s tem k poboljšanju. Prav tako je njegov *Intermezzo über die Slowaken* (Slowaken sind Engländer in Ungern) razburil tudi Slovake in Madžare, tako da so tudi nadaljnje študije Slowaken in Ungern in *Nachrichten über die Slowaken* itd. bile v jedru bister dokaz o tem, da so Slovaki Angleži na Ogrskem (*Beweis, dasz die Slowaken in Ungern Engländer sind, halb Ernst, halb Scherz*); prav ta dvosmiselnost pa je mikala in zabavala.

Južnim Slovanom, Slavoncem (Srbom in Hrvatom), je namenil svoje časopisne članke tudi v knjižni obliki pod naslovom *Slawonien und zum Theil Croatien* (Pešta, 1819), kar je za časa ilirskega prerođa pomenilo tehten prispevek in položilo nov predromantični temelj narodopisju teh narodov. Zato pišemo o tem delu temeljiteje; te stvari so doslej večinoma neznane.

Svoje delo *Slawonien und zum Theil Croatien*¹ je izdal kot 14. knjigo, deloma iz avtopsije, deloma po virih, ki so bili dobri (Peter Benický), deloma pa tudi slabši; zato je najbrž dal na čelo knjigi geslo *Sunt bona mixta malis*. Pobudo mu je dal Taube s svojim Opisom Slavonije (*Beschreibung des Königreiches Slawonien etc.*) 1777/78. Putnik je sicer mislil dati delo komu predelati, toda Čaplovič se je tedaj bolj zanimal za čebele in druge reči. Pozneje je bilo Čaploviču žal, da svojega bivanja v Slavoniji ni porabil za lasten temeljit opis slavonskega (srbskega) in hrvatskega ljudstva. Zadovoljen tudi ni bil s tem, kar je kot spomine pošiljal Webbru v Bratislavi za *Unterhaltungsblatt*.

Pozval je druge, da bi mu poslali pripombe, toda poslala sta mu nekaj samo Landenhanfer in Körmend. V tem ga je krepko podprl prijatelj Smith

¹ *Mea Historia litteraria*, III, Tomus, VII. *Meine gedruckten Werke*. XIV, s. 81—121.

iz Pakraca (ki je bil tedaj že na Dunaju pri agentu D'urikoviču, plemiču iz Ivankovec), najbolj pa Slovak in plemič Peter Benický, tedaj tajnik škofa v Karlovcih. Nanj se je obrnil 6. 3. 1816 in dobil od njega največ in najboljše podatke, posebno o pravoslavni cerkvi, tako da so pozneje ta del vsi najbolj pohvalili. Čaplovič je pisal tudi škofu Mušickemu (9. 5. 1816), naj mu napiše prispevek o samostanih, vendar od tega »medveda« (»von dem Bären«) ni dobil nobenega odgovora. Preštudiral je Declaratorium iz leta 1779, ker je bil še veljaven. Šel je k dvornemu svetniku Kaševiču, vendar mu ta ni hotel nič povedati (»er war ein Flegel immer«). Kar je želel, je dobil po zaslugi Nemca Hitzingerja, tajnika, ki mu je posodil izvirnik. O pravoslavnih v Bukovini mu je dala podatke češka dvorna pisarna.

Poskusil je izdati rokopis, ko še ni bil dokončan, pri Webru (17. 11. 1817), v tiskarni Bauerja (1818), ki mu je nekaj tudi natisnil, vendar se nista pogodila. Brž ko je delo dokončal, je prosil Stratimiroviča in Benickega za podporo (23. 4. 1818) in je poslal v revizijo rokopis o cerkvi (30. 8. 1818) in *Kereszthuryju* (30. 9. 1818) s sedmimi vprašanji, vendar Kereszthury nanje ni odgovoril. Del o Slavoncih je poslal v recenzijo Putniku (16. 12. 1818), vendar je dobil zgolj malenkosten odgovor. Za informacije o šolah je prosil Nestoroviča v Budimu, vendar odgovora ni dobil. Prav tako mu ni odgovoril Petrovič na vprašanja o prebivalstvu požeške županije.

Zaradi neuslužnih Srbov in lenih škofov (v Dalmaciji, Vršču, Temešvaru, Novem Sadu, Budimu in Karlovcih) ni dobil na pisma z dne 28. 7. 1818 niti besede odgovora; zato ni mogel izdati dela, ki bi bilo tako popolno, kakor si je sam zamišljal. Dobil je poročila samo s Sedmograškega, Bukovina je (po 18. 9. 1818) molčala, oglasil se je samo Kölesy iz Pečuha. Pisal je gluhomemim Srbom. Zato ima pri delu največjo zaslugo (»das Meiste«) Slovak Peter Benický.

Rokopis je poslal Kopitarju, ki pa je zahteval še tiskane interpolacije (vrnil 7. 3. 1819), in tako je dobil rokopis vrnjen, a šele 20. 7. 1819. Založbo je prevzel Hartlebnov komi Reichard, ki ga je dal tiskati Strauszu v latinici.

Obljubil mu je za honorar 70—80 ducatov in 10 izvodov, kar je tudi izpolnil, dal je celó 55 forintov za prepisovanje. Tako je dobil Čaplovič prvi »častni« honorar, ki mu je prišel zelo prav. Tisk se je zavlekel v mesece od 8. 7. 1818 do 2. 3. 1819. Prvi izvod je poslal Čaplovič 29. 3. 1819 Petru Benickemu v Karlovcce; saj je bil pravzaprav Čaplovičev sodelavec in ima zasluge za pravilne in točne podatke o pravoslavni cerkvi. Izvod je daroval tudi Rummyju (revanš za Monumenta hungarica) in Andréju. En izvod na velinovem papirju je poslal prestolonasledniku s spremnim pismom s posredovanjem Belegardeja, toda prestolonaslednik, sto let pred Sarajevom, ni pokazal za Srbe in Hrvate nobenega zanimanja in se Čaploviču ni niti zahvalil niti ga ni povabil v avdienco. Čaploviču je bilo žal, da je napravil ta »den dummen Strich«. Več čuta je pokazal za knjigo nadškof Stratimirovič, ki je pisatelju podaril (za broširan izvod na velinu) 25 forintov dunajske veljave. Po en izvod so dobili Toni Schneider, bratranec Ján in tudi Kotzebue, ki je dal o spisu objaviti obširno kritiko v Literarisches Wochenblatt.

Sicer je delo doživelo nad 25 kritik, kar je pomenilo izreden odmev. Citirala sta ga Šafárik in Kollár, od Čehov Jungmann. Vsi so hvalili živ

način pisanja in resnične in točne podatke. Srbsko-madžarski pisatelj odvetnik Vitković je pisal (29. 3. 1819) navdušeno: »Multum Tibi debet slavica gens, plurimum srblica!... Boni prudentesque Te laudabunt, senior aetas venerabitur!« Bral jo je tudi Sabbas (Sava) Tököly. Nekaterim se je zdelo samo, da je knjiga draga, a Vitorović je po srbsko pripomnil: »Za rod nas takve lepe stvari scsitati in nauciti za deset forinti nije skupo.« Voljan je bil delo prevesti v srbsčino. (»Opus hoc tuum adgređiar in serblicum idioma vertere, adeo enim utiles continet institutiones, ut serblis eas legere debere necessum reputem!«) Vendar knjige ni prevedel. Po Rummyju naj bi jo prevedel v srbsčino profesor v Skadru Basil Arsenović z dopolnili in popravki. Nadškof je pisal, da je Čaplovič dobro predstavil srbske zadeve, in sekretar P. Benický je izdal, kako je bil Stratimirovič vesel, češ da so v knjigi srbske reči prikazane v boljši luči kot pri dotedanjih pisateljih, tujih in domačih, zadeve, o katerih nič ne vedo niti škofje niti nadškofje in ki jih Čaplovič bolje pozna kot mnogi Srbi. To je bila obenem hvala na račun P. Benickega. Brankoviću je knjiga tako ugajala, da jo je sklenil kupiti za vse samostane. Tudi Rummyja je knjiga o marsičem poučila, imel pa je pridržke glede izbora iz korana.

Kritike so delo hvalile, tako na primer Hesperus tudi del o Slavoniji: »Über Slavonien ist bisher kein so viel umfassendes, so viele zuverlässige specielle Angaben enthaltendes und so anziehend geschriebenes Werk erschienen.« Tudi cenzor Kopitar sam se je oglasil s stališča svoje fiksne ideje »slavizma«. Čaplovič mu je hotel odgovoriti, vendar je to opustil, saj je dobro poznal Kopitarja in je od tedaj pazil nanj. Kopitar se je oglasil tudi na Rummyjevo kritiko. Nemci so očitali Čaploviču, da je njegov slog (ker je Slovak) »hie und da wieder etwa undeutsch« in da ni mojster nemškega izražanja. Najobširneje je pisal Kotzebuejev Literarisches Wochenblatt. Med številnimi nadaljnji je zanimiv škof Fischer iz Jagra (Egra), ki se je bojda izrazil, da mu je prijetno, ker je Čaplovič primerjal pravoslavne in katoličane, na kar je razsvetljenec Čaplovič duhovito pripomnil, namigujoč na škofov priimek: »Ja, ich glaub es! denn im Finsteri ist gut fischen.«

Knjižica pa je bila tako porabna, da so jo na Dunaju z velikim uspehom uporabljali Jožef Eszterházy, dvorni svetnik Gombos in sekretar Gály kot referenti. Čaplovičeva knjiga je po pripovedovanju dobro služila tudi grofu Széchényiju, le prestolonaslednik jo je ponosno obšel...

V letih 1816—1819 se Ján Čaplovič ni zanimal samo za Slavonce in Srbe, ampak tudi za Slovence in Hrvate, za Slovake in druge narode Ogrske. Misli, kako bi obdelal šest glavnih narodov Ogrske, in 200 forintov, denar, ki ga je dobil v Hesperusu kot drugo nagrado, žrtvuje v ta namen. Sam razpiše natečaj v Chronik der österreichischen Literatur, št. 95, v prilogi Intelligenzblatt, pod naslovom *Preisaußstellung für ethnographische Beyträge über Ungarn*. Dvesto zlatim je hotel iz svojega dodati še sto, da bi tako podprl slovstvo in razširil domoznanstvo (Vaterlandskunde) o kraljestvu Ogrskem. Hotel je zapolniti pomembno vrzel v statistični etnografiji Ogrske, tj. opisati različne na Ogrskem bivajoče narodnosti (Völkerschaften).

Za svoje delo si je napravil načrt, ki je vseboval sedem delov (po takih obravnavah, kakor so jih predstavljala dela Schwartznerja, Lipskega, Wald-

steina in Kitaibela, Crusiusa, Schütza ali Heimbucherja-Pikessyja delo o nošah). Opisati je hotel v svoji Etnografiji naslednje narode in narodnosti:

1. Madžare (kot Hauptnation), čeprav jih ni imel zmerom rad in se kot mali plemič-zeman ni prišteval k njim, 2. Slovake (h katerim je spadal: »Slavus sum natus et educatus« se glasi začetek njegove Etnografije Slovakov na Ogrskem), 3. Rusine, prekmurske Slovence (Vandale), 4. Hrvate, Slavonce, 5. Nemce, 6. Romune in 7. druge kot stranske narode ali narodnosti (Neben-völker: Grke, Armence, Zide, Francoze (!), Italijane, Klementince (Albance) in Cigane.

Slovenci so med poglavitnejšimi narodi, takoj za Madžari, Slovaki in Ukrajinci, pred Hrvati in Slavonci (mednje je prišteval najbrž tudi pravoslavne Srbe kot nekdanji sekretar škofa Putnika na Pakracu), šele za njim je postavil Nemce in Romune s stališča Ogrske.

Posebej je dal odtisniti tudi 20 izvodov članka iz Chronik in jih 15 razposlal. V tem članku je prosil, da bi mu poslali prispevke v madžarskem, latinskem ali nemškem jeziku. Poleg glavne nagrade je dodal za najboljše in najboljše delo še honorar v znesku 150 forintov in izvod natisnjene delo, dve akcesitni premiji v višini po 100 forintov, vsem drugim pa po 50 forintov in proste iztise spisa. Poslal pa mu je le Eimann »Etwas gutes«, vsi drugi so bili gluhi in nemi.

Isti poziv pa je objavil Čaplovič tudi v Unterhaltungsblatt. Als Beylage zur Pressburger Zeitung 1819, No. 98.³ Tega je bral neki častivredni Slovenec na Ogrskem, prekmurski pisatelj Jožef Košič, župnik na Dolnjem Seniku pri Monoštru, o katerem si je Čaplovič zapisal: »... einen braven Mann, den Alsó Szölnöker kath. Pfarrer Jos. Kosits zur Ausarbeitung einer Ethnographie seiner Wandalen«. Košič je Čaploviču obljubil v pismu z dne 29. 12. 1819 svoj prispevek o Slovencih med Muro in Rabo, ki jih danes imenujemo prekmurski Slovenci. In res je že 29. 2. 1820 poslal Čaploviču svoj spis, iz česar moremo sklepati, da je imel gradivo zanj že zbrano.⁴ Tudi je prav 1819 objavil madžarski zgodovinar Lajos Bitnitz članek o »Totih« v županiji Vas in Zala (A Vasi és Sala Vármegyeyi Tótokról, Tudományos Gyűjtemény 1819, 59—74) z obilnimi podatki o življenju prekmurskih Slovencev, ki jih je Bitnitz poslal župnik Stefan Ficko (prim. V. Novak, Gradivo Jožefa Košiča za etnografijo Prekmurja, Slovenski etnograf II, 1949, 100) in jih je Košič prevzel v svoj spis.

Čaplovič pa Košičevega spisa dolgo ni objavil. Šele 3. 9. 1823 ga je naprosil, da bi opisal še pokopavanje mrtvih in da bi dovolil navesti svoje ime. Košič je dopolnilo poslal 9. 10. i. l. in Čaplovič ga je prejel 4. 11. Koliko je Čaplovič Košičev rokopis spreminjal, je težko reči — mnogo ali bistveno vsekakor ne, kar dokazuje tako pisateljev slog kot Čaplovičeva opomba v drugi objavi spisa: »... Sam pri tem nimam druge zasluge, kot da sem delo g. Košiča preuredil, prepisal in to in ono izpustil, kar po mojem mnenju lahko izostane, ne da bi etnografija pri tem kaj trpela.« Če pa primerjamo prvo in drugo madžarsko objavo Košičevega spisa, se prepričamo, da ga je

² Chronik der österreichischen Literatur 1819, št. 95, s. 191.

³ Preszburger Zeitung 1819, št. 98.

⁴ Mea Historia litteraria 3, s. 253.

Čaplovič nekoliko spreminjal le — ali predvsem — za drugo objavo. (Prim. Traditiones 4, 158.) Čaplovič je poslal Košičevo razpravo *A Magyar Országí Vendus-Tótokról* (O vendskih Totih na Madžarskem) v revijo *Kedveskedő*, ki je izhajal na Dunaju kot priloga časnika *Magyar Kurir* samo v letu 1824; tu so jo objavili od št. 19 (3. 9.) do 42 (19. 11.).⁵ Najbrž ne bo pojasnjeno, zakaj ga je poslal v objavo najprej temu malo znanemu časopisu in šele čez leta tedanji glavni madžarski znanstveni reviji *Tudományos Gyűjtemény*, ki ga je objavila 1828, zv. V, str. 3—50. Iz te revije v nemščino prevedena je bila razprava objavljena v dunajskem *Neues Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 1829 (v št. 32, 34, 38, 39, 41, med str. 249 do 318) z naslovom *Die Wenden in Ungern*. Ethnographisch geschildert von Joh. v. Csaplovics. Čaplovičevo avtorstvo sicer ne velja za spis o prekmurskih Slovencih, saj v uvodni besedi sam pove, da mu ga je poslal duhovnik — tu Košičevega imena niti več ne imenuje.

O Hrvatih je pisal Čaplovič še naprej. Tako je z Jaschkejem priredil *National Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenburgen und der Bukovina* (1821), sam pa *Ethnographische Übersicht der Komitate und der Militärgrenze*,⁶ *Heutige Einwohner Ungarns*,⁷ *Über Dalmatien*⁸ in več drugih člankov, posebno *Ethnographiai értekezés Magyar Országról* (Etnografsko poročilo o Madžarski),⁹ v katerih je opozarjal na etnološko problematiko Ogrske, deloma tudi na Južne Slovane. V peštanski reviji *Tudományos Gyűjtemény* je hotel objaviti svojo študijo *Ethnographie der Croaten*.⁷

Nekako istočasno kot od Košiča je dobil Čaplovič tudi spis hrvaškega župnika Simona *Palatinija* o gradiščanskih Hrvatih, pisan latinski. Tudi ta rokopis je še prevedel v nemščino (leta 1822). Ta svoj prevod je poslal 19. 8. 1828 uredniku *Tudományos Gyűjtemény* Thaiszu, kjer naj bi ga bil prevedel v madžarščino. Toda urednik je bil prelen in tega ni storil. Tako se je zgodilo, da je Čaplovič vzel svoj nemški rokopis o Slovencih in drugi rokopis o Hrvatih in ju poslal v Bratislavo tiskarju Webbru. Zahteval je za tiskovno polo 4 forinte konvenčne valute. Weber je bil voljan in je 15. 4. pisal Čaploviču, naj poskrbi za cenzorja na Dunaju. Čaplovič pa mu je 23. 4. odgovoril, da mora Weber dati rokopis v cenzuro v Bratislavi; zato je 25. 4. Weber zahteval rokopis, v upanju, da bo cenzor Gregor Dankovský (profesor na pravni akademiji, po rodu z Moravskega) ravnal z rokopisom naklonjeno in prizanesljivo. Čaplovič mu je rokopis ponudil 2. 5. po knjigarnarju Huebnerju in je 12. in 14. 5. poizvedoval, ali je rokopis dobil. Kmalu je »der Vater« poslal Čaploviču 2. 6. že prvo tiskovno polo v korekturo. V drugi tiskovni poli je opazil, da je veliko teksta izpuščenega (*starkes Deletum*); zato je pisal Webbru 4. 7., naj zahteva restitucijo prečrtanega teksta. Weber mu je

⁵ Magyar kurir 1824, priloga *Kedveskedő*, št. 19.

⁶ Gl. J. Čaplovič n. rokopis, s. 254—267, in V. Jankovič: Ján Čaplovič, Život, osobnost, delo. Martin 1945, s. 172—176.

⁷ J. Čaplovič, n. delo, s. 269.

⁸ Hesperus 1821, št. 7.

⁹ Pannonia 1821, št. 27.

¹⁰ Isis 1821, s. 84.

¹¹ Tudományos gyűjtemény 1822, št. 2—8.

odgovoril, da cenzor ni bil voljan tega storiti, in tako je pri Slovencih še veliko več črtal (vertilgt). To je bilo maščevanje tega ničvrednika (Halunke), ker si ga je bil Čaplovič v *Unterhaltungsblattu*¹² (*Pressburger Zeitung*) 1826 zaradi njegove »solidne madžaromanije« v članku *Ursprung der Magyaren* pošteno privoščil (prostituirt). Zato je Čaplovič pisal 15. 7. Webru, naj mu rokopis vrne.

Naneslo je, da je bil tedaj na Dunaju škof Stankovič in da je potoval okoli 7. 8. 1828 v Budim. Čaplovič mu je izročil rokopis s prošnjo, naj ga pošlje peštanskemu cenzorju Drechslerju; prosil ga je za to tudi pismeno 9. 8. Pisal je odvetniku Aleksandru Kubínyiju, ki je dobil rokopis od Stankoviča, da ga pošlje Drechsleru. Kubínyi pa ga je dal Bzdúchu (menda Slovaku iz Brezove) in je odpisal 12. 8. Čaplovič ga je prosil, naj dvigne rokopis pri Bzdúchu 16. 8. in ga izroči Stankoviču. Toda Bzdúch ga ni hotel izročiti brez Čaplovičevega pristanka. To zapleteno sprenevedanje je zagrenilo Čaploviča in je 23. 8. pisal Kubínyiju in Bzdúchu. Tako je končno rokopise le dobil pravi mož — cenzor Drechsler. Ta cenzor pa je pisal Stankoviču, da je rokopis že cenzuriral, zato ga on kot cenzor ne podpiše. Zato je Stankovič navsezadnje vrnil rokopise po »tolikem križevem potu« Čaploviču.

Čaploviču so bili pri srcu Slovenci in Hrvati, pri srcu mu je bil tudi natis njegovega dela. Bil je odvetnik in je našel svojo pot. V Pešti je bil ravno prefekt Freiseisen; zato je Čaplovič vložil rekurz na »Statthalterey« (namestniški urad); vložil ga je z rokopisom vred dne 23. 9. 1828 v roke prefektu, da bi zadevo izročil agentu Procopiusu (Slovaku iz Skalice), ta pa dal dalje dr. Riesu v Pešti. Besedilo ostrega Čaplovičevega rekurza se je ohranilo,²³ enako latinsko dopisovanje. Nazadnje je dobil Čaplovič 14. 10. 1828 omenjeno indorsatum: »Insolito huic recurentis petito deferri nequire,« k čemur je Čaplovič ironično dodal: Also ist der salva venia censor Dankovsky ein absoluter Monarch! — Siehe, so geht es in *Ungern*, in dem constitutioneler Ungern zu! O Ungern! Ungern! Welche Eselköpfe!²⁴

Razdražen se ni vdal, ampak je napisal še odločnejši priziv na Hofkanzelei. Nazadnje pa si je premislil — dvignil je roke in natisnil rokopis 1829 v časopisu *Neues Archiv*²⁵ pod naslovom *Die Wenden in Ungern*, kar je mogel storiti samo na avstrijskem Dunaju, ne pa na Ogrskem. Rokopis je izšel neokleščen. Njegov odtis je poslal v Pešto cenzorju Drechslerju, ki ga je

¹² P. t., št. 3—4, 6—7.

¹³ Gl. op. št. 5.

¹⁴ *Mea Individualis Historia litteraria* 2, s. 269.

¹⁵ V. Jankovič, cit. delo, s. 172—174.

¹⁶ *Tudományos gyűjtemény* 1828, št. 5.

¹⁷ *Stavek* »ad. p. 269« v *Mea individualis Historia Litteraria* 2, s. 269.

¹⁸ *Archiv* ... 1829, št. 32, 34, 38—39, 41.

¹⁹ *Tudományos gyűjtemény* 1828, št. 5, in *Mea individualis Historia litteraria* 2, s. 275.

²⁰ *Mea Historia litteraria* 3, s. 197—209.

²¹ Gl. op. št. 5.

²² *Pressburger Zeitung* 1826, št. 89.

²³ *Mea Historia litteraria* 3, s. 202—204.

²⁴ P. t., s. 200.

²⁵ *Neues Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 1, 1829, št. 32, 34, 38—39, 41.

osramočen in krit junija 1829 »ohne zu dreschen« odposlal, posređoval tiskarni. Tako je mogel Weber delo izdati knjižno oktobra 1829 in dati Čaploviču za ves njegov trud in zoprnost 70 forintov dunajske veljave.

Tako so izšli *Croaten und Wenden in Ungern* (Pressburg 1829)! Ko ne bi bil imel Čaplovič že prebogatih skušenj kot pisatelj in publicist v Avstriji, na Dunaju, na Ogrskem, v Bratislavi in Pešti, bi ne bil mogel Slovencev tako popularizirati v dveh madžarskih časopisih in v enem nemškem in ne bi bila izšla Košičeva razprava v Čaplovičevi priredbi v polnem obsegu. Po vseh končanih mukah si je zapisal Čaplovič o birokratski in policijski nečloveškosti: »Diese kurze Geschichte ist ein Beweis, welcher Bestialität hier die Schriftsteller blosgestellt sind. Man erwäge, wieviel ich Briefe schreiben musste wegen dieser Bagatelle [delo je štel 160 strani!], welchen Verdruß erleben!«²⁶

Delo je Jankovič uvrstil v leto 1830, kar je napačno, kajti Čaplovič je že oktobra 1829 razpošiljal kakšnih 16 honorarnih izvodov: svojemu bratrancu (Vavrinu Čaploviču, bibliotekarju pri grofu Zichyju in ustanovitelju biblioteke Čaplovičiana v Dolnem Kubínu s 60 000 knjigami in rokopisi), Hartlebnu, Toniju Schneiderju, Szigethyju, agentu Szütsu, notarju Eimannu, decembra Bäuerleju, leta 1834 Gräferju in Dunderju (iz Prage), 1835 Karlu Littowu, Mateju Koscu iz Ponik na Slovaškem (kjer je Čaplovič preživljal mlada leta pri očetu evang. učitelju) in nazadnje kancipistu Paulányju.

Delo je doživelo razmeroma slaboten odmev. Rösler, ki se je posvečal Slovanom, je v *Ofner gemeinnützige Blätter*²⁷ poudaril, da je Čaplovič med poznavalci sedanjega stanja na Ogrskem nedvomno prvi (»unstreitig der erste«), da pozna kraje in narode, ki jih vneto raziskuje, in da je intelektualno in državljansko neodvisen (kot upravitelj gospostva grofa von Schönborna v Mukačevu in okolici, kot odvetnik in agent in kot svobodomiseln pisatelj). Bil je skratka *neodvisen* in je kot pisatelj poleg tega imel še poseben dar, podoben Schwertnerjevemu, namreč v statistiki »svoj posebni lahkotni način podajanja« (»eigene launigste Darstellungsgabe«), kar je vnašal tudi v tuja dela, ki jih je prirejal in predeloval. Rösler je pozitivno ovrednotil monografijo o Slovencih in Hrvatih, kjer je pisatelj narisal ljudsko življenje, način, ki ga je imenoval etnografski (»Etnographie nennet er sie«).

Rösler pa je imel o delu tudi pridržke: ni zaupal Čaplovičevim virom, zlasti pa mu ni bil všeč njegov publicistični zabavni slog, kajti pri takih delih (in Čaplovič je bil nagnjen k temu) bi utegnil biti prepovršen.

Uvod v knjigo o Hrvatih in Slovencih je datiral Čaplovič na Dunaju 1. 5. 1828; trajalo je torej več kot leto dni, da je knjiga izšla. O knjigi je bilo oznanilo tudi v *Theuter Zeitung* (1830). K delu se je vrnil še leta 1835 neki osel (»ein asinus«) v *Tudományos gyűjtemény*,²⁸ ki se je zapičil v Čaplovičev uvod, češ da je šlo Čaploviču predvsem za statistično in ne za zgodovinsko etnografijo. To je res, ker je Čaplovič imel bolj topografski in etnografski smisel in interes. Ta »asinus« je bil menda Podhorsky (po rodu Slovak) na Dunaju in ni razumel Čaplovičevih besed.

²⁶ *Mea Historia litteraria* 3, s. 206.

²⁷ *Ofner Gemeinnützige Blätter* 1829, št. 92.

²⁸ *Tudományos gyűjtemény* 1835, 8, s. 91.

S tem se Čaplovičeve študije o Slovencih in Hrvatih v bistvu končujejo. Naj je na kakršne koli načine pridobival vednosti o Slovencih, Hrvatih, Srbih in drugih narodih na Ogrskem, mu pripada nevenljiva zasluga, da je prvi napisal ali izdal etnološke spise o teh narodih, tako kakor je napisal tudi etnografijo Ukrajincev (Rusnjakov, Rusinov) in etnografijo svojih rojakov Slovakov (*Ethnographia Slavorum in Hungaria* leta 1823—1824 in definitivno 1837 s poznejšimi dodatki do smrti), Madžarov, Nemcev, Ciganov in drugih narodnosti in etničnih skupin. Spisi so ostali v rokopisu. Bil je v pravem pomenu besede utemeljitelj etnografije vseh prebivalcev na nekdanjem Ogrskem v prvi polovici 19. stol. Največ je objavljajl v nemščini, manj v latinščini, še manj v madžarščini in slovaščini. Bil je mali plemič-zeman, ki je imel narodno in jezikovno zavest, skaljeno zgolj od plemiškega ogrskega »patriotizma«. Vendar se je iztreznil. Sovražil je sleherno krivico in sleherno nasilje, ki so ju doživljali Slovani in drugi narodi, zlasti od psevdomadžarov, madžaromanov, madžaronov in napihnjenih madžarskih fevdalcev. Postal je branilec Slovakov, kakor priča njegova publicistika, njegovo sodelovanje z L'udovítom Štúrom in njegova rokopisna *Ethnographia Slavorum in Hungaria*, ki se začenja ne samo s citatom iz Herderja in s slavospevom Slovanom, ampak tudi z besedami: *Slavus sum natus et educatus* — Slovan sem po rojstvu in po vzgoji. Zato je imel rad tudi Slovence, Hrvate in Srbe.

Po slovaškem izvirniku pripravila za objavo

Vilko Novak in Viktor Smolej

Zusammenfassung

DIE SLOWENEN UND ANDERE SÜDSLAWEN IM WERK VON JÁN ČAPLOVIČ

Ján Čaplovič (1780—1847), seiner Bildung nach Jurist, lernte in Verwaltungs- und Wirtschaftsverwaltungsdiensten die Zustände und die Völker der ungarischen Länder kennen. Seine Ansichten und Feststellungen teilte er der Öffentlichkeit in Zeitungsartikeln und in Form von Büchlein mit, die zur topographisch statistischen Ethnographie Ungarns in den ersten Dezennien des 19. Jahrhunderts beitrugen. Nach seinen Diensten in Slawonien 1809—1812 entstanden seine Artikel, die er unter dem Titel »Erinnerungen aus Slawonien« 1816 im Druck erscheinen liess. Den Slowaken und den Slowenen widmete er mehrere Zeitungsartikel, die er auch als Broschüre unter dem Titel »Slawonien und zum Theil Croatien« (Pest 1819) veröffentlichte. Der günstige Empfang in der publizistischen und kritischen Öffentlichkeit bewegte ihn, dass er sein Interesse auch auf die Slowenen und andere Slawen in Ungarn erweiterte. Die Slowenen rechnete er zu den hauptsächlichsten Völkern Ungarns — nach Ungarn, Ukrainern und Slowaken. In einem Zeitungsaufruf wandte er sich an Publizisten und Wissenschaftler mit der Bitte um Materialien oder Artikel für die geplante Heimatkunde Ungarns. Die Beiträge sollten in ungarischer, deutscher oder lateinischer Sprache verfasst sein. Auf slowenischer Seite fand dieser Aufruf vorerst keine Erwiderung. Als aber Čaplovič mit seinem Aufruf in der Zeitung 1819 neuerdings auftrat, ermunterte er den Pfarrer in Dolnji Senik (Felsőszölnök), Jožef Košič, der in einem Brief vom 29. 12. 1819 Čaplovič seine Mitarbeit anbot: er versprach ihm, einen Artikel über die Slowenen zwischen der Raab und der Mur zu schreiben. Einem weiteren Brief vom 29. 2. 1820 legte Košič seinen Aufsatz bei. In demselben hatte Košič einige Angaben aus dem Artikel übernommen, den Lajos Bitnitz in der Zeitschrift »Tudományos Gyűjtemény« 1819 veröffentlicht hatte mit Angaben, die ihm der Pfarrer Stefan Ficko mitgeteilt hatte. Čaplovič veröffentlichte ihn nicht sofort und ersuchte Košič noch 1823 um einige Ergänzungen. Inwiefern Čaplovič den Artikel Košič' ergänzt oder umgearbeitet und ihm die letzte Redaktion verliehen hat, kann nicht festgestellt werden, weil das Original Košič' nicht erhalten ist. Doch hatte Čaplovič den Artikel Košič' zumindest wesentlich nicht umgeändert, was auch die Anmerkung Čaplovič' in der zweiten Ausgabe bestätigen dürfte: »Ich habe dabei selbst keinen anderen Verdienst, als das ich das Werk des Herrn Košič umgeformt, abgeschrieben und dies von jenes ausgelassen habe.« Der Artikel Košič' in der Redaktion Čaplovič' erschien 1824 in der Zeitschrift »Kedveskedő«, die in Wien als Beilage der Zeitung »Magyar Kurir« herausgegeben wurde und zwar von der Nr. 19 (3. 9.) bis zur Nr. 42 (19. 11.). Erst im J. 1828 wurde der Artikel in der wissenschaftlichen Zeitschrift »Tudományos Gyűjtemény« abgedruckt. Mit der Veröffentlichung in der Wiener Zeitschrift »Neues Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst« 1829, Nr. 32, 34, 38, 39 und 41 kam der Artikel von Jožef Košič in die breitere Öffentlichkeit und in die wissenschaftliche Evidenz. Doch war Košič als Autor nicht angeführt!

NOVO (DOSLEJ NAJSTAREJŠE) SPOROČILO O »UBIJANJU SODCA«

Že pred dvema letoma je objavil Wilhelm Neumann v Cariniji nov arhivski podatek o »štehvanju« na Koroškem.¹ Podatek je v več pogledih zanimiv in zaradi tega velja nanj opozoriti narodoslovce, kolikor ga že sami niso opazili.

Podatek je vsebovan v sodnem zapisniku obravnave pred upraviteljem združenih gospodstev Gegend in Treffen severno od Beljaka 14. junija 1617; sodna obravnava je bila najbrže v Beljaku, ker sta obe gospodstvi pripadali tedaj Ani Neumann. Kmet Anton Draßman (najverjetneje iz kraja Winklern dobre 3 kilometre severozahodno od sedeža gospostva Treffen) je obtožil kmeta Stoffla iz kraja Niederdorf (dva kilometra jugovzhodno od omenjenega sedeža gospostva ob zahodnem koncu Osojskega jezera), kateremu je za nekaj časa zaupal v skrb svojega konja; »zadnjo nedeljo« (to je bilo 11. junija) pa je Stofflov sin Bertl konja uporabil pri »štehvanju pri Št. Rupertu« (an einem Kueffenstechen bey St. Rueprecht) in ga pri tem poškodoval, tako da šepa. Draßmann je zahteval vrnitev konja v takšnem zdravstvenem stanju, v kakršnem ga je izročil, ali pa plačilo odškodnine. Stoffel stvarnega stanja ni zanikal, pač pa se je branil krivde, češ da sinu »ni dovolil ali privolil vzeti konja in ga uporabiti pri štehvanju« (zum Kueffenstechen zubauchen). Sodnik je razsodil skladno z Draßmannovo zahtevo ne glede na Stofflov ugovor (str. 198).

Neumann je ob interpretaciji tega sporočila (navaja ga seveda v celoti v originalu) postavil nekaj neposrednih sklepov in opozoril: Gre za doslej najstarejše znano sporočilo o »ubijanju sodca«, in sicer na tedaj že nemškem ozemlju (čeprav res zelo blizu tedanje jezikovne meje, pač pa precej dalj od področja ziljskega običaja, kjer so najzahodnejši kraj s spominom na nekdanje opravljanje te šege Peče pri Podkloštru). Čas tega »štehvanja« niso niti žeganje (pri Št. Rupertu je to 24. september) niti binkoštni prazniki (leta 1617 je bila binkoštna nedelja 14. maja), 11. junij je bila navadna pobinkoštna nedelja. S sporočilom je za zgornje Koroško že zgodaj za »sodec« dokumentiran izraz »Kufe«, o katerem je Moser mislil, da je tu neznan; izraz je uporabljen za posodo za dovoz vode ob požaru tudi že v Beljaku v požarnem redu 1584.²

Druga skupina Neumannovih sklepov je manj zvezana z dosti skopim besedilom, ki je omejeno pač le na omembo »štehvanja«, njegov prostor in datum. Ker tu ne gre za okoliš z živahnim tovarništvom, domneva, da gre pri sodcih za sodce, ki so jih v tedanjih časih uporabljali za tovorjenje soli (Kufe) in ki so bili za tovorjenje česa drugega nazaj slabo uporabni; ta sodec je bil večji od današnjega, kar se ujema s poročilom podkloštrske okrajne gosposke iz l. 1838.³ Postanek običaja povezuje — drugače kot dosedanje domneve, ki so ga povezovala predvsem

¹ W. Neumann, Zur Geschichte des Kärntner Kufenstechens. Ein frühes Zeugnis aus der »Gegend« nördlich Villach, Carinthia I, 168, 1978, 195—205.

² W. Neumann, Die Brandkatastrophen in der Geschichte von Villach, Neues aus Alt-Villach 11, 1974, 14.

³ N. Kuret, Ziljsko štehvanje in njegov evropski okvir. Ljubljana, SAZU II, Dela 16/5, 1963, str. 100.

s konjerejo in tovarništvom — s prostori, kjer so izdelovali sodce za tovorjenje; pri tem se sklicuje na primer, ko so v Bernu 1914 ob švicarski deželni razstavi vključili kot prireditev Zveze švicarskih sodarskih mojstrov razbijanje sodca s sulicami. Torej bi šlo predvsem za obrtniški izvor šege. Ob tem ugotavlja po nekem sodnem sporu že iz l. 1586, da so tako na Brdu, kot tudi v Blačah izdelovali sodce za tovorjenje (str. 203), kar je toliko pomembnejše, ker so bile Blače ob Zilji tudi središče konjereje.

In končno sta tu še dva očitka Kuretu, kjer pa je avtor po vsem videzu zaradi neznanja slovenščine zadel ob čeri nepopolnega obvestila pri informacijah, ki jih je uporabil. Kuret namreč ni trdil, da »ni mogoče misliti na neposredno zvezo med Bavarsko in Ziljsko dolino« (200), marveč da »s spodnjebavarskim običajem v Baumgartnu [jugozahodno od Passaua] in na Starnberškem jezeru [jugozahodno od Münchna] nima Zilja nobene, ne ozemeljske, ne prometne, ne zgodovinske zveze« (str. 121). To se tudi z dokazanim arhivalnim sporočilom, da so zgornjeziljski tovarniki tvorili vino čez Brenner v München (1669), pač ni spremenilo. Še manj je razumljiv očitek, da pri ziljskem štehanju brani Kuret teorijo o posebnem »etničnem izvoru«, in sicer slovenskem, tega običaja. Kuret išče izvor v tudi zanj hipotetičnem (a najverjetnejšem) kmečkem prenosu fevdalne ali meščanske quintane iz Furlanije na Koroško v posebnem zgodovinskem okolju — po velikih turških vdorih v 15. stoletju na Koroško. To za samo »ubijanje sodca« ni niti posebna etnična niti posebna slovenska izvorna teorija (Herleitungstheorie).

Seveda pa je ostalo še vedno odprto drugo vprašanje. Ob Zilji se je združilo »ubijanje sodca« še z drugimi običaji ženitnega značaja: z visokim rejem pod lipo in petjem obrednih slovenskih pesmi. Prav ker gre pri St. Rupertu le za prvi del šege (štehanje) in drugi vsaj ni z ničimer izkazan, je seveda še vedno vprašanje, na katerega bi želeli odgovor narodoslavci, ali je oboje mogoče kar izenačevati — kot npr. Bern iz l. 1914 gotovo ni nikakršna vzporednica k ziljskemu štehanju. Združitev štehanja z visokim rejem ob posebnih cerkvenih slovesnostih (tega pri St. Rupertu po lastni Neumannovi ugotovitvi ni bilo) pa je potemtakem — tako se vsaj po dosedanjem raziskovanju zdi — vendarle posebnost slovenskega dela Ziljske doline, čeprav to ne velja več za prvi del šege (samó razbijanje sodca).

Vsekakor pa je to vprašanje, na katerega bi morali podati odgovor še narodslavci sami. Moj zapis ima namen le postaviti to vprašanje in postaviti Neumannove rezultate in domneve in okvir našega današnjega znanja.

Bogo Grafenauer

BLAGOSLAVLJANJE PODZEMELJSKIH JAM

Nekoč so ljudje mislili, da je podzemlje kraljestvo hudobcev in škratov, jame pa da so edini vhodi v podzemlje. S tem v zvezi je nastalo prepričanje, da te jame povzročajo nevihte in točo, ki dela kmetu škodo na polju in v vinogradu.

Iz 17. in 18. stoletja se je ohranilo precej pisanih virov o jamah. Valvasor je v II., III. in IV. knjigi svoje »Slave« mnogo pisal o hudournih jamah in jih skušal razložiti. Med drugimi omenja luknjo v dolini Kokre in pravi: »Kar se mene tiče, mislim, da mora spodaj na dnu tiste špilje proti Jezerskemu biti velika in globoka mlaka, ki pošilja meglo, če jo vzburi kamen. S svojimi pogostimi hlapovi naredi nevihto s snegom, točo in grmenjem, če morda ne dela tega, kakor nekateri domnevajo, sam satan, da bi, če mogoče, spet zapeljal ljudi v staro pogansko praznovanje... Med Čušperkom in Dobrim poljem in tam okoli so tri jame ali luknje, ki so popolnoma navpične in se navpično spuščajo v zemljo kakor vodnjak. K tem jamam hodi vsako leto s procesijo in jih blagoslavlja, ker mislijo, da bi, ako bi blagoslova ne bilo, velika nevihta prišla iz njih, ki bi okoličanom opustošila vsa polja.« (Dr. M. Rupel, Valvasorjevo berilo, 1969.) Eno teh jam so pozneje menda zasuli, da bi vragu zaprli pot na površje. (R. Savnik, Prvi raziskovalci našega kraškega podzemlja, Naše jame II, 1960.)

Na Notranjskem so bile procesije k jami na Vinjem vrhu v Menišiji. V III. knjigi »Slave« omenja Valvasor kot hudourne jame Sedeško jamo na Ilovi gori, Češko jamo blizu boštanjskega gradu, jamo na Kamen vrhu nad Podpečjo pri Dobrem polju in Coprniško jamo na Slivnici (v okolici Cerknice).

Modest Golia po dobrepoljski Matriculi iz leta 1737 (Red božje službe) omenja blagoslavljanje jam v dobrepoljski dolini in pravi, da so jih blagoslovili kaplani v maju in juniju, da iz njih ne bi privrela voda ter poplavlila njiv in travnikov. Blagoslovili so jame pri sv. Antonu na Zdenski rebri, v Zdenski vasi, v Podpeči in v Ponikvah. (Nova pot 1964, 473. Prim. še Anton Mrkun, Etnografija velikolaškega okraja I, 1943, 15—18.)

Pastoralna instrukcija stiškega opata Tauffererja iz leta 1770, namenjena krške-mu rektorju p. Webru in njegovim sosedom, naroča, naj duhovniki blagoslavlajo jame, iz katerih prihajajo škodljivi hlapi in pare (cavernas, ex quibus noxiae exhalationes et vapores erumpunt). Krška Matricula iz l. 1770 določa na praznik vnebohoda po šesti maši procesijo in blagoslov jam. Ker niti oglejski niti ljubljanski obrednik (1706, 1767) nima posebnega obrazca za blagoslavljanje jam, so verjetno pri tem blagoslavljanju rabili obrazce: Conjuraciones potentissimae ad expellendas aëris tempestates ex diversis probatis auctoribus collectae (str. 401—413). Krška oznanilna knjiga iz leta 1827 (starejše oznanilne knjige niso ohranjene) te procesije z blagoslovom jam ne omenja — torej je ni bilo več; spomin na to procesijo pa je ostal do danes.

Ivan Gams poroča, da je avstrijski dvor leta 1748 poslal na Kranjsko prosvetljenca J. N. Nagla, da bi izvedel resnico o jamah. Nagel je videl procesijo, ki jo je vodil duhovnik k Coprniški jami na Slivnici, v katero so vrgli sod masla za hrano hudiču, ki je delal neurje. Na Krki je Nagel, kakor poroča, prepričal dva duhovnika, da v breznu ni hudiča. Naglovo obširno poročilo je ostalo v rokopisu. (Ivan Gams, Kras, 1974, 94.)

Josip Jurčič v svojem Dnevniku 11. in 17. avgusta 1863 omenja hudourno jamo Prestrano v bližini Krke. Po pripovedovanju Štentovega Jožeta na Muljavi je »iz te votline prejšnja leta lintvern (zmaj) hojeval in polja razteptaval in pokončeval — o vsakem oblačju. Krčanje so baje potem s procesijo vsako leto nekaj časa hodili od cerkve do te votline v Prestrani in od tedaj ni tistega hudirja več. Kmetje imajo še dandanes (1863!) praznik na dan pred žetvijo, kateri se ni še popolnoma opustil, kajti nekateri še ne delajo tisti dan. Tudi so baje nekateri sledili škrate v jami, ki je imel silno majhne pete na čevljih«. (JZD VIII, 249, 257.)

Janez Trdina je še pred sto leti zapisal več ljudskih pripovedi o zmajih v gorskih votlinah. Tako naj bi iz neke votline pri gradu Presek pri Novem mestu pihal lintvern, Podgorci pod Gorjanci pa so menili, da zmaji ne morejo na dan, ker so ukleti in privezani v gorskih votlinah. V ločenski krčmi pri Novem mestu so govorili pivci, kako se »pana« luknja s točnimi oblaki. (TZD VI, 362; VII, 415; XI, 32, 114.)

Jože Gregorič

ROKOPISNE LJUDSKE PESMI IZ ARHIVA MARENZIJEVIH

Pri pregledovanju onega dela arhiva Marenzijevih, ki ga hrani Tržaški državni arhiv,¹ sem naletel na skupino rokopisov, po katerih lahko popravim in dopolnim poročilo, ki je pod istim naslovom objavljeno v TRADITIONES 4, 1975, str. 197—199.

Gre spet za zvešček, kakršnega sem ondi popisal v drugem odstavku, na podobnem papirju in z isto pisavo, s slovarčkom, v katerem si sledijo slovenske besede in fraze z italijanskim prevodom, in še za prgišče raztresenih listkov istega formata. Vsebinsko je ta slovarček mnogo bogatejši od prejšnjega; pravopis je vse-skozi bohoričica, naglasi so redoma označeni, pogostoma je z vodoravno črto nad

¹ Archivio di Stato — Trieste: Fondo Marenzi.

samoglasnikom označena tudi njegova dolžina. Proti koncu slovarčka (strani niso oštevilčene) je besedilo kratkega pisma poslovnega značaja z datumom in podpisom: *Hrusiza 27 maja 1829 Anton Ukovich*; posebej naletimo na *Samérk od Janzu Barónovih, na 16. July² 828* in ta popis baronovih jagnjet je preveden tudi v italijanščino z datumom *16. Luglio 828*. Oba datuma potrjujeta domnevo, da je rokopis z ljudskimi pesmimi nastal prav v tem času. Novi rokopis potrjuje tudi domnevo, da pisec ni bil Slovenec, temveč človek, ki se je slovenščine učil: v potrdilo naj iz novega rokopisa navedem le vrsto *on mój devér je = brat od moj mosh*. Slovensko ime, edino, na katerega naletimo v slovarčku, nam še ne pojasnjuje, kdo je avtor rokopisa. Pač menim, da moram popraviti domnevo o vipavskem izvoru prvega rokopisa z zapisi ljudskih pesmi: vsi rokopisi so po vsi priliki nastali v Hrušici ali v Odolini na posestvih Marenzijeveh; tržaška plemiška družina menda sploh ni imela stikov z Vipavsko.

V novem rokopisu je spet zapisano besedilo slovenske ljudske pesmi, štiri-vrstične poskočnice, ki dopolnjuje prejšnjo objavo in ponovno priča o zanimanju neznanega avtorja za našo ljudsko pesem v času, v katerem nam mora biti še tako skromen zapis dragocen:

*Tenka ko shtrúniza
Lepa ko rósiza
Tista je lúbiza
Moja ta prava.*

Pavle Merku

TRUBARJEVO »MRTVO DEJTE... V TI IGIŠKI FARI«

Primož Trubar v knjigi »Katehismus z dvejma izlagama« iz leta 1575 v poglavju »Od cajhnov oli čudesov te divice Marije, tih svetnikov inu rumane k nih cerkvam« pripoveduje tudi tole:

»Tedaj, kedar sem jest pred 28 lejtji v Lublani pridigal zuper tu rumane na Goričansko goro, so ti eni silnu legali, da eni mrtvi otroci, kir so bili oblubljeni h ti divici Mariji na to S. goro, so od smrti vstali. Ena žena v ti igiški fari je enu suje mrtvo dejte tri dni v zibeli hranila inu tu istu oblubovala h ti divici Mariji v Gorici, oli tu dejte je začelu smrdeti, de so tu istu kumaj pred smradom pokopali. Zakaj ta zcludi ne premore, nemu nej dopuščenu od Buga, da bi te mrtve spet žive sturil...«¹

Marijina cerkev na goriški Sveti gori — Skalnici, ki so jo prav v njegovem času vnovič pozidali in je kmalu zaslovela kot božja pot, je bila predmet mnogih Trubarjevih pridigarskih in pisanih napadov, češ da je »od ene zcludijeve babe gori prišla«,² zato je propagandno izkoristil tudi dogodbo o izanskem otroku. Ob tem pa se prebuja vprašanje, če se za njo morda ne skriva neka posebna ljudska vera — da namreč na nekaterih izbranih Marijinih božjih potih otroci, ki so se rodili mrtvi ali jih zaradi prezgodnje smrti niso utegnili krstiti, za nekaj trenutkov oživijo, toliko da prejmejo krst, nato pa spet umro. Odgovor je lahko samo hipotetičen, zakaj Trubar ne pove, ali je bil otrok mrtvoroden in če je bil krščen ali ne in tudi podatek, da je tri dni ležal doma v zibeli, namesto da bi ga bili takoj ponesli k Marijini cerkvi, kakor je velevala ljudska vera, bi utegnil nasprotovati moji razlagi. Še več: po Trubarju naj bi bila mati pričakovala, da bo otrok oživel že doma in da ga bodo šele po oživitvi ponesli na Sveto goro. Toda Trubarjevo poročilo ni samo ohlapno, marveč tudi tako ihtavo zapisano, da se mu je vsebina prav lahko zameglila; tudi misli na zamujeni krst ne izključuje. Predvsem pa se mi zdi

² Zaradi močno porjavelega papirja je beseda na tem mestu težko čitljiva.

¹ Citirano po transkripciji Mirka Rupla v knjigi »Slovenski protestantski pisci«, Ljubljana 1966, 234.

² Npr. v »En regišter... Ena kratka postila iz l. 1558; Glagolski prvi del Novoga testamenta, 1562. — Slov. protest. pisci, o. c. 92, 125 sl.

zelo verjetno, da je bila tudi na Slovenskem živa ljudska vera, da je mogoče s čudežnim posegom rešiti dušo še nekrščene otroka pred večnim pregnanstvom v mrču predpekla. Po nekoč zelo ekskluzivno poudarjanem cerkvenem nauku otroci brez krsta zaradi neizbrisane izvirnega greha ne morejo priti v nebesa. Sv. Avguštin je celo poudaril, da nasprotno mišljenje ni v skladu z apostolskim izročilom in s katoliškim verovanjem.³ Seveda je bila za nesrečne starše mrtvorjenih otrok misel, da se ti ne morejo zveličati, zelo huda, zato so želeli storiti vse, da bi otroke rešili zavrženosti. Na pomoč so jim prišla božja pota. Vemo, da sta bili taki božji poti na Francoskem blizu Lilla in pri Parizu, dve pa sta bili tudi v naši sosesčini: na zahodnem Koroškem Maria Luggau in v Karniji Maria del Carmine sopra Trava. Se je morda tema pridružila še Sveta gora? Če se je že raznesla govorica, da so »eni mrtvi otroci, kir so bili oblučeni h ti divici Mariji na to S. goro, ... od mrtvih vstali«, bi to kaj lahko veljalo tudi za nekrščene novorojence. Furlani — in pač tudi goriški Slovenci — so vedeli za »čudežne oživitve« v Maria Luggau, zaradi slovesa svetogorske božje poti pa bi enako zaupanje lahko prenesli tudi na Sveto goro. In kakor beremo pri Trubarju, je prišel glas o oživiljanju otrok na Sveti gori tudi na Kranjsko.

Značilno je, da je cerkev v Maria Luggau nastala prav ob istem času kot obnovljena božja pot na Skalnici; obe sta pobudili štiftarsko zaneseni ženski. V Maria Luggau je nastala prva kapela leta 1515, prava cerkev pa je bila sezidana leta 1536. In zaslovela je prav po tem, da so mrtvi, nekrščeni otroci, ki so jih položili na oder, za toliko časa oživel, da so jih krstili, nato pa so spet ugasnili in bili pokopani kar na mestu. Celotni otroci, ki so bili že pokopani — eden menda kar 9 dni! — naj bi bili oživel. Med leti 1518 in 1748 je zapisanih 27 takih primerov.⁴ V Luggau so prinašali otroke tudi iz oddaljene Furlanije. Pri tem se seveda vprašamo: kako da ni pritegnila furlanskih vernikov Sveta gora, ki jim je bila mnogo bližja kot pa koroški Luggau, saj naj bi bili otroci oživljali tu in tam? Na to vprašanje ne znam odgovoriti. Pač pa so Furlani dobili v 17. stoletju podobno božjo pot v lastni deželi, v Karniji pri Mariji nad Travo. Za Marijino podobo, ki je bila v prvi polovici 17. stoletja pritrjena na nekem drevesnem deblu, so okoli srede stoletja postavili cerkev, ki je zaradi čudežev in zlasti zaradi oživljenih otrok kmalu zaslovela po vsej Furlaniji.⁵ Seveda so te legende sprožile ostre cerkvene polemike in pomisleke. Kurat Michele Beorchia je moral 31. januarja 1659 poročati o čudežih arhidiakonu in prisostvovati v Tumječu kanoničnemu procesu o dogodkih. Vsekakor cerkvena oblast takih ljudskih verskih praks, združenih s posmrtnim krstom otrok, ni bila naklonjena, dasi jo je morda na tihem vsaj tolerirala. To dokazuje inkvizicijski zapisnik z dne 13. februarja 1683 v videnskem arhivu Sv. Oficija o zaslišanju kmeta Andreja Pinzana iz S. Daniela. Kmetova izpoved pretresljivo ilustrira skrb in težave okoli krsta mrtvorjenih dvojčkov, romanje v Karnijo, tamkajšnji »čudež« in nato očitke vesti, zaradi katerih se je nazadnje Pinzon sam javil inkvizitorju. Značilen je že začetek: »Oče, slišal sem, da je velik greh nesti mrtvorjene otroke k Madoni v Travo, da bi bili krščeni...« Nato se Pinzon obtožuje, da je maja 1682 odnesel v soboto mrtvorjena dvojčka v Travo, da bi bila tamkaj krščena in tako »uživala nebeško slavo«. Še iste sobote popoldne je odšel od doma v S. Daniele z otrokoma v krstici in v nedeljo pod večer prišel v Travo, kjer je plačal kaplanu za mašo. Potem je našel dve ženski in odšel z njima v hrib k Marijini cerkvi. Starejša ženska je cerkev odprla, a ker je bila ura že pozna — čez deseto ponoči — je oče položil krsto z otrokoma v veliko skrinjo v cerkvi in se vrnil v Travo. Prihodnji dan so se vrnili k Marijini cerkvi; ženski

³ Ep. 166, 9, 21; De anim. et ej. orig. 3, 9, 12.

⁴ Gustav Gugitz, Österreichische Gnadenstätten in Kult und Brauch, Bd. 4: Kärnten und Steiermark, Wien 1956, 48 sl. (z obsežno literaturo). — Alfred Hoppe, Des Österreichers Wallfahrtsorte, Wien 1913, 361 sl. — Seveda pa Hoppe, ki hoče biti zgodovinsko kritičen, oživljenih otrok niti z besedico ne omenja. — Za fotokopijo Gugitzvega teksta se zahvaljujem prof. dr. Leopoldu Kretzenbacherju.

⁵ Paolo Moro, Gli »Ex voto« della Carnia, Udine 1970, 10 sl. — Prim. tudi: P. A. Roia, Il piccolo santuario della Madonna sopra Trava ed i suoi cappellani, Gemona 1923, 9 sl.

sta jo odprli, dvignili krstico iz skrinje in jo postavili sredi cerkve na tla; vsi, ki so bili v cerkvi, so mogli videti mrtva otroka. Ženski sta ob krsti pokleknila in začeli moliti rožni venec in vsi navzoči so molili z njima. Molili so štiri ure. Tedaj sta se začela mrliča potiti, odpirala in zapirala sta oči, nakar je starejša ženska prinesla izza oltarja skledico z blagoslovljeno vodo in kropilo in pokropila otrokoma obraza, izgovarjaje krstni obrazec. Ko je bil obred pri koncu, sta bila otroka mrtva kot poprej; pokopali so ju ob cerkvi, ženski pa sta svetišče spet zaklenili. Starejši je dal oče 12, drugi pa 8 soldov, nakar se je vrnil domov... Med nadaljnjim izpraševanjem je inkvizitor zvedel od Pinzona, da nosijo mrtve otroke v Travo šele 16 let, prej pa da so jih nosili v Luggau na Nemškem, 50 milj daleč. Proces se je končal brez obsodbe.⁶

Pinzonova izpoved kaže tudi, kakšna so bila znamenja »oživitve«: kaplje znoja, odpiranje in zapiranje oči, druga poročila pa omenjajo tudi premikanje ustnic in obarvanje lic. V resnici so bila to pač le znamenja razkrajanja trupele.

Vse do 18. stoletja se je nad Travo in v Luggau ohranjala ta nenavadna ljudska praksa. Oba kraja ležita pač v odročnih, hribovitih krajih. Votivna podoba v Marijini cerkvi nad Travo še leta 1856 kaže krst mrtvorojenega otroka.⁷ Na Sveti gori, ki je bila pod večjim nadzorstvom patriarha in blizu goriškega mesta, pa se to čudno božjepotništvo ni moglo zakoreniniti, če se je res kdaj začelo. A dasi Trubarjevo poročilo o ižanskem otroku ne dopušča zanesljive razlage, nam hipoteza, ki smo jo ob njem razvili, vendarle zbuja vsaj vabljivo vprašanje: ali kod na Slovenskem zasledimo opisano ljudsko vero? Morda bi ob Mariji Luggau našli kakšno sled na Koroškem, ob Mariji nad Travo pa vsaj v Beneški Sloveniji?

Emilijan Cevc

⁶ Luigi De Blasio, Singolare rito battesimale nel santuario di Trava, v: Corriere del Friuli VI, julij 1978, 3.

⁷ Paolo Moro, o. c. 76. — Slika iz 18. stoletja kaže otroka, položenega na mizo med prižganima svečama in pred Marijino podobo. Ibid. slika str. 66.

MAKSIM GASPARI
(1883—1980)

Za mojo generacijo je bil Maksim Gaspari že legenda. V njegovem delu smo videli likovni izraz naše narodne identitete »starosvetnega« časa. Tistega časa, ko je našemu žitju dajala pečat kmečka kultura. Bil je tudi čas, ko so bili Slovenci — po Župančičevih besedah — »od kvedra do kučme... narodni vsi«. To »narodnost« danes nekateri zaničljivo odklanjajo kot zaostalost in »romantiko«. Pri tem pozabljajo, da je bila povsem naravna posledica posebnih političnih in kulturnih okoliščin, razvojna nuja in preprosta stvarnost. Gaspari je zorel v tem času. Nad vse pomembno zanj in za njegovo delo je bilo, da je znal najti pot do jedra našega kmečkega ljudstva. Odkrival ga je intuitivno in je z umetniško močjo poustvarjal svoja videnja in spoznanja. Prvotna naivnost se je pozneje sicer umikala realizmu, vendar ohranjajo Gasparijeve stvaritve vseskozi svoj edinstveni pečat. Brez njih si svojega kulturnega izročila ne moremo več misliti. Ta kmečka dekleta in fantje, ti očanci, berači in posebneži — vsi upodobljeni v svoji navidezni kmečki okornosti, s polhovkami na glavi in težkimi škornji na nogah, vse te kmečke hiše z nageljni, ta znamenja, te ljubeznive pokrajine z gorami v ozadju in modrim nebom z rahlimi oblaki nad njim so kongenialni likovni izraz Župančičevega, v verze zajetega doživljanja: »Hiše so hišice, okna so okenca, nagelj iz oken lije zelen se po steni, rudeče se peni v soncu tihi ta slap... in pisanih rut so vesele tvoje oči, zdravih, rujavih lic in bisernobelega smeha, kretenj oglatih in hoje nerodne in kmečkih zadreg...«

Ta zdravi kmečki svet je bil seveda daleč od »narodnih« meščanov tistega časa, ki se Gaspari mednje nikoli ni spustil. Geslo »Vesnanov« — »Iz naroda za narod« — za Gasparija ni bilo cenen izvesek, marveč resna obveznost, ki jo je zvesto izpolnjeval. Tako je našel svoj edinstveni »slog«, ki se je z njim približal Čehu Mikulašu Alešu in Lužičanu Juriju Měrcínu. Z ilustracijami in razglednicami je prišla Gasparijeva umetnost do zadnje slovenske hiše. Rodovi najmlajših so rasli ob Gasparijevih risbah in Milčinskega pravljicah. In leto za letom prav do današnjih dni prinašajo Gasparijeve voščilnice dobre želje našim prijateljem in znancem.

Tako je Gaspari zares postal legenda. Povsem naravno se nam je zdelo, da je še med nami in da bo med nami ostal. In ko ga nenadoma ni bilo več, smo se najprej začudili, potem pa nam je žalost legla v dušo. Predvsem se pač narodopisci klanjamo njegovemu delu, saj je ohranil nam in zanamcem enkratno likovno dokumentacijo neke dobe našega ljudskega življenja, ki se nikoli več ne more vrniti. Tako ga menda ni starejšega Slovence, ki bi mu ob Gasparijevih stvaritvah, majhnih ali velikih, ne postalo toplo pri sreju. Kakor malokateri naš umetnik se je nevenljivo zapisal ne samo v našo likovno umetnost, ampak tudi v našo kulturno zgodovino. Kadar nam je lepo in kadar nam je hudo, se zmerom znova vračamo k njemu. Kakor narod, kateremu je služil, tudi njegova umetnost ne more umreti.

Niko Kuret

RADOSLAV HROVATIN
(1908—1978)

Skoraj že štiri leta so minila od 18. januarja 1978, ko je po kratki, neozdravljivi bolezni dr. Radoslav Hrovatin dokončno zaključil svoje delovanje v slovenski etnomuzikologiji. Bil je tudi skladatelj, glasbeni zgodovinar, profesor glasbene zgodovine in glasbene folkloristike na Srednji glasbeni šoli pri Akademiji za glasbo in v Zavodu za glasbeno in baletno izobraževanje v Ljubljani, ob vsem tem še glasbeni publicist. V svojem življenju se je pa le največ ukvarjal z etnomuzikolo-

gijo, tu je zapustil veliko objavljenih in neobjavljenih rezultatov svojega dolgoletnega raziskovanja, zapisovanja in preučevanja vokalne in inštrumentalne ljudske glasbe in plesa na Slovenskem.

Rojen je bil 8. februarja 1908. na Ptuju, čeprav njegov rod izhaja iz Gorice (danes v Italiji). Maturiral je v Ljubljani, kjer je l. 1935 na takratnem Državnem konservatoriju diplomiral iz kompozicije kot učenec Slavka Osterca. Študij kompozicije je nadaljeval v Pragi pri Aloisu Hábi, takrat (1938) je napisal Godalni trio v četrtrtonskega sistemu. V Pragi je pa hkrati študiral muzikologijo pri Zdeněku Nejedlýju in kmalu po diplomi tudi doktoriral. Disertacija »Hudební prvky slovenských lidových nářevů« je bila objavljena v Etnologu 16, Ljubljana 1943, pod naslovom »Glasbene prvine slovenskih ljudskih napevov«. V disertaciji je Hrovatin nakazal metode, kako moremo iz analize glasbenih prvin ugotavljati lastnosti slovenskih ljudskih napevov. Postavil je kategorije napevov glede na ritmično organizacijo, na velikost melodičnih intervalov in na ambitus napeva. Opozoril je, da je za določanje tonalnosti v večglasni skladbi potrebno upoštevati vse glasove. Pokazal je, koliko so posamezne kategorije razširjene po slovenskem ozemlju. V obravnavanju variant ga je zanimalo predvsem tisto, kar variante med seboj loči, ne pa tisto, kar jih druži. Zaključil je, da melodični vzorci (teme) niso vezani na neko dobo, pokrajino, narod ali socialno plast, da je pa značilno, kako si neka družbena plast priredi določeno glasbeno temo in kako se takšen melodičen vzorec razvija v tej družbeni plasti. Relativno obsežno informacijo o tej disertaciji sem napisal zato, ker je bila v času objave nedvomno zelo aktualna, še bolj pa zato, ker je v določeni meri ostala eno od izhodišč še v kasnejšem Hrovatinovem etnomuzikološkem delu.

Od leta 1948 dalje se je Hrovatinovo raziskovanje vokalne in inštrumentalne ljudske glasbe, kakor tudi plesa, odvijalo v veliki meri v terenskih ekipah Slovenskega etnografskega muzeja iz Ljubljane. V skoraj dveh desetletjih raziskovanja in zapisovanja v ekipah — in tudi kasneje — je Hrovatin zbral nekaj čez 4000 zapisov napevov in tekstov slovenskih ljudskih pesmi iz različnih krajev Slovenije. Tu naj omenim, da je s praktičnimi nalogami vključil v zapisovanje svoje učence na Srednji glasbeni šoli in posamezne njihove uspešne zapise tudi citiral v svojih objavljenih delih.

Hrovatinova dela obravnavajo različno etnomuzikološko tematiko. Tu naj navedem eno od možnih razvrstitev njegovih del v posamezne skupine. Vsaki skupini bom dodal karakteristične primere. To seveda ni bibliografija, je le prispevek zanj.

1. Obča etnomuzikološka tematika

Les rapports réciproques du folklore et de la création musicale artistique en Slovénie (Journal of the International Folk Music Council, Vol. IV., Cambridge 1952).

Intonacijski alfabetar in grafika melodij za leksikografiranje (Rad Kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952. Zagreb, 1958).

Kriteriji za kategorizacijo folklorne polifonije (Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije — Poreč 1970, Zagreb 1972).

2. Metrika in ritmika

Metrični kriteriji za sistematiko jugoslovanskih ljudskih melodij (Treći kongres folklorista Jugoslavije držan od 1—9. IX. 1956. g. u Crnoj Gori, Cetinje 1958).

Pomen ritmičnih kvantitet v slovenskih ljudskih napevih (Slovenski etnograf 10, Ljubljana 1957).

Metrika teksta in melodije na Gorenjskem (Rad Kongresa folklorista Jugoslavije — VI — Bled 1959, Ljubljana 1960).

Metro-ritmičkite karakteristiki na ilindenskitte borbeni pesni (Makedonski folklor 1, br. 2, Skopje 1968).

Rythme élevant dans les chansons populaires des Slaves de la péninsule des Balkans (Makedonski folklor 4, br. 7—8, Skopje 1971).

Rastoči ritem v pesmih na furlansko-slovenskem mejnem območju (Rad 18. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije — Bovec 1971, Ljubljana 1973).

Metrične in arhitektonske dvojice v ljudski pesmi (Traditiones 4, 1975, Ljubljana 1977).

3. Tonalne osnove

Kvintna pentatonika na Slovenskem (Slovenski etnograf 16—17, 1964).

Pentatonika u Jugoslaviji (Rad X-og kongresa SFJ na Cetinju 1963. godine, Cetinje 1964).

4. Glasbila

Bordurske citre v Sloveniji (Rad VII-og kongresa SFJ u Ohridu 1960. godine, Ohrid 1964).

Plurale tantum v terminologiji muzičnih instrumentov (Narodno stvaralaštvo, sv. 29—32, Beograd 1969).

Mirliton nunalca (Rad XV-og kongresa SUFJ u Jajcu 12—16. septembra 1968, Sarajevo 1971).

5. Ljudska glasba določenega geografskega področja

Muzikologická charakterizácia folklóru v panonskej oblasti Slovinska (Slovenský národopis 7, Bratislava 1959).

6. Ples

O slovenskem ljudskem plesu (Slovenski etnograf 3—4, 1951).

Kinetske označbe v slovenski ljudski plesni terminologiji (Slovenski etnograf 12, 1959).

7. Partizanska pesem

Partizanska pesem — naša ljudska pesem (Obzornik 6, Ljubljana 1951).

Partizanska pesem (zbornik). Uredil dr. Radoslav Hrovatin, Ljubljana 1953.

Slovenska partizanska pesem v znanosti (z bibliografijo publikacij iz časa NOB in iz časa po vojni) (Srpska akademija nauka, Zbornik radova, knj. LXVIII, Etnografski institut, knj. 3, Beograd 1960).

Kategorisierung des Partisanenliedes in Jugoslawien (Beiträge zur Musikwissenschaft 6, Berlin 1964).

Partizanska pesem — predmet znanosti o ljudski kulturi (Slovenski etnograf 18—19, 1966).

8. Delavska pesem

Problemi studija narodnih pesama i igara u vezi sa radom (Rad VIII-og kongresa folklorista Jugoslavije u Titovom Užicu 1961, Beograd 1961).

Problemi istraživanja radničke pesme u Sloveniji (Narodno stvaralaštvo, sv. 12, Beograd, 1964).

Origine et formation de la chanson ouvrière (Narodno stvaralaštvo, sv. 17—19, 1966).

Ob svojem znanstvenem delu je dr. Hrovatin aktivno sodeloval v strokovnih organizacijah. Po drugi svetovni vojni je bil prvi tajnik Društva slovenskih skladateljev. Na četrti mednarodni konferenci International Folk Music Councila (IFMC) l. 1951 v Opatiji je bil izbran za dopisnega člana te organizacije in za člana Jugoslovanskega nacionalnega komiteja IFMC. Sodeloval je pri ustanovitvi Zveze glasbenih folkloristov Jugoslavije (1952. v Puli) in Zveze folkloristov Jugoslavije (1955. na Bjelašnici). Bil je nekaj let član izvršnega odbora te Zveze. S pomočjo Mednarodnega centra za raziskovanje delavske pesmi in Zveze društev folkloristov Jugoslavije je organiziral Drugi mednarodni simpozij o delavski pesmi v Velenju l. 1965. Kot referent in diskutant je sodeloval skoraj na vseh kongresih Zveze folklorističnih društev Jugoslavije.

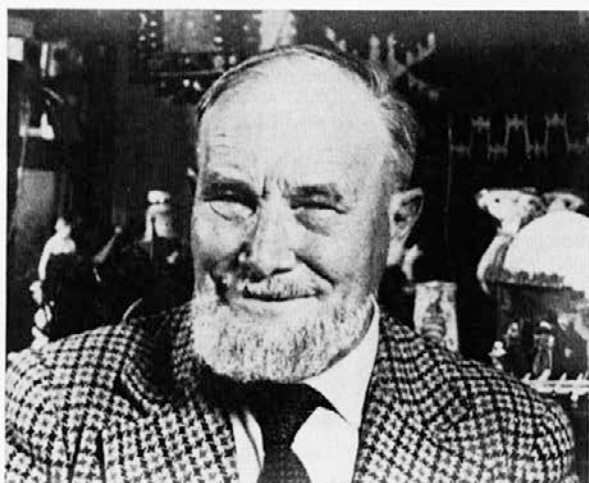

V svojem etnomuzikološkem delu pa je bil kljub vsej navedeni aktivnosti pravzaprav precej osamljen. Stalno zaposlen je bil v glasbeno-vzgojnih ustanovah, ne v etnografskih ali v folklorističnih. Morda včasih ni našel najustreznejše poti za sodelovanje s kolegi iz ožje stroke, ves čas pa je bil izredno delaven in vztrajen v raziskovanju ljudske glasbe na Slovenskem. Večina njegovih objavljenih del je relativno kratkega obsega. Opozarjal je na probleme in poročal o rezultatih svojih raziskovanj v določeni tematiki. Zato je bila toliko bolj razumljiva njegova velika želja, da uredi in izda svojo bogato zbirko notnih zapisov ljudske glasbe na Slovenskem. Žal mu ni bilo dano dočakati uresničitve te želje. Zato pa zaključujemo ta spominski prispevek z mislijo, naj bi strokovnjaki v določenem času pripravili za tisk obsežno Hrovatinovo rokopisno bero.

Jerko Bezić

BOŽO RAČIČ

(1887—1980)

Človekova tragika — kdo neki se je ne zaveda? — je tudi ta, da mora z njim v grob vse, kar si je — včasih tudi v dolgem življenju — nabral znanja in spoznanj. Ko smo zvedeli, da nas je zapustil triindevetdesetletnik Božo Račić, smo se spet spomnili te grenke resnice.

Kolikokrat smo pomoževali ob njegovih obiskih, uživali ob njegovem širokem znanju in šegavi besedi! Kume Božo je bil namreč in rebus Bele krajine živ kompendij za ljudsko obrt, pa naj bo tkanje ali vezenina, čipka ali noša, bil je nedosežen poznavalec ljudske umetnosti, pa naj bo ornamentika pisanice, oblikovanje keramike, slikanje na steklo, rezbarstvo in spominkarstvo — kdo bi se vsega domislil! Vsega tega ni samo poznal, vse to je tudi znal!

Ljubezen do vsega tega se mu je zbudila že v dijaških letih, pravo razodetje pa je bila zanj ljudska umetnost Srbije, kamor ga je zanesla vihra prve svetovne vojne. In ko je bil po koncu vojne poslan za učitelja v Adlešiče, je bila njegova pot odločena. Bela krajina je bila tedaj še rezervat ljudske ustvarjalnosti in mladi učitelj je z vsemi čuti dojemal in sprejemal bogastvo, ki ga je obdajalo. Prehodil je deželico po dolgem in počez z odprtim srcem in odprtimi očmi, zbiral gradivo, zapisoval »ljudsko blago« in se tako zbližal z domačini, da je postal »ljudski« učitelj v pravem pomenu besede. Ne vem, če najdeš danes kje njemu podobnega. Ni pa

samo sprejemal, radodarno je tudi dajal; dognal je izboljšave v tehnikah domače tvornosti in jih posredoval ljudem, učil jih je umnega sadjarstva, vinogradništva, čebelarstva. Ženskam je — po Vodnikovem zgledu — napisal Kuharske bukvice (prva izdaja 1924).

V Beli krajini mu je bilo namenjenih komaj dobrih šest let. L. 1925 je bil imenovan za ravnatelja tedanjega Državnega osrednjega zavoda za žensko domačo in umetno obrt v Ljubljani. Delokrog, ki se mu je odprl, je bil tak, da si lepšega ni mogel želeti. Vse svoje bogato znanje in sposobnosti je zdaj posvetil mladim ženskim rodovom. Pod njegovim vodstvom so nastajale čudovite čipke, vezenine, tkanine po pristnem, a tudi požlahtnjenem izročilu našega naroda. Vzbujele so občudovanje na številnih razstavah na tujem in vsako leto na ljubljanskem velesejmu. Sinteza njegovega znanja in dela je bil razstavni katalog »Jugoslovanske čipke« iz l. 1936 v štirih jezikih s 595 slikami v bakrotisku. Danes ga nikjer ni več dobiti. Vsa preostala zaloga je namreč po drugi svetovni vojni — kakor toliko drugega nenadomestljivega blaga — baje romala v Vevče. L. 1946 je bil Božo Račič upokojen. Njegov Zavod je prešel v sestav današnje Šole za oblikovanje.

Rešen upravnih in šolskih dolžnosti se je Račič posihmal posvetil pisanju. Nastalo je nekaj izvrstnih razprav (npr. v Slovenskem etnografu, Domače tkalstvo v Beli krajini, v švicarski Ciba-Rundschau, Belokranjsko ročno tkanje), ki so in ostanejo temeljni prispevki za naše narodopisje. Prispeval je svoj tehtni delež Belokranjskemu muzeju v Metliki, Tekstilnemu muzeju v Kranju in tekstilnemu oddelku Tehničnega muzeja Slovenije v Bistri. Do zadnjega je bila njegova skrb, da bi pisanje pisanic v Beli krajini ne zamrlo, da bi se tkanje, čipkarstvo in vezenje ne pozabilo. Cilj in mladosten do zadnjih let v tem ni odnehal. Mlajši smo ga občudovali.

Zdaj ga ni več. Kdo bo zapolnil vrzel za njim, kdo prevzel skrbi in pota, ki si jih je neugnan nalagal za svojo ljubljeno Belo krajino? Upajmo, da ga ne bo treba predolgo čakati.

Niko Kuret

LUDVIK ZORZUT

(1892—1977)

Pogrešamo ga in ga bomo pogrešali, ljubeznivega poeta goriških Brd, svečenika njihovega izročila, velikega prijatelja naših gorá. Zvesto je prihajal na naša srečanja, skromen, zadržan, celo rahlo otožen. Samo oči so bile žive, kaj hitro pa je oživel tudi ves. Pravi Zorzut je prišel na dan, če se je v zbrani družbi ponudila prilika, da je mogel improvizirati in ekstemporirati svoje šaljive verze, pri katerih za pravo rimo ni bil nikoli v zadregi.

Pisali so o Zorzutu, da je »ljudski pesnik« našega časa. Koreninil je res v svojih rodnih Brdih. Njegove pesmi govorijo njihovo govoricó, dihajo njihovega duhá, opevajo njihove radosti in bridkosti. Njegova pesniška žila pa je oživila tudi v planinah, ki jih je ljubil nad vse. Šele pod konec življenja, 1974, je povezal svoje pesmi v šopek in ga z nemajhno osebno žrtvijo spravil na beli dan. V »Ptički brigarci«, kakor je naslovil svojo zbirko, nam poje Zorzut, kakršen je bil. Niso vsi njegovi verzi zlikani in uglajeni, zgnetena pa je v njih njegova življenjska usoda, njegova žalost, njegovo veselje. Mladi Zorzut je moral 1915 iz Gorice v italijansko internacijo, konec vojne ga je celó pognal z rodne zemlje. Zatočišče mu je dal Maribor, uteha je iskal v naših gorah. Pred nacističnim vdorom se je umaknil v Ljubljano. Že 1944 pa je lahko pohitel v svojo Gorico in v njej učakal osvoboditev. Svoja moška leta je moral preživeti daleč od domače grude, vendar pa se je — petdesetletnik — z ognjem lotil dela za obvarovanje kulturne dediščine ožje domovine. Mirovna pogodba ga je spet ustavila. L. 1949 je moral ponovno

čez mejo, poslej pa je v Novi Gorici skrbel kot muzejski in arhivski referent za toliko časa zanemarjeno kulturno dediščino Goriškega. Dal je pobudo za ustanovitev Goriškega muzeja (1951) in postal njegov prvi upravnik. A že čez dve leti je stopil v pokoj. Preselil se je v Kanal. Iz stanovanja v kanalskem Gradu je zdaj lahko dan na dan gledal v svoja Brda, ki so ga zmeraj znova vabila na obiske. Zdi se, da je tu spet oživel. Dano mu je bilo, da je še skoraj četrto stoletja živel in ustvarjal v okolju, kjer so bile njegove korenine. Umrli je na pragu meseca majnika 1977, majnika, ki o njem tako lepo poje v Ptički briegarci:

U ronku kukovca
dekle zapeljúve
an ji obljubúve
liepih, zrielih liet trkaj:
maj, maj!

Zorzutova leta pa so se iztekla, kukovci jih je zmanjkalo zanj.

Človeku, ki je svoje srce zapisal ljudem svojih goriških Brd in Goriškega pa lepoti slovenskih planin in vse slovenske zemlje, hranimo prijateljski in nevenljiv spomin.

Niko Kuret

METOD TURNŠEK
(1909—1976)

Do narodopisja vodijo mnoge poti. Iz liturgije jo je našel p. dr. Metod (Konrad) Turnšek kot mlad stiški cistercijan, rojak iz ptujске okolice. V letih pred drugo svetovno vojno se je namreč posvetil močno razgibanemu novemu liturgičnemu gibanju tedanje katoliške Cerkve. Urejal je liturgično revijo »Božji vrelci«, izdal oris liturgičnega leta (Leto božjih skrivnosti, 1938) in pripravil slovenski prevod rimskega misala. Pri tem se je nujno srečal s šegami, ki so se v stoletjih ovile okoli cerkvenih opravil zlasti za večje praznike, se spojile z njimi, tako da je včasih težko ločiti obred od šege. To je očitno pritegnilo njegovo pozornost. Sege ob praznikih cerkvenega leta so zato iz liturgika naredile tudi narodopisca. Metod Turnšek se jim je začel posvečati ne samo z zanimanjem in znanstveno vnemo, ampak tudi z ljubeznijo in z žarom mladega dušnega pastirja. Kar je srečeval v vsakdanjem življenju, kar je našel v literaturi, ga kmalu ni več zadovoljevalo. Čutil je potrebo, da ta bogati in mikavni del ljudskega življenja zajame v celoti,

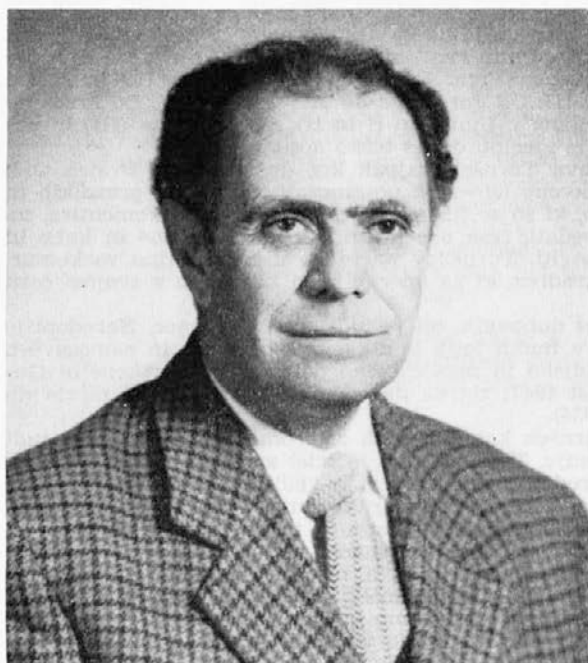
mu dá sistematično urejeno podobo. Odločil se je za anketno zbiranje in je zato izdelal nadrobno izdelano vprašalnico o »ljudskih običajih v cerkvenem letu«. Prinesla mu je obilo podatkov, tako da je lahko nastalo delo, ki nosi seveda pečat svojega avtorja, kompendij »Pod vernim krovom«. Sledeč shemi cerkvene liturgije ga je razdelil na obdobja cerkvenega leta: I. Od adventa do posta (1943), II. Od predposta do velike noči (1944), III. Od Jurjevega do kresa (1946), IV. Od kresa do adventa (1946). Delo je izšlo deloma v Ljubljani (I in II), nato v Trstu (III) in nazadnje še v Gorici (1946). Zato je v celoti danes težko dostopno.

Narodopisno snov obravnava Turnšek kajpak kot dušni pastir. Bralca vodi »ob ljudskih običajih skozi cerkveno leto«. Ob posameznih cerkvenih praznikih in godovih izčrpno govori o šegah, ki so se jih oklenile, jih opisuje in komentira, na koncu pa nikoli ne pozabi povedati, česa nas praznik in šega »učita« in kako bi ju bilo treba poglobiti ali obnoviti. Turnškov način ne ustreza nujno vsakomur, ni pa mogoče prezreti obilice gradiva, ki ga uporablja in ki je bilo v svojem času v mnogih primerih novo.

Turnšek ni bil samo zavzet duhovnik, bil je tudi goreč Slovenec. Narodopisje mu je bilo pripomoček, da je v hudih letih budil narodno zavest in samozavest. Temu je namenil svoje zbirateljsko in publicistično delo na Primorskem in Goriškem (album »Slovenija«, Trst 1947; zbirka narodopisnega blaga »Od morja do Triglava« I—II, Trst 1952 in 1954).

Naravno je, da je imel Turnšek kot duhovnik zmerom pred očmi, kako tudi s šegami poglobiti versko življenje. Toda pri tem je želel zmerom poudarjati našo narodno samobitnost. Prav narodna zavednost ga je vodila pozneje na Koroško, zavoljo nje se je tudi odločil za leposlovno udejstvovanje. Pisati je začel drame in romane z izrazitim narodoobrambnim poudarkom in se nekako oddaljil od narodopisja. Zavoljo te nove usmerjenosti ga znanstveno poglobljene raziskave zbranega in predloženega narodopisnega gradiva niso več posebno mikale. To lahko obžalujemo. Kljub temu si je Metod Turnšek zagotovil mesto v našem narodopisju. Zapustil je zaokroženo delo, zasnovano in izdelano pač v njegovem posebnem konceptu. Kakršno že je, ohranja svojo vrednost kot zakladnica gradiva iz določenega območja našega ljudskega življenja.

Niko Kuret

GAETANO PERUSINI
(1910—1977)

Pravijo, da dober sosed velja več ko vsa žlahta. Zato le še teže prebolevamo izgubo furlanskega strokovnega tovariša in prijatelja — Gaetana Perusinija. Bil nam je res dober sosed, iz čigar ust v tridesetih letih poznanstva in sodelovanja ni prišla nikdar beseda žala. Do slovenskih kolegov je bil vseskozi spoštljiv, odkrit, ljubezniv; našo družbo je cenil in iskal. Kadarkoli smo potrebovali kakršnihkoli podatkov v zvezi z »njegovo« Furlanijo, smo se mirno obrnili nanj, saj smo vedeli, da nam bo zmerom rad postregel z informacijami, nasveti, knjigami ipd. Iz delovne sobe v domači graščini Rocca Bernarda (sredi vinorodnih gričev ob poti Krmin—Čedad, blizu kraja Ippolis) je Perusini imel čudovit razgled na zahodne briške vasi, Korado, Matajur in nekaj vrhov Julijcev v ozadju. Morda je tudi to pripomoglo, da je proti vzhodu gledal s simpatijo že v času zaprtih meja, nezaupanja, strahov. Rod in cenzus sta mu omogočala, da ni bil od nikogar odvisen in da si je upal javno povedati marsikatero grenko resnico, ki drugim zlepa ne bi prišla z jezika.

S Perusinijem je Furlanija ostala brez polihistorja, kakršnih se rodi — da ali pa tudi ne — na sto let eden. Doštudiral je agronomijo na univerzi v Bolonji (1934), nato so ga privlačila pravnozgodovinska vprašanja, marsikaj lepega je napisal in neprimerno več vedel o umetnostnozgodovinski podobi svoje dežele; načeljal je arheološke teme, niso mu bila tuja numizmatika, heraldika in druge redke discipline, najdlje in najvztrajneje pa se je posvečal narodopisju. Po dosegu docenture (1962) se je kljub daljavi redno vozil predavat v Rim, dokler se mu niso odprla vrata na tržaški univerzi. Tam je nastopil v akad. letu 1963-64 in leta 1975 postal tudi redni profesor na stolici »Storia delle tradizioni popolari«.

V svoji bibliofilski vnemi si je Perusini ustvaril veliko knjižnico, v kateri si med drugim našel malone vse, kar je bilo kdajkoli objavljenega o Furlaniji. Mimo tega pa ga je strast za zbiranje pisanih in vsakršnih pričevanj o preteklosti njegove ožje domovine gnala, da je odkupil in s tem rešil (pred vojnim pustošenjem, pred stopami, pred malomarnostjo posameznikov in ustanov) gore arhivskega gradiva,

pri čemer sta ga vodila prirojen čut, izostren posluš in srečna roka. Njegova zbirka narodopisnih predmetov, ki jo je velikodušno »posodil« oz. dal v hrambo mestni občini, je postala temelj videnskega »Museo delle arti e tradizioni popolari«. Ker pa se v Italiji kaj rado dogaja, da dajejo poudarek bolj prvemu členu tega binoma (arti), je bil prav to najbrž povod za skrita trenja med občino in zbirateljem. Le-ta je namreč želel razstaviti ne samo umetnostne predmete in noše, ampak tudi kmečko orodje in drugo gradivo za študij materialne kulture Furlanov. Njegova obsežna zbirka ljudskega nakita (več ko štiri tisoč kosov) in amuletov (nekaj stotin) je ena najbogatejših v Italiji, skoraj zagotovo pa z najjasnejšim konceptom nastala. Po vsem tem je moč zadržno pričakovati, da Perusinijev zakoniti dedič, Malteški viteški red, ne bo dopustil, da bi se vse to s tolikšno ljubeznijo in žrtvami nabrano, s tolikšnim znanjem urejeno bogastvo razteple brez koristi za furlansko, italijansko in evropsko znanost!

Slovenski narodopisci imamo v Perusinijevih skrbno zastavljenih in arhivsko dokumentiranih spisih o Furlaniji vrsto pričevanj, ki zaobjemajo tudi beneško-slovensko ozemlje in so s tem hkrati nepogrešljiv del obravnave ustreznih panog na Slovenskem. V mislih imam predvsem tri razprave, ki so vsaka zase lahko tudi nam za zgled, kako se takim stvarjem streže: glede noše so tu »Antichi costumi popolari friulani. Zona di Cividale« (Viden 1941, v sodelovanju s slikarko Leo D'Orlandi); glede pravnih starožitnosti »Consuetudini giuridico-agrarie della Provincia di Udine« (Archivio Scialoja 10, 1943; laže dosegljivo v Perusinijevi knjigi *Vita di popolo in Friuli*, Firenze 1961); glede ljudskega pesemskega in glasbenega izročila pa »Strumenti musicali e canto popolare in Friuli« (Ce fastu? 20, 1944 [izšlo maja 1945,] v nemškem prevodu 1972).

Iz Perusinijevega opusa smo posebej dolžni omeniti osem spisov, ki so izrečno in v celoti posvečeni narodopisnim vprašanjem slovenskega življa pod nekdanjo beneško republiko: 1. Poesia popolare degli sloveni friulani (Ce fastu? 23, 1947, 30—31); 2. Rezijanski izseljenci v šestnajstem stoletju (SE 1, 1948, 57—65); 3. Un dizionario e due Paternoster resiani inediti (Ricerche Slavistiche 4, 1956, 76—87; v soavtorstvu z M. Matičetovim); 4. Notizie di folklore in uno storico friulano del '500 (Lares 24, 1958, 55—60); 5. Sopravvivenze e modificazioni di usi e tradizioni popolari nelle valli dell'Isonzo dal '500 ad oggi (Alpes orientales 2, Graz 1961, 63—68); 6. Le condizioni di vita in Val Resia nel secolo XVI (SE 16—17, 1963—64 [zbornik v Orlov spomin], 257—276); 7. Friulani e sloveni (Narodno stvaralaštvo, Folklor 4, [spominu Ivana Grafenauerja posvečena števil.] 15—16, Beograd 1965 [izšlo marca 1966], 1246—1255); 8. Le forme della vita rurale nella Slavia Italiana (izšlo postumno v zborniku predavanj Studijskega centra »Nediža«: *La storia della Slavia Italiana*, Quaderni Nediža 3, 1978, 43—56).

V času, ko je nastajal ta zadnji spis (8.), je Perusini prišel na misel, da bi združil vse svoje prispevke o »Benečiji« (beseda, ki se mu je zdela posrečena tudi za rabo v italijanščini) in jih ponudil kaki slovenski založbi. Omenil sem mu, da bi bilo za to najprimernejše Založništvo tržaškega tiska, in mu obljubil svoje posredovanje, če (ko) se bo za stvar odločil. Poprej ko je mogel uresničiti svojo željo, pa mu je morilska roka nasilno pretrgala nit življenja. To se je zgodilo v Trstu, zato bi bilo res lepo, ko bi (beneško)slovenski obolus prijatelja Slovencev izdalo Založništvo tržaškega tiska.

Beseda »prijatelj Slovencev« ni ne fraza ne kompliment rajnemu prijatelju. Nedatirano pismo, v katerem me je spraševal (leta 1975) po nekem zdravilu za svojo med vojsko v Afriki staknjeno mrzlico, je sklenil takole: »O stoi mal, no sta dismenteami. Mandi. Salute i amis.« (Z mano je slabo, ne pozabi name. Zbogom. Pozdravi prijatelje.) Tik pred koncem leta 1974 mi je pisal: »Me mari no je plui... Salute i amis de Lubiane« (Moje matere ni več... Pozdravi ljubljanske prijatelje.) Ljubljanskim prijateljem se je torej priporočal v istih afektnih situacijah, ko se je zatekal k furlanščini (ob izgubi matere, ob lastni bolezn). Vendar Perusinijevi stiki s Slovenci niso omejeni le na Ljubljano. Vsaj od konca vojne je izpričano dopisovanje z duhovnikom Antonom Cuffolom (= Bevkovim »Čeder-macem«) iz Laz v Nadiški dolini, v šestdesetih letih z učiteljem E. Specogno (Kal-Sempolaj), v sedemdesetih letih sodelovanje s prof. P. Merkújem. To je samo nekaj na pamet danih podatkov; spisek bi s pregledom rajnikove korespondence najbrž lahko razširili. Nekaj enkratnega je bil njegov nastop v Podbonescu po

predavanju o oblikah kmečkega življenja v Beneški Sloveniji (20. decembra 1974 v 2. seriji »Benečanskih kulturnih dni«), le žal, da prireditelj — Študijski center »Nediža« — ni poskrbel za zvočni posnetek diskusije. Prav nazadnje naj omenim, kot kuriozum, še strežnico pri Perusinijevi materi, Slovenko iz okolice Sovodenj, ki je Perusiniju in meni lepo pripovedovala med drugim zgodbo o oblegani kraljici v Landarski jami.

Za dobre sosedske odnose vneti Perusini je bil eden izmed stebrov pri snovanju mednarodne narodopisne skupnosti »Alpes orientales« in nikakor ni naključje, da je najzgodnejši glas o tem izšel 1953 prav pod njegovo »streho« — v časopisu, ki ga je urejal nad trideset let (gl. *Ce fastu?* 27—28, 127). Njegove prispevke redno srečujemo v zborniku razprav s posvetovanj, ki jih je omenjena svobodna skupnost imela zdaj tu zdaj tam v kateri izmed vzhodnoalpskih dežel. V Furlaniji, ki je prišla na vrsto dvakrat (1964 v Gradežu in 1975 v Rezijsi), pa je bil Perusini obkraj tudi glavni organizator.

Kakšnega kova je bil mož, ki za njim žalujemo, naj pokaže še značilen odlomek iz njegovega predavanja na 18. kongresu jugoslovanskih folkloristov v Bovcu septembra 1971. Kongres je bil uglasen na temo »Etnografski pojavi ob stikališču raznorodnih jezikovnih skupin«. Perusini je takrat med drugim dejal: »Geografske meje, ki jim dandanes tako pogosto pravijo naravne meje, so bile v preteklosti poredkoma tudi politične meje. Saj vemo, da so se razna evropska ljudstva v zgodovinskem času naselila na obeh straneh geografskih meja — gorskih razvodnic, velikih rek. Živi sledovi za to so še zelo jasni v Evropi, na primer v Pirenejih: na zahodu najdemo naseljene na obeh področjih Baske, na vzhodu pa — spet na obeh pobočjih — zelo sorodno romanizirano prebivalstvo. Podobno stanje lahko ugotovimo na obeh pobočjih Alp. Teorija o nujnosti, za [državno]* nacijo, da geografske meje sovpadajo s političnimi mejami, je razmeroma mlada in se je razvila posebej v prejšnjem stoletju ob nastajanju danes obstoječih evropskih [državnih] nacij in skupaj s širjenjem nacionalističnih mitov, ki so povezani na eni strani z ideološko romantiko in na drugi strani z nasilnostjo močnejših [državnih] nacij. Račune za to so zelo pogosto plačevale majhne etnične, jezikovne in kulturne skupnosti, ki so se morale ukloniti vsiljenim odločitvam močnejših [državnih] nacij. Vsiljenje drugega jezika, nasilne množične preselitve prebivalstva so dejstva, preveč sveža in znana, da bi jih bilo treba nadrobneje naštevati in dokumentirati.« (Problemi etnologici di una zona di confine, Zbornik 18. kongresa jugoslovanskih folkloristov, Ljubljana 1973, 79.)

Čeprav sam državljani države, kjer so se dolgo bohotile podobne teorije o naravnih ali celo »svetih« mejah (sacri confini), je Perusini brez obotavljanja in brez strahu podčrtal njihovo nevzdržnost s strokovnega stališča. Podoba pokončnega moža, ki je zadnje čase pred smrtjo menda prejemal skrivnostne grožnje (neznanci so jih žal tudi uresničili), bomo ohranili v najlepšem spominu!

Milko Matičetov

* Dostavljeno zaradi pravilnega razumevanja. V Italiji namreč (podobno kot v Franciji in še kje) ne razločujejo med narodnostjo in državljanstvom. Namesto »državna nacija« bi lahko napisali tudi kar »država«.

»ZNANI IN NEZNANI LINHART«

Tako je naslovljeno prvo poglavje knjige Filipa Kalana: Anton Tomaž Linhart. (Znameniti Slovenci) Partizanska knjiga, Ljubljana 1979. Str. 178. Kar zelo ustreza našemu namenu, pokazati, kako bo kljub tej »monografiji« Linhart kot *zgodovinar* še naprej neznan tudi slovenskim šolancem, ker je pač dokaj neznan tudi pisatelju knjige, ki mu je posvetil v njej ne cele štiri strani, všteti dolgi navedek iz Linhartove Zgodovine na str. 18, daljši kot pol strani. Res, da te bore strani o Linhartu zgodovinarju — in če hočete tudi etnologu — v primeri z resničnim obsegom Kalanove knjige niso ravno malo: saj se njegovo besedilo pričinja na str. 5 in neha s petimi vrstami na str. 152. Sledijo še pripombe, Dogodki in seznam uporabljenega slovstva ter imen. Toda v tem besedilu — v njem je navedkov iz raznih avtorjev, do Pisem bralcev v Delu, »tem priljubljenemu predalu za vsakogar«, tudi natanko trideset celostranskih ilustracij (vmes je tudi G. G. Casanova!), tako da si število po avtorju sestavljenih strani ni težko izračunati.

Postavlja se le vprašanje, ali je upravičeno, napisati monografijo o nekom v zbirki Znameniti Slovenci, če avtor te monografije niti sam ne more obdelati enega področja pisanja tega znamenitega Slovenca in se mora naslanjati le na navedbe drugih raziskovalcev? Drugo vprašanje pa je: ali se knjiga more imenovati monografija o Linhartu (to res ni nikjer zapisano, a tako razumejo vsi knjige v tej zbirki), če odpravi Linhartov Poskus zgodovine Kranjske... katerega I. del obsega 444 strani, II. pa 368 = 812 strani — na svojih borih ne celih štirih straneh (omenja jo mimogrede še kje)? Kalan obsega Linhartove Zgodovine tudi nikjer ne navaja (mogoče bi se le kdo zdrzil ob tistih številkah strani?), čeprav bi strani sodile k navadnemu bibliografskemu citiranju. Navaja pa jih že Koblar v preglednem članku v SBL.

Sicer so pa zgodovinarji — všteti A. Gspana — tako temeljito pripravili dognanja za vsaj malo bolj sorazmerno kompilacijo o Linhartu zgodovinarju, da ne bi bil moral ostati neobgledeno potisnjen v ozadje ob Linhartu dramatik, o katerem so na srečo zares znesli več dognanj in domnev — od študentskega pisanja do »priljubljenih« Pisem bralcev. Toda ob vsem tem za nas vsaj ni prepričljiva pisateljeva izpoved na zavihu knjige, da sodi v njegovo »veliko in... trajno raz-

iskovalno pustolovščino...« tudi Linhartova »raziskovalna vnema v zgodovinskih vedah«.

Mogoče je nerodno ali še huje govoriti »pro domo«, toda ker se nihče drug ni zavzel za stvar (zame pa je »priljubljeni predal« Dela zaprt — po ironiji v zvezi z uredništvom tu obravnavane zbirke), moram sam povedati, da se je Kalanovo zanimanje za Linharta zgodovinarja nehalo pred letom 1973, ko je v Traditiones 2, zborniku Inštituta za slovensko narodopisje pri SAZU, bila objavljena razprava podpisanega Anton Tomaž Linhart o kulturi starih Slovencev, str. 35—61 (+ stran nemškega povzetka). Pravijo, da je bil s tem spisom Linhart pokazan v novi luči z analizo njegovega etnološkega gradiva in s primerjavo z Antonom; zadnja vrednotenja razvoja etnološkega dela pri nas pa povzemajo po njem Linhartov pomen za njegove začetke. Priznanja nepozabnega mojega profesorja Franceta Koblarja in prijatelja Alfonza Gspana pa so mi zadoščenje za trud.

»Pro domo« naj velja za našo revijo ali zbornik in za Inštitut, ki ga izdaja. Oba sta bila prezrta od tistih, ki bi bili morali F. Kalana spomniti na omenjeni spis v Traditiones. Ironija je zopet, da je vsaj delno uredništvo Znamenitih Slovencev prostorski sosed uredništva naše revije. Toda mimo tega Inštituta so peljali že marsikoga, ki bi se bil moral ustaviti v njem in o Inštitutu so bile izrečene zelo nekorektne in nestrokovne izjave za javnost. Bogo Grafenauer pa je v Glasniku Slovenske matice povedal, da v uredniškem odboru tu obravnavane zbirke žal ni tudi zgodovinarja. Tako se vrstijo v slovenski znanosti »pustolovščine«, ki zaslužijo posebno ime, nikakor pa ne odobravanja. Čeprav priznavamo teatrološkemu delu Kalanove knjige njene zasluge, ne moremo soglašati s tistimi slavospevi njej, ki se z besedo niso dotaknili pomanjkljivo predstavljenega Linharta zgodovinarja.

Vilko Novak

AN DIE REDAKTION TRADITIONES

Im Heft 3 der »Traditiones« aus dem Jahre 1974 veröffentlichte Vilko Novak auf den Seiten 282—284 eine Rezension zum Studium von O. Kolberg: *Obrazy Słowiańszczyzny Południowej*, einem Aufsatz des im Bd. 63 seiner *Dziela wszystkie* enthalten ist. In dem gleichen Heft ist die Abhandlung von V. Novak unter dem Titel: *Balthasar Hacquet in slovenska kultura* (S. 17—18) erschienen. Da beide Publikationen kritische Bemerkungen über die editorische Bearbeitung des Textes von Kolberg enthalten, die grösstenteils auf einem ungenügenden Verständnis der polnischen Sprache beruhen, aber ebenso der Grundsätze, von denen sich die Redaktion bei Herausgabe der *Dziela wszystkie* von O. Kolberg leiten lässt, erachten wir es für notwendig, bestimmte Faktoren richtig zu stellen und Ergänzungen vorzunehmen.

Obrazy Słowiańszczyzny Południowej ist eine Studie, die neben dem hauptsächlichsten Interessengebiet Kolbergs entstanden ist und die sich nur in geringem Masse auf Autopsie stützt, dagegen aber vor allem auf Quellenangaben aus der Übergangszeit vom 18. zum 19. Jh. Dieses insgesamt eklektische Werk wurde von den Herausgebern als Beweis für das Interesse Polens an der Geschichte Jugoslawiens betrachtet. Sein historischer Wert besteht darin, dass dem polnischen Leser schwer erreichbare und wenig bekannte Quellen der Volkskulturgeschichte der Slawen zugänglich gemacht wurden. Die in der Einführung enthaltene Behauptung, dass es sich hierbei um einen in Polen erstmalig durchgeführten und einzigen Versuch handle, die südslawischen Gruppen systematisch darzustellen, bedeutet jedoch keineswegs, dass diese Arbeit sowohl damals als auch heute allen Ansprüchen genügendes, wissenschaftliches Kompendium sei.

Die Arbeit der Editoren sollte und soll keine Wertschätzung des Quellenmaterials geben. Ziel der Herausgabe von den *Dziela wszystkie* O. Kolbergs ist vielmehr die Veröffentlichung von aus dem 19. Jh. stammenden und von Kolberg gesammelten, ethnographischen und folkloristischen Materialien, die dazu beitragen sollen, die geschichtlichen Geschehnisse der Volkskultur kennenzulernen und die gleichzeitig Dokumente für eine bestimmte Entwicklungsetappe der Ethnographie und der Folkloristik sind. Aus diesem Vorhaben geht folgender, bei allen Bänden der Werke Kolbergs konsequent angewandter Grundsatz hervor: Die treue Wiedergabe des Quellentextes mit einem dazu gehörigen Kommentar, der das Verstehen des Textes erleichtern soll. Dagegen sind Interpretation und Werteinschätzung Themen weiterer Bearbeitungen, die erst nach der Herausgabe der gesamten Werke von Kolberg vorgenommen werden können. Diese Grundsätze sind im Vorwort zum Bd. 39 der *Dziela wszystkie* eingehend dargestellt und wir verweisen in der Einführung jedes weiteren Bandes darauf zurück.

Daher haben sich auch die Redakteurinnen nicht mit der Bedeutung des Kolbergschen Textes und seiner Quellen beschäftigt, was vom Rezensenten völlig unbegründet behauptet wird. Im Hinblick auf den komplizierten Charakter der Studie von Kolberg bestand die editorische Hauptaufgabe in der sorgfältigen Prüfung des Quellenmaterials, in der Feststellung, auf welche Weise es von Kolberg ausgenutzt wurde, sowie in einer möglichst genauen Verifikation der Biblio-

graphie. Dadurch besteht die Möglichkeit, die in den *Obrazy Słowiańszczyzny Południowej* enthaltenen ethnographischen Informationen und Beurteilungen chronologisch festzulegen und für ihre Werteinschätzung die notwendige Perspektive zu erreichen.

Aus ähnlichen Gründen wurden die geographischen, ethnomischen u. ä. Bezeichnungen beibehalten. Auch hier hat der Autor der Rezension nicht erkannt, dass dieses Vorgehen beabsichtigt war. Die Beibehaltung von verschiedenen Versionen der Benennungen, die häufig anachronisch, dialektal und vielsprachig sind, dokumentiert einerseits eine bestimmte historische Entwicklungsetappe, andererseits die individuelle Einstellung des Verfassers der Überlieferung, aber auch den Polonisierungsprozess der fremdsprachlichen Namenskunde. Dieses bewusste Vorgehen wird noch durch die Tatsache bestärkt, dass die von Kolberg ausgenutzten Materialein aus verschiedenen Zeiträumen stammen (17. Jh. — 19. Jh.) und die darin verwendeten Benennungen aus verschiedenen ethnischen und politischen Situationen hervorgehen — und demnach auch nicht einheitlich sein können. Ihre Modernisierung — wie es der Rezensent zu postulieren scheint — würde die aus dem Quellenmaterial hervorgehende, historisch-ethnographische Realität fälschen. Im übrigen ist das ein Grundsatz, der bei der Edition sämtlicher Werke von Kolberg, in Hinsicht auf Polen und auf andere slawische Länder, befolgt wird.

Der Verfasser der Rezension stellt fest, dass die Festlegungen der Redaktion im Hinblick auf die Abhängigkeit des Kolbergischen Textes von seinen ursprünglichen Quellen (*J. Pannonius Illyrien und Dalmatien . . .*, *J. Breton L'Illyrie et la Dalmatie . . .*, *B. Hacquet Abbildung und Beschreibung . . .*) fehlerhaft und unzureichend seien. Dagegen bestätigen die vom Rezensenten veröffentlichten Informationen über das Quellenmaterial (*„Traditiones“* 3, S. 52 u. 59, 62—65), von denen *L'Illyrie et la Dalmatie* von Breton der slowenischen Ethnographie bisher nicht bekannt waren, grundsätzliche und frühere Feststellungen der Kolberg-Redaktion. So stellt V. Novak in der Rezension fest, dass das hauptsächliche Quellenmaterial von Kolberg — *Illyrien und Dalmatien* v. *J. Pannonius* — eine Umarbeitung der Studie von *J. Breton* sei, der für den französischen Leserkreis das Werk von *B. Hacquet* übersetzt und adaptiert hat. In der genannten Rezension unterzog *V. Novak* diese drei Versionen einer genauen Analyse. Die Redakteurinnen der *Obrazy* von Kolberg sehen keinerlei Widersprüche zwischen den Ergebnissen dieser Analyse und den eigenen, denen Feststellungen vorausgehen, die sich auf eine systematische Konfrontation des Textes der *Obrazy* mit den drei autorischen Versionen stützen. Es genügt hier auf die Seiten XLV—XLVI der Einführung zum Bd. 63 der *Dziela wszystkie* hinzuweisen, sowie auf die Anmerkungen 1, 2, 3 auf S. 28, die eine vollständige bibliographische Aufstellung dieser Arbeiten enthalten. Der Vergleich des Textes von Kolberg mit den Arbeiten von *Pannonius*, *Breton* und *Hacquet* — die von Kolberg benutzt wurden — war dank der Tatsache möglich, dass diese Exemplare in den polnischen, wissenschaftlichen Bibliotheken zugänglich waren (Biblioteka Główna Uniwersytetu w Poznaniu, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Biblioteka Jagiellońska). Daher wurde auch ganz bewusst die zweite Ausgabe von *Illyrien und Dalmatien* von *Pannonius* benutzt, da Kolberg sich gerade auf diese Ausgabe stützte. Die Behauptung des Rezensenten also, dass die erste Ausgabe den Editoren unbekannt sei, ist demzufolge unbegründet und falsch.

Ebenso unbegründet ist der Vorwurf des Rezensenten, dass die in diesen Quellen zitierten Arbeiten nach dem Werk von Pannonius vorgenommen wurden (s: »Traditiones« 3, S. 64). Pannonius gibt nämlich nur unvollständige und allgemeine bibliographische Anmerkungen an, dagegen würde ein aufmerksames Studium der *Obrazy*, einschliesslich des editorischen Kommentars, den Rezensenten davon überzeugen, dass der grösste Teil der von Kolberg zitierten Publikationen in Autopsie mit den glücklicherweise erhaltenen Originalen, die sich in den polnischen Bibliothekssammlungen befinden, verglichen und überprüft worden sind. Nur wenige Positionen konnten nicht überprüft werden und wurden deshalb mit einer entsprechenden Bemerkung in den Anmerkungen versehen (s. z. B. Anm. 1, S. 38 oder Anm. 1, S. 82).

Neu dagegen ist für die Redaktion die Feststellung, dass der wirkliche Name des Verfassers von *Illyrien und Dalmatien*, der sich hinter dem Pseudonym Janus Pannonius verbirgt, Johann Schuster ist. Diese Information wurde zum ersten Mal als Neuentdeckung drei Jahre nach der Herausgabe der *Obrazy* von Kolberg veröffentlicht und zwar in der genannten Bearbeitung von V. Novak. Leider erhielten die Editoren bei der Bearbeitung der Werke von Kolberg vor 1971 keinerlei Hilfeleistungen bei der Aufklärung des Pseudonyms von Schuster seitens der jugoslawischen Wissenschaftler, ebenso wenig Antwort auf eine Reihe von in Briefen enthaltenen Fragen und Zweifeln. Eine solche Hilfe hätte sicherlich bei der Lösung vieler schwierigen und unklaren Fragen grosse Dienste geleistet, wie z. B. besonders bei der Identifizierung von einigen geographischen Bezeichnungen. Es sei hier noch bemerkt, dass die Verwendung der polnischen Version von geographischen Bezeichnungen, die im Einklang mit den polnischen orthographischen Normen steht, bewusst vorgenommen wurde.

Trotz der kritischen Bemerkungen des Rezensenten wurde die Publikation beider Arbeiten von den Herausgebern der gesamten Werke Kolbergs mit Zufriedenheit aufgenommen. Besonders erfreulich ist die Tatsache, dass die grundsätzlichen Festlegungen der Redaktion, die 1971 veröffentlicht wurden, mit den späteren Schlussfolgerungen von V. Novak, die 1974 in »Traditiones« erschienen, übereinstimmen. Es besteht auch die Möglichkeit, dass die Arbeit Kolbergs in einem gewissen Masse die slowenischen Ethnographen anregt, Analysen dieses wenig bekannten Quellenmaterials durchzuführen.

Elżbieta Miller, Agata Skrukwa

PRIPOMBE K POLJSKEMU POJASNILU

Téle moje pripombe bi bile nepotrebne, ko bi bralci naše revije imeli ob branju nemškega pisma poznanjskih urednic Kolbergovih Del pri roki tudi mojo v njem navedeno oceno in razpravo. Videli bi namreč, da ne držijo njuni očitki, češ da je bila moja ocena napisana tako ob delno pomanjkljivem umevanju poljščine kot ob delnem neupoštevanju njihovih uredniških načel. Trdim nasprotno: da je uredništvo delno nápak razumelo mojo slovenščino, delno pa — hoté? — moje očitke, vsaj tako sledi iz njunega odgovora.

Ker pa najbrž nihče ne bo iskal ob branju tega pisma mojih v njem omenjenih spisov, moram nakratko zavriniti njegove očitke. Tako nasprotuje trditvi

urednic: »...bedeutet jedoch keineswegs...« — navedba v njunem uvodu, str. XVIII po P. Vlahoviću: da ima »ta podoba svojo nespremenjeno vrednost tudi za današnja etnografija Jugoslavije« — in to sem menda dovolj jasno pobil v oceni kot v razpravi o B. Hacquetu v istem zvezku *Traditiones*. Enako sem popravil druge trditve njenega uvoda, ki precenjujejo vrednost Kolbergovega spisa. Nisem ugovarjal objavi spisa kot *vira*, o čemer poljsko pismo toliko govori — ugovarjal sem nápačnemu ali slabemu komentarju in *slabi* objavi. Temu se skuša uredništvo izogniti zlasti s trditvami o Kolbergovi objavi geografskih in etnonimičnih imen v spačeni obliki — sam pa sem ugovarjal temu, da jih urednici nista navedli v opombah — vsaj ne vseh — v pravilni slovenski obliki. Kolberg takih imen ni našel v virih, kot trdita, marveč jih je površno zapisal. In nobena znanstvena objava virov ne more biti popolna brez pojasnil o take vrste imenih, pa če se komu še tako dozdeva, da je to »...historisch-ethnographische Realität fälschen«. Sicer pa v nadaljevanju sami priznavata, da nista dobili teh podatkov — ker sta jih pač nápačno iskali.

Predaleč bi nas vedlo zavračanje vsega, kar pišejo uredniki o Kolbergovem razmerju do Hacqueta in njegovih predelav. Tudi ne zadeva krivda slovenskih (!) etnologov, da uredništvo ni dobilo pojasnil o »mnogih važnih in nejasnih vprašanjih... posebno pri identifikaciji nekaterih geografskih imen«. Ne vemo namreč, da bi bil *nas* kdo kdaj prosil za tako pomoč, ki bi jo raje dali, kot pa da gledamo zdaj tako izdajo in se ob njej lovimo za besede, ker resnica ni prijetna. Če bi od stavka do stavka primerjali trditve pisma z mojima spisoma, kar je pa nemogoče in nepotrebno, bi videli, da nimam ničesar preklicati ali popraviti, razen netočnosti na str. 283, da je druga izdaja Schusterjeve priredbe Hacqueta iz 1830, kar sem sam prav povedal že v razpravi na str. 57 istega letnika *Traditiones*.

V. Novak

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE

DE NOVIS LIBRIS RELATIONES ET IUDICIA

Marija Makarovič, *Kostanjevica in okolica*. Narodopisni oris. Kostanjevica na Krki 1975, 81 str., slike, angl. povzetek.

Knjigo je založil Dolenjski kulturni festival v Kostanjevici na Krki. V uvodu L. Smrekar poudarja, da si je festival že v začetku svojega delovanja zadal nalogo ohranjevati ljudsko kulturo in preprečevati odtujevanje ljudskega gradiva z območja Kostanjevice. Avtorica se je vedno znova vračala v te kraje in rezultat njenega opazovanja in strokovnega dela je knjiga, ki nas seznanja z načinom življenja prebivalcev Kostanjevice in okolice v zadnjih sto letih. Po kratkem orisu geografsko zgodovinske podobe teh krajev avtorica pregledno obdela vse glavne panoge gospodarstva, kjer poudarja, da je bila Kostanjevica še prva leta po drugi vojski agrarna pokrajina, prebivalci pa so se preživljali tudi z gozdarstvom in raznimi obrtnimi dejavnostmi, zadnje desetletje pa že z dodatnimi zaposlitvami v industrijskih obratih, kar je močno zmanjšalo kmečko prebivalstvo. Govori o pojavu prvih sodobnejših poljedelskih orodij ter s tem v zvezi o socialnih razlikah med kmeti in o kmetijski mehanizaciji, ki je povsem spremenila način dela. Pri živinoreji prevladuje govedoreja, s katero je še do vojske bila povezana skupna paša na gmajni. Razvita je tudi prašičereja in perutninarstvo, medtem ko čebelarstvo izgublja svoj pomen. Kot poglobljeno gospodarsko panogo natančneje spoznamo vinogradništvo, omenja pa še sadjarstvo, zbiranje rastlin in sadežev ter lov in ribolov. Ljudje so se preživljali tudi z raznimi hišnimi dejavnostmi (pletenje posod, lanarstvo, platnarstvo, predenje) ter z obrtni (mlinarska, kovaštvo, žganje oglja in še danes žganje apna in lončarstvo).

Z razliko od raziskav izpred dvajsetih let avtorica ugotavlja spremembe v kvaliteti hrane, omenja posebne jedi ob posebnih priložnostih ter posega že v področje šeg, ko govori o kruhu (pogači, šarklju), ki je pogosto povezan z raznimi obredji, čeprav ga danes že izpodrivajo razna novejša peciva (torte, piškoti).

Naselja in stavbe pogojuje oblikovanost tal, zemljiška razdelitev ter agrarna in naselitvena zgodovina. Spoznamo tipe vasi in domov s tega območja, kjer se je stanovanjska kultura dvignila šele v zadnjih letih, ko je sodobna oprema nadomestila tisto izpred 100 let, ki nam jo avtorica slikovito opisuje od inventarja ognjišča do opreme glavnega prostora — hiše, kjer posebej omenja vse vrste ležišč in skrinjo za obleko, ki so jo šele pred prvo vojsko zamenjale prve omare.

V nadaljevanju spoznamo staro belo hribovsko nošo in nošo prebivalcev nižinskih predelov. Oblačilna omika se je začela dvigovati po drugi vojski, kar je tudi bilo pogojeno s premoženjskim stanjem. Danes razlike v oblačenju med bogatimi in revnimi, kot tudi med praznično in vsakdanjo obleko, povsem izginjajo.

Pri ljudski umetnosti omenja slike na steklo, panjske končnice, nabožno platiško in skromno dekoracijo raznih predmetov.

V poglavju o običajih nas avtorica seznanja z glavnimi značilnostmi življenjskih šeg; navaja nekaj pesmi, ki spremljajo obrede ob teh življenjskih mejnikih; pri letnih šegah poleg drugih posebej omenja kostanjeviško pustno značilnost — šelmo; od delovnih šeg, ki jih je mehanizacija že skoraj povsem izpodrinila,

pa v spominu živijo še šege ob žetvi, mlačvi in metju prosa, ki so bile povezane z mnogimi družabnimi igrami, petjem in predvsem z bogatimi pogostitvami. Nekaj pesmi, pravljic in pripovedk, ki si jih ljudje še danes pripovedujejo ob skupnem delu, je avtorica navedla v posebnem poglavju. Na kratko se še pomudi ob zdravstvu nekoč in danes in ob praznovanju, seznanja nas s pravnimi in družbenimi razmerami, ki se prepletajo z običajskimi, religioznimi in moralnimi normami ter z oblikami ljudskega prava, ki ponekod še danes urejajo življenje posameznikov in skupnosti. Zadnje poglavje knjige je namenjeno medsebojni pomoči, kjer poleg tradicionalnih zasledimo še vrsto današnjim potrebam prilagojenih skupnih sodelovanj.

Marija Makarovič je svoje delo napisala v jasnem, vsakomur razumljivem jeziku, brez odvečnih tujk in zamotanih stavkov. Gradivo, ki ga je uporabljala, je tako bogato, da je iz njega lahko, kakor sama večkrat omenja, izbrala le najznačilnejše pojave in nam s tem približala način življenja prebivalcev Kostanjevice na Krki in njenega zaledja. Pri tem je brez dvoma koristno uporabila terenske zapise, ki jih je leta 1956 na tem področju zbrala ekipa Slovenskega etnografskega muzeja in v kateri je M. Makarovič tudi sama sodelovala. Pohvaliti je treba tudi skrb, da delo zaključuje razmeroma obsežen povzetek v angleškem jeziku, s čimer je knjiga pridobila na pomenu.

Helena Ložar-Podlogar

Pavle Merkuš, *Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji — Le tradizioni popolari degli Sloveni in Italia*, zbrano v letih 1965—1974. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1976.

Zajetna in lepa, bogato opremljena knjiga prinaša na 472 straneh 609 enot narodopisnega gradiva raznih vrst, ki ga je v naznačenih desetih letih zbral avtor sam in ki je v knjigi prepleteno z mnogimi slikami predvsem ljudskih pevk in pevcev ter pripovedovalcev. Temu je pridejana pregledna zemljepisna skica z vértanami območji posameznih narečij in z naznačenimi kraji, odkoder izvira gradivo. Vrednost knjige poveča pet kazal ob koncu. Prvo prinaša bibliografijo preteklih objav gradiva z istega zemljepisnega območja, omejeno na objave z variantami gradiva v tej knjigi. Nekatere publikacije pa so navedene tudi tuintam v naslednjem analitičnem kazalu, ki je najboljše in tudi strokovno najpomembnejše. Sledijo še: kazalo zemljepisnih in etničnih imen, kazalo slik in končno splošno kazalo.

Stržen narodopisnega gradiva med 609 enotami predstavljajo zapisi — oz. transkripcije magnetofonskih posnetkov — pesmi z melodijami in besedili: notnih zapisov melodij je 383, poleg tega pa je še okoli 100 zapisov samih besedil, bodisi pesmi, ki se sploh ne pojo (npr. otroške posmehulje, izštevalnice ipd.), bodisi pesmi v širšem pomenu, t. j. besedil z delno pesemsko strukturo kot so krajše ali daljše molitvice, izreki pri zagovorih ipd. Po prostoru, ki ga zavzema v knjigi, pa je tudi zelo obsežno drugo narodopisno gradivo, predvsem ljudska pripovedna umetnost z legendami, povedkami, pravljicami, zatem pa pripovedovanja z opisi šeg, iger, vrah, verovanj o mitoloških bitjih, zagovarjanj in druge ljudske medicine itd. Vsi ti zapisi pa segajo zemljepisno vse od Trsta z okolico in okolice Gorice prek nadiških in terskih hribov in dolin ter Rezije do Kanalske doline in še mimo Trbiža do državne meje z Jugoslavijo.

Avtor dr. Pavle Merkuš, slavist in glasbenik, je zbiral vse to gradivo lahko v precejšnji meri »uradno« kot redaktor dokumentarnih oddaj pri slovenski postaji Trst/A italijanske radio-televizije, v nemajhni meri pa — tako se da razumeti — tudi v prostem času iz lastnega žepa. A predvsem je zahtevalo potem transkripcije vsega posnetega gradiva — česar radijske oddaje ne potrebujejo — ogromno napore ali celo mučnega dela v prostem času, poleg analitičnega študija gradiva za sestavo kazal, kar je tudi vse prej kot lahko. Kot da tega dela še ni dovolj, se je avtor na lastno pobudo obremenil še s podrobnim italijanskim prevodom cele knjige, da bi bilo gradivo dostopno tudi italijanskim in furlanskim

interesentom, predvsem etnografom. Za vse to zasluži avtor visoko priznanje. Priznanje pa je treba izraziti tudi založbi, ki se ni ustrašila stroškov in je omogočila uredništev te zamisli v zelo lepi izdaji dvojezične strokovne knjige.

Seveda ima posebno za Slovence v Italiji ta knjiga vse več kot samo strokovni pomen. Ker zajema vse tamkajšnje slovensko etnično ozemlje in je razvrščena pregledno po upravnih pokrajinah-provincinah, nato po občinah in še po posameznih krajih, zaživi iz nje neposredno za slehernega bralca bogastvo ljudske kulture pri slovenski manjšini v Italiji. Razumljivo je, da se je to izročilo ohranilo do današnjega dne bolj bujno v oddaljenejših hribovskih in dolinskih vaseh kot v predmestjih ali okolici velikih mest. Z italijanskim prevodom pa je ta knjiga posredno tudi sila važen dokument ob zahtevi za zakonito zaščito slovenske manjšine pred obotavljajočimi se oblastmi.

Toda to seže že prek strokovnih problemov, med katerimi se v tej knjigi nekateri ne zdijo najboljše rešeni. O samih glasbenih transkripcijah ne more biti na splošno nobenega dvoma ob takem glasbeniku-skladatelju kot je Merku, ki si lahko privoščiti tudi bolj nenavadne oznake za vrsto takta, le da so te ob tako zelo pomanjšanih notnih sistemih, vse manjših čimbolj gre knjiga h koncu, precej slabo vidne. Nekoliko vprašljiva pa je pri tem neenotna oznaka zloženih ritmov 3 + 2; v knjigi prevladujejo oznake 2 + 3, ki so pa po mnenju podpisane opravilne le v redkih primerih, saj vendar predtaktov — tudi če so zaradi premaknitve glavnih akcentov podaljšani na tri osminke — ne štejemo že za polni takt. Še bolj očitno bi to veljalo tudi pri št. 561: ne 4 + 6, kvečjemu 6 + 4, še bolje pa $\frac{3+2}{2}$, saj gre

za popolnoma isti ritem, le da so za najpogostejše ritmične vrednosti izbrane četrtinke namesto osminke. Pri št. 272, ki ima taktovno oznako 3 (2), pa začuda avtor ni spoznal od začetka do kraja dosledno izpeljanega istega ritma, tega domnevnega elementa keltskega substrata,* ritma, ki ga je prepolna Reziya in ki je pogosten tudi na terskem in nadiškem območju, tako tudi v tej knjigi. Naj omenim, da je melodija te pesmi edina, ki jo doslej poznamo ob takem besedilu; to pa ni nabožna pesem v ožjem pomenu te besede in ga zato Štrekljeva (= Š) klasifikacija upravičeno uvršča med pripovedne (gl. S 442—444). Če ne bi pevka dodala melodije šele na koncu besedila, bi bili seveda v petju tudi začetni verzi v samih sedmernih drugače naglašeni, npr. *raunó puojé, Márija* itd.

Pri samih zapisih melodij pogrešamo večinoma neko navidezno malenkost, ki pa je precej važna. Velika večina melodij je namreč grafično brez podpisanih pripadajočih besedil, kar je sicer nekoliko nerodno, vendar še v redu. Prav zato so posebno v takih primerih za orientacijo bralcu nujno potrebni znaki, do kod segajo v melodiji posamezni verzi oz. zvočne vrstice tam, kjer takih znakov ne nadomeščajo vmesne pavze. Razločevanje zvočnih vrstic (*melostihov* po Bartóku) v notnih zapisih je pač zelo važno za razumevanje celotne melodične zgradbe tudi za slovenskega bralca, še bolj pa za tujca, ki ne pozna slovenščine in njenega naglašanja in je zato brez takih znakov lahko popolnoma izgubljen. Kako da avtor ob prevajanju v italijanščino ni mislil tudi na to? Primerov s takimi znaki je namreč v celi knjigi obupno malo (gl. npr. št. 16 in 17), cenim, da ne dosti več od 30 pri tolikšnem številu notnih zapisov! Stvar je lahko težavna tudi za domačega bralca, posebno če se glasbeni naglasi ne skladajo z normalnimi naglasi besed. Zelo pogosto namreč v knjigi tudi potem vsaj v začetnih besedilih pesmi ni glasbenih naglasov, ki bi bili v pomoč pri ugibanju, kako se besedilo sklada z melodijo. Za primer naj navedem začetek kolednice št. 129, kot stoji zapisan v knjigi: *Dobar véčer, gospodar, — oj gospodar, gospodinja. — Refrain: Trije so kralji udeželi. — Marjá rodila Jezusa.* Menim, da bi morali biti naznačeni glasbeni naglasi *gospódinja, trijé, deželi*, sicer stoji tudi slovenski bralec ob melodiji (vrh tega brez zgoraj omenjenih znakov) pred rebusom. Pri št. 248 pa priznam, da se tudi sam ne znajdem, kako naj se poje druga polovica pesmice.

Z glasbene strani naj dodam še tri manjša opozorila. Jemati v daljših »trohejskih« verzi v taktno enoto samo po dva zloga, kot so pogosto delali nekdanji zapisovalci pri nas pa tudi drugod po svetu, pelje po teh izkušnjah največkrat v slepo

* Glej V. Vodušek, Über den Ursprung eines charakteristischen slowenischen Volksliedrhythmus. *Alpes orientales* 5, 1969, 151—181.

ulico, ker se pri tem spregledajo večji organski ritmični sklopi. Primer za to je npr. št. 104: ritem pač ne bo $\frac{1+2}{2}$, ampak bolj normalni $\frac{3}{2}$. Tudi notni zapis št. 115 bi bil recimo vsaj preglednejši, če bi bila sicer tudi v 4/4-taktu združena po dva takta v enega, saj bi bil pri naznačenem tempu bržkone primernejši zapis v četrtnkah in osminkah namesto polovink in četrtnk. Podobno velja npr. tudi za pesem št. 191 o sveti Barbari.

Drugo opozorilo se nanaša na dve vidni pomoti v ritmičnem zapisu. Zelo priljubljena je videti v tržaški okolici pa tudi bolj na severu v Benečiji pesem *Eno drevce mi je zrastle*, ki ima v knjigi kar osem variant. A večinoma avtor zapiše ritem, ki se sklada z njegovimi naglasi *drevcé, zrastle* v vsakokratnem prvem verzu. Po izkušnjah z nešteti zapisi te pesmi po vsej Sloveniji se zdi tudi zelo vprašljiva, skoro nemogoča interpretacija ritma, ker se sicer vse slovenske variante drugod skladajo v sinkopiranem ritmu pri teh dveh besedah, tako kot se zdi v tej knjigi edino pravilno zapisan pri varianti št. 347: prvi, naglašeni zlog je kratek (osminka), drugi pa precej daljši (recimo četrtnka s piko: xx. ali xx.), in se morda zaradi tega zdi posebej naglašen. — Zanimiva je pesem št. 200, ker se njen prvi del danes tudi drugod po Slovenskem večinoma poje v dvodobnem ritmu, kot je zapisano tudi v knjigi: »*Dolince povišujete se — jøn hribčki ponižujete se*«, čeprav je najbrž prvotnejši tridobni ritem, ki se semintja tudi še sliši in sem ga zapazil celo v tej knjigi v osrednjih kiticah neke pesmi, ki je sedaj ne morem najti: »*Dolince povišajte se — hribčki ponižajte se*«. Drugi del pesmi se namreč vedno in povsod brez izjeme poje v tekočem »daktilskem« ritmu: *dá se bo vidlo to rávno poljé, da bom vidla kje fántič moj gré*. Avtor je zelo spremenbo v ritmu nekako čutil, kot se vidi iz pridejanega znaka za poudarek na nenavadnem taktmem mestu, a zapis vse druge polovice pesmi je ritmično popolnoma zgrešen; tudi beseda *fántič* je v petju vedno zelo jasno in ostro sinkopirana, podobno kot v zgornjem primeru z drevcem, in nikakor ni *fántič*, kot bi kazal zapis.

Končno velja opozoriti na hude spreglede pri več zapisih v es-duru, ki imajo pa kot edini predznak nižaj za ton »b«, in se morajo zdeti tujcu, ki pesmi ne pozna, sila čudne (gl. št. 300 in 301, pa tudi pri št. 330 očitno manjka v drugem taktu nižaj pred »a«). Najbolj absurdna pomota je pri pesmi 428. *Pršla je pomlad*. Predznaki v glavi zapisa kažejo na es-dur (ali c-mol), štiriglasni zapis pesmi pa bi jasno zahteval predznak za g-dur. Če ga je že lomil notograf, kako da ni vsega tega opazil avtor?

Pri tolikšnem trudu in zaslugah avtorja za njegovo lepo zbirko se zdijo taka opozorila nevhvaležna, vendar je treba reči, da vsebuje tudi tekstni del knjige precej drobnih napak ali zmot v razlagah. Zdi se najbrž precej nepomembna pripomba podpisane, da v pesmi 35. *Miklavž ima sivó glavó* tiči za pripevom *žuláj, žuláj*... Gyulai in ne Dyulai, in da pripada siva glava v slovenskih vojaških pesmih prejšnjega stoletja predvsem Radeckiju (= Radetzkyju), po pravici, saj je imel kot vrhovni poveljnik avstrijske vojske v bitki pri Custozzi l. 1848 že 82 let, vendar je najbrž ta bitka in njegovo naslednje večletno generalno guvernerstvo v severni Italiji vzrok, da v slovenski pesmi pod Italijo ni bilo priporočljivo omenjati njegovega imena, pa ga je nadomestil Miklavž s povsem drugačnimi asociacijami. Ne zdi se odveč tudi popravek prevoda pri št. 338: Marija Rožinca ni roženvenska »Maria del Rosario«, temveč »Maria Assunta« ali še točneje »Maria dei fiori«, ker sam praznik Vnebovzeta 15. avgusta imenujejo beneški Slovenci, Brici in tudi v Breginju kratko Róžnica (v narečju Rožanca). Takrat namreč prinašajo ljudje v cerkev blagoslovljavat (žornávat) »rože«, tj. aromatično dobro misel (*Origanum vulgare*, ital. origano), ki prav takrat cvete in je v vsepovsod vse polno. Žegen rož je pred mašo. Te »žegnane rože« potem podkadijo (podkádjejo), če kdo umrje, pa za tri svete noči, oh hudi uri ipd. Žal Merku vseh teh šeg nikjer ne omenja, pač pa se da s tem marsikaj razumeti, kar ostaja sicer zanj nerazumljivo, npr. rože pri Koledi (?) št. 288 in še kje drugje. Te »žegnane rože« imajo pač tam isto funkcijo kot drugod po Slovenskem blagoslovljene cvetnodedeljske butare.

Avtorjeva klasifikacija pesemskih vrst v analitičnem kazalu po načelu »naredi si sam« je sama na sebi še kar pregledna, le da so večkrat posamezne pesmi vtaknjene v napačne predale. Na podlagi enega samega primera, ki je vrh tega močje še močno okrnjen ali pa vsebinsko razkrojen, je pač nemogoče presoditi,

kakšne vrste pesem naj bi to bila, če ne poznaš drugih popolnejših variant take pesmi. Tu bi bila avtorju lahko v veliko pomoč vélika Štrekljeva zbirka »Slovenske narodne pesmi« (SNP) iz let 1895—1923, ki je bila ob svojem času in je menda z eno samo izjemo še vedno enkratna na svetu s sistematičnim zajetjem vseh vrst dotedaj znanih ljudskih pesmi enega naroda in je v marsičem še vedno kánon za klasifikacijo naših pesmi. Pomagala bi mu razumeti besedilo njemu nerazumljive snubaške št. 297, kamor bi spadala po začetnih dveh kiticah tudi št. 476. In vsaj prva bi spadala med ženitne in ne ljubezenske. Primerjava z drugimi variantami bi recimo tudi pokazala, da okrnjena št. 256 ni vojaška, ampak da gre za dražbo domačije zaradi neplačanih davkov, saj to slednje že omenja prva kitica. Iz S 2280—2286 bi se tudi videlo, da recimo pri št. 52 *Lani sem žela majaron* nista »avtentični« samo prvi dve kitici, drugi dve pa njihova parodija, temveč da so prav vse »avtentične«. Našteval bi lahko še in še in opozarjal na pomen Štrekljevega dela, vendar naj to zadostuje.

Ustaviti se je treba le še pri komentarju št. 301. *Jubica se tukaj ustavi* (ki je pri Štreklju ni). Avtor je namreč popolnoma na napačni sledi glede besedila in glede melodije. V napevu začuda ni spoznal furlanske melodije, ki je sicer vdrila v začetku tega stoletja tudi v več slovenskih pesmi. V besedilu pa pač ni nobenih »prvih starih pripovednih pesmi«, gre le za čudno pesem-spako z recimo sadištičnim opisom »krvavega boja« (gl. kit. 3) med zaljubljenca, ki si hoté in po načrtu režeta med seboj meso s teles in pri tem vedno bolj vznesejo opevala to medsebojno klanje. Znanih je nekaj variant, deloma v prepisih te pesmi, ki ima tudi po štirideset kitic ali več, predvsem s Primorskega. Ena največjih ugank je, vsaj za podpisane, ne toliko, odkod bi mogla taka pesem priti, kot to, kako je mogla zbuditi zanimanje pri preprostejših ljudeh tako banalno gostobesedna in do kraja nesmiselna sadomazohistična spakedranka, ki sem in tja zbuja vitez satire, seveda ne za preprostejšega bralca ali poslušalca.

Glede kontaminacije, ki jo ugotavlja avtor pri mnogih pesmih, bi bila umestna pripomba, da ta izraz oz. pojem ni primeren za zelo pogosto navado ljudskih pevcev — posebno pri skupinskem petju —, da na isto melodijo nanizajo za prvo še eno ali celo več različnih pesmi ali njih drobcev, pač takih, ki imajo isto verzno-metrično zgradbo, ki pa ostanejo vsebinsko med seboj ločene in ne pomešane. Štreklj je pesmi v takih nizih ločeval s pomišljaji in govoril o »novih« pesmih. Po lastnih izkušnjah podpisane je treba posebno na to paziti pri rezijanskih pesmih, ki se zde na prvi pogled ali poslušaj enotne, vendar kaže na sestavljenost skoro vedno in zelo zgornjo krajši premor, preden recimo začno pevke z besedilom nove pesmi. Zato npr. pri pesmi št. 542 prav nič ne manjkajo štirje zadnji verzi, ki so jih tudi pevke kasneje posebej povedale, saj ne spadajo k citirani pesmi, ampak predstavljajo šaljivo štirivrstičnico, ki nastopa tudi sama zase. Podobno so pri št. 525 nanizane celo tri različne pesmi: *Kočaca so pöville* (v besedilu v. 7) so samostojna pesem, isto velja tudi za zadnje tri »verze« z začetkom *Ta-za Kucëro to garmy*. Treba se je namreč zavedati, da vsak verz v tako zapisanem besedilu predstavlja pri petju v resnici (s trikratnim ponavljanjem in vmesnim pripevom) precej dolgo trajajočo štiridelno kitico.

Vse doslejšnje pripombe so mišljene kot opozorila na nekaj vidnejših stvari, mimo katerih ne moreš iti molče, in sicer predvsem opozorila avtorju, ki se sam v uvodu deklarira za »začetnika« v takem delu, ob opravičilu glede urejenosti in popolnosti zbirke. Nikakor nočejo taka opozorila in popravki jemati in tudi ne jemljejo bistvene vrednosti in pomembnosti njegovemu delu. Vendar je prav zato treba pripomniti, da bi knjiga le še pridobila na veljavi pred domačim in tujim svetom, če bi avtor zaenkrat izpustil iz zbirke pri objavi tista besedila (tudi nekaj pesmi), ki so ostala avtorju na veliko mestih ali tudi skoro v celoti nerazumljiva in ki so zato v tako okrnjeni ali popačeni obliki težko razumljiva in pravzaprav brez koristi tudi za bralce. Takih besedil je v knjigi več in kot avtor sam pripominja ob št. 550, je v takih primerih tudi sam zapis vprašljiv. Samo napol dodelane stvari resnično ne sodijo v knjigo z ostalim visokovrednim gradivom. Seveda naletiš v ljudskem izročilu vseh vrst tu in tam na izraze, ki jim sami ljudje ne vedo pomena. Seveda je tudi *a priori* izgubljen trud in čas, če iščeš pomena in logike v izštevalnicah (gl. npr. št. 27, ki ni parodija, ampak očitna izštevalnica, kot kaže tudi v kazalu citirana Grbčeva varianta). Večina starejših otroških izštevalnic

je menda pri vseh evropskih narodih take vrste, da nimajo nobene vsebinske logike, zato pa polno besed brez pomena in/ali težko ugotovljivega izvira: važen je samo ritem in morda igra vokalov, da se bolje izšteva. Podobno namreč v »Zgodbi o vojaku« Ramuza — Stravinskega odgovori sovdat hudiču na vprašanje, kaj pomeni njegovo prepevanje *Stara baba, rompompom*...: Nič ne pomeni, samo maršira se bolje. Podobno kot v izštevnicah je marsikdaj tudi v zagovorih. Vendar pa je za vse drugačne nejasnosti v besedilih zbiralec vsaj za objavo dolžan najti pojasnila pač pri informatorju samem. Najlaže to dosežeš, če si ob snemanju zapomniš nejasna mesta, nato pa pri predvajanju posnetka, ki si ga večina informatorjev naravnost želi, na vsakem nejasnem mestu ustaviš magnetofon in prosiš pojasnil. Če to ni izpeljivo takrat, obiščeš pozneje z že skoro izdelano transkripcijo informatorja še enkrat in takrat boš poleg pojasnil verjetno dobil od njega še novega gradiva. Seveda to zahteva novega truda in časa, a za člane institutov naj bi to veljalo kot dolžnost. Merkuju to verjetno ni bilo mogoče. Tudi se mu je najbrž mudilo z objavo. Vendar je zato v že omenjenem opravičilu v uvodu (str. 7) nekoliko prehitro dvignil palico nad institute, češ »ljubezen začetnika [je] sama zmogla to, česar niso opravili znanstveni instituti, v ta namen postavljeni in subvencionirani«. V upravičenem veselju nad končanim delom se očitno ni zavedal, da bi nekaj istih stvari, ki se njemu kot takratnemu »začetniku« ne bi mogle šteti preveč za zlo, vsak institut, ki hoče nekaj veljati, hudo diskvalificiralo.

Valens Vodušek

Angelos Baš, *Ljutomerske konjske dirke*, Maribor, Obzorja, 1976. 201 str. 8°, ilustr.

Ljutomerske konjske dirke — prve konjske dirke na današnjem jugoslovanskem ozemlju — je dr. Angelos Baš začel raziskovati, ko je skupaj s sodelavci Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti in Slovenskega etnografskega muzeja odkrival etnološko podobo Murskega polja. Avtor ugotavlja, da sodijo konjske dirke, kot vrhunska zvrst konjereje, med najznačilnejše gospodarske panoge Murskega polja in so hkrati tudi med najpomembnejšimi v vsej ljutomerski okolici. Ker imajo te prireditve izrazito kmečki značaj ter so postale del navad in običajev v tem delu Slovenije, je povsem logično, da se je njihove obdelave lotil etnolog. Etnologija je, da citiram avtorjevo definicijo, »veda o zgodovini načina življenja pri posameznih narodih«, in ko knjigo preberemo, moramo pritrditi Bašu, da je konjski šport v Ljutomeru in širši okolici izrazito vplival na način življenja tamkajšnjih prebivalcev.

Avtor je s pomočjo arhivskih in tiskanih virov, ki so mu bili na voljo, in na podlagi ohranjenega ustnega izročila, ki mu ga je posredovala cela vrsta poročevalcev, ter svojih ogledov konjskih dirk predstavil bralcem muropoljski kasaški šport in konjereje v zvezi z njim, od zgodnjih začetkov (1874), do današnjih dni. Do danes se je namreč kljub motorizaciji v teh krajih ohranila reja konj, le da — za razliko od prejšnjih časov — konj ne uporabljajo več za kmečko delo, ampak jih redijo predvsem v športne, turistično-zabavne in prodajne namene. Še vedno pa med prebivalci Murskega polja ter Ljutomerčani zelo mnogo pomenita ugled in dober glas, ki sta ga deležna uspešen konj in njegov rejec, kmet.

Da je osvetlil etnološko podobo dirk, je avtor zgodovinsko prikazal tudi njihovo športno plat in jih orisal v okviru konjereje na obravnavanem področju, tako da je posegel tudi v gospodarsko zgodovino. Vendar se skozi delo kot rdeča nit vleče odkrivanje odnosa ljudi Ljutomera in okolice do konjskih dirk kakor tudi vpliv tega odnosa na življenje prebivalstva, kar je pravzaprav avtorjev končni cilj.

Prvim zgodovinsko preglednim poglavjem, kjer med drugim izvemo, da so že pred l. 1874, ko so izpričane prve dirke, poznali neko vrsto konjskih dirk na gostijah in primicijah, in so zato šteli dirke, ki jih je prirejal odbor, pozneje pa dirkalno društvo, za nadaljevanje izročila, sledi podrobnejša analiza ljutomerskih konjskih dirk. Avtor prihaja do številnih zanimivih sklepov in ugotovitev, poleg tega navaja tudi najrazličnejše dejavnike, ki so kakorkoli vplivali na razvoj ljutomersko-muropoljske konjereje. V posebnem poglavju obravnava voznike, njihov materialni in

socialni položaj, nagibe, ki so jih pritegnili k tej gospodarski in športni panogi, medsebojne odnose, tekmovanja, trening, društveno delovanje in organizacijo. V posebnem poglavju o dirkah prikaže med drugim strukturo gledalstva. V poglavju o gostovanjih izvemo, da so ljutomerski kasači nastopali tudi v drugih krajih, npr. v Mariboru, Gradcu, Zagrebu, Radgoni, Šentjerneju, Ljubljani, Beogradu... Veliko pozornost je posvetil avtor gospodarskim činiteljem, kot je nagrajevanje in prodaja konj, ter v posebnem poglavju podal in komentiral podatke o hitrosti konj, kar ima odločilno vlogo pri prodajni ceni na tržišču.

Reja konj je bila v okolici Ljutomera na visoki ravni že pred letom 1874, ko je bila izpričana prva kasaška dirka v Ljutomeru. Leto za tem je bilo ustanovljeno še dirkalno društvo v Ljutomeru, ki je obenem tudi najstarejše konjeniško društvo na ozemlju današnje Jugoslavije. Na njegovo odločitev je odločilno vplivalo Dunajsko dirkalno društvo, ustanovljeno l. 1873, torej le dve leti prej. Sledil je nagel napredek v izboljšavi konjereje, pa tudi med ljudmi je bilo veliko zanimanje zanje, saj so bile ljutomerske konjske dirke zmeraj dobro obiskane (v povprečju najmanj 3000 gledalcev) vse do konca 2. svetovne vojne.

Kljub upadu po 2. svet. vojni, v času, ki ni bil naklonjen tovrstnim udeleževanjem, in kljub dejstvu, da je konjsko delovno silo na polju v šestdesetih letih zamenjal traktor, sta se konjereja in konjski šport ohranila. V zadnjem času se je zanimanje zanju znova povečalo — ljudje so se naveličali motorizacije, konji so znova postali mikavni — tako da število gledalcev znova dosega povprečje iz obdobja pred 2. svet. vojno. Res pa je, da so konji danes bolj in bolj za »šport in luksus«.

V celoti gledano, so pomenila zadnja leta pred prvo svetovno vojno, predvsem pa leta med obema svet. vojnami zlato dobo ljutomerskih konjskih dirk, ko je najbolj cvetela tamkajšnja kasaška reja. V nekaj letih so z umno rejo in treningom iz ameriških kasačev dobili konje, ki so bili uporabni tako za dirke kot za gospodarske namene. Gotovo šteje za največji konjerejski uspeh dejstvo, da so ti konji prodrli na trg z imenom ljutomerski kasači in so pod tem imenom znani širom po svetu.

Baševa etnološka razprava o kmečki reji konj dirkačev in cvensko-ljutomerskih dirkah je zanimiva tudi glede na gospodarsko in kulturno zgodovino. Saj je avtorjev metodološki pristop etnološko historičen in so v knjigi zbrani viri in podatki od začetka dirk do danes, ugotovitve niso pomembne le za etnologijo, ampak tudi za družbeno in gospodarsko zgodovino. Tak pristop daje delu izrazito sintetičen značaj, ki nudi vsestransko zaokrožen pogled na obravnavani predmet. Čeprav je knjiga pisana znanstveno strokovno, je delo dovolj poljudno, tako, da je zanimivo tudi za širše občinstvo, zlasti za tiste bralce, ki se zanimajo za konjski šport.

Knjiga je opremljena s 62 fotografijami, kot dopolnilo k avtorjevemu tekstu pa ji je dodana še spremna beseda dr. Bratka Krefta. Morda bi med ilustracijami ta ali oni želel tudi fotografijo kipa iz lesa, ki je bil odkrit ob stoletnici v Lukavcih. Omenjen je v tekstu in tudi v Kreftovi spremni besedi, zanimal pa bi nas še posebej zato, ker je delo kiparja samouka in ljubitelja konj.

Monika Kropelj

Joža Vršnik, *Preproste zgodbe s solčavskih planin*. Celje 1978, 152 str.

V redni knjižni zbirki Mohorjeve družbe za leto 1978 so kot 129. zvezek Slovenskih večernic izšle *Preproste zgodbe s solčavskih planin*, ki jih je napisal Joža Vršnik, po domače Robanov Joža. J. Vršnik je bil po mnenju dr. Zmage Kumer, ki je knjigo pripravila, eden slovenskih bukovnikov iz našega stoletja (1900—1973). Mislil pa, da ni bil zadnji bukovnik, saj sam poznam ljudi, ki se živo ubadajo z vezano in nevezano besedo, imajo pa premalo šolske izobrazbe, da bi mogli uspešno razviti svojo naravno umetniško nadarjenost; pa tudi »sila življenja«, skrb za vsakdanji kruh ali svojo družino jim jemlje možnost, da bi svojim doživetjem in spoznanjem mogli dati dovršeno obliko.

Joža Vršnik je izšel iz starega solčavskega rodu, ki je po očetovi in materini strani izpričan že v začetku 15. stoletja. »Vse življenje sta ga mikala zgodovina

in narodopisje, besedno ustvarjanje pa mu je bilo notranja potreba po izpovedi tistega, kar je doživel, opazil, premišljal« (7). Imel je izreden dar za opazovanje lepote gozdov in gorá, živalstva in rastlinstva, barv in oblik. Vse to mu je nudilo veliko notranje sreče, kakor je sam napisal v zgodbi »Kako je Bog ustvaril lovca«. Toda ni bil močno dovzeten samo za naravno lepoto, ampak enako tenkočuten tudi za človeka, njegove duševne vzgibe. Če bi hoteli orisati njegov značaj, bi rekli, da je bil premehak in preskromen, skoraj boječ mož. Zelo značilno je, da v Vršnikovih zgodbah ni niti enega ljubezenskega motiva. Najbrž je bila ravno njegova zadržanost na tem področju vzrok, da je prepustil posestvo mlajšemu bratu, sam pa si je pridržal le skromno sobico in se nikoli ni poročil.

Urednica knjige dr. Z. Kumer je Vršnikove zgodbe po vsebini razdelila na štiri poglavja, katerim je dodala še poglavje Ljudska modrost in Narečni izrazi. Vršnikove zgodbe so prava ljudska klasika po vsebini in obliki. Medtem ko mnogi »ljudski« ustvarjalci posnemajo šolane pesnike in pisatelje ter se lotevajo brezosebnih snovi, ki jih nato gostobesedno obdelujejo, je Vršnik ostal na svojih domačih tleh in se posvečal izključno kmečkim snovem in problemom o rodovnih in gospodarskih razmerah svojega okolja in ljudi. Zgodovino svojega rodu, trd boj za zemljo in obstanek na njej je obdelal kar se da kratko, le z najpotrebnejšimi stavki, ki pa stojijo drug na drugem kakor mogočni skalnati skladi solčavskih planin. Tu ni nikakršnega lepotičenja ali pleteničenja, ljudski pripovednik Vršnik h kratkim poglavjem dostavlja samo: »naša stara mati so povedali, naša mati so pravili, tako mi je povedal naš pastir Tomaž, pokojni stric Pečovnik, stari Pelinovec, Šumet ali Havdej.« Za spremenbo tu in tam pristavi: »tega in tega sem še sam poznal, onega je poznala moja mati.« Natanko v takem slogu se še danes ljudje pogovarjajo, ko obujajo spomine na čase in ljudi, ki jih ni več. Prav posebno vrednost dobijo Vršnikove zgodbe v naših dneh, ko se način življenja in dela tako naglo in temeljito spreminja. Današnji in prihodnji rod bo samo iz knjig še lahko zvedel, kako so nekoč naši predniki trli lan, predli in doma tkali, strojili usnje, ob žetvi nosili težka bremena (nosačija), sekali les in ga po drčah (rižah) spuščali s planin, pripravljali voščene sveče in drugo.

Posebno poglavje je posvečeno sožitju človeka z domačimi živalmi in opazovanju gozdnih (divjih) živali. Take zgodbe je vedno prijetno poslušati, naj jih pripovedujejo lovci ali kmetje, ki imajo še mnogo opravkov z živalmi. Tudi Vršnik je nanizal nekaj prav zanimivih zgodb iz živalskega sveta. Žal pa je njegovo gledanje na živali včasih tudi nekoliko sentimentalno, nesprejemljivo je zlasti, kar piše o živalskem »razumu« in »volji«. Vse to imenujemo živalski nagon, ki je živali dan od narave za življenje in obstoj vrste. Še o psu, ki ga imajo nekateri za najbolj »pametno« in človeku zvesto žival, pravi ljudska modrost: »Psu reci, pa sam teči« (126). Edino pri krokarju prizna Vršnik, da se oglašá pač tako, kakor mu je dano od Stvarnika (111).

Narodopisec in jezikoslovec bosta vesela gradiva, ki je zbrano v poglavju Ljudska modrost in Narečni izrazi. Čeprav imamo zapisanih že obilo slovenskih pregovorov in rekov, se še vedno najdejo novi, ki dopolnjujejo našo kulturno zgodovino. Prav tako niso in najbrž nikoli ne bodo zbrani vsi narečni izrazi, ki potrjujejo neizčrpno ustvarjalno domišljijo našega človeka. J. Vršnik je prispeval prav porabne izraze, ki še živijo v solčavskih planinah.

Končno je treba poudariti še eno značilnost, ki jo kažejo Vršnikove preproste zgodbe: to je velika resnoba in spoštljiv odnos do skrivnosti življenja. V stoletnem boju z naravo in njenimi silami (sneg, plazovi, vode) so si planinski kmetje pridobili veliko skušenj, da mora človek upoštevati neizprosne naravne zakone in se jim dostikrat ukloniti. Tega današnji človek večkrat noče priznati in misli, da si je naravo zares že popolnoma podvrigel. Zato pa mnogi svojo predrznost in neupoštevanje naravnih zakonitosti plačujejo s hudimi žrtvami.

Vršnikove »Preproste zgodbe s solčavskih planin« so sicer drobna knjiga, a prava zakladnica miselne in oblikovne lepote trajne vrednosti. Uvodna beseda dr. Zmage Kumer je lepo predstavila pisatelja in njegov prelep planinski svet.

Jože Gregorič

Spiro Kulišić: *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, knjiga LVI, Sarajevo 1979, 246 strani.

Pred seboj imamo sintetično študijo, razdeljeno v petnajst poglavij, v katerih pisec podrobno in z mnogimi podatki razčlenjuje različne plasti slovanskih verovanj: od sledov animizma in totemizma, ki koreninijo še v lovsko-nabiralski kulturi, preko agrarno proizvodnega kompleksa do razvitejših oblik kijevskega in še posebej baltsko polabskega panteona, da bi na koncu prikazal še žrtvenike, sveetišča, idole ter funkcijo vračev in svečnikov pri starih slovanskih ljudstvih.

Kot je pri takih delih navada, začenja pisec s kritičnim prikazom znanstvene literature o slovanski religiji, izšle med leti 1946—1977. Obravnava dela S. Urbančyka, B. Unbegauna, V. Polaka, V. Pisanija, R. Pettazzonija, itn., z večjo pozornostjo pa predvsem E. Gasparinija in S. A. Tokareva, od domačih M. S. Filipovića in V. Čajkanovića. Ta kritični prikaz avtorju omogoča, da zavrne pozitivistično, nedialektično, nehistorično metodološko orientacijo in postavi svoja metodološka načela: 1. Za raziskavo stare slovanske religije so odločilnega pomena predvsem ljudski običaji in verovanja. 2. Ključ za razumevanje običajev je njihov eksistenčni cilj — gre za zavestno prizadevanje človeka, da bi na magičen način vplival na naturo in proizvodnjo (str. 29). S tem je podan tudi kriterij vrednosti različnih virov za raziskovanje stare slovanske religije: prednost imajo podatki, ki jasneje izražajo bistvo religioznih verovanj in obredov (str. 35).

S teh metodoloških izhodišč avtor opredeljuje strukturo in osnovni karakter stare slovanske religije. Razume jo kot historično tvorbo, v kateri se vežejo usedline različnih dob in kultur: najstarejša plast je lovsko-nabiralski kompleks, nanj se cepi agrarno-matriarhalni, oboje prežemajo vplivi paleobalkanskega substrata in sosednjih kultur, vse skupaj pa je prekrito s krščanstvom. Na Balkanu imamo dovolj jasno mejo med vzhodno in zahodno versko tradicijo. Vzhodna kaže vplive grške kulture in traškega substrata in je močnejše ohranila agrarno-matriarhalne poteze (sorodnosti z Rusijo in Ukrajino). Zahodna vsebuje ilirske elemente in bolj izrazite vplive predslovanske živinorejske kulture (sorodnosti s Kavkazom).

Z oblikovanjem večjih državno plemenskih skupnosti sta nastala dva slovanska panteona: baltsko-polabski in kijeviski kneza Vladimira. Tu se avtor posebej potrudi, da spodbi tezo, ki jo je zastopala večina starejših raziskovalcev, namreč tezo o solarni naravi slovanskih božanstev (str. 40). Po njegovem mnenju, oprtem na obilno gradivo, vsa ta božanstva kažejo htonično lunarne poteze z mnogimi vzporednicami pri sosednjih kulturah, torej gre verjetno za skupne predstave, ki prvobitno potekajo iz globljega kulturnega sloja. Splošno slovanska božanstva bi bila htonsko lunarni policefalni bog-konjenik (Sventovid, Triglav, Trojan, sv. Todor), bog gromovnik (sv. Ilija), bog dajalec (Dažbog, Dabog) ter neko žensko božanstvo z različnimi imeni in oblikami, vendar s poudarjenimi potezami plodnosti, torej božanstvo tipa Kibeles (Magna mater).

Kult pokojnikov in prednikov je imel poseben razvoj, omejen na zadružno družinski, redkeje vaški in rodovni okvir. V nasprotju z nekaterimi raziskovalci, ki imajo kult mrtvih za osrednjo temo slovanske religije (npr. Čajkanović), se ogreva avtor za misel, da se je pri Slovanih manistični kult šele sekundarno navezal na kult nature in da je prav ta kult nature najstarejša osnova slovanskih verovanj (str. 42).

Kult nature poteka iz lovsko-nabiralske plasti in se kaže predvsem v češčenju živali in dreves. Češčenje gospodarice, oz. gospodarja gozda, utelešenih v mitskih živalih, kot so predvsem volk, pa tudi medved, jelen, bik (tur), konj in kača, izvira verjetno iz paleobalkanske tradicije in nosi jasen pečat totemizma. Vse te živali so pogosto bele in hrome, kar spet kaže na lunarno naravo kulta. Podobno imajo tudi drevesa (lipa, breza, vrba, leska, tisa, hrast, omela itn.) demonično naravo ter zaščitniško, zdravilno, plodnosno moč. Z razvojem agrarne proizvodnje se ta kult posebej razvete in se začne stapljati z manističnimi verovanji (npr. domovoj, hišni duh, ki živi v glavni strešni gredi, je prvotno drevesni duh in šele sekundarno postane prednik; podobno tudi kača). Iz lovsko-nabiralskih kultur naj bi torej potekali običaji ob predlomnicah koledarskega leta, ki naj bi zagotovili

vsesplošno plodnost; to so predvsem običaji v zvezi s polažarjem, simbolnim spolnim aktom, ubijanjem žrtve in zoomorfnimi maskami.

Na tej osnovi temelji tudi zelo razvita demonologija, še posebej značilna za stara slovanska verovanja. Imena div, bes, črt, vila itn. so vseslovska. Vsa ta bitja imajo htonično lunarne poteze, so v zvezi z vodo, rodovitnostjo zemlje in atmosferskimi pojavi, pogosto nastopajo v trojstvu (npr. rojenice), kar bi bila slovanska različica splošno evropske Trojne mesečeve boginje; kažejo na paleobalkansko matriarhalno tradicijo.

Po vsej verjetnosti naši predniki niso častili nobenega nebesnega telesa, tudi o kakem božanstvu ognja nimamo sledov. Običaji z ognjem (kresovi itn.) izvirajo iz paleobalkanske živinorejske kulture; ponavadi jih je spremljalo obredno kopanje mladine, razuzdani plesi in nespodobne pesmi, kar je karakteristika vseh obredov za plodnost (vezanih na htonsko lunarno mitologijo).

V X. in XI. poglavju avtor razčlenjuje oba slovanska panteona. Pri vzhodnih Slovanih je opazen Perun, bog groma in viharja, s htoničnimi potezami. Po Gaspariniju je bilo to božanstvo prvotno najbrž žensko, na kar kaže srbska tradicija, ki časti Ognjeno Marijo, sestro sv. Ilije. Volos/Veles, bog živine, bogastva in pastirjev, kaže prav tako lunarno naravo in naj bi bil po raznih hipotezah soroden Priapu, Panu, Hermesu, Varuni, Odinu; njegov krščanski naslednik je sv. Blaž. Izrazitejša je še Mokoš, po tradiciji boginja preje in tkanja (sv. Petka = Ana). O ostalih božanstvih, omenjenih v kijevskem letopisu (Svarog, Dažbog, Hors, Simargl, Stribog), ne vemo tako rekoč nič, njihove funkcije so sporne, etimološke razlage pa hudo negotove.

O baltsko polabskem panteonu vemo nekaj več. Večinoma gre za lokalna božanstva, ki so z naraščanjem politične in gospodarske moči posameznih središč dobila medplemnski pomen. Taki so Svetovid/Svantevit, Svarožič/Radogost, Triglav. Vsi so htonično lunarni, pogosto policefalni, njihov stalni atribut je beli konj; so v tesni zvezi z agrarnimi verovanji in običaji, božanstva plodnosti in obnove, ki pa zaradi stalnega vojskovanja dobivajo tudi izrazite bojne poteze. Nekateri viri omenjajo še Rujevita s sedmimi glavami, zlati ščit Gerovita/Jarovita, kult boga Prove, boginjo plodnosti in življenja Sivo, Pripegala s krvavim in seksualno naglašenim obredjem. Vendar so pričevanja skromna in negotova.

Božanstva so naši predniki častili z žrtvami, najstarejša mesta žrtvovanja so gaji, izviri in gore. Stari besedi za take kraje sta trebište (terb = to, kar je nujno, po Miklošičevi razlagi »poravnanje dolga«) in kapišče. Svetišča in idoli kažejo na višjo fazo v razvoju religije, vezano na nastajanje mest in močnejših plemenskih držav. Najpogostejša sveta simbola sta poševni (Andrejev) križ in svastika.

Obredne funkcije so prvotno najbrž opravljali polažarji, od njih so nekatere magične obrede polagoma prevzeli gospodarji hiše. Poudarjena je vloga žensk, zlasti pri čaranju, prerokovanju in obredih za plodnost. Besede čarovnica, vešča, vrač, bajati so vseslovske, kar kaže na razširjenost in visoko cenjenost magičnih postopkov. Z razvojem večjih plemenskih enot je verjetno prišlo do nastajanja svečeniškega stanu, ki je od vračev prevzel opravljanje javnih magičnih religioznih obredov. Vendar o tem zelo malo vemo.

Na koncu avtor še posebej poudari, da so najširša skupna osnova slovanske religije magično agrarni običaji, neposredno vezani na sam proizvodni proces, na konkretno delo (oranje, setev itn.). Predvsem bi to veljalo za pomladno poletne in jesenske običaje. Novoletni običaji so magija, ki simbolično odraža delo na polju in z živino in skuša izzvati uspeh obeh dejavnosti. Kolikor se v vseh teh običajih še izraža agrarno matriarhalna tradicija, je tesno povezana z lunarno mitologijo.

Kritičnemu bralcu se ob prikazanem delu zastavljajo nekatera ključna metodološka vprašanja, predvsem tole: če je smisel starih verovanj eksistenčen — zakaj in kako magija vpliva na proizvodni proces?

Avtor odgovarja s samoumevnim in splošno razširjenim prepričanjem, da je ljudska religija pač proizvod »slabo razvitih družbenih skupnosti« (str. 223 in na mnogih drugih mestih). Pri tem svojega postopka, namreč da stare družbe meri z merilom sodobnih, niti ne opazi, kaj šele, da bi ga problematiziral. Zaradi tega prenašanja meril iz enega sistema v drug sistem, ki je strukturiran bistveno drugače, prihaja do vrste paradoksov: stare religije so »nerazvita« zavest (odraz

nerazvitih odnosov človeka do nature), hkrati pa raziskovanje v njih odkriva bogastvo vsebin in oblik, ki zaprepašča; so »pomanjkljiva« zavest (odraz človekove pomanjkljive prakse), hkrati pa vemo, da so družbe, ki so te religije porajale, trajale tisoč in tisočletja in torej dejansko dokazale svojo zmogljivost za obstoj. Itn. V ozadju takih paradoksov stojijo nerazčiščena teoretična vprašanja o tem, kaj je kultura, kako deluje, kako opredeljuje človekov odnos do sveta, sebe, družbe, proizvodnje itn.

Ob tej teoretični nereflektiranosti pa je avtor opravil naporno in pomembno delo. Zbral je veliko gradiva, ga sistematično uredil in pregledno podal. Je kritičen, do zaključkov prihaja s potrebno previdnostjo, ne da bi se spuščal v nepreverjene sinteze, kar se je pri podobnih delih večkrat dogajalo. Njegova izvajanja o htonično lunarno matriarhalni osnovi slovanske religije so prepričljiva, osvežujoča in moderna. Dragocena je tudi bogata bibliografija, ki zajame večino pomembnih del stare in nove, domače in tuje strokovne literature.

Strokovnjaku bo Kulišičeva knjiga dobrodošel in nepogrešljiv priročnik; laiku, če se vsaj malo zanima za problem mitologij, posebej še slovanske, pa zanimivo in presenetljivo branje.

Alenka Goljevšček

Miodrag Popović: *Vidovdan i časni krst*. Ogled iz književne arheologije, Beograd 1976, 192 (+ 6) str.

Književni zgodovinar Miodrag Popović je izdal pri beograjski založbi Slovo ljubve študijo *Vidovdan i časni krst* (Vidov dan in sveti križ) s podnaslovom »razprava iz književne arheologije«. V tej študiji razpravlja avtor o kosovski bitki in o mitu, ki je med ljudstvom nastal o tem usodnem dogodku, ko sta srbski fevdalizem in njegova državnost doživela težek udarec. Zgodovino pisje se je sicer zavedalo, da se je na Kosovu dogodilo nekaj izredno pomembnega, vendar se od učenih sodobnikov nikdo ni vprašal, zakaj so bil Srbi na Vidov dan 1389 na Kosovu poraženi, tako da ta bitka pomeni za Srbe konec domačega in začetek turškega fevdalizma. Ljudska ustvarjalnost pa ni šla molče mimo Kosova. Poraz je pokazala v luči vzrokov in posledic ter z občudovanjem poudarila pozitivne in z gnusom obsodila negativne elemente tega dogodka. S pravo mero je uporabila zgodovinski material. Ugotovila je, da sta oba vrhovna poveljnika, srbski knez Lazar in turški sultan Murat v bitki izgubila življenje, da so se Srbi in Turki pogumno bojevali. Podrobneje pa v prvih desetletjih dogodkov ni opisovala. Šele čez čas je resničnim zgodovinskim osebam in dogodkom začela pripisovati dejanja in razlage, ki bi naj sramoto poraza opravičile pred zgodovino. Ustvarila je junaka Miloša Obilića, ki da je bil pri knezu očrtnjen kot potencialen izdajalec, vendar prvo poročilo o hrabrem vitezu njegovega imena ne navaja. Štirideset let po bitki, leta 1431 poroča Konstantin Filozof, pisec in gramatik na dvoru despota Štefana Lazarevića, sina kneza Lazarja, da je sultan ubil »neko veoma blagoroden koga oblažaše zavidljivci svome gospodarju in osumnjičiše kao neverna«. Neznani italijanski prevajalec bizantinskega zgodovinskega zapisa o kosovski bitki pa je pripomnil, da je poraza krivo izdajstvo plemiča Dragoslava Probića. Ime Miloša Kobilica ali Kobilovića, pozneje Obilića, je prvi zapisal — seveda tako kakor je slišal od informatorjev iz ljudstva — Slovenec Benedikt Kuripečič, po rodu iz Gornjega grada, član cesarske delegacije, ki je 1530 iz Ljubljane potovala v Carigrad, da bi po brezuspešnem turškem obleganju Dunaja 1529 sklenila s sultanom mir oz. premirje. Potopis nosi naslov »Itinerarium Wegreyss Kün. May. potschafft gen Constantinopel zu dem Türkischen Keiser Suleyman Anno XXX«. O izdaji Vuka Brankovića, ki se je v resnici prav tako pogumno bojeval na Kosovu proti Turkom kot vsi ostali srbski vitezi, beremo prvič v spisu dubrovniškega zgodovinarja Mavra Orbina »Il regno degli Slavi« (in Pesaro MDCL).

V 15. in 16. stol. je srbska raja živela v kolikor toliko znosnih razmerah, vsaj ne veliko slabše kakor poprej pod domačimi fevdalci. Zato se kosovski mit s svojimi dopolnitvami, opravičili in olepšavami ni kdove kako globoko ukoreninil

v ljudskih množicah. V 18. stol. pa so se življenjski pogoji raje zaradi naglega propadanja turške države kar naprej slabšali. Upor za uporom je pretresal državo. Med uporno srbsko rajo se je budil spomin na kosovsko bitko v luči narodnega mita. Po ponesrečenem pohodu turške vojske proti cesarskemu Dunaju 1683 se je razvila dolgotrajna vojna med Avstrijo in Turčijo, v kateri so srbski prostovoljci množično pomagali cesarskim in z njimi vred doživeli končni neuspeh. To je napetost med turško oblastjo in srbsko rajo še povečalo. Ob koncu stoletja je bila dežela polna hajduških odmetnikov. Leta 1804 je v beograjskem pašaluku izbruhnil velik upor, znan pod imenom Vstaja proti dahijem (Buna protiv dahija). »Došo zeman, valja vojevati, za krst časni krvcu prolevati.« Tedaj se je raja izkazala s svojimi dotlej pod turškim terorjem prikrivanimi, iz davnine podedovanimi etičnimi kvalitetami, z odločnostjo, z junaštvom in državniško modrostjo. Ta herojski čas sta v umetniški obliki izrazila ljudska pevca in pesnika, Tešan Podrugović v kosovskih pesmih in Filip Višnjić v veličastni poemi Početak bune na dahije, v pesnitvi o vojskovanju v prvi vstaji in drugih pesmih.

Imenovana pesnika sta z nekaterimi drugimi ljudskimi ustvarjalci predstavila kosovski mit v dokončni obliki. Zgodovinskim osebam, knezu Lazarju in Vuku Brankoviću so se pridružili Miloš Obilić, Jug Bogdan, kneginja Milica, mati Jugovičev in njenih devetero sinov, Dekle s Kosova, Milan Toplica, Ivan Kosančić, Strahinjić ban in Musić Stevan.

Kosovski mit je opravil svojo nalogo osrčevanja med hajduki in bojevniki Prve vstaje. Ljudske množice pa so ta mit priznavale ne samo med vstajo, med bojevanjem proti turškim zatiralcem, temveč so ob njem premagovale težave po vstaji, v miru. Na svoj način so si ga prisvojili tudi srbski režimi v nacionalni državi. Poleg 15. (po novem koledarju 28.) junija se je kot datum bitke vedno pogosteje slišal Vidov dan kot datum usodne bitke in ob njem bojni klic »za sveti križ«. Parolo Vidov dan je prevzela tudi umetna poezija. Pesnik Lukijan Mušicki je 1819 objavil pesem »Oda na Vidovdan 1389« in dobri dve desetletji pozneje, 1842 Jovan Sterija Popović elegijo »Spomen Vidova dana«.

Po Drugi vstaji (1815) je iz razdejanja triinpolstoletne turške okupacije dežele začela rasti mlada buržoazna država, ki se je zaradi družbenih protislovij morala spopadati z večjimi in manjšimi težavami. Vladajoča družbena plast je poleg drugih sredstev izkoriščala tudi kosovski mit o junaštvu in požrtvovalnosti za pomirjevanje revolucionarnih gibanj ljudskih množic. Z zmago idej Vuka Karadžića v 60. letih 19. stol., s popolno zmago buržoazne nad fevdalno državo, je Vidov dan na svoji vrednosti močno pridobil. V koledarju, bodisi cerkvenem ali civilnem, je pred kosovsko bitko godoval prerok Amos, po bitki se mu je začel pridruževati knez Lazar, mučenik. Obe imeni sta se pisali s črno barvo. V 2. pol. 19. stol. se je obema prejšnjima imenoma začel dodajati Vidov dan, tu pa tam tudi brez Amosa in Lazarja in z rdečo barvo. Ta način urejanja koledarja je popolnoma zmagal po kumanovski bitki 1912, ko je »bolnik ob Bosporu« bil smrtno zadet. Kumanovo 1912 je poravnalo račun za Kosovo 1389. Država in cerkev sta posledaj povzdignili Vidov dan, 28. po novem in 15. junij po starem koledarju, za poveljavni državni praznik, ki je veljal za velik praznik tudi v središču nacionalno čutečega srbskega in hrvaškega prebivalstva na drugi strani Save in Drine, v Avstro-Ogrski. Za Vidov dan je potem vezanih več pomembnih dogodkov v nacionalnem življenju srbstva in jugoslovanstva sploh. Na Vidov dan 28. junija 1914 je bil v Sarajevu v atentatu ubit avstrijski prestolonaslednik Frane Ferdinand. Atentat je bil povod za začetek Prve svetovne vojne. Na Vidov dan 1921 je parlament Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev sprejel prvo, tako imenovano vidovdansko ustavo, ki je bila za mlado, meščansko državo prav tako usodna kakor kosovska bitka za srednjeveško fevdalno Srbijo. V meščanski jugoslovanski državi se je Vidov dan praznoval nadvse slovesno, s paradami, veselicami, liturgijami in tedeumi, s čimer je centralistični režim skušal utišati nezadovoljne ljudske množice in zbrisati osupljive razlike v politični, gospodarski, socialni in kulturni razvitosti med bivšo Kraljevino Srbijo in čezsavskimi pokrajinami. Po »monolitni« državi je v režiji državnega centralizma in »nacionalne« pravoslavne cerkve odmevalo bojno geslo »za slobodu zlatnu i krst časni«. Ideji enotnosti sta služili tudi umetnost in znanost: P. Petrović Njegoš, Branko Radičević, Đura Jakšić, Jovan Jova-

nović-Zmaj, Milan Rakić, Jovan Dučić, Ivan Meštrović, Stevan Mokranjac, Đura Daničić, Aleksandar Belić in mnogi drugi.

Srbski literarni in etnološki znanosti je že dlje časa znano, kako sta nastala vidovdanski mit in kult kosovske bitke. Ni pa bilo dovolj pojasnjeno, zakaj je god svetega Vida zamenjal starejši godovni dan preroka Amosa in kneza Lazarja, saj sveti Vid sploh ni pravoslavni temveč katoliški svetnik, sanctus Vitus, rojen ob Dioklecijanovem času na Siciliji, umrl v Rimu in bil pokopan v Pragi. Spominški dan svetega Vita (danes pri Južnih Slovanih svetega Vida) se v zahodni cerkvi obhaja 15. junija. Po korekturi julijanskega koledarja z gregorijanskim bi to naj bilo danes 28. junija. Tradicija na področju vzhodne kulture pa je med ne preveč radikalno pokristjanjenimi Srbi ohranila spomin na slovanskega boga Svetovida ali kratko spomin na Vida, boga svetlobe. Mitološka in zgodovinska izročila so se v Srbiji, na meji med Vzhodom in Zahodom pomešala tako, da je od poganskega boga ostalo ime, od zahodnega Vita pa »svetništvo«, ali z drugimi besedami, poganski bog Vid se je umaknil krščanskemu Vitu, zapustil pa mu je svoje ime. Med prvimi, če ne prvi, ki je zapisal Vidov dan v tem pomenu, je »Srbski slovar« Vuka Stefanovića Karadžića. Katoličan Jernej Kopitar, ki je Karadžiću prevajal srbska gesla v nemščino in latinščino in ki o slovanskem bogu Vidu ni ničesar vedel, je prevedel geslo Vidov dan *St. Veits Tag, zugleich Anspielung an vid*.

Avtor Miograd Popović je v svoji razpravi pokazal, kako pomembno vlogo igrajo zgodovinski miti na svojem popotovanju skozi čas in prostor v nacionalnem življenju narodov. Studijo je končal s temile besedami: »Nauci se otvaraju velike saznanje mogućnosti na polju proučavanja mitskih slojeva u narodnoj junačkoj poeziji. Otkrivanjem raznih prevashodno poetskih praslojeva ona ce do kraja osvetliti ono što je u pesmama suštastveno poetsko. Jasno odvajanje mitskog od istorijskog biće istovremeno i krupan doprinos emancipacije savremene svesti od zastarelog kultnog mišljenja.«

Knjigi je priložena najpomembnejša zgodovinska dokumentacija, na kateri je zgrajena študija, in literatura, ki zajema pričevanja in razprave od Dositeja Obradovića mimo Vuka Stefanovića Karadžića in Franca Miklošiča do sodobnih avtorjev.

Janko Jurančič

Österreichischer Volkskundeatlas. Unter dem Patronat der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, herausgegeben von Kommission für Volkskundeatlas in Österreich. Richard Wolfram — Wissenschaftliche Leitung — und Ingrid Kretschmer — Kartographische Leitung. 6. Lieferung, I. Teil, Wien 1977; 6. Lieferung, 2. Teil (Schlusslieferung) Wien 1979.

Kommentar. Herausgegeben von der Wissenschaftlichen Kommission für den Volkskundeatlas unter ihrem Vorsitzenden Richard Wolfram, 6. Lieferung, I. Teil, Wien 1979; 6. Lieferung, 2. Teil, Wien 1980. Verlag Hermann Bohlaus Nachf., Ges. m. b. H. Wien-Köln-Graz.

Prvi del 6. zvezka avstrijskega etnološkega atlasa vsebuje karte 92—102. Lista 92 in 93 prikazujeta na geografski karti 13 značilnih tipov avstrijskih naselij, 8 od njih z letalskimi posnetki. Enako so na dveh sledečih listih prikazane oblike zemljiške razdelitve. Prikaz oblik kmečkih domov posreduje karta 96, dopolnjujejo pa jo tlorisi teh domov na listih 97 in 98. Naslednje tri pole podajajo razširjenost posameznih tipov plugov in rala. Zadnji list tega atlasa vsebuje igre s kartami.

Zaključni zvezek (6. zvezek, 2. del) atlasa vsebuje karte 103—116. Prvi dve kažeta način mlatve in oblike cepev, karti 105 in 106 govorita o jutranjih obrokih, karta 107 nam predstavlja letne šege velikonočnega časa, naslednje tri pa planšarske šege, katerim je priložen list 111 s slikovnim gradivom. Karte 112—114 predstavljajo Pehltre v šegah, ljudskem verovanju in ljudskem pripovednem gradivu ter poimenovanja za ta ženski lik. Karl Haiding je na karti 115 prikazal razširjenost povedk o divjih ljudeh, D. Assmann pa najpomembnejše romarske kraje Avstrije in Južne Tirolske.

Oba zvezka komentarjev ne vsebujeta še vseh komentarjev k zgoraj omenjenim kartam, vendar pa so jima priloženi komentarji k nekaterim prejšnjim zvezkom. Vsak posamezni komentar je znova paginiran. Tako komentar Ernesta Burgstallerja sodi k 3. zvezku kart Richarda Wolframa Sege fantovskih skupnosti, ki so vezane na določene termine (silvestrovo, pustni čas, velika noč, 1. maj itn.). Elisabeth Tomasi razlaga glavne tipe naselij in poseže tudi že v novejši spremembi, ki so vplivale na današnjo obliko naselij. Priloženih je 9 letalskih posnetkov. Komentar Olafa Bockhorna o mlatvi ter oblikah cepcev k 2. delu 6. zvezka posreduje splošni pregled treh načinov mlatenja in različne oblike cepcev. Richard Wolfram razlaga do sedaj v Avstriji malo obdelano mlattev z živino. Sledi komentar Karla Haidinga k povedkam o divjih ljudeh. Gradivo je avtor razdelil v več skupin (npr. divji ljudje in vaško okolje, divji ljudje kot zaščitniki živali, kot darovalci in svetovalci itn.). Komentar prinaša tudi pregled sorodnega gradiva iz dežel zunaj avstrijskih meja in bogato navedbo literature. Zadnji komentar v tem sklopu je prispeval Dietmar Assmann, ki v zvezi z najpomembnejšimi romarskimi kraji Avstrije in Južne Tirolske (240 po številu) obravnava kraje glede na čas njihovega nastanka, po legendah v zvezi z ustanovitvijo teh romarskih poti, po upodobitvah priprošnjikov in glede na čas romanja. Assmann se je pri svojem delu omejil na literaturo, ker terenskih raziskav s tega področja ni.

V drugem snopiču komentarjev sodi prvi k 1. delu 6. zvezka. E. Tomasi obravnava različne oblike domov in govori med drugim o gradbenem materialu in oblikah konstrukcij, o glavnih tipih domov, vključuje pa tudi mlajše spremembe v gradnji in obliki domov. Komentar dopolnjuje 32 fotografij. Sledita komentarja Oskarja Moserja o senenih grabljah in Edith Hörandner o jutranjih obrokih ob delavnikih poleti pred prvo svetovno vojsko. Sepp Walter govori o šegi vlačjenja ploha ali drevesa in pluga, R. Wolfram o Pehtrah, Monika Habersohn pa o cvetnonedeljskih butarah in o ragljah. Vse komentarje dopolnjuje bogato slikovno gradivo.

Ob koncu pa naj vendar poudarim, da vse tisto, kar sta o strokovni objektivnosti zapisala V. Novak in T. Cevc ob oceni petega zvezka avstrijskega atlasa (*Traditiones 4, 1977*), žal velja tudi za šesti zvezek. Kot primer naj izpostavim samo zemljevid »Bezeichnungen für Perchtengestalten in Brauch, Volksglaube und/oder Erzählung«. Ne moremo se sprijazniti z izsledki dveh eksploratorik, kakor tudi ne z dejstvom, da je na zemljevidu enotna označba (rumeni trikotnik) za vsa imena Sredozimke: npr. Perchtlbaba, Perchtlgoba, Perchtl Woga, Perchtrababa, Berchtra Waba (!). Samo sprašujemo se lahko, ali nemško uho res ne dojame izgovorjave slovenskih imen ali pa med informatorji ni bilo Slovencev? Žal, seznama informatorjev za karte ni, da bi si lahko pomagali s tem. V pomoč pa bi obema avtoricama zemljevida bila lahko razprava Nika Kureta *Die Mittwinterfrau der Slowenen (Alpes Orientales V, Ljubljana 1969, 209–239)*, ki jo v svojem komentarju h kartam R. Wolfram upošteva. Iz poizvedovanja nam je namreč poznano, da je npr. ime »Woga« v zvezi z b a b o v navadi le med Nemci Krške doline (Gurktal), kamor je zašlo pod vplivom imena »boba« (Pehtra boba) iz Spodnje Podjune.

Strokovna objektivnost avstrijskih kolegov bi vsekakor zahtevala za Južno Koroško slovenske ali slovenščine večše eksploratorje in slovenske informatorje, vendar pa je, žal, ob zaključku atlasa to le še zvonjenje po toči.

Helena Ložar-Podlogar

Ilse Koschier, *Weihnachtskrippen in Kärnten*. Klagenfurt 1978, str. 252 + 54 deloma barvnih slik na prilogah + zemljevid (= Kärntner Museumsschriften 63).

Temeljno delo Rudolfa Berlinerja (*Die Weihnachtskrippe*. München 1955) je v zadnjih dveh desetletjih dalo pobudo za vrsto pregledov in monografij v mnogih deželah Evrope. Jaslice so postale predmet kulturnozgodovinskih, umetnostnozgodovinskih in v dobršni meri tudi narodopisnih raziskav. Med najnovejšimi deli te vrste je monografija o jaslicah na Koroškem. Avtorica dr. Ilse Koschier iz

celovškega Deželnega muzeja je v glavnem po odgovorih na dve vprašalnici Deželnega muzeja za Koroško in po arhivalnih virih napisala knjigo, ki je vredna tudi naše pozornosti. Ker je pojav jaslic še danes potreben natančnejše predstavitve, je prvi, splošni del knjige na videz nesorazmerno, a upravičeno obsežnejši (9—52): govori o bistvu, pomenu in oblikah jaslic, o zgodovini nemškega naziva zanje (»Krippe«), o »pred«-zgodovini in najstarejši zgodovini jaslic, o posnetkih votline rojstva in o relikvijah »pravih« Kristusovih jasli, o jaslicah in božjem grobu, nakar šele preide k prvim cerkvenim in k prvim hišnim jaslicam sploh. Samo mimogrede omenjam, da se je pomota iz 1941 vtihotapila tudi v izvajanja avtorice (str. 22): božična zibelka, ki jo danes hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani, ni iz Velesovega, ampak iz Mekinj, in ne izhaja iz 14., ampak iz 17. stol. (gl. Kuret, ZUZ n. v. 5—6, 1959, 531—541). Jaslicam na Koroškem je nato posvečen drugi del knjige (53—120). Uvaja ga odstavek o najstarejših upodobitvah božiča na Koroškem, sledi mu zanimivi prikaz božičnih predstav celovških jezuitov, dalje opis prvih cerkvenih jaslic na Koroškem v 17. in 18. stol. ter omemba jožefinskih prepovedi. Odstavek o koroških hišnih jaslicah, ki nas kot narodopisec predvsem zanima, navaja predvsem meščanske jaslice iz blizu 300 zapuščinskih seznamov od srede 18. stol. dalje. Avtorica domneva, da so jaslice pod konec 18. stol. prišle tudi v koroške kmečke hiše, predvsem v območjih ob meji s Tirolsko, Salzburško in Štajersko. Tipološke razlike med cerkvenimi in hišnimi jaslicami ni, prevladujejo jaslice v omaricah, v 19. stol. pa se širi oblika prostih (odprtih) jaslic. Medtem ko so v le-onih figure večidel voščene in delo nunskih rok, prihajajo pozneje v deželo lesene rezljane figure zlasti s Tirolskega. Papirnate, sprva ročno poslikane figure pa so bile razširjene od vsega začetka. Med cerkvenimi jaslicami 19. in 20. stol. razbira avtorica individualne stvaritve podobarjev in industrijsko izdelane figure. Razpravo konča z zanimivim pregledom sedanjega stanja. Tretji del knjige je skrbno sestavljeni katalog jaslic (121—224) po krajih v abecednem redu. V katalogu je evidentiranih 353 jaslic, a med njimi je pretežna večina, 310, cerkvenih. Takó delo sólo lahko le obrobno zanima tudi narodopisca. Le-ta pač ugotavlja, da je na Koroškem za zdaj zasebnih (»hišnih«) jaslic evidentiranih komaj 6 (!) z dodatnimi 5 primerki po graščinah; dalje: da so hišne jaslice znane po kmečkih domovih samo ponekod v nemškem delu, kar se ujema z avtoričinimi dognanji, kot sem jih zgoraj omenil, — poznajo jih (po avtoričinih ugotovitvah) okoli Svete Krvi-Heiligenblut (št. 70 v katalogu), okoli Smarjete v Labotski dolini-St. Margarethen im Lavantale (št. 250), iz novejšega časa pa v okolici Steinfelda (št. 305). Iz slovenskega dela Koroškega avtorica torej ni našla nobenega podatka o kmečkih jaslicah. To je stanje, ki mi je o njem pripovedoval pred blizu 40 leti rajni dr. Janko Arneje, češ da Slovenci na Koroškem jaslic »ne poznajo« — kar je treba seveda razumeti cum grano salis, da namreč kmečke jaslice na Koroškem kot narodopisni pojav niso (bile) razširjene. Današnje stanje je zlasti po prizadevanju mlajše duhovščine lahko drugačno. Tako po avtoričinih navedbah župnik v Vrbi, torej na slovenskem jezikovnem ozemlju, navaja farane k domačemu izdelovanju jaslic (št. 164); župnik v St. Lorenzen im Lesachtal ima celo majhen jaslični muzej s primerki iz 20. stol. (št. 247). Stanje tostran Karavank je bistveno drugačno. Zakaj na Slovenskem Koroškem jaslic na kmetih ni (bilo), je vprašanje, ki čaka odgovora in je brez dvoma v zvezi tudi z značajem ljudske pobožnosti. V celoti je delo Ilse Koschierjeve za kulturno zgodovino Koroškega tehten prispevek.

Kuret

Leopold K r e t z e n b a c h e r, *Das verletzte Kultbild. Voraussetzungen, Zeitschichten und Aussagewandel eines abendländischen Legendentypus. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Heft 1, München 1977, str. 124 + VIII.*

Kakor uči veroslovje, nastajajo legende v vseh verstvih in časih ter skušajo božje podatke v človeški podobi in besedi. Nekatere legende učijo, druge hočejo vzgajati ali svariti pred zlom, pred grehom. Krščanske legende, o katerih je tukaj

govor, govorijo o življenju in delovanju kristjanu svetih oseb. Profesor Kretzenbacher, ki že dolga leta raziskuje duhovne plasti jugovzhodne Evrope, o čemer je objavil vrsto razprav, skuša tukaj odgovoriti na vprašanje, kako se človek lahko nedostojno, zločinsko vede do božanstva in kako žaljene svete osebe na to odgovarjajo. Tako so nastale številne božjepotne cerkve, na katere se vežejo posamezne legende, ki skušajo razložiti nastanek in pomen obravnavanih podob in cerkva.

Iz 6. stol. je legenda, ki pripoveduje, kako je pritekla kri iz Kristusove podobe, ki jo je neki Jud — antisemitizem! — prebodel (Gregor iz Toursa). Zelo je naraslo število legend v 8. in 9. stoletju, ko so nasprotniki češčenja svetih podob (ikonoklasti) uničevali svetniške slike in kipe. »Zlata legenda« (Jakob de Voragine) iz 13. stol. ima kar tri legende, med njimi eno o sv. Nikolaju, ki spominjajo na legendo Gregorja iz Toursa. Na Zahodu so nastale številne legende od 13. stoletja dalje. Kot skrunilci podob nastopajo ne le Judje, ampak tudi Saraceni in Turki, kalvinci in luterani — torej drugoverci!, končno pa tudi ničverci katoličani. Na Vzhodu so se podobne legende ohranile na gori Atos. Sedemnajsto stoletje z divjaštvij tridesetletne vojne in bujnimi barokom je tako rekoč zlata doba legend, ki pa niso presahnile do naših dni (solzeča se Marija v Sirakuzah v Italiji iz l. 1953). Jezuit Gumpenberg je 1672 izdal v Münchnu obširno zbirko legend »Atlas Marianus«.

Pisatelj obravnava zlasti nekatere najbolj znane božjepotne cerkve v območju Alp in nemško govorečih dežel. Pri tem je prišel do ugotovitve, da vse te legende izvirajo iz Italije, kjer je v Piemontu, v Škofiji Novara, nastala cerkev, posvečena »krvaveči Mariji« (Madonna del Sangue. V dolini Vigizzo, v kraju Re, je od 15. stol. dalje bizantinska »črna« Marija (v poljski Čenstohovi že od 1382), o kateri pripovedujejo, da ji je neki krivoverec vrgel kamen v glavo, iz rane pa je začela krvaveti. Nastanek te legende kaže na krivoverske albižane, patarene in katere v 13. stoletju. Konec 17. stol. se je češčenje ranjene Marije pojavilo v Klatovych na Češkem, odtod pa se je preneslo v Neukirchen na Bavarskem in v razne kraje srednje Evrope. Legenda iz Neukirchna pripoveduje o nekem češkem (!) kmetu, ki je v jezi s sabljo mahnil Marijo po glavi in jo hudo ranil. Iz rane je brizgnila kri. Pozneje so zločinskega kmeta postavili v čas husitskih vojsk (verska nestrpnost). Husit naj bi trikrat vrgel Marijino sliko v vodnjak, a se je vselej vrnila v kapelo, zato jo je mahnil s sabljo po glavi, da je pritekla kri. Baročni pridigarji in življenjepisci svetnikov so legendarno snov sprejemali nekritično, pretiravali so in hoteli določiti značaj zločinskega človeka, njegovo domovino in prepričanje. Tako je legenda vedno bolj postajala podobna pripovedki in stregla ljudski lahkovernosti.

Razumljivo je, da je legenda o oskrunjeni kulturni podobi prišla tudi v naše kraje, na Koroško in Kranjsko. Najstarejša tovrstna oljnata slika pri nas je iz l. 1647 pri Sv. Miklavču nad Celjem (M. Marolt, Dekanija Celje, 1931, 112), nekoliko pozneje so jo častili v Mekinjah nad Kamnikom.

Dr. Kretzenbacher dobro pozna našo kulturno zgodovino in je daljše poglavje posvetil Mariji udarjeni, ki jo že dolgo častijo v Ljubnem na Gorenjskem; o nji sta pred leti pisala narodopisec Boris Orel in pisatelj Bogomir Magajna (zbornik »Krog« 1933). Legenda, ki je v zvezi s tamkajšnjo Marijino podobo, izraža že baročno sočutje s človekom, ki se je v togoti pregrešil in s kladivom udaril Marijo po glavi. Medtem ko so v drugih legendah s tem motivom grešniki hudo kaznovani, se je nesrečni Gregor Eržen, ki naj bi bil iz Kamne gorice in umrl 1692, spokoril in lepo umrl. Romal je v Rim in za pokoro nosil križ od Rima do Ljubnega in tako zadostil za svoj greh. O tem govori več slovenskih ljudskih pesmi in slik: »Samo mu je vkup zvonilo / same so se luč prižgale / pa same na oltarce djale«. Konec druge pesmi o istem grešniku gre še dalje in predstavlja Marijo celo kot srednico milosti: »Marija je velk čudež strila / je zidarja abgavarila: »Teb sa grehi adpušani / ko na bli nekt strjani.«

Avtorju je treba priznati, da je zbral izredno obilno gradivo, ga pregledno razvrstil in razložil. K tekstu je dodal tudi nekaj slik, med katerimi sta dve iz Ljubnega na Gorenjskem. Zares zanimiva in poučna razprava.

Jože Gregorič

Leopold Kretzenbacher, *Mystische Einhornjagd*. Deutsche und slawische Bild- und Wortzeugnisse zu einem geistlichen Sinnbild-Gefüge. München 1978, 104 str., slike (: Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, Jh. 1978, Heft 6).

Lov na Samoroga je spet ena tistih snovi, po katerih vedno znova sega avtor, ki ga poznamo kot vnetega, široko razgledanega raziskovalca srednjeveške duhovnosti, kolikor se razkriva v ljudski ali ljudstvu namenjeni besedni in likovni umetnosti ter v raznih oblikah izročila. Da ga pri tem ne vodi kakšno ozko specialistično zanimanje, dokazujejo prav nekateri stavki iz prvega poglavja pričujoče študije. Avtor takoj na začetku prizna, da čuti kot svoj poklic in poslanstvo služiti bodoči, komaj v obrisih nastajajoči evropski etnologiji (*Ethnologia Europaea*) in to — brez kakršnih koli etničnih ali nacionalnih predsodkov — prek primerjalnega narodopisja. Ker se poleg upoštevanja vse dosegljive literature opira zlasti na lastna opazovanja na terenu, mu je tak način dela omogočil srečanja »z neopredeljivim, toda doživljajsko dojemljivim ‚ljudstvom‘«, ki se mu kaže kot socialno zelo različna, duhovno pa zelo enovita »matična plast« prebivalstva evropske celine (str. 6).

Isto snov so raziskovali že drugi pred njim, vendar bolj s teološkega, literarnega ali umetnostnozgodovinskega vidika, kot je videti iz pretresa literature na začetku. Tu pa gre zlasti za vsebinski in kulturnozgodovinski pogled na upodobitve srednjeveške mistične snovi. V drugem poglavju obravnava namreč mario-loški pomen treh koroških likovnih spomenikov: oltarno sliko iz cerkve pri Mariji na Zilji, jugovzhodno od Beljaka, oltarno sliko iz Brež (sprva je bila v cerkvi na Osojskem jezeru) in reliefno podobo od Gospe Svete (zdaj v celovškem muzeju). Vsi trije spomeniki so iz 16. stol., vsebinsko enaki in pomenijo odsev ideje, ki je takrat obvladovala srednjeevropski kulturni prostor. Tudi naslednje poglavje je posvečeno trem upodobitvam s slovenskega ozemlja: freskama v cerkvi sv. Andreja v Krascah pri Moravčah in v celjski opatijski, obe iz 16. stol, ter sliki iz 18. stol., ki visi blizu Modestovega groba v gosposvetki cerkvi, omenja pa še starejšo fresko iz Verone, torej iz neposredne sosesčine vzhodnoalpskega ozemlja. Le-ta je nastala v stoletju pred reformacijo, tako da se veže na številne sočasne upodobitve z nemško govorečega ozemlja, ki so odsev religioznih predstav poznega srednjega veka, izraženih s simboliko, ki je bila tistemu času še povsem blizu in razumljiva. Na Koroškem pa so se ohranila tudi besedna pričevanja o obravnavani temi. Rokopis iz 12. stol., v celovškem zgodovinskem arhivu, vsebuje celo rimano besedilo, ki ga avtor objavlja hkrati z razlago upodobitev samoroga še v drugih zvezah na srednjeveških spomenikih. V 16. stol. je razen tega nastalo več nemških nabožnih pesmi, ki imajo za snov lov na samoroga in so v pesmaricah uvrščene med adventne pesmi. Kot ugotavlja avtor, v slovenskih protestantskih pesmaricah ni najti te pesmi, čeprav bi spričo zvez, ki jih je slovenska reformacija imela z nemškimi deželami, in spričo likovnih upodobitev tistega časa kaj takega lahko pričakovali. Toda ker so odklanjali preveč vzneseno poznosrednjeveško Marijino češčenje, so se izognili pesmim, ki niso ustrezale njihovim načelom. Zato se slovenska adventna pesem »Jager na lovu šraja«, katere začetek temelji očitno v predstavah o mističnem lovu na samoroga in je verjetno prevod nemške pesmi, pojavi v slovenskem nabožnem tisku šele v 17. stol. Avtor obravnava z vsebinskega vidika vse dosegljive primerke in omenja, da se je besedilo zaneslo tudi v 3. izdajo hrvaške pesmarice *Cithara octochorda* iz sredine 18. stol. V sklepnem poglavju si avtor zastavi vprašanje, ali se ni morda srednjeveška religiozna snov, tako zakoreninjena v vzhodnoalpskem kulturnem prostoru nekdanje »notranje Avstrije« (Koroška, Štajerska, Kranjska) in segajoča tja v 12. stol., širila tudi na jugovzhod med Hrvate, Srbe, Makedonce, Bolgare, pa še k Romunom, Grkom in Albancem. Raziskave kažejo, da se to ni zgodilo, marveč se je ta snov zadrževala le v deželah srednje Evrope, ne glede na jezikovne razlike. Ohranila se je iz srednjega veka preko renesanse še v barok kot dediščina skupne srednjeveške duhovne kulture na območju vzhodnih Alp, ki pa je kajpak temeljila v krščanskih predstavah Marijinega kulta tako zahodne latinske kot vzhodne bizantinske Cerkve.

Razpravi, ki znova dokazuje avtorjevo zavidljivo poznavanje literature in kulturnega izročila ne samo v zahodni in srednji Evropi, marveč tudi na evropskem jugovzhodu, je na koncu dodano še imensko in stvarno kazalo ter 16 reprodukcij (hkrati s seznamom) raznih upodobitev obravnavane snovi.

Zmaga Kumer

Anima della Carnia. Canti popolari a cura di Claudio Noliani, Società Filologica Friulana, Udine 1980, str. 514 + 6.

Cûr furlan, Rassegna di canti carno-friulani a cura di Claudio Noliani e Giovanni F. F. F. F., Udine, brez navedbe založnika in datuma (samozaložba), 1980, str. 30.

Obje publikaciji vsaj delno ublažita vrzel in zamudo v izdajanju furlanskih ljudskih pesmi in se ju lahko vsi, strokovnjaki in ljubitelji, veselimo; radi prezmemo tudi naslova, ki se držita patetičnega in starodavnega gledanja na ljudsko pesem.

Furlansko filološko društvo je končno izdalo eno izmed zbirk, ki so nastale po ti vojni, in sicer Nolianijevo nabirko v Karniji. Noliani posveča svoje življenje nabiranju in popularizaciji ljudske pesmi in izročil v Furlaniji-Julijski krajini. Prozoren zapis 482 (in ne 509, ki jih založnik obljublja) napevov in besedil, ki jih je zbral v petnajstih letih po gorskih dolinah Karnije, pomeni tehtno sumo skrajno potrpežljivega in dolgotrajnega dela. Takoj bomo povedali, da je Noliani s tem svojim delom nedvomno zaslužil veliko več pozornosti in spoštljivosti s strani samega založnika: zbirka je namreč le fotografska kopija rokopisnih napevov (ki niso reducirani, kakor je danes navada in potreba v znanstvenih publikacijah, na sklepnih g) in tipkanih besedil, opremljenih (naknadno) le z nekaj bistvenimi opombami, kolikor jih je našlo prostora v belih lisah na že obstoječih zapisih. Manjka italijanski prevod furlanskih besedil (in brez njih je uporaba knjige močno okrnjena) ali vsaj razlaga izrazov, ki jih Italijan ne more razumeti, ne da bi (stalno) imel pri roki furlanski slovar. Če takoj dodam, da v publikaciji manjka vsako analitično kazalo (kazalo naslovov ali (!) začetnih besed vsakega besedila ne služi nikomur!), bomo lahko takoj izrekli popolno nezaupnico založniku, ki je ponovno dokazal, kako malo smisla in odgovornosti kaže do furlanskega ljudskega izročila in predvsem do kulturnih in znanstvenih potreb, ki bi bile kolikor toliko v skladu z najbolj splošnimi in povprečnimi zahtevami časa. In videti je, da je sam avtor, ki te zahteve predobro pozna, popolnoma nemočen pred založnikom.

Nolianijevo delo je nastalo po pobudi italijanskega radia v Trstu, ki je sprožil in podpiral raziskovanje. Založnik se uvodoma zahvaljuje trenutnemu direktorju tržaškega sedeža RAI, ki je dovolil objavo, a ni imel in nima pri tem nobene zasluge, zamolči pa imena onih, ki so tedaj sprožili to nabiralno akcijo: naj zato vsaj mi danes popravimo to krivico in omenimo dr. Alda Gianninija.

Široka in tehtna zapisovalna akcija tržaškega radia je doslej naletela, kakor pravilno poudarja Gian Paolo Gri v recenziji Nolianijeve knjige (v *Metodi e ricerche*, I/3, str. 85–88, Udine), na osnovane kritike in številna negodovanja; toda tehtna dela, ki izhajajo v poslednjih letih in se navezujejo prav na radijsko raziskovalno akcijo, nas silijo revidirati stare kritike in poudariti njeno vrednost in pomen.

Nolianijeva zasluga je, da je zbral veliko in da se ni omejil na to ali ono vrst. S tem, da je zapisal pristne ljudske pesmi domačega izročila ob očitnih izposojenkah s sosednjih območij in celo ob (ne)kulturnih tujkah, ki že izpričujejo celo vpliv mass-media na petje v gostilni in v vasi, omogoča sodobnemu demologu številne ugotovitve mimo specifičnih interesov etnomuzikologov. In to je prav. Ni prav (in to je poudaril tudi G. P. Gri v omenjeni recenziji), da je založnik objavil le stare zapise z nekaj bežnimi pripombami (včasih so te pripombe koristne strokovnjaku, včasih spadajo v okvir komentarja za radijsko oddajo in nimajo smisla v taki publikaciji), ne da bi avtorju omogočil dodati bistvene in predvsem prepotrebne znanstvene pripombe ter analitična kazala. Ker je material nanizan nepregledno (verjetno je nanizan v takem vrstnem redu, v kakršnem je Noliani

sproti pripravljaval oddaje s komaj nabranim materialom) in se pesmi vrstijo brez vsakega kriterija (po vrstah, po vsebini, po zemljepisnem kriteriju: nič takega; tu moraš skakati vseprek in zgubiš takoj pregled čez material!), si bo moral vsak strokovnjak sproti sestavljati kartoteko in imenike, sicer ne bo mogel s pridom uporabljati sicer bogatega, mestoma prav dragocenega materiala.

Nedodelanost knjige bo postavila strokovnjake tudi pred druge rebase. Včasih so informatorji navedeni, včasih ne. Ko so navedeni, imamo večkrat pred sabo dvoglasne, triglasne in štiriglasne zapise ob navedbi enega samega informatorja. In tako naprej.

Ni mogel povedati boljše G. P. Gri, ko je sklenil svojo recenzijo z besedami: »Takšna, kakršna se nam predstavlja, je Nolianijeva knjiga — ki vsebuje sicer izredno bogato gradivo in vabi strokovnjake k poglobljenemu študiju in je zato nepogrešljiva — le nov dokaz veselja, ki ga ima Furlansko filološko društvo do nedodelanosti in približnosti, ko se loti izdajanja knjig o ljudski glasbi: in to se ni spremenilo od prve knjige l. 1966.«

Druga knjiga je ličen zvezek, ki predstavlja 15 furlanskih ljudskih pesmi, prirejenih za dvoglasen, troglasen in štiriglasen zbor. Priredbe so izredno preproste, takšne so, kakršne morajo biti najpreprostejše »ureditve« večglasnih zborovskih pesmi predvsem za šolsko rabo ali za skupine, ki niso večje petja. Opremljene so s skrbnimi razlagami. Z Nolianijem je pri ti zbirki sodeloval Giovanni Famea, eden najboljših poznavalcev furlanske ljudske pesmi in zaslužen zborovodja, kakršnih ni veliko: sam vodi pevski zbor »Tita Berchebner« v Tapoglianu nenehno od l. 1932! Tehten uvod, brezhiben tisk, uporabnost priredb, hkrati etnomuzikološka vrednost napevov, vse to je vredno priznanja tudi s strani strokovnjakov. Da izidejo take stvari v samozaložbi, to nikakor ni v čast založbam, ki izdajajo slabe knjige.

Pavle Merku

Giovanni Battista Bronzini, *Accettura — Il Contadino — L'Albero — Il Santo*. Galattina (Lecce) 1979, 240 str.

Po naključju je avtor l. 1969 v vasi Accettura blizu Matere v Bazilikati (Južna Italija, naletel na šego, ki — kakor toliko drugih podobnih — izhaja iz starodavnega čiščenja dreves (bolje: duha, ki v drevesu prebiva): postavljanje maja, majskega drevesa. Predkrščanski šegi se je pridružila krščanska proslava patrocinija, farnega zavetnika sv. Julijana (s. Giuliano). Posek maja opravijo vsako leto v dveh gozdovih, v enem posekajo deblo (il Maggio), v drugem vrh (la Cima), ki ju potem sredi vasi sestavijo (podobno v Boljuncu pri Trstu). Oboje privlečejo z volovskimi vpregami v slovesnem sprevodu v vas. Cerkevna procesija s kipom sv. Julijana in z deklacijami, ki nosijo nastavke s svečami (la Centa) na glavah, stopa sama zase. Ločeno hodi tudi procesija, v kateri prineso v vas podobo sv. Janeza in Pavla, zavetnika za vreme. Vse slovesnosti v celoti in v posameznostih se drže verovanja v magične moči, ki jih pripisujejo tako necerkvenim kakor cerkvenim delom praznovanja. Avtor domneva, da sega šega v langobardske čase, cerkveno praznovanje pa da je dosti mlajše (okoli 1800, l. 1797 so namreč prinesli relikvije sv. Julijana v Accettato). Poleg opisa osvetljuje šego krajša spremna študija, sicer pa vsebuje knjiga obilico dokumentarnega gradiva: pogovore z domačini, prepisane z magnetofonskega traku, statistične podatke o gospodarskem in socialnem stanju občine, hagiografsko gradivo o sv. Julijanu, izpiske iz svoječasnih občinskih sejnih zapisnikov v zvezi s praznovanjem, stare obračune stroškov za praznovanje, scenarij filma, posnetega l. 1969, nalogi dveh avtorjevih študentov o šegi in praznovanju idr. Vse to gradivo je zelo obširno. Sodim pa, da bi bila namesto njega dosti sprejemljivejša izčrpana in daljša študija. Všeč mi je avtorjevo mnenje, da terja opis vsake take šege več obiskov in ogledov. Šega je namreč v bistvu sicer vsako leto ista, vendar je v posameznostih in okoliščinah vsako leto drugačna, kar je treba nujno upoštevati. Avtor je skušal doživljati šego nekaj let zapored.

Kuret

Histoire et Civilisations des Alpes. I. Destin historique. II. Destin humain. Publié sous la direction de Paul Guichonnet. Editions Privat Toulouse et Payot Lausanne, 1980, 8°, 420 + 416 str., številne slike, skice in načrti

Delo, zasnovano in izpeljano pod vodstvom Paula Guichonnet, profesorja geografije na univerzi v Ženevi, želi pokazati usodo Alp v evropski zgodovini, ekonomiki in civilizaciji. Dejansko je bilo o tem gorovju že veliko napisanega, o njem imamo vrsto monografij in študij ter mnogo delnih pregledov, vendar pa ni bilo — če izvzamemo nekaj poskusov s področja geografije in delo L. Paulija (1980) in nekaj kolokvijev na temo celotnih Alp — še nikoli zajeto v svoji celoti, od tirenskega Mediterana do robov Panonske kotline.

Delo je sad sodelovanja ugledne mednarodne ekipe, ki jo sestavljajo: P. Guichonnet, P. in R. Haynard, M.-R. Sauter in D. van Berchem, vsi iz Ženeve; J.-F. Bergier in A. Niederer iz Züricha; R. Ruffieux (Fribourg-Lausanne); zunaj Švice: B. Prost (Lyon), G. B. Pellegrini (Padova), E. Lichtenberger in A. Wandruszka (Dunaj).

Prvi del oživlja zgodovino Alp od prahistoričnih časov, ko so to gorovje, ujeta še v ledeni kvartar, naselili njegovi prvi prebivalci, pa vse do današnjih dni. V drugem delu je zbrana vrsta prikazov s področja socialne ekonomije — zajete so tudi spremembe v rastlinskem in živalskem svetu — ter z vidika političnega razvoja. Usoda alpskega gorovja se ne more razlagati enostransko geografsko-deterministično; prav tako ali pa še bolj je produkt določene kulture. Vendar opazujemo na celotnem področju Alp, z izjemo jugozahodnega, mediteranskega dela, zelo podobne razmere, primerne predvsem poljedelskemu, gozdarskemu in pastirskemu gospodarstvu. Knjiga nam nazadnje skuša tudi odgovoriti na vprašanje o usodi alpskega pogorja v prihodnosti.

Kot izvemo v prvem poglavju, ki ga je sestavil P. Guichonnet, obsegajo Alpe 180 000 km². Poglavje prinaša zraven kratke informacije o nastanku alpskega gorovja njegov geografski opis, podatke o vegetaciji idr. M.-R. Sauter je v poglavju o naselitvi v prazgodovini prikazal življenje v Alpah od časov, ko je človek pred okoli 50 000—60 000 leti prvič stopal po teh krajih, do začetkov rimske okupacije, to je od moustérienskega pionirja višav do Keltov in vladarja Avgusta. Zal pomanjkljivi podatki pogosto onemogočajo argumentiranje odgovorov na nekatera vprašanja. Najdbe in najdišča iz različnih obdobji so prikazana s številnimi risbami in kartami.

Poglavje, ki ga je napisal D. van Berchem, govori o Alpah pod rimskim imperijem. Poudarjena je predvsem izgradnja cest; to je čas, ko se je zelo povečala prehodnost visokega alpskega gorovja. Obravnava pa tudi administrativno-ekonomske probleme.

G.-B. Pellegrini je z jezikovnega zornega kota podal pregled naselitve germanških, romanskih in slovanskih plemen na alpskem območju, nakazal njihovo kulturo in stike z Rimljani in načel razna terminološka vprašanja. Priložena je tudi tabela, ki kaže glavne migracije severnih in zahodnih Germanov po 1. stoletju n. e. in zemljevid ekspanzije in upada Slovencev od konca 6. stoletja do danes.

Obsežnejše poglavje o srednjeveški zgodovini Alp je prispeval J.-F. Bergier, po uvodu o naravni zgodovini Alp, o spremembah v klimatskih razmerah ter razvoju in gostoti gorskega prebivalstva je podal politični, gospodarski in kulturni razvoj po posameznih območjih.

Zadnje in najboljše poglavje prve knjige obsega novejšo zgodovino Alp od 17. do 19. stoletja, ko se je v glavnem (z izjemo Vzhodnih Alp) že izoblikovala politična razdelitev, ki traja do današnjih dni. Zahodne, francosko-italijanske Alpe je obdelal P. Guichonnet, švicarske R. Ruffieux, Vzhodne pa A. Wandruszka.

V drugi knjigi je prispeval prvi dve poglavji (gospodarstvo in oblike tradicionalnega življenja v Alpah, ter 'Miselnost in čustvovanje') A. Niederer. Kmečko alpsko gospodarstvo — predvsem v dolinah Centralnih in Južnih Alp — je bilo do srede 19. stoletja (in včasih še dlje) malo vplivano od zunaj in osnovano na tesni zvezi med družino in delom. Razvile so se kmečke alpske kulture — rezultat človekove aktivnosti in naravnega okolja. Alpske kulture se ločijo med seboj po posebnostih od ene kotline do druge in celo od ene občine do druge. Razločki so opazni tako v načinu obdelave zemlje kot v navadah, noši in dialektih. Avtor je

posvetil precej pozornosti živinoreji, predvsem raznim oblikam pašništva, medtem ko so poljedelstvo, vinogradništvo, sadjarstvo, izraba gozdov, lov in nabiralništvo predstavljeni dokaj na splošno in na kratko. Prav tako, zgolj pregledno, so predstavljene oblike naselij in hišni tipi, prostorska porazdelitev, notranja oprema in prehrana. Zato pa izvemo več o delu in življenju alpskega človeka, ko govori o kolektivizmu in individualizmu, migraciji ter dodatnih virih zaslužka.

Drugo Niedererjevo poglavje je posvečeno predvsem človeku kot socialnemu in duhovnemu bitju. Predstavitvi magije in izbranih gorskih pripovednih motivov sledi socialna opredelitev alpskega človeka, nato pa, žal, preskop, vendar mikaven pregled življenjskih in letnih šeg. V nadaljevanju govori o noši, glasbi in petju, o verski zavesti, nazadnje pa doda še kratek pregled sprememb v ideološkem razvoju alpskega človeka od srednjega veka prek romantičnega Rousseaujevega idealizma in folklorizma. A. Niederer išče predvsem skupne točke in značilnosti alpskega tradicionalnega življenja in se ne ukvarja s posebnostmi in posameznimi tipi. Premalo je upošteval regionalne in etnične razlike, kar je tudi vzrok, da delo nima objektivno komparativnega značaja. Tako npr. avtor za slovensko etnično območje ne upošteva niti za Vzhodne Alpe temeljnega zbornika 'Alpes Orientales', med drugim tudi napačno rabi besedo 'velika' namesto 'planina'. Vendar je branje kljub temu zanimivo, zato ker lahko v tradicionalni alpski kulturi prepoznamo vrsto arhaizmov ali celo antičnih elementov.

Sledi poglavje o etničnih skupinah in jezikih v Alpah. Ker je G.-B. Pellegrini med avtorji tega dela eden redkih, ki pozna in tudi primerno upošteva dosežke slovenske lingvistične znanosti, njegova podoba jezikovne in narečne situacije na Slovenskem ni pomanjkljiva.

Poglavje, v katerem so Alpe prikazane z očmi umetnikov, slikarjev, planincev, pisateljev in drugih ljudi od antičnih in srednjeveških časov do danes, je sestavil P. Guichonnet. Le-ta je v sodelovanju z Elisabeth Lichtenberger in Brigitte Prost prikazal razvoj Alp v času industrializacije in opisal razmere, v katerih žive ljudje na tem območju v današnjih časih. Če omenimo še poglavji o ekološki problematiki in o politični usodi Alp, je krog sklenjen.

Kljub temu, da smo Slovenci le majhna etnična skupina med vsemi drugimi, ki bivajo na alpskem ozemlju, bi morali biti v knjigi, ki je prva sinteza za celoten alpski prostor, zlasti v nekaterih poglavjih bolj izčrpno predstavljeni, tako v stvarnem gradivu kot v navedbi literature. Čeprav piše uredništvo v uvodu, da neizogibnim pomanjkljivostim tega dela ni toliko vzrok pomanjkanje koordinacije med posameznimi strokovnjaki, ampak izvirajo bolj iz neenotne množine in heterogenosti dokumentacijskega materiala, to ne bi smelo biti vzrok, da so Slovenci tako malo upoštevani, zlasti v poglavju s kulturno-zgodovinsko tematiko. Če je naš prostor zanemarjen, ni zaradi pomanjkanja gradiva, ampak zaradi tega, ker ga avtorji niso upoštevali.

Monika Kropelj

La Gastronomie populaire en Wallonie. Collection Contributions au Reunouveau du Folklore en Wallonie. Volume VII. Commission Royale Belge de Folklore. Bruxelles 1978. Str. 281.

Zanimanje za ljudsko prehrano v Evropi narašča. O tem priča kongres v Stockholmu 1970 (gl. *Ethnologia Europea* V, 1971; *Ethnologia Scandinavica* 1971) in 1980 mednarodni simpozij o družbenem pomenu prehrane v Stainzu pri Gradcu. Dokaz o tem je tudi pričujoči zbornik, nastal delno na podlagi posebnega vprašalnika, delno kot gradivo simpozija o prehrani, ki jo je belgijska komisija priredila v maju 1971. Posebno razveseljivo je veliko število avtorjev, ki v prvem delu Vstop k gradivu obravnavajo teoretična vprašanja in tudi omenjeni vprašalnik, ki pa je za naše gledanje preskop. Drugi del (str. 47—230) prinaša odgovore nanj iz nekaterih krajev, pa tudi obravnave posebnih vprašanj, tako tudi s sociološkega, zgodovinskega in estetskega vidika. Posebno pazljivost posvečajo seve narečnemu izražanju.

Tretji del knjige (str. 231—291) prinaša »dokumente in odgovore iz tujine«: iz Luksemburga, Francije (5), Nizozemske in Portugalske. Ti prispevki bogato dopolnjujejo domače gradivo, dokazujejo potrebo sodelovanja med sosednimi deželami v raziskovanju — obenem pa so s celotnim delom pobuda in pripomoček za podobna raziskovanja tudi pri nas, kjer se v publicistični puščavi še nihče ni odločil za sestavno raziskovanje ljudske prehrane na Slovenskem. Upoštevati pa bo kajpada treba tudi nepriljubljeno preteklost, ki je podlaga sedanosti in prihodnosti — še preden se bo pričelo 21. stoletje.

V. Novak

Bohdan Georg Mykytiuk, *Die ukrainischen Andreasbräuche und verwandtes Brauchtum*. Osteuropa-Institut München (Geschichte), Band 47, 1979, str. 340.

Pred nami je obširna monografija, v kateri B. G. Mykytiuk opisuje, analizira in razlaga ukrajinske šege, ki so živele okoli Andrejevega, pa tudi mnogotere šege, ki so se v enaki ali podobni obliki ponavljale tudi sicer med letom. Ob tem je upošteval in pritegnil v obravnavo podobne šege tudi pri sosednjih, zlasti slovenskih narodih.

Človek je od davnine čutil povezanost z menjavami v naravi in kar usodno odvisnost od prelomnih obdobj, ki pomenijo začetek letnih časov. Z različnimi obredji se je hotel zavarovati pred zlimi silami narave in si pridobiti naklonjenost dobrih sil (duhov). Te predkrščanske šege so se ohranile tudi v krščanski dobi ter se povezale z nekaterimi prazniki dotičnih obdobj. Tako so začetek pomladi stavili v bližino Marijinega oznanjenja in velike noči, poletje so začeli z Jurjevim, binkoštni, Ivanjim (kresom) in Petrovim, jesen s Simonom Stilitom. Zima se je začela z Andrejevim (30. nov.), ki je hkrati pomenilo začetek novega leta! Seveda je prehod iz starega v novo leto trajal dlje časa, zato se je okoli Andrejevega nanizala dolga vrsta najrazličnejših šeg.

Mykytiuk je posvetil največ truda raziskovanju šeg okoli Andrejevega v majhnih, zaprtih skupinah predic, ki so se zbirale na prejo pri neki gospodinji (»večer-nyčna maty«). Ker pri teh šegah niso sodelovali vsi vaščani in so se večidel odvijale ponoči, so raziskovalci marsikaj prezrli. Avtor je porabil gradivo, ki so ga zbrali in objavili pred njim, še več pa ga je sam zbral med Ukrajinci, ki so se izselili iz svoje prvotne domovine in s seboj prinesli tudi stare domače šege. Med leti 1965—1967 je večkrat obiskal Ukrajince, ki so se naselili v Jugoslaviji. V Bački živijo v Ruskem Krsturu (od 1746), v Kucuri (1765) in v Djurdjevem. V Sremu živijo v Bikić Dolu, v Šidu in Mikluševcih. V Slavoniji so Ukrajinci v Lipovljanih in Andrijevcih, v Bosni pa zlasti v Hrvačanih; v celoti jih je okoli 18 000.*

Dekleta, ki so bila godna za možitev, je seveda najbolj mikalo izvedeti, ali bodo v novem letu, ki se začneja z Andrejevim, dobile ženina in kdo bo njihov bodoči mož. Iz dolge vrste načinov, kako bi izvedele za svojega bodočega ženina, naj omenim, da so dekleta vedeževala s štetjem kolov v plotu, polen v drvarnici, s krmljenjem domače živine (perutnine z zrnjem, psov in mačk z mlincem »kalyta«), ulivanjem svinca in voska, napeljevanjem niti čez pot. Vrhunec pa je bila skupna večerja, katere so se poleg deklet udeležili tudi odrasli fantje, središče te večerje pa je bil mlincu podoben kolač »kalyta«. Za večerjo so morali prispevati vsi udeleženci, »kalyto« pa so dekleta pripravila po posebnem obredu. »Kalyto« so obesili na nitki pod strop, fantje pa so se trudili, da bi ga dosegli z zobmi in vanj ugriznili. Niso se ga smeli dotakniti ne z roko ne z usti, ampak samo z zobmi, kar ni lahko, ker se mlincec ziblje in umika. Poleg tega je eden izmed fantov branil »kalyto« s tem, da je s šalami skušal pripraviti napadalce v smeh, kar jih je močno oviralo, da bi mlincec prijeli z zobmi. Kdor je prvi ugriznil v kalyto, je postal zmagovalc in se je imenoval »dobrotni Andrej« (Andreas dobrodij). Zapeli so mu pesem, na glavo so mu deli venec iz klasja, okoli prs so ga ovili s povreslom. Tudi

* Po informaciji Zavoda SRS za statistiko je številčno stanje te narodnostne skupnosti v Jugoslaviji ob popisu prebivalstva 1981: »Rusini« 23 320 in »Ukrajinci« 12 809, skupaj 36 129. (Op. ur.)

drugi, ki so z zobmi ugriznili v kalyto, so dobili venec iz klasja na glavo in so se tisti večer imenovali »pobratimi«. Končno kalyto snamejo izpod stropa in razrežejo tako, da vsak udeleženez dobi svoj košček, tudi deček, ki je pomagal pri peki kalyte, in »večernyčna maty«. Vmes so peli pesmi, zlasti koledniške in božične, svatovske, in uganjali najrazličnejše šale. Dekleta so hodila na dvorišče, tam »sejala« oves ali lan in vmes pela: »Andrej, Andrej, oves (lan) sejem, to mi daj Bog vedeti, s kom ga bom žela!« Ponekod so podobne večerje prirejali tudi poročeni moške in žene.

Narodopisec Ščerbakivskij vidi v šegi s kalyto, ki naj simbolizira sonce, boj med temnimi (sovražnimi) in svetlimi (dobrimi) silami v naravi. Ko konec novembra sonce omaga, mu je treba pomagati, da premaga sovražne sile in znova zaživi. Skupna večerja spominja na obredno jed ob novem letu, ki naj prinese rodovitnost na polju, pri živini, je pa tudi spomin na rajne, ki so dobili delež obredne večerje. Čim bolj so ljudje pozabljali prvotni pomen teh šeg, tem bolj so dodajali nove, ne da bi vedeli za njihov izvor. Tako so v vsem tem času, od Andrejevega pa do Treh kraljev, hodili po hišah koledniki (polazniki), ki naj bi prinesli srečo, zato so jih obdarovali na različne načine. Po mnogih krajih je to koledovanje še živo, pa tudi nekatere šege z enako vsebino in namenom se pojavljajo na začetku pomladi in poletja.

Mykytiuk omenja tudi slovenske šege, ki so še v 19. stoletju živele v zvezi z Andrejevimi. Tako se je ponekod takrat začelo koledovanje. Okoli 1880 so v Begunjah na Notranjskem na Andrejevo dečki koledovali po hišah (»spodlázvali«) in voščili: »Dobro jutro in svet Endri, ki ste ga letos včakali, da bi ga še več dni!« V Loškem potoku so dekleta na Andrejevo v cerkvi prosila: »Svet Andrej, daj moža, daj moža!« (Okoli Boštanja ob Savi so se dekleta priporočala sv. Neži (21. jan.) takole: »Sveta Neža, vrzi mi ga (ženina) v veža!«). Po vremenu na Andrejevo so napovedovali vreme za vso prihodnjo zimo. Med panonskimi Slovenci so koledniki dobivali na dan sv. Lucije (13. dec.) kruh, ki so mu rekli »lucijščak«. O vsem tem in o drugih novoletnih, pustnih in šegah med letom so med drugim pisali J. Pajek, B. Orel, V. Möderdorfer, N. Kuret, L. Kretzenbacher in drugi, ki jih avtor omenja med svojimi viri, na katere ga je opozorila Helena Ložar-Podlogar.

Mykytiuk je v svoji monografiji zbral toliko gradiva, da ga v kratkem poročilu ni mogoče zajeti; pomembno je zlasti novo gradivo, ki ga je sam zbral na terenu. Dodal je tudi izčrpane opombe, seznam virov in stvarno kazalo. Tako je nastalo zaokroženo znanstveno delo trajne vrednosti.

Jože Gregorič

Gross Partwitz. Wandlungen eines Lausitzer Heidedorfes. Akademija vědomosců NDR, Spisy Institutu za serbski ludospyt (45) v Budyšinje pri Centralnym instituce za stawizny, Ludowe nakladnistwo, Domowina, Budyšin 1976, str. 354.

Zunanji razlog za nastanek monografije Gross Partwitz (Parcow), katere avtorji so — po abecednem redu — L. Bake, H. Faßke, F. Förster, I. Gardoš, R. Jentsch, J. Knebel, A. Lange, F. Měšk, P. Nowotny, S. Michalk, S. Musiat, B. Nawka, J. Rawp in E. Schmidt, je bil odlok o rušitvi te vasi zaradi širjenja rudnika rjavega premoga P. Nowotny, ki ima za delo največ zaslug, v predgovoru predstavlja etape in metodiko raziskovanja in razlaga glavna teoretska izhodišča, dokaj blizu pogledom, ki jih je zadnja leta v glavnem osvojila tudi slovenska etnologija. Bistveno usmeritev je mogoče razbrati iz naslednjega citata: »Znanstveni interes se ni omejil le na opis dejanskega stanja. Osrednje mesto so zavzeli razvojni procesi in spremembe v svojem ekonomskem, socialnem in kulturnem prepletanju in vzajemni odvisnosti. (...) Pri tem se etnološko raziskovanje osredotoča tudi na pregled razmerja med razvojem načina življenja in kulture posameznih razredov in slojev delovnih ljudi v vseh zgodovinskih etapah« (str. 6).

Za celosten prikaz teh sprememb je bil seveda nujen interdisciplinaren pristop in sodelovanje različnih strokovnjakov za posamezna specialna področja arheologije, etnologije in zgodovine. O tem nedvomno priča že prvo poglavje, »G. P. do

tridesetletne vojne« (1618—1648), v katerem gre deloma za obdobje, ki ga je mogoče rekonstruirati samo na temelju arheoloških virov, vendar seže obravnava preko srednjega veka že vse do poznega fevdalizma sredi 17. stol., ko se v tridesetletni vojni odloča na Nemškem boj med katoliki in protestanti. Drugo poglavje, »Razvoj v poznem fevdalizmu do odveze fevdalnih dajatev« (okrog 1815), je bilo glede na razpoložljive vire mogoče že bolj razčleniti in predstavlja družbene osnove posameznih plasti prebivalcev v vasi, poljsko razdelitev, gospodarstvo, trgovino, cerkev, šolstvo, komunalne zadeve in nazadnje družino v vseh njenih družbeno-zgodovinskih razsežnostih, nekako tako kot si njeno obdelavo zamišlja vprašalnica ETSEO Družinskosorodstvene zveze (prim. zv. VI, vpraš. 20).

Najtemeljitejšje je tretje poglavje, »Preoblikovanje vasi v kapitalizmu do II. svetovne vojne«; gre za obdobje, ki je bilo do nedavna klasičen predmet etnoloških obravnav. Pri gospodarstvu je nadrobno obdelan »pruski način« preoblikovanja kmetijstva, separacija, tj. razdelitev zemlje in spremembe gospodarstva po njej: poljedelstvo, vrtnarstvo, travništvo, gozdarstvo in živinoreja; v skladu z uvodno omenjenimi izhodišči ne le z vidika materialne kulture, ampak prav tako socialne in duhovne hkrati. Prav tako je posvečena pozornost diferenciaciji kmetstva. Druga tretjina poglavja je namenjena družini kot gospodarski enoti, kjer najdeta mesto tudi sosedstva in siceršnja medsebojna pomoč. Sledita razdelka o prehrani in družini v njenem življenjskem ciklu (poroka, rojstvo otrok, smrt). Pri tem gre za celosten prikaz družinskega življenja, tudi glede na socialno razslojenost, ki je podkrepljena s statističnimi podatki in za bolj plastično predstavo ilustrirana s posameznimi konkretnimi primeri. Življenjske šege so v to obravnavo vključene kot organski del tega dogajanja in ne iztrgano iz celote. Prejkone je bilo šele iz tega časa dovolj virov za ustrezno obravnavo stanovanjske kulture v vasi, pri čemer gre tako za zunanjo arhitekturo stanovanjskih, gospodarskih in javnih poslopij kot notranjo razporeditev prostorov, njihovo opremo in opremljenost. Zaglavje o družbenem življenju govori o letnih šegah in praznikih, o ustvarjalnem pripovedovanju, ki je najbolj funkcionalno pri delu in v družbi, o petju in muziciranju. V tej zvezi sta spet na vrsti šola in cerkev in na koncu razna društva. Peto poglavje je posvečeno strukturnim spremembam v času med obema vojnima (1918—1939/40), ki so nastale kot posledica nastanka in razvoja kapitala na širšem področju obravnavane vasi zaradi izkoriščanja rudnikov rjavega premoga (o čemer govori četrto poglavje) in zaradi novih družbenopolitičnih razmer. Sicer je snov razvrščena bolj ali manj podobno kot v tretjem poglavju, le da je poseben razdelek namenjen političnemu udeleževanju prebivalcev. Zadnje poglavje, »Razvoj po osvoboditvi izpod fašizma in zgraditvi socializma« se najprej ustavlja ob velikih političnih spremembah v NDR po II. svetovni vojni, katerih posledica je bila tudi delna zadružna ureditev kmetijstva. S tem se je spremenilo tudi družbeno življenje na vasi pa tudi način življenja družine in njena stanovanjska kultura. Na novo je v tem poglavju poseben razdelek posvečen jezikovnim vprašanjem in govoru prebivalcev. Na koncu sledi statistika, kam vse so se preselili prebivalci vasi. Dodan je še seznam ledinskih in hišnih imen.

Monografija je bogat rezultat lužiškosrbske etnološke in njej sorodnih ved in je lahko v marsičem model za predvidene monografije pri ETSEO, čeprav je nekaj pomislekov pri razvrstitvi snovi, posredno pa zastavlja tudi vprašanje o koherentnosti del, pri katerih sodeluje veliko avtorjev. Po drugi strani pa je tudi res, da bi takih monografij, kot je pričujoča, brez timskega sodelovanja ne mogli pričakovati.

Marija Stanonik

Volksschauspiel, Volksstück, Mundarttheater. Überlieferung, Erneuerung und Umwandlung — Ein Tagungsbericht. Eisenstadt 1976, str. 142.

E. Streitfeld obravnava življenje in delo K. J. Schroerja (1825—1900), v čigar spomin so se zbrali navzoči na posvetovanje o ljudskem gledališču. K. H o r a k se pri razpravljanju o ljudskih igrah v času Avstro-ogrske sklicuje na Moserja, po katerem je ljudsko gledališče dramatičen element ljudske poezije v širšem po-

menu te besede, katere del je poleg lirske ljudske pesmi in epičnega pripovedništva tudi ljudsko gledališče, predvsem kot mimična umetnost, kamor po njem sodita še ples in velik del prazničnih šeg. Sledi kratek premislek o prenašalcih ljudskega gledališča: skupnost kot celota ima pri tem bolj pasivno vlogo, pač pa izstopajo v njej manjše skupine, posebno mladi ustvarjalci bodisi kmečkega ali obrtniškomeščanskega porekla. Ženske so bile iz te aktivnosti na splošno izključene, vedno bolj pa se je uveljavljala šolska mladina. Igre in scenske prizore razvršča po letnem krogotoku in pripovednih snoveh. Drugi prispevek istega avtorja govori o nemških ljudskih igrah v Banatu. Z dvema prispevkoma sodeluje tudi F. Probst. Za nas je bolj zanimiv njegov prispevek o gledališču pri gradiščanskih Hrvatih, kjer v uvodu postavlja tezo, da gledališča kot sploh celotne kulture neke jezikovne manjšine ni mogoče meriti z estetskimi merili, ker da je predvsem sredstvo obstoja in izraz uporne volje, s katero se manjšina poskuša odtrgati naravni ali prisilni asimilaciji. Gre za pomoto, površnost ali neznanje, ko sta na str. 139 J. Bleiweis in A. T. Linhart prekrščena v Ignaca oziroma Josefa?!

Največ novih idej in ustvarjalne kritičnosti veje iz prispevka H. Hahnla z naslovom »Razvade narečja«, ko govori o možnostih in mejah narečja v umetnosti, še posebej v gledališču.

Vsak s svojim prispevkom sodelujeta tudi H. Beranek-Wolf in L. Schmidt.

Marija Stanonik

Rudolf Schenda, *Die Lesestoffe der Kleinen Leute*, Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert. Verlag C. H. Beck, München 1976, str. 208.

Avtor v uvodu izrecno navaja, da je delo nastalo iz želje, da bi razširilo predmet siceršnje literarne zgodovine tudi na dotlej zanemarjene male oblike literarne produkcije in dosedanje raziskovanje beriva opravilo tudi na področjih, ki so zunaj meščansko-intelektualne literarne komunikacije. Gre za kompleksno področje informacijskih interesov, bralnih potreb in bralnih občutij malomeščanstva in proletariata.

Metodološko zajema delo različne discipline, največ sprejema od nove kritične etnologije, sociologije, upošteva dosežke raziskav trivialne literature in komunikacijske teorije.

Delo ni zamišljeno kot homogena literarna zgodovina »ljudstva«, ampak obravnava posamezne probleme, ki so nastali z beročo publiko 19. stoletja in sočasnimi valovi bralne produkcije in deloma še do danes niso izginili. Ta vprašanja so: načini prihajanja beriva do potrošnikov = bralcev; konflikt med politično-ekonomskimi silami in revolucionarno-demokracičnimi gibanji ter duhovna in politična emancipacija spodnjih socialnih plasti; vloga nasilja v literaturi; kakšno vlogo ima pri mladini in odraslih vojna literatura; vprašanje manipulacije popularne literature na »male« ljudi. Napačna je pavšalna trditev, da se »ljudstvo« vedno in povsod dá zapeljati in voditi. Poleg te gospodovalne popularne literature je vedno obstajala tudi taka, ki je imela vedno opraviti s cenzuro, ker je vsebovala politične proteste in mnenja, nasprotna vladajočim plastem. Tako avtor.

Poleg bogatega empiričnega gradiva, ki med drugim navaja tudi enega od vzrokov za nemško militarističnost (gre prav za pogrošno vojno čtivo: Schenda ugotavlja, da so temu čtivu kritiki — vzgojitelji, učitelji — sicer nasprotovali, vendar le zaradi površnega stila, ne pa zaradi njegovega bistva, ki je v tem, da je bilo l. 1918 priznано za pozitivno sredstvo vzgoje?!), so za bralca iz drugačnega kulturnega kroga večjega pomena teoretične predpostavke in sklepi, ki dajejo dovolj pobud za raziskave v njegovem kulturnem okolju. Schenda najde v tradicionalni literarni zgodovini le malo opore za proučevanje popularne literature, glede na to pa, da se je pojem publike spreminjal, je po njegovem vsaka omejitev na gornje socialne plasti, ki zavzema le 10 % literarne produkcije in potrošnje, samovoljna in sporna. Zelo kritično razpravlja o vzrokih, zakaj je raziskovanje kulture branja pri spodnjih socialnih plasteh zanemarjeno, in pri tem še posebej

ostro luč usmeri na sociologijo literature, ker se pri svojem delu ne približa »duhovni revščini velikega dela proletariata« in namesto da bi bila na strani razrednih bojevnikov, zavzema pozicije aristokratske komunikacije in raziskuje npr. interakcije: pesniki — akademije — meceni — umetniki — kulturni kritiki — ideologi — nosilci okusa. Privilegiran predmet njenih raziskav je potrošniška elita, ne obravnava pa npr. rentnikov, gospodinj, vaščanov, šolarjev itd.

Schende ne zadovoljuje — definicija literature kot ogledala družbe in se zavzema za konkretno sociološko analizo bralcev po posameznih socialnih plasteh. Z njo se prekine idealno tipično psihološka obravnava, češ da bralec išče kompenzacijo, konsolidacijo ali druge pripomočke za preseganje realnosti. Prav tako problematizira termin mladinska literatura, ker ni mogoče znotraj nje nobena diferenciacija in je le dihotomni pojem nasproti literaturi za odrasle. Sploh se zavzema za novo opredelitev literature z vidika komunikacije in ne na podlagi dosedanjih filozofskih pojmovanj.

R. Schenda je v tem svojem delu zelo razredno anagažiran, kritičen do kapitalističnega knjižnega trga, teoretično sugestiven, empirično suveren in človeško prizadet, skratka vsestransko — strokovno, politično in človeško zavzet za pravičnejše in lepše odnose med ljudmi.

Marija Stanonik

Klaus Roth, *Ehebruchschwänke in Liedform*. Eine Untersuchung zur deutsch- und englischsprachigen Schwankballaden.
München, W. Fink Verlag, 1977. 500 str., ilustr., english summary. (Motive. Freiburger folkloristische Forschungen, 9)

Čeprav so pripovedne pesmi zmeraj mikale raziskovalce, so povečini segali zlasti po baladah klasičnega tipa, manj po drugih. Šele v zadnjih letih so bile obdelane npr. pesmi z letakov (Brednich) in sejmarske (Beneš), pričujoče delo pa obravnava t. i. Schwankballade. Po slovensko bi lahko rekli šaljiva ali burkasta balada. Pri nas takih skoraj ni in tudi drugod ne veliko, razen v nemškem in angleškoamerikanskem izročilu, zaradi česar je nemška beseda Schwankballade postala strokovni izraz za to zvrst.

Po avtorjevi opredelitvi v uvodu knjige je Schwankballade pripovedna pesem z dramatično poudarjeno burkasto zgodbo. Navadno so za vsebino dogodivščin zaljubljenec in zakoncev. Avtor se je omejil na obdelavo tistih tipov, ki imajo za snov prešuštvo. Prav najstarejši nemški primeri, ki so nastali v 15. stol., pripovedujejo o tem. Nastanek angleške Schwankballade se postavlja v drugo polovico 16. stol. To je bil čas pesemskih letakov, ki so glavni vir za Schwankballado, poleg rokopisnih pesmaric in v novejšem času arhivskih zbirk, medtem ko jih je v tiskanih zbirkah — znanstvenih ali poljudnih — zelo malo.

Raziskava nima prvenstveno interetničnega značaja, čeprav primerja izročilo dveh jezikovnih območij. Avtorja zanimajo vprašanja oblike, izvora in izročila, razmerje pesemske vsebine do zgodovinske resničnosti in vloge teh pesmi v družbi. Temu ustrezno so oblikovana posamezna poglavja knjige.

Najprej obravnava avtor oblikovna vprašanja, primerja Schwank v prozi in Schwankballado ter ugotovi, da je prešuštvo kot prestopok zoper norme monogamije prikazano po ustaljenih vzorcih z vedno istimi osebami (mož in žena ter ljubimec oz. ljubica). Dogajanje med njimi ponazarja avtor s formulami po strukturalistični metodi. Kot povzetek navaja nato vsebinsko klasifikacijo Schwankballade o prešuštvu. Po tej klasifikaciji je sestavljen vsebinski pregled najprej nemških, nato angleških balad, z navedbo strani v knjigi, kjer so zapovrstjo podani tipi z vsemi podatki in celotno besedilo (z melodijo, če obstaja).

V naslednjem poglavju razlaga avtor izvor snovi in ugotavlja, da je bilo prešuštvo kot literarna snov najbolj upoštevano v poznem srednjem veku. Renesansna literatura je zajemala iz antičnih in orientalskih zgodb, iz srednjelatskih samostanskih šaljivih pripovedi, eksempljev, latinskih komedij in sodobnih ljudskih stori, upoštevala pa je tudi zgodovinske dogodke, kar vse je dajalo snov Schwankballadi, ki je najbolj cvetela v 16. in 17. stol. Kajpak so obstajale zveze z burkasto

prozo in s smešnicami. Avtorja je posebej zanimalo, kakšno je razmerje med nemškimi in angleškimi tipi, saj je ugotovil, da sta imeli Nemčija in Velika Britanija v poznem srednjem veku živahne trgovske stike, da so se v Nemčiji pojavljale skupine angleških komedijantov in da je bila deloma za posrednika stikov še Nizozemska. Nič čudnega, če se kažejo med nemškimi in angleškoamerikanskimi baladami večje ali manjše skladnosti.

Večina obravnavanih balad je bila zapisana v 19. in 20. stol. in samo 14% jih je iz 15.—18. stol. Čeprav so bili letaki v svojem času »sredstvo množičnega obveščanja« in vemo, da so prav z njimi razširjali Schwankballade, se jih je na letakih ohranilo premalo, da bi mogli po njih številu sklepati o priljubljenosti posameznih tipov. Ker so prodajalci pesemskih letakov privabljali kupce s tem, da so pesmi peli, veljajo tudi za izročilo Schwankballade zakonitosti »komunikacijskega procesa« in je treba po mnenju avtorja pri obravnavanju vprašati za komunikatorja, medija in recipienta. Posrednik je danes tudi gramofonska plošča, saj meni avtor, da je nadomestila pesemski letak. Zanimiva je ugotovitev, da poulično petje prodajalcev letakov ni imelo namena zabavati občinstvo, marveč je pomenilo reklamo. V nasprotju z drugimi ljudskimi pesmimi so bile Schwankballade izključno moška zadeva, ker so bili moški tako pevci kot poslušalci; za žensko je bilo zlasti od 18. stol. dalje nesopodno, da bi bila poslušala kosmate storije Schwankballade. Sicer pa je bilo te pesmi slišati v gostilniških družbah in ob podobnih družabnih prireditvah, ne pa tudi pri delu ali v družini.

Šesto poglavje ima naslov Oblika, komika in erotika. V njem avtor ugotavlja, da so vse Schwankballade kitične pesmi, bodisi kratke (najmanj 12 verzov) ali dolge (največ 210 verzov). Glede melodij opozarja, da na letakih in drugih starejših virih niso podane z notami, marveč z opozorilom na neko drugo znano pesem, pač po navadi tistega časa, ki je veljala tudi na Slovenskem (»vti vishi koker...«). V pogostem refrenu vidi avtor dokaz, da je bila Schwankballade skupinska pesem z deljenimi vlogami (solist poje besedilo, drugi sodelujejo z refrenom). Podobno kot v komediji se tudi v Schwankballadi poraja komika iz situacije in značajev oseb, ki nastopajo kot tipični predstavniki nekaterih poklicev, s pretirano orisanimi lastnostmi, pač v skladu s predsodki svojega časa. Glede erotike, kolikor se izraža z besedami, opozarja avtor, da jo je težko ugotavljati, ker je povsem časovno vezana in so npr. namigovanja, ki so bila razumljiva v 16. stol., današnjemu človeku tuja in narobe.

V naslednjem poglavju obravnava avtor razmerje Schwankballade do resničnosti, se pravi glede na to, kako so v raznih časih pravno presojali prešuštvo in kakšne so bile kazni zanj. Podatki, ki jih v tej zvezi podaja, so pomembni tudi za presojanje in razumevanje tistih balad, v katerih je prešuštvo vzrok tragičnega konflikta (prim. iz slov. izročila balado o nezvesti grofinji, št. 121 in 122 v Štrek-ljevi zbirki).

Nazadnje zanima avtorja vloga in učinek Schwankballade pri občinstvu, ki mu je bila namenjena. V glavnem naj bi bile Schwankballade zabavale poslušalce, medtem ko pride socialna kritika komaj kje do izraza (v nem. primerih recimo kot antiklerikalizem, če je pri prešuštvu udeležen duhovnik in je pesem iz časa verskih bojev). Avtor torej ne pritrjuje tistim mnenjem, ki vnašajo današnje vidike v presojanje preteklosti in vidijo povsod izraze socialne kritike.

Izsledke raziskave je avtor strnil v 9. poglavju, nato pa objavlja besedila vseh uporabljenih primerov z navedbo melodije (če obstaja) in virov, pa še seznam balad, ki jih ni upošteval. Nato je kazalo povezave z vsebinskim katalogom Arne-Thompsona in z motivnim katalogom Stitha Thompsona, bibliografija katalogov, virov in literature ter angleški povzetek.

Knjiga je zgleden primer vsestranske, temeljite obravnave neke zvrsti ljudske pesmi na moderen način z upoštevanjem raznih metod, toda s potrebno previdnostjo, ki preprečuje enostranskost in pretiravanje. Čeprav je raziskava posameznih pesemskih tipov še vedno pomembna in umestna, pa se bo v bodoče vendar treba lotevati širših obdelav zvrsti, tudi vsakdanjih, navadnih pesmi, saj morejo te enako prispevati k poznavanju življenja neke dobe in etnične skupnosti, ker je pesemsko izročilo vsaj deloma odsev resničnosti.

Zmaga Kumer

Helga Stein, *Zur Herkunft und Alterbestimmung einer Novellenballade*. (DVldr. Nr. 76 und Nr. 77). Die Schwiegermutter beseitigt die ihr anvertraute Schwiegertochter. Helsinki 1979, 276 str. + zemljevid (FF Communications No. 224)

Iz predgovora izvemo, da je bila razprava napisana kot doktorska disertacija v seminarju prof. K. Rankeja v Göttingenu, ki je bil avtorici tudi mentor. Snov obravnavne balade je zajeta iz družinskega življenja in zato ne preseneča, da jo najdemo v izročilu domala vseh evropskih narodov. Kljub temu je bila doslej v folkloristični literaturi le redko obravnavana. Avtorica je imela torej hvaležno, a težko nalogo, da zaorje ledino in se znajde v množici balad, ki pripovedujejo o »hudobni tašči«, toda na tako različne načine, da jih dostikrat povezuje le motiv taščinega sovraštva do snaha, kot jedro, iz katerega nastanejo prave družinske tragedije.

V uvodnem poglavju je avtorica ugotovila kar 15 vsebinskih skupin s podskupinami, v katere se zvrščajo baladni tipi na temo o hudobni tašči. Pri vsakem je navedla tudi bibliografijo, da se vidi, kje vse so posamezni tipi razširjeni. Za natančnejšo raziskavo odbere le tri tipe, ki tvorijo skupino z naslovom »Tašča se znebi zaupane ji snaha«. Namen monografske obravnave je izražen z njenim naslovom, ki obeta določitev izvora in starosti neke novelistične balade. Pokazalo naj bi se, kakšno mesto zavzema balada v izročilu raznih narodov, katere značilnosti jo etnično opredeljujejo in kako je z njeno razširjenostjo. Z druge strani pa naj se izsledki raziskave strnejo v ugotovitev glede razvoja baladne snovi, pogojenega že v samem konfliktu med nosilci zgodbe. Izrecno pravi avtorica, da se v vprašanja oblike besedila ni spuščala, ker ji je bilo gradivo povečini dostopno le v prevodih. Enako je pustila v nemar obravnavo melodij, čeprav se zaveda, da to nujno sodi v monografijo, ki naj neko balado osvetli z vseh strani in jo do kraja pojasni.

Naslednje poglavje je kritičen pregled dosedanjih izsledkov o vsebini, nastanku in razširjenosti obravnavane balade, povečini na območju enega naroda, čeprav so nekateri raziskovalci iskali zveze in vplive prek etničnih meja in ugotavljali motivne sorodnosti z drugimi baladami (npr. E. Seemann in L. Vargyas).

Avtorici se je posrečilo zbrati 441 zapisov besedila. Največ jih ima iz grškega izročila (119), precej tudi iz ruskega (78), romunskega (68), katalonskega (24), češko-slovaškega (22), srbohrvaškega (19), madžarskega (19), francoskega (18) in ukrajinskega (12), medtem ko so od drugod le posamezne variante. Potem ko poda pregled vsebine z nadrobno izdelano »strukturno formulo«, v kateri so motivi označeni s črkami, se loti obdelave te balade pri raznih narodih, začenši od severa proti jugu.

Izsledke analize prinašajo naslednja poglavja. Glede vsebine ugotavlja avtorica, da se bistvene sestavine zgodb pojavljajo povsod v domala enaki obliki. Tako se balada začne vselej z odhodom moža z doma in njegovim naročilom materi, naj mu skrbi za ženo. Mati naročila ne izpolni, marveč se snaha znebi. Način, kako to stori, je pri raznih narodih različen, pač odsev življenjskih okoliščin, družbene ureditve ipd. Vrnitev moža in poizvedovanje po ženi sta spet vsem tipom skupni sestavini. Prav tako sledi odkritju taščine krivde povsod kazen. Ponekod je dodan še moralni nauk. Nekateri tipi vsebujejo še razne stranske motive, ki lahko pojasnjujejo potek zgodbe ali vplivajo nanj, niso pa značilni zgolj za to balado, marveč znani iz drugih pripovednih pesmi. Glede na to, da je avtorica na začetku razprave podala »strukturno formulo«, je ugotovitev o bistvenih in dopolnilnih sestavinah pravzaprav ponovitev že povedanega in bi bilo najbrž umestno obe poglavji združiti. Postranskega pomena se mi zdi v taki monografiji razmišljanje o mestu, ki naj ga balada zavzame v obeh mednarodnih indeksih baladnih tipov, ko vendar vemo, da so ljudske pesmi redkokdaj enovite in jih je zato skoraj nemogoče brez pridržkov uvrščati v predalčke. Brez navzkrižnih opozoril ne gre pri nobenem klasifikacijskem sistemu. Avtoričina izjava, da bi bila dokončna uvrstitev mogoča šele takrat, ko bi bile znane vse dosegljive variante balade, je zato povsem neprepričljiva. Pomisleki se zbujejo tudi pri naslednjem poglavju, ki govori o težavah glede določanja zvrsti (»Gattung«), češ da pojo to balado ponekod na svatbeni gostiji, drugod pri skupnih delih, da je v

Romuniji »doina«, v Franciji »dialogna« itd. Resda je pri lirskih pesmih včasih vloga pesmi odločilna pri določanju zvrsti, ker vsebina in vloga lahko sovpadata. V tem primeru pa ni zadrege glede »zvrsti« — pesem je nedvomno »pripovedna«, ne glede na vlogo, način petja in obliko (kitice, refren...). O nosilcih te balade more kajpak veljati tisto, kar za vse druge, torej ni nič presenetljivega, da jo zapisovalci — kolikor so se sploh za to zanimali — uvrščajo med ženske pesmi, čeprav vemo, da so tudi med moškimi pevci balad. Ker je avtorica našla v zbranem gradivu tudi štiri primere, da je zgodba podana v prozi z nekaj verzi vmes, si je zastavila vprašanje, kako je tu z razmerjem med balado in pravljico. Kot sama izjavlja, je prozna oblika bodisi vsebinski povzetek zapisovalca, bodisi posledica okoliščine, da se pevec besedila ni več dobro spominjal ali pa kot pravljicar brez pevske zmožnosti besedilo pripovedoval. Ker verzi, vpleteni med pripovedovanje, dokazujejo, da je tu vsekakor pesemska oblika prvotna (kot da za to ne zadostuje 400 pesemskih variant!), si vprašanja »balada : pravljica« pravzaprav sploh ni treba zastavljati.

Razširjenost neke balade raziskovalci ponavadi samo ugotovijo, avtorica pa se je vprašala po vzrokih, zakaj je ta balada ponekod pogostejša, drugod le izjema. Odgovor je našla v zgodovinskih okoliščinah, ki so ponekod povzročile, da so med pripovednimi pesmimi prevladale junaške pesmi. Nastanek balade je po mnenju avtorice socialno utemeljen: nastala je lahko le v okviru »velike družine« (shr. zadruha, ki je po socioloških ugotovitvah v srednjem veku veljala v mnogih evropskih deželah in se ohranila ponekod celo do 20. stol. Ali pa pomeni balada res protest zoper razmere, ki so izhajale iz take rodovne ureditve, bi bilo treba dokazati, kajti vsako razkrivanje človeških usod še ni protest. Glede na to, kdaj je v evropskih deželah še bila v veljavi »velika družina« in kateri zgodovinski dogodki so na nekaterih območjih povzročili usodne spremembe v življenju (npr. vdori Tatarov, Turkov, križarske vojne), domneva avtorica, da je morala balada nastati v 11./12. stol. Kje naj bi nastala, pa ostaja odprto.

Sklepno poglavje povzema izsledke in pri tem skuša dokazati, da so v načinu obdelave novosti, ki jih dosedanja folkloristika ni poznala, hkrati pa naj bi razprava spodbudila raziskovanje še nerešenih vprašanj.

Na koncu knjige je seznam vseh variant, uporabljene literature in zemljevid razširjenosti.

Zmaga Kumer

Zoltán Ujváry, *A temetés paródiája*. Temetés és halál a népi játékokban. Debrecen 1978, str. 259.

Ujváry je eden od številnih današnjih raziskovavcev šeg in ljudskih iger pri Madžarih. Posebno ga mikajo šege z igranimi motivi in med takimi je tudi »parodija pogreba«, kakor imenuje svojo knjigo — s podnaslovom: Pogreb in smrt v ljudskih igrah. Pisatelj je v obširnem predgovoru označil svoje gradivo in njegov značaj. Poudarja, da parodija ne velja nasploh za vse mrliške igre. Posebej se je zanimal za posnemanje cerkvenega obreda in za slovo od mrtveca, upošteval pa je vse šege, v katerih nastopajo pogreb, mrtvec in smrt. »Mrliške igre« — kakor jih sam imenuje — deli v dve skupini. Tiste iz prve skupine, ki so prave igre, prikazujejo redno v sobi, včasih tudi na prostem; toda bistveno zanje je »sceničnost«, medtem ko se udeleženci druge skupine gibljejo z mrličem po ulicah. V igrah prve vrste je posnemanje duhovnikovega poslavljanja, govora, toda s spremljenimi, največkrat obscenimi besedami in taka je tudi pogrebna pesem. V sprevodu pa nadomešča mrliča navadno slamnata lutka ali poginjena žival ali le obrnjeno korito. Besedila si zanj nastopajoči ne pripravljajo, ker ga ni. Lutko ali drugo nadomestilo mrliča zakopljejo ali uničijo. Taki sprevedi so v navadi le v pustnem času, medtem ko igro v sobi uprizarjajo ob raznih prilikah.

Prizori v zvezi z mrličem ali pogrebom pa se kot epizode pojavljajo v raznih dramatičnih šegah, npr. v nekaterih različicah betlehemskih iger (ki so pri Madžarih zelo razširjene), v sodnih igrah itn. Še pogostejši je nastop smrti: z njo se šalijo, jo zasmehujejo ob raznih prilikah v življenju. Ujváry je natanko zbral

tudi iz starejših tiskov — do 18. stoletja segajo — in s terena gradivo, ga opisal in razčlenil. Najobširnejše je poglavje o parodiranju pogreba, posebej obravnava ciganski pogreb, ki ga opisujejo stari tiski, v kratkih poglavjih pa podobne nastope na svatbi, o pustu in drugih prilikah.

V posebnem poglavju navaja vzporednice iz kulture sosednih in oddaljenih narodov — naših pustnih šeg ne omenja — dalje o nastopajočih, o rekvizitih, pri-zoriščih in prilikah za nastopanje. Madžarski raziskovalci so že mnogo pisali o mrvaškem plesu v njihovem izročilu, zato se pisatelj posebej ustavlja tudi ob tem motivu. Pri etnološki analizi pa ga posebej zanima uporaba in pomen falosa v teh nastopih, pri čemer gre verjetno predač nazaj, ko hoče videti v tem antično tradicijo na madžarskih tleh. Tudi tu se je ozrl po primerih pri drugih narodih — sedaj navaja Kuretov podatek iz *Problèmes de typologie* — kar je storil tudi v zadnjem poglavju o funkcionalnih vprašanjih.

Ujváryjeva knjiga je gotovo edina — kot kažejo navedbe literature — te vrste v evropskih etnologiji in zato tudi vzpodbuda za podobna raziskovanja. Na hitro bi mogel navesti pri nas dva primera: na nekdanji pogrebni napev latinskega psalma *Circumdederunt me gemitus...*, ki so ga peli v Prekmurju, so prekmurški sezonski delavci pred vojsko v Franciji zložili parodijo na pogrebni govor evangeličanskih duhovnikov (»Goričkoga Vincija so sršnjouvgve zgrizli...«). Drugi primer je satirično besedilo »zgovarjanja trej dijačkih osov« na gostúvanju, objavljeno prvič v Starištvu i zvačinstvu 1807, ki z vsem tonom, pa tudi z nekaterimi nadrobnostmi spominja na besedila, objavljena v Ujváryjevi knjigi.

V. Novak

Jenő Barabás-Sándor Gilyén, *Vezérfonal népi építészetiünk kutatásához*. Múszaki könyvkiadó, Budapest 1979, str. 185. (Nemški, angleški in ruski povzetek.)

Avtor knjige o metodiki etnološke kartografije (gl. EP 5, 1963, 116) in referent na etnološkem posvetovanju na Otočcu 1973 (gl. EP 12, 155) je v sodelovanju z gradbenikom pripravil Priročnik za raziskovanje ljudskega stavbarstva na Madžarskem, katerega večji del je napisal sam. V prvih petih poglavjih je etnolog — seve opremljeno s skicami — poudaril potrebo skupnega tehniško-etnološkega raziskovanja, zaradi česar sta pisatelja uvedla tudi enotno izrazje; pokazal je način priprave za tako delo. Ob tem moramo Madžare blagrovati za zgodovinske, slikovne in kartografske vire za to delo. Drugo poglavje je namenjeno naselbinskim raziskavam — avtorja vselej upoštevala poleg strokovnjakov tudi vsakovrstne ljubitelje, ki jih tako delo priteguje — s prikazom raznih oblik naselij. Tretje poglavje: Izbor raziskvanih stavb razpravlja avtor o tem, da opazovanje poučuje, da odloča zgodovinska vrednost stavbe, ali je za neko obdobje ali življenjsko obliko značilna. Daje navodila za ugotavljanje starosti stavb, pri čemer so vsi ti vidiki v kratkem poglavju opisani nazorno in poljudno. Najobsežnejše je četrto poglavje: Nadrobno preiskovanje, opis zgradbe, v katerem obravnava pisatelj najprej stanovanjsko hišo — tehnik je napisal podpoglavje o zunanjsčini — pri čemer govori J. B. posebej o stenah, ostrešju, kritini, tlorisu in funkciji posameznih delov hiše, o ognjišču. Drugi del tega poglavja govori o posebnih vprašanjih drugih (gospodarskih) zgradb in podaja pregled sestavin s skupnega vidika. V kratkem sledečem poglavju se B. zavezava za raziskovanje podiranih hiš, ki more prinesiti sicer nedosegljive uspehe.

Arhitekt je v šestem poglavju prikazal merjenje stavb in njih slikovno dokumentiranje. Obširen seznam slovstva s splošnimi in pokrajinsko urejenimi deli ter stvarno kazalo s povzetki sklepajo nadvse koristno knjigo, ki ne priča le o zavidljivi ravni madžarske etnologije, marveč tudi o sodelovanju drugih strok z njo, saj je delo nastalo na pobudo drž. nadzorništva umetnostnih spomenikov in jo je izdala Tehniška založba. Danes, ko že desetine madžarskih etnologov berejo slovenski vsaj z znanjem srbohrvaščine in ruščine, pa tudi drugih slovenskih jezikov, bi poznavanje madžarskega etnološkega slovstva tako po povzetkih

kot prevodih, ki bi jih morale preskrbeti posamezne ustanove, ne bi bilo smelo biti več nerešljivo. Čas je, da najbližjega soseda, s katerim nas veže tolikšna kulturna dediščina, pričnemo spoznavati ter se okoriščati z njegovim delom — oni pa z našim.

V. Novak

Lajos Takács, *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Irtásföldek, irtásmódok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, 418 str.

Madžarski etnologi nas presenečajo vsak čas z obsežnimi, tehtnimi in temeljnimi deli o ljudskem življenju in kulturi svojega naroda, ki pa imajo primerjalni ter metodološki pomen tudi za sosednje narode. Nihče jim ne očita osredinjenja na en sam predmet raziskovanja, celo zaželeno je, da se posamezni raziskovalci ukvarjajo z ožjim predmetom, ker morejo le tako vsestransko poglobiti znanje o njem. Tako nastajajo — »življenjska dela«, ki zajemajo vse, kar je bilo dotlej o posameznih področjih pisanega, obenem pa s terenskimi in arhivskimi raziskavami dopolnjujejo ter zaokrožajo — tudi z dognanji sorodnih strok — v dokončno podobo.

Táko delo je tudi Lajosa Takácsa najnovejša knjiga (napisal je že delo o ljudskih pesnikih, prim. Slov. etnograf XII in knjigo o gojenju tobaka na Madžarskem 1964) Spomini našega gospodarstva s trebljenjem, o čemer je napisal od 1962 že desetine razprav in knjigo o poljedelstvu neke vasi, nastale na trebežu. V podnaslovu »Iztrebljena zemljišča, načini trebljenja« je поблиže označil predmet in smer svojega raziskovanja. Ker podobnih raziskav v Evropi ni mnogo, v prvem poglavju seznanja »s pomembnejšimi področji evropskih raziskav«, predvsem z zgodovinsko usmerjenimi v Skandinaviji in Franciji. Nas pa mora posebej zanimati tu poglavje o trebljenju in njih raziskovanju pri Slovanih (navaja Vatovca, F. Baša in B. Grafenauerja z njih trditvami).

V osmih obsežnih oddelkih z več poglavji raziskuje Takács v prvem, glavnem delu iztrebljena ozemlja in načine trebljenja na svobodneje uporabljanih zemljiščih, medtem ko v krajšem delu — ustrezno madžarskemu zgodovinskemu razvoju — obravnava iztrebljena zemljišča v omejitvah alodijev — prekmurska zgodovina ne more iti mimo teh vprašanj! — V okviru teh širokih oddelkov in nadrobni poglavij raziskuje avtor trebljenje v gozdovih (tudi v zvezi s pašo, krmo), trnja (na Madžarskem zelo pomembno) močvirnih zemljišč in s tem v zvezi vsa uporabljana orodja ter načine, ki jih zelo nadrobno preučuje, odkriva iz arhivov in s terena, tudi v zvezi z vsakim drugačnim trebljenjem na različnih zemljiščih. Natančno razbira vsa poimenovanja orodij in načinov ter jih povezuje z delom. Tu bodi omenjeno, da je avtor zbiral primerjalno gradivo tudi v Sloveniji (dve sliki iz Loma pri Tržiču, str. 59, 60, sekala za trnje), uporabljal gradivo v SEM ter drugod v Jugoslaviji.

Posebno poglavje posveča Takács požigalništvu, pri čemer upošteva tudi slovensko literaturo. Druga polovica knjige pa je namenjena obdelovanju tal in sejanju na iztrebljenem zemljišču, pri čemer poglobljeno in na široko obravnava vprašanje t.i. motične kulture, ročno obdelavo tal in ob tem ustrezna orodja, končno pa srpe vseh oblik in kratko koso.

Zadnji del knjige, o trebljenju in gospodarstvu v zvezi z njim na plemiških veleposestvih, je pisatelj zgrádil skoro docela na lastnih arhivskih raziskovanjih. Vprašanje servitutov pri nas se dotika tudi tega gradiva in Takácseva knjiga nam daje marsikak namig za študij v tej smeri.

Takács je tako s primerjalno literaturo kot s svojo metodo in z madžarskim gradivom ustvaril temelj za podobna raziskovanja tudi drugod. Ker imamo pri nas le začetke tega dela nakazane, mu bomo lahko posebno hvaležni za pobudo, toda bojim se, da živeči rod ne bo segel po takih daljnih ciljih, čeprav sodijo v gospodarsko zgodovino in sodobnost. Zelo velika škoda.

V. Novak

Ovidiu Bîrlea, *Mica enciclopedie a poveștilor românești*. București 1976, 478 str.

Ta pomembna knjiga, enkratna v folkloristični znanosti, nam spet potrjuje, da se raziskovalci ljudske ustvarjalnosti v Romuniji krepko poglobljajo v svoje znanstvene probleme.

Avtorju »Male enciklopedije romunskih pravljic« se je posrečilo pripraviti soliden izbor najpomembnejših pojmov z območja ljudske pravljice. Knjiga vsebuje 156 gesel z dvema stranema uvoda in bibliografijo (464—473).

Od žanrov ljudske proze so obseženi tile: fantastične pravljice, realistične pravljice in anekdote, povedke. Pri izbiri tega, kar naj bi bilo v enciklopediji razloženo, so imeli prednost pojavi, tipični v strukturi navedenih žanrov, in sicer: junaki, ki nastopajo v pravljicah — ljudje, živali, nadnaravna bitja (baba, pop, žena, nevesta, tašča, čebela, konj, pes, zmaj, bog, hudč in drugo); predmeti, čudežni ali ne, ki jih rabijo junaki pri izpolnjevanju nalog (voda, ogenj, les, piščal, kamen, ogledalo in drugo). Skupaj z junaki in predmeti so razloženi tudi nekateri pojmi, ki se pojavljajo kot glavni dejavniki zapleta in razpleta dejanja pravljice, npr. dvo-boj, preskušnja, metamorfoza in drugo. Pri vseh teh pojmi, ki se pojavljajo kot prvine v strukturi pravljice, je pojasnjena tudi njihova vloga: kdaj se pojavljajo, v kakšni obliki itn.

Zraven razlage prvin v pravljici so v delu našli prostor tudi teoretični termini in problemi, kot npr.: fantastična pravljica, realistične pravljice in anekdote, povedke; raziskovanje ljudskih pravljic (101—113); klasifikacija ljudskih pravljic (120—139); folklorni eksperimenti (171—174); vse oblike teorije o nastanku in razvoju ljudske pravljice (397—410).

Pri razlagi oblik proznih žanrov je avtorju zmerom za izhodišče razmerje ljudstva do poimenovanja pojma, oz. kako ljudstvo imenuje različne vrste pravljice. Dalje je predstavljena zgodovina pojma, kakor je potrjen v romunski folkloristični vedi, tako npr. pravljice o živalih, ki so razložene kot posebna grupa (Basm despre animale 28—41), nato pravljice v pravem pomenu besede (Basm propriu-zis), se pravi fantastične pravljice. Največkrat se med ljudstvom imenujejo *poveste*; s tem imenom romunsko ljudstvo v mnogih krajih označuje skoraj vse pripovedi. Pri pojasnjevanju izraza *poveste* avtor podčrtuje, da je slovanskega izvira. Nadalje je kot povsod drugod dana definicija žanra, ki se npr. pri pravljici o živalih glasi: to je kratka pripoved, ki ima ponavadi samo eno epizodo, katere glavni junaki so živali in poredkoma rastline, predmeti ali naravne prikazni. V večini teh pravljic ne nastopa človek, če pa se le kje pojavi, je to le za hip in v živalim podrejeni vlogi. Zraven definicije so seveda navedeni tudi zgodovinski razvoj, repertoar, zbiranje in klasifikacija, oblika itn. Vse je dobro utemeljeno, tudi primerjava z realističnimi pravljicami, legendami idr.; hkrati izvemo, do katere meje se prelivajo v vsakdanjost in kaj je tisto, kar jih povzdigne v fantastično; do kakšnih odstopanj prihaja in kaj je to, kar pripomore k takim odstopanjem.

Kot pri ti pripovedni zvrsti tako tudi pri vseh drugih avtor pritegne številke mednarodne klasifikacije pravljic po Aarne-Thompsonu.

Realističnim pravljicam in njih klasifikaciji je avtor dodelil obsežnejši prostor, 19 in 20 strani.

Pri geslu klasifikacija je avtor razgrnil tako poskuse klasifikacije romunskih kot tudi mednarodnih pravljic. Za izhodišče mu je J. G. von Hahn (avstrijski konzul), znan raziskovalec albanskih in grških pravljic sredi prejšnjega stoletja; sledijo C. Litzica, Lazar Saineanu in že smo pri začetkih tipološkega kataloga, katerega osnutek je sestavil finski folklorist Antti Aarne. Pri tem delu, ki je izšlo leta 1910, so mu pomagali K. Krohn, O. Hackman, A. Olrik, J. Bolte in C. W. von Sydow. Nato je posebej omenjeno delo Stitha Thompsona, ki je revidiral in razširil Aarnejev katalog dvakrat: 1928 in 1961. Kajpada so navedena tudi druga klasifikacijska dela, tako Arthurja Christensena (Danska) *Motif et theme* (1925). Prvo klasifikacijo romunskih pravljic po sistemu Antti Aarne je leta 1928 pripravil Adolf Schullerus. Bîrlea nato posebej predstavi tudi druge klasifikacije, predvsem motivno Stitha Thompsona, ki je v teku 1932—1936 in 1955—1958 izdal *Motif Index of Folk Literature*. Nazadnje omenja tudi klasifikacijske poskuse, ki jih je sprožilo

mednarodno društvo za raziskovanje ljudskega pripovedništva (International Society for Folk Narrative Research), npr. Siegfried Neumann in Lutz Rörich. Prav na koncu je pojasnjen sistem klasifikacije, ki ga je predložil Dimitru Caracostea. Tako sestavljena enciklopedija je dragocena ne samo za raziskovalce ljudske pravlјice v Romuniji, ampak tudi zunaj njenih meja.

Aleksandra Popvasileva

David Meakin, *Man & Work. Literature & Culture in Industrial Society*, London 1976, str. 215.

Avtor analizira etično in kulturno ozadje dela v razvoju človeške civilizacije. Pri svojih tezah, ki jih bogato ilustrira s primeri iz svetovne literature, se naslanja na priznane evropske in ameriške mislece in strokovnjake različnih področij, tako politologije, sociologije, psihologije itd.

Po nekaterih definicijah dela se avtor loteva vprašanj odtujitve dela od človeka. V prvotnih družbah je (bilo) delo kulturna enota, v kateri je (bilo) koristno, estetsko in religiozno ena, enotna delovna aktivnost, medtem ko so se v razvoju civilizacije te sfere med seboj radikalno ločile, posebno delo in umetnost. Odtlej se začena vprašanje dehumanizacije dela, ki je bilo že mnogokrat predmet literature. Ta konflikt pride posebno do izraza v času industrializacije, ko npr. ritem strojev določa hitrost dela in ne ritem vsakega posameznika. Razkorak med mehaničnimi in človeškimi možnostmi postaja vse večji, eksperimenti na tem področju pa samo potrjujejo, kar so pisatelji ugotovili že veliko prej.

Vendar avtor ni enostranski pesimist, ki bi v razvoju civilizacije videl le njene senčne strani, in govori v tej zvezi tudi o neodtujenem delu, ki napolnjuje življenje s srečo in svobodnostjo. Med drugim ugotavlja, da je v razpravljanju o delu močan element tradicionalizma, ki je v nasprotju s spreminjajočimi se okoliščinami, za katere se zdi, da izgublјajo svojo humanistično dimenzijo. Nato govori o učinkovitosti (efektu) kot današnjem glavnem kriteriju človeškega ravnanja, vendar je po njegovem to mehanična in ne človeška kvaliteta.

Poglavja, ki govorijo o kreativnosti kot glavni lastnosti ustvarjalnega dela in o razmerju med delom in umetnostjo, bi mogla biti dovolj rodovitna za iskanje ustrezne definicije t. i. ljudske oziroma množične umetnosti.

Delo, posebno v industrijski dobi, zastavlja velike psihološke, sociološke, tudi politološke, da ne rečemo politične probleme, tudi zaradi svoje vse večje specializiranosti, saj se morda res premalo zavedamo, da je prav v tem vzrok veliko zasebnih in javnih nesoglasij, ker človek ni integriran s svojim delom.

Naš družbeni sistem si prizadeva z vso resnostjo v teoriji in praksi odpraviti človekovo odtujenost od dela in utemeljiti človekove pravice in dolžnosti prav na osnovi dela (zakon o združenem delu) in je tako marsikateri problem, ki ga obravnava, bolj ali manj že presežen. Kljub temu in čeprav knjiga ni etnološka v strokovnem pomenu te besede, more koristiti tudi etnologu, saj obravnava tako pomembno témo, da mora zavzeti do nje svoje stališče. Vsekakor bi bili vsega premisleka vredni rezultati empirične raziskave o človeku in delu v slovenskem kulturnem prostoru ali odnosu slovenskega človeka do dela. Prav obdelani in predstavljeni bi mogli konkretno koristiti tudi vsakdanji družbeni praksi.

Marija Stanonik

SODELAVCI TEGA ZBORNIKA — COLLABORATOIRES HUIUS VOLUMINIS

- Angelos Baš, dr., izr. prof., znan. svetnik ISN, ZRC SAZU, Smoletova 18, 61000 Ljubljana
- Jerko Bezić, dr., Rooseveltov trg 3, 41000 Zagreb
- Nikola Bonifačić Rožin, prof., Boškovičeva 3, 41000 Zagreb
- Rudolf Brtáň, Bratislava
- Emilijan Cevc, dr., dop. član SAZU, Peričeva 3, 61000 Ljubljana
- Tone Cevc, dr., višji znan. sodelavec ISN, ZRC SAZU, Kajuhova 13, 61235 Preserje
- Milovan Gavazzi, prof. univ., zunanji dop. član SAZU, Socijalističke revolucije 62/II, 41000 Zagreb
- Alenka Goljevšček, dr., prof., Jamova 75, 61000 Ljubljana
- Bogo Grafenauer, dr., prof. univ., redni član SAZU, Murnikova 14, 61000 Ljubljana
- Jože Gregorič, prof., žpk. v pok., Stična 17, 61295 Ivančna gorica
- Radoslav Hrovatin, dr. prof.
- Janko Jurančič, dr., redni član SAZU, Jesenkova 7, 61000 Ljubljana
- Monika Kropelj, dipl. ethn., Bratovževa ploščad 19, 61000 Ljubljana
- Zmaga Kumer, dr., znan. svetnica ISN, ZRC SAZU, Kristanova 10, 61000 Ljubljana
- Niko Kuret, dr., znan. svetnik ISN, ZRC SAZU, Zarnikova 16, 61000 Ljubljana
- Helena Ložar-Podlogar, mag., raziskovalna sodelavka ISN, ZRC SAZU, Velnarjeva 3, 61000 Ljubljana
- Jože Marinko, mag., dipl. ing. arch., Prisojna 7, 61000 Ljubljana
- Milko Matičetov, dr., znan. svetnik ISN, ZRC SAZU, Langusova 19, 61000 Ljubljana
- Pavle Merkuš, dr., Via Rossetti 113, Trst
- Elżbieta Miller, Poznań
- Arnold Niederer, dr., prof. univ., Hofwiesenstrasse 63, 8057 Zürich
- Vilko Novak, dr., prof. univ., Rožna dolina c. V/31, 61000 Ljubljana
- Aleksandra Popvasileva, mag., Ul. IV. juli, zgrada 42, 91000 Skopje
- Agata Skrukwa, Poznań
- Viktor Smolej, prof., Valvasorjeva 5, 61000 Ljubljana
- Marija Stanonik, asistentka ISN, ZRC SAZU, Bijedičeva 6, 61000 Ljubljana
- Vlado Valenčič, dr., znan. sodelavec, Aškerčeva 13, 61000 Ljubljana
- Valens Vodušek, dr., znan. svetnik ISN, ZRC SAZU, Pražakova 6, 61000 Ljubljana

Za znanstveno vsebino svojega prispevka odgovarja vsak avtor sam.

UDC 39.001(494):192

Arnold Niederer

THE PLACE AND MEANING OF ETHNOLOGY IN THE PRESENT DAY
(From a Swiss point of view)

Human life has in the past decades changed so much that ethnology, which deals with the human condition of different social classes, must likewise encompass in the circle of its research mass or popular culture, alongside folk culture, and so find out how modern man is affected by it. The author attempts to show — from a Swiss point of view — the reasoning behind research into mass culture, not as an argument of content but as the perception of the investigator.

UDC 792.071.3(497.1)

Nikola Bonifačić Rožin

ON THE TRACKS OF FOLK HAND PUPPETS IN CROATIA, BOSNIA, HERZEGOVINA AND SERBIA

The analysis centres on a special type of puppets which have already been written about by N. Kuret (Slovenski etnograf 10, 1957) and by the above author (Slovenski etnograf 15, 1962).

After 1962 the latter gathered a great deal of new material which is here presented.

UDC 730.046.3.033.5(497.12)

Emilijan Cevc

THREE GOTHIC HEADS OF JOHN THE BAPTIST IN SLOVENIA

The author states that the veneration of John the Baptist in Slovene folk tradition has in spite of great popularity of the saint not had further impact. He then goes on to define stylistically and chronologically three heads of John the Baptist on the platter: two (one is from the end of 13th century, the other from around 1360) are housed in the National Gallery in Ljubljana, the third (from the end of 14th century) is built into the outer wall of a church in Upper Carniola.

UDC 394.6/.7(436.6=863)

Radoslav Hrovatin

WAKE CUSTOMS IN THE ZILJA VALLEY

The author first lists other writers who have spoken of customs surrounding the wake in the Zilja valley (Gailtal) in Carinthia (Austria). He himself contributes an account of a wake celebration in Zilja in the year 1952.

This is a detailed description of all that was happening, with the documentation of the text and melodies of songs as well as a list of who organised the celebration etc.

Information already known on this topic is thoroughly and critically assessed and analysed.

UDC 728.94(497.12—16)

Jože Marinko

AN ATTEMPT TO EVALUATE THE COMPOSITION OF HAY-STACKS AT STUDOR IN BOHINJ

The author reveals first the hay-stack as an individual object, and then its place in group composition as well as its situation in the landscape. He is interested in construction, building technique, function and not least its artistic qualities (he deals with rhythm, line, curve, form, material, colour, texture and direction). He points to similarities and at the same time to contrasts between buildings which are seen as important conditions necessary for the order in the compositions.

UDC 333.325:301.153.1(497.12)

Tone Cevc

SEASONAL SETTLEMENTS IN SLOVENIA

This study describes seasonal settlements from an ethnological point of view — buildings or groups of buildings meant for habitation outside permanent settlements due to seasonal and economic reasons (such as: mountain pasture, forestry, charcoal-burning etc.).

It analyses the reasons which affected these settlements and it presents the character of the life-style in these seasonal settlements.

UDC 333:347.235.11(497.12)

Vlado Valenčič

LAND OWNERSHIP RELATIONS IN THE VELIKA AND MALA PLANINA AT THE END OF THE FEUDAL PERIOD

The author comments that the land register from the period of Maria Teresia is the first document which indicates the use and expansion of pastures around Velika and Mala Planina. He then shows the pastures as described in the Joseph II and Francis I land registers. From these we gather the information about the size of pastures and the quantity of cattle belonging to land owners. We also gather a picture how these pastures were exploited, and a little about the length of use of pastures and land ownership relations in these pastures.

UDC 393.05:398.8(-863)

Alenka Goljevsček

THE CULT OF THE DECEASED IN SLOVENE FOLK SONG

Based on a few examples of Slovene folk songs, (for instance The Fiddler before Hell, SLP 1, 48) the author notes that the world of the living and the world of the deceased in mythical presentation intertwine. Customs related to death are found to be ambivalent: the deceased are chased out of the world of the living and on the other hand they are asked to return.

UDC 92 Dovžan F.: 792.071.2(497.12)-16)

Marija Stanonik

A PORTRAIT OF A VILLAGE ACTOR

This contribution speaks of Franc Dovžan from Dovje in Upper Carniola. He is portrayed as an actor, director and playwright in his home land, and at the same time as an educationalist of young people in this field. An important source in portrayal of this man are his handwritten »My memories«. At the end a question is posed about the problem of research into amateur theatre.

UDC 312(436.4-863)(093)

Milovan Gavazzi

ANCIENT SETTLEMENT OF SLOVENES IN TYROL

That Slovenes lived in the eastern part of Tyrol is clear from the words recorded in 19th century, surnames of some settlers as well as place names (for example: Windisch-Matrel). The existence of clans in the past only strengthen this opinion. When and from where the Slovenes came is still, at least in part, an unanswered question.

UDC 39(-863)(093):92 Vraz S.

Angelos Baš

SOME CHAPTERS FROM THE ETHNOLOGICAL WORK OF STANKO VRAZ IN SLOVENIA

The author discusses the ethnological work gathered by the poet Stanko Vraz (1810—1851) about Slovene land and culture, omitting material about oral literature, music and language. Vraz takes as the object of ethnology economics (i. e. agriculture, stock-farming, viticulture, fruit growing craft, trade, iron-work and mining), food customs and diet, folk costume, buildings, social life, folk customs, faith, oral literature, music and dance.

UDC 39(-863)(093.32)

Rudolf Brtáň

THE SLOVENES AND OTHER SOUTHERN SLAVS IN THE WORK OF JAN ČAPLOVIČ

In this contribution the author portrays the work of the lawyer Jan Čaplovič, a Slovak, who was among the first to write and publish ethnological essays about the Southern Slav nations. He is of importance to the Slovenes particularly for his writing on the people between the rivers Mura and Raba and where he got a great deal of support from J. Košič.

RAZPRAVE — DISSERTATIONES

Arnold Niederer, Položaj in pomen narodopisja v sedanjosti (s švicarskega stališča) — <i>Stellung und Bedeutung der Volkskunde in der Gegenwart (aus schweizerischer Sicht)</i>	5
*	
Nikola Bonifačič Rožin, Tragom narodnih ručnih lutaka u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini i Srbiji — <i>Volkstümliche Handpuppen in Kroatien, Bosnien, der Herzegowina und in Serbien</i>	19
Emilijan Cevc, Tri starejše glave Janeza Krstnika na Slovenskem — <i>Drei ältere Köpfe Hl. Johannes des Täufers in Slowenien</i>	31
Radoslav Hrovatin , Navade ob »žegnu« pri Zilji — <i>Die Bräuche beim Kirchweihfest (»žegen«) im Gailtal</i>	49
*	
Jože Marinko, Poizkus ovrednotenja kompozicije stogov pri Studorju v Bohinju — <i>Versuch einer Wertung der Histén (Heu- bzw. Getreideharfen) bei Studor im Bohinjer Tal</i>	67
Tone Cevc, Občasna naselja na Slovenskem — <i>Temporäre Siedlungen in Slowenien</i>	93
Vlado Valenčič, Posestne razmere na Veliki in Mali planini ob koncu fevdalne dobe — <i>Die Eigentumsverhältnisse auf der Alpe Velika und Mala Planina am Ausgang der Feudalzeit</i>	127
*	
Alenka Goljevšček, Kult mrtvih v slovenski ljudski pesmi — <i>Der Totenkult im slowenischen Volkslied</i>	159
Marija Stanonik, Portret vaškega gledališčenika — <i>Das Bildnis eines dörflichen Spiel- und Theaterliebhabers</i>	169
*	
Milovan Gavazzi, Davna diaspora Slovenaca u Tirolu — <i>Eine slowenische Diaspora in Tirol</i>	183
Angelos Baš, Poglavlja iz etnološkega dela Stanka Vraza na Slovenskem — <i>Quelques chapitres de l'activité ethnologique de Stanko Vraz concernant le domaine slovène</i>	189
Rudolf Brtáň, Slovenci in drugi Južni Slovani v delu Jana Čaploviča — <i>Die Slowenen und andere Südslawen im Werk Jan Čaplovič</i>	251

ZAPISKI — MISCELLANEA

Bogo Grafenauer, Novo (doslej najstarejše) sporočilo o »ubijanju sodca« (»štehvjanju«) na Koroškem	261
Jože Gregorič, Blagoslavljanje podzemeljskih jam	262
Pavle Merkù, Rokopisne ljudske pesmi iz arhiva Marenzijevih	264
Emilijan Cevc, Trubarjevo »Mrtvo dejte... v ti igiški fari«	264

IN MEMORIAM

Niko Kuret, Maksim Gaspari (1883—1980)	267
Jerko Bezić, Radoslav Hrovatin (1908—1978)	268
Niko Kuret, Božo Račič (1887—1980)	271
Niko Kuret, Ludvik Zorzut (1892—1977)	273
Niko Kuret, Metod Turnšek (1909—1976)	274
Milko Matičetov, Gaetano Perusini (1910—1977)	276

POLEMIKA — DE CONTROVERSIIS DISPUTATIONES

Vilko Novak, »Znani in neznani Linhart«	279
Elżbieta Miller, Agata Skrukwa, <i>An die Redaktion Traditiones</i>	281
Vilko Novak, Pripombe k poljskemu pojasnilu	283

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE —
DE NOVIS LIBRIS RELATIONES ET IUDICIA

M. Makarovič, Kostanjevica in okolica (H. Ložar-Podlogar) 285 — P. Merkù, Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji (V. Vodušek) 286 — A. Baš, Ljutomerške konjske igre (M. Kropelj) 290 — J. Vršnik, Preproste zgodbe s solčavskih planin (J. Gregorič) 291 — Š. Kulišič, Stara slovenska religija u svetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških (A. Goljevšček) 293 — B. Popović, Vidovdan i časni krst (J. Jurančič) 295 — Oesterreichischer Volkskundeatlas (H. Ložar-Podlogar) 297 — I. Koschier, Weihnachtsskrippen in Kärnten (N. Kuret) 298 — L. Kretzenbacher, Das verletzte Kultbild (J. Gregorič) 299 — L. Kretzenbacher, Mystische Einhornjagd (Z. Kumer) 301 — C. Noliani, Anima della Carnia; Cûr furlan (P. Merkù) 302 — G. B. Bronzini, Accettura — Il contadino — L'albero — Il Santo (N. Kuret) 303 — Histoire et Civilisations des Alpes: I. Destin historique. II. Destin humain (M. Kropelj) 304 — La gastronomie populaire en Wallonie (V. Novak) 305 — B. G. Mykytiuk, Die ukrainischen Andreasbräuche und verwandtes Brauchtum (J. Gregorič) 306 — Gross Partwitz (M. Stanonik) 307 — Volksschauspiel, Volksstück, Mundarttheater (M. Stanonik) 308 — R. Schenda, Die Lesestoffe der Kleinen Leute (M. Stanonik) 309 — K. Roth, Ehebruchschwänke in Liedform (Z. Kumer) 310 — H. Stein, Zur Herkunft und Altersbestimmung einer Novellenballade (Z. Kumer) 312 — Z. Ujváry, A temetés paródiája (V. Novak) 313 — J. Barabás-S. Gilyén, Vezérfonal népi építészetünk kutatásához (V. Novak) 314 — L. Takács, Irtäsgazdálkodásunk emlékei (V. Novak) 315 — O. Birlea, Mica enciclopedie a povştilor romaneşti (A. Popvasileva) 316 — D. Meakin, Man and Work (M. Stanonik) 317.

Sodelavci tega zvezka — <i>Collaboratores huius voluminis</i>	318
Synopses of dissertations	319

Ta zbornik prinaša med drugim 35 fotografij (24 s pogledi na naselja v pokrajini ali na stavbe od blizu in 11 portretnih predstavitev posameznikov ali skupin); 6 reprodukcij umetniških del (kipi in slike) iz galerijskih, muzejskih ali cerkvenih zbirk; 3 faksimile rokopisov; 14 izvornih risb; 7 notografiranih napevov in nekaj tabel. Našteto ilustrativno gradivo je zvečine razvrščeno na ustreznih mestih med tekstom; le v želji, da bi pokrili nekaj neprimernih praznot (str. 48, 66, 126, 182, 188 in 250), smo segli po arhivskih posnetkih: le-ti sicer nimajo zmeraj zveze s prispevkom, kateremu so dodani, vendar bojo nemara še prav prišli temu ali onemu, ki se bo ubadal z zgodovino naše vede.

Povzetke je prevedel v nemščino oz. francoščino Niko Kuret, tri pa so poslali že sestavljene v tujem jeziku sami avtorji: A. Niederer, V. Valenčič in M. Gavazzi. Sinopsise je pripravila Sinja Zemljič-Golob. Notografiranje je delo Marine Polanc.

UREDNIŠKI ODBOR — *CONSILIUM COMMENTARIIS EDENDIS*

(ob upoštevanju zadnjega stavka »Pojasnila«
v zborniku Traditiones 4, str. 380)

dr. Tone Cevc
(tehnični urednik)

dr. Zmaga Kumer

dr. Niko Kuret

dr. Milko Matičetov
(gl. in odgovorni urednik)

dop. član SAZU Boris Merhar

dr. Valens Vodusek

- (7) Boris Orel: Bloške smuči (*Summary: The skis from Bloke*). Ljubljana 1964. 184 pag. . . . . . din 19.—
- (8) Ivan Grafenauer: Spokorjeni grešnik (*Zusammenfassung: Das slowenisch-kroatische Lied vom bussfertigen Sünder*). — Zmaga Kumer: Slovenski napevi legendarne pesmi »Spokorjeni grešnik« (*Zusammenfassung: Slowenische Melodien des Legendenliedes vom bussfertigen Sünder*). Ljubljana 1965. 159 pag. . . . . . din 41.—
- (9) Ivan Grafenauer: Marija in brodnik (*Zusammenfassung: Das slowenisch-kroatische Volksied »Maria und der Fährmann«*). — Zmaga Kumer: Legendarna pesem o »Mariji in brodniku« z glasbenega vidika (*Zusammenfassung: Das Legendenlied von Maria und dem Fährmann. Seine musikalische Gestalt*). Ljubljana 1966. 160 pag. . . . . . din 37.—
- (10) Alpes Orientales (V) Acta quinti conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis, Graecii Slovenorum 1976. Ljubljana 1969. 304 pag. . . . . . din 15.—
- (11) Josip Dravec: Glasbena folklor Prlekije. Pesmi (*Summary: Musical Folk-Lore of Prlekija. Songs*). Ljubljana 1981 . . . . . 1520.—

Zbirka se nadaljuje — *Series continuatur*

B. GRADIVO ZA NARODOPISJE SLOVENCEV
MATERIALA AD ETHNOGRAPHIAM SLOVENORUM SPECTANTIA

- (1) Vinko Möderndorfer: Ljudska medicina pri Slovencih (*Medicina popularis Slovenorum*). Ljubljana 1964. 431 pag. . . . . . din 50.—

Zbirka se nadaljuje — *Series continuatur*

C. RAZPRAVE (= R) — DISSERTATIONES

Separatov (1—8) ni, na prodaj so celotni zvezki »Razprav« — *Separata 1—8 emi non possunt, emenda sunt volumina completa »Dissertationum«*

- (1) Ivan Grafenauer: Matije Murka znanstvena pot (*Zusammenfassung: Des Matthias Murko wissenschaftlicher Weg*). R 2. Ljubljana 1956. Pag. 5—30 . . . . . din 18.—
- (2) Ivan Grafenauer: Zmaj iz petelinjega jajca (*Zusammenfassung: Der Drache aus dem Hahnen-Ei*). R 2, Ljubljana 1956, pag. 311 do 333 . . . . . din 18.—
- (3) Zmaga Kumer: Slovenske prireditve srednjeveške božične pesmi Puer natus in Betlehem (*Zusammenfassung: Slowenische Fassungen des mittelalterlichen Weihnachtsliedes Puer natus in Betlehem*). R 3, Ljubljana 1958, pag. 65—164 . . . . . din 11.—
- (4) Vilko Novak: Struktura slovenske ljudske kulture (*Résumé: La structure de la culture populaire slovène*). R 4, Ljubljana 1958, pag. 5—43 . . . . . din 10.—
- (5) Ivan Grafenauer: Bogastvo in uboštvo v slovenski narodni in irski legendi (*Zusammenfassung: Reichtum und Armut im slowenischen Volkslied und irischer Legende*). R 4, Ljubljana 1958, pag. 37—99 . . . . . din 10.—
- (6) Milko Matičetov: Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in raziskovanj (*Zusammenfassung: König Matjaž im Lichte neuen slowenischen Stoffes und neuer Forschung*). R 4, Ljubljana 1958, pag. 101—155 . . . . . din 10.—

- (7) Ivan Grafenauer: Neték in »Ponočna potnica« v ljudski pripovedki (*Zusammenfassung: Ungedeih und »Nächtliche Wandrerin« in der Volkssage*). R 4, Ljubljana 1958, pag. 157—200 . . . . . din 10.—
- (8) Niko Kuret: Ljubljanska igra o paradižu in njen evropski okvir (*Zusammenfassung: Das Ljubljanaer Paradeisspiel und sein europäischer Rahmen*). R 4, Ljubljana 1958, pag. 203—252 . . . . . din 10.—
- (9) Jože Stabéj: Staro božjepotništvo Slovencev v Porenju (*Zusammenfassung: Die alten Wallfahrten der Slowenen am Rhein*), R 6/4, Ljubljana 1965, pag. 141—214, sep. . . . . din 14.50
- (10) Jože Gregorič: Kurnikova parodija k pesmi Koseskega »Kdo je mar?« (*Zusammenfassung: Vojteh Kurnik und seine Parodie »Kdo je mar?« [Wer ist es denn?]*). R 6/2, Ljubljana, pag. 36—68, sep. din 6.—

Zbirka se ne nadaljuje, nadomešča jo zbornik »TRADITIONES« — *Series DISSERTATIONUM volumine X^o finita est et his actis, quae TRADITIONES inscribuntur, continuatur.*

D. PERIODIKA — COMMENTARII PERIODICI

- (1) GLASNIK Inštituta za slovensko narodopisje SAZU (*Bulletin de l'Institut des Traditions Populaires auprès de l'Académie Slovène des Sciences et Bx-Arts*). Vol. I: 1956-57 . . . . . pošel — *emi non potest*.
Izdajanje »Glasnika« je leta 1957 prevzelo Slovensko etnografsko društvo (letniki 2—15); od leta 1976 (letnik 16) se publikacija nadaljuje pod imenom »Glasnik slovenskega etnološkega društva«. — *Ab anno 1957 haec ephemeris a Societate ethnographica Sloveniae edebatur (volumina II—XV); anno 1976 (vol. XVI) ephemeris »Glasnik slovenskega etnološkega društva« appellari coepta est.*
- (2) »TRADITIONES« 1. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje — *Acta Instituti ethnographiae Slovenorum*. Ljubljana 1972 . . . . . din 90.—
- (3) »TRADITIONES« 2. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje — *Acta Instituti ethnographiae Slovenorum*. Ljubljana 1973 . . . . . din 160.—
- (4) »TRADITIONES« 3. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje — *Acta Instituti ethnographiae Slovenorum*, Ljubljana 1974 . . . . . din 220.—
- (5) »TRADITIONES« 4. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje — *Acta Instituti ethnographiae Slovenorum*. Ljubljana 1975 . . . . . din 330.—
- (6) »TRADITIONES« 5—6 (1976—1977). Kuretov zbornik — *Miscellanea Niko Kuret*. Ljubljana 1979 . . . . . din 400.—

Naročila in pojasnila na naslov —

Titulus officii praenotationibus permutationibusque quaerendis:

Slovenska akademija znanosti in umetnosti — Biblioteka

Novi trg 5/I — Yu-61001 Ljubljana

p. p. 323 — Tel. (061) 223-722